ІВАН ФРАНКО

ХУДОЖНІ ТВОРИ

12

ІВАН ФРАНКО

АКАДЕМІЯ НАУК
УКРАЇНСЬКОЇ РСР

ІНСТИТУТ
ЛІТЕРАТУРИ
ім. Т. Г. ШЕВЧЕНКА

ІВАН ФРАНКО

ЗІБРАННЯ ТВОРІВ
У П'ЯТДЕСЯТИ ТОМАХ

ХУДОЖНІ ТВОРИ
ТОМИ 1—25

ІВАН ФРАНКО

ТОМ 12

ПОЕТИЧНІ ПЕРЕКЛАДИ
ТА ПЕРЕСПІВИ

ВИДАВНИЦТВО
«НАУКОВА ДУМКА»
КИЇВ — 1978

Іван Франко. Фото. 1904

У1
Ф83

Редакційна колегія:

І. І. Басс
М. Д. Бернштейн
Г. Д. Вервес
А. Т. Гордієнко
О. І. Дей
Б. А. Деркач (заступник голови)
В. Ю. Євдокименко
О. Є. Засенко
Д. В. Затонський
С. Д. Зубков
Є. П. Кирилюк (голова)
П. Й. Колесник
Н. Є. Крутікова
В. Л. Микитась
Ф. П. Погребенник (відповідальний секретар)
Є. С. Шабліовський

Редактор тому

Д. В. Затонський

Упорядкування та коментарі

В. І. Шевчука

Редакція художньої літератури

Ф $\frac{70403\text{-}032}{M221(04)\text{-}78}$ передплатне

© Видавництво «Наукова думка», 1978

ІЗ ІТАЛІЙСЬКОЇ ПОЕЗІЇ

ДАНТЕ АЛІГІЄРІ. ХАРАКТЕРИСТИКА СЕРЕДНІХ ВІКІВ. ЖИТТЯ ПОЕТА І ВИБІР ІЗ ЙОГО ПОЕЗІЇ

ПЕРЕДНЄ СЛОВО

Отся книжка зложена з різних частин і в різних часах, хоч творить одну цілість. Перші три розділи були написані р. 1905, коли перемишльська українська громада запросила мене дати ряд відчитів. Сповняючи ту просьбу земляків, я тоді написав студію про середні віки та життя їх найбільшого поета Данте Алігієрі, яку й відчитав у Перемишлі на трьох вечорницях, а зимою того ж року також у Самборі на двох. Ся моя студія лежала майже два роки в рукописі, поки нарешті за згодою головного редактора «Літературно-наукового вісника» проф. М. Грушевського я дав її до сього місячника, в якім вона появилася в книжках за місяць март, квітень і май (ЛНВ, 1907, т. XXXVII, ст. 445—461, і т. XXXVIII, ст. 37—61 і 240—258). Як продовження тої студії, яка з волі головного редактора одержала титул «Середні віки і їх поет», я дав у дальших п'ятьох книжках того місячника (т. XXXVIII, ст. 428—455, т. XXXIX, ст. 66—77 і 332—343, т. XL, ст. 80—94, 305—321 і 472—483) деякі уступи з «Божественної комедії», поперетикані моїми увагами, з метою дати українським читачам із безсмертного твору Данте те, що було найкраще і найцікавіше для сучасного читача, полишаючи на боці багато такого, що могло мати значення та інтерес для середньовікових читачів та земляків поета, але тепер далеке від наших інтересів і важке для зрозуміння без докладних коментарів. Думка про таку «Дантівську антологію» займала мене від давніх літ, іще відтоді, коли я, бувши учеником гімназії в Дрогобичі, читав деякі уступи Дантової поеми в німецькім перекладі, а потім пробував читати цілість у польськім перекладі Станіславського. Сю думку виконав я не вповні задля обмеженого місця в

місячнику та задля деякого поспіху, до якого змушувала мене важка літературна праця. Тоді вже, 1907 р., не можучи випустити в світ своєї праці окремою книжкою, я потішав себе надією, що згодом верну ще до неї і доповню те, що буду вважати потрібним. Ся моя надія справдилася 1911 р., коли, сповняючи моє бажання, заряд Товариства прихильників української штуки й науки ухвалив випустити в світ мою працю про Данте окремою книжкою в збільшенім об'ємі. На жадання голови сього товариства проф. М. Грушевського се видання мало вийти в Києві, аби без зайвих перешкод і коштів могло бути доступне якнайширшій українській громаді. Зараз же тоді я переглянув і повиправляв вступну студію про середні віки, написану на основі гарної книжки молодого віденського письменника Карла Федерна «Dante», 1899, Leipzig, Berlin und Wien, у серії «Dichter und Darsteller, herausgegeben von Dr. Rudolph Lothar», t. III. Я користувався сею працею, переймаючи з неї головну концепцію історії середніх віків та майже всі найважніші подробиці, хоч, окрім деяких цитатів, я не переклав із неї дослівно нічого і в своїм представленні користувався також деякими іншими джерелами. Найважнішим доповненням отсього нового видання треба вважати розділ IV, у якім на основі цитованої там книжки Крафта та німецької історії італійської літератури Гаспарі подано з поясненнями вибір ліричної та лірично-дидактичної поезії Данте. Дуже багато доповнень та пояснень додано до вибору уступів із усіх трьох частин «Божественної комедії», найбільше з «Підземелля», менше з «Чистилища», а найменше з «Раю». Нема сумніву, що у всіх трьох частях сеї поеми знайшлось би ще не одно таке, що могло би зацікавити сучасного читача, та проте я не хотів занадто обтяжати його тими уступами, що іноді при читанні вимагають незвичайного напруження уваги та фантазії, і надіюся, що не пропустив нічого важнішого, а дав і підніс не одно таке, на що досі навіть фахові спеціалісти, критики та коментатори не звертали уваги.

Випускаючи в світ отсю книжку, я висловлюю лиш одно бажання, аби українська публіка присвятила їй хоч десяту часть тої уваги, скільки я вложив у отсю працю, зглубляючи думки та картини геніального письменника та передаючи їх нашою мовою якнайближче до оригіналу.

Писано д[ня] 3 падолиста 1912.

ДАНТЕ АЛІГІЄРІ

ВСТУП

Цивілізація середніх віків так відмінна від нашої, так своєрідна і по-своєму суцільна, що ще й досі широкі круги суспільності раді б були завернути до неї всю людськість і утвердити на віки те, що пропало силою органічного росту. Зворот до середніх віків у католицькій теології та в католицькім розумінні соціальних теорій — се факти, які доконуються на наших очах; до організації суспільності на середньовічних ідейних основах змагають недвозначно сучасні клерикальні партії, що творять значну силу в Німеччині, Франції, Італії та інших краях. Ще не виключена можність повороту до середньовікових порядків, ще папство й його прихильники не стратили надії на привернення святої інквізиції, на здушення наукової критики і свобідної думки, на опанування школи й держави. От тим-то порядки і світогляд середніх віків усе ще й поза кругами істориків-спеціалістів звертають на себе увагу широкої публіки, а головні діячі тих часів не тратять свого романтичного блиску.

До найвизначніших репрезентантів середньовікової цивілізації належить Данте Алігієрі, найвизначніший поет італійської літератури, якого студіювання ще й досі в Італії творить основу студій над рідним язиком і письменством у школах.

В ньому можна бачити ініціатора всіх новочасних літератур, бо він своїм трактатом «De vulgari eloquio» переламав панування середньовікової латині і відкрив перед народними язиками широкі перспективи розвою. Як граничний камінь, стоїть він на переході від середніх до новіших віків. Вірування і змагання середніх віків він перетопив у органічну єдність і вилив, немов у бронзі, в своїй безсмерт-

ній поемі як найкращий їх пам'ятник. Та при тім сам він, чоловік уже наскрізь нового духу, був одним з ініціаторів віку гуманізму. Глибокий трагізм його особистого життя і його політики, якій він бажав служити, збуджує наше співчуття. Не диво, що не лише в Італії найвидніші письменники, починаючи від Боккаччо і кінчаючи Кардуччі, присвячували немало праці популяризуванню його думок, пояснюванню та коментуванню його творів та дослідам над його життям, але й новіші європейські учені, французи, німці та англійці видають раз у раз нові праці про нього. Існують в Італії і в Німеччині спеціальні товариства для студій над Данте, появляються щораз нові переклади його творів, яких глибокі думки і поетичні образи приваблюють цікавість широкої публіки.

Данте являється найвищим виразом, поетичним вінцем та увічненням того, що називаємо середніми віками. Вся культура, всі вірування, всі муки й надії тих часів знайшли вираз у його поемі. Та рівночасно, як людина геніальна, він усім своїм єством належить до новіших часів, хоча думками й поглядами коріниться в минувшині. Відси певна двоїстість його появи: консервативний і правовірний у своїх поглядах, усіма своїми силами він був революціонером і сівачем духових революцій. Ніцше називав його гієною, що виє на могилах; Скартаціні називає його найбільшим новочасним поетом. Італія величає в ньому батька своєї національної літератури, творця і незрівнянного майстра італійської літературної мови; католики бачать в ньому правовірного ученика Томи з Аквіна, та не брак і таких, що бачили в ньому єретика.

Нарис ідейного грунту середніх віків та їх цивілізації поможе нам зрозуміти також появу Данте і оцінити його значення для загальної літератури.

I

СЕРЕДНІ ВІКИ

Упадок старинного світу і перехід його до середніх віків — се одна з найтрагічніших і найстрашніших епох у історії людськості. Найбуйніша фантазія при найбільших зусиллях ледве може уявити собі об'єм і глибінь того упадку. Пригадаймо лише деякі характерні дрібниці. Ще в четвертім віці по Христі Італія, Греція, Мала Азія, Сірія,

Єгипет та північне побережжя Африки представляються як один великий огород або музей: вони густо заселені, покриті цвітучими многолюдними містами, в яких блискотять до сонця мармурові будівлі храмів, театрів, громадських будівель та приватних палат. У найменших із тих міст, у тім часі й у таких, що стояли лише завдяки ненастанній боротьбі чоловіка з пустинею і тепер відкопуються з глибоких пісків Сахари, були обік театрів школи, ринки, портики, лазні; смітник зглядно малого города в долішнім Єгипті Арсіноє, покритий піском, зберіг нам много тисяч рукописних уривків класичних авторів, у тім числі й такі неоціненні перли, як «Афінську політику» Арістотеля, поезії Бакхіліда та міміямби Геронда. Павзаній, описуючи свою подорож по Греції, втомляє нас описами незлічимих скарбів різьбярської, будівничої та малярської штуки по всіх її містах, по всіх закутках та островах. Ще в четвертім віці по Хр[исті] стоять усі чудеса Афін, Александрії, Пергама, Ефеса, стоять величезні бібліотеки, академії, скрізь цвіте промисел, іде жива торгівля, лунають учені диспути, йде нечувано оживлений письменський рух.

Але все се — провінція, яку затемнює своїм блиском і багатством столиця — Рим. За часів Траяна мало се місто півтора мільйона мешканців, 423 храми, 154 статуї богів із золота та слонової кості, 2 колоси, 22 великі статуї на конях, 3785 статуй цісарів і римлян, 1352 криниці і басейни, 78 бібліотек і театрів, із яких найбільший міг помістити 22888 глядачів, та, крім того, великий цирк з 385000 сидженнями. Щоб дати поняття про його велич, досить буде сказати, що в ньому були б помістилися всі мешканці Львова, Кракова і 33 більших галицьких міст. Місто мало 2000 палат і 867 публічних бань; пригадаю, що так само великий нинішній Відень має їх лише 57. В однім Римі було більше діл штуки, як їх сьогодні мають усі столиці світу на купу.

І все те, як сон, як привид, пропадає, щезає, розсипається порохом протягом яких 200—300 літ. По війнах з готами Рим числить усього 5000 мешканців, а по відході останнього грабівника, готського короля Тотілі в р. 596, через 40 літ стоїть зовсім пусткою, немов зазначуючи тою паузою кінець старинного світу. І рівночасно в Греції замикають останню грецьку школу в Афінах, а християнські монахи палять бібліотеку в Александрії. Не минуло пару сот літ, а з безмірно багатої греко-римської літератури

лишилися лише нужденні відломки та шматочки. Подумаймо лише: зі 100 драм Софокла лишилося нам лише сім, із 70 трагедій Есхіла так само лише 7, із незліченних грецьких комедій маємо лише 11 комедій Арістофана, із грецьких ліриків не маємо майже нічого, з незліченних і многоважних філософів ледве Платона й Арістотеля більш-менш вповні, а твори таких велетнів, як Демокріт і Епікур, пропали цілком; із величезної наукової літератури майже ніщо, з істориків ледве десяток, та й то в уривках, із малярства майже нічого, з будівель та різьби мізерні останки. І подумаймо далі, що навіть ті мізерні останки мали силу в XV та XVI вв. обновити європейську людність, двигнути її з варварства, попхнути до нового розвою і що вони й досі не перестали запліднювати нашого духу і творять непохитну основу нашої цивілізації.

Переглядаючи розмір тої нечуваної всесвітньої руїни, жах проймає нас до дна душі. Адже ж ті римляни та греки в III і IV віці, певно, й не думали, що за яких 200—300 літ ся їх цивілізація розпадеться, вовки витимуть у їх храмах, а нужденні вапнярі палитимуть вапно з їх мармурових богів та героїв. Невже ж се явище було конечне, полягало на якімось законі історичнім, який може грозить і нашій цивілізації, може новими страхіттями окошитися на наших внуках або правнуках? Які були причини тої руїни? Які обставини зложилися на неї?

Певна річ, причин було багато, але найголовніші були три: внутрішня гниль і безхарактерність, до якої зійшло цивілізоване людство старого світу під впливом таких чинників, як безтямна мішанина рас, невільництво, самоволя пануючих та деморалізація всіх сфер, далі характер і розширення християнства, а нарешті напади варварів. Про першу з тих причин, про того внутрішнього рака, що точив блискучий назверх організм старинної культури, багато можна би говорити, та й багато було говорено, особливо з боку християнських противників поганства або строгих консерватистів з-поміж поган. Ми не будемо широко розводитися над сим явищем, хоча мусимо зазначити, що воно дуже складне і само потребує ще багато пояснень, яких не можуть нам дати скупі останки тогочасної культури та літератури.

Щодо християнства, то ми також не думаємо нехтувати його великого і доброчинного впливу на моральне відродження людей. Воно, без сумніву, дало старинному світові,

що або задихався в безтямній розкоші, або потопав у чорній зневірі і розпуці, вищу мету життя, вказало йому новий світ ідей і вірувань, давало його душі зовсім іншу силу й іншу волю, ніж могли йому дати наскрізь матеріалістичні філософи епікурейської та цинічної школи і навіть ніж давали метафізичні спекуляції неоплатоників. Супроти всіх тих філософів, опертих на розумі, підшитих скептицизмом, критикою та матеріалізмом, християнство давало щось зовсім нове, нечуваний підйом чуття, непоборну дисципліну догми, принади раю і страховища пекла. Перекладаючи мету людського життя з сього світу в загробний, воно навчало чоловіка панувати над собою, іти простолінійно, не оглядаючися ні на що, концентрувати всі свої змагання до одної точки. Серед того розніженого, знудженого дармоїдством, зогидженого пануванням або пригнобленого вічним страхом і непевністю і в тім страху забобонного, хиткого та безрадного людства християнство творило сильну фалангу людей смілих, безоглядних, готових на всякі жертви і на всякі терпіння, відданих одній високій цілі, доктринерів і ентузіастів, але при тім солідарних супроти іншовірців і характерних. Се були великі семена відродження людства, і історик не може їх відмовити первісному християнству.

Але сей світлий образ має також свою темну, і то дуже темну, сторону. В відношенні до тогочасної греко-римської культури, держави, науки, штуки і літератури християнство, без сумніву, було реакцією, було темною, ворожою силою. Недаром його колискою була Сірія! Воюючи з многобожжям, воно виступало вороже проти всяких його слідів у літературі, штуці, науці й житті. Воно прокляло поганські храми, як осідки злих демонів, за яких уважало богів грецького, римського, єгипетського пантеону. Воно бридилося поганськими жертвами, але з тим самим обридженням дивилося також на поганський театр, бо ж і в нім виступали ті самі боги та півбоги. Руйнування поганських храмів, розбивання ідолів (ідол від грецького ε'ιδωλον значить образ, загалом твір штуки) вже від III віку вважається заслугою християнина, доказом його святості. Поганська література, просякла наскрізь політеїзмом, не цікавить християн, особливо відколи у них появляється своя власна література — безформна, наївна, варварська щодо язика і композиції, обскурна, полемічна, легендарна та історична, з рідкими блисками чистих, високих думок, з частішими

вибриками темного фанатизму, безкритичності, сліпої ненависті або дикої орієнтальної фантастики, як, прим[іром], у незліченних апокрифах. Християнська полеміка не раз безсовісно брехлива та безсоромна, християнська історіографія безкритична й поверхова. Ніколи не було так багато анонімів та псевдонімів, ніколи не було так частих писань під сфінгованими прозвищами. І отся література, що після греко-римської поганської літератури навіть з доби упадку робить на нас таке враження, як коли б ми з дня, хоч і захмареного, і з повітря, хоч і занечищеного міазмами великого міста, входили в темний погріб, де чути запах труп'ячої гнилизни,— ся література мала за пару сот літ витиснути, здушити, знівечити архітвори великих геніїв старовини. Вона затопила навіть своїх власних батьків або в значній мірі сфальшувала їх останки: з найдавніших письменників християнської церкви трьох перших віків лишилися нам або мізерні уривки, або дуже підозрені фальсифікати.

Та не досить того. Християнство вбивало клин далеко глибше — в родинне, державне і громадське життя старинного світу. Воно проповідувало відречення прозелітів від поганської родини і давало можність виконати таке відречення; відривало дітей від родичів, жінок від мужів, мужів від жінок; усі інші соціальні зв'язки уступали набік перед одним головним — церквою. Церков була для християнина всім — батьком і матір'ю, сім'єю й громадою. Вона дбала про його матеріальні й духовні потреби, опікувалася ним від колиски до гробу і вела його певною рукою в загробову райську світлість. Він не признавав держави, в якій цісар велів уважати себе богом, не признавав властей, а бодай старався обходитися без них. Помалу й усе життя його сусідів-поган робилося для нього огидним та ненависним, повним гріхів та образи божої.

І зовсім натурально! Адже християнська етика була явним противенством поганської, а особливо римської. Коли поганство вимагало від горожанина попереду усього послуху властям, то християнин безмірно важнішим уважав послух богу чи його заступникові — священикові або єпископові. Коли поганство все ще по старій пам'яті вважало народ, спеціально римський, джерелом усякої власті, християнин був певний, що всяка власть походить від бога, хоча, щоправда, іноді насилається на нього за його гріхи. Коли поганство головними чеснотами горожанина вважало гор-

дість, сміліcть, неуступчивість,— християнство бачило свій ідеал у покорі, податливості та незлобності. Нерівність доходила аж до дрібниць щоденного побуту. Культурний чоловік греко-римського світу любив гарну одежу, пахощі, чистоту, гімнастику, тілесну красоту,— християнин усе те вважав чортівською спокусою, гріхом та злочином. «Отсе ти, сину,— говорить апостол Філіп до Стахія в однім апокрифі,— досі довгі літа був сліпий (себто був поганином), а тепер до тебе загостив спаситель і зробив тобі ласку. Не втішайся же відтепер вином і не мийся, бо се власть ідольська; не хвалися сріблом ані золотом, бо се сіті смертні». І справді, старі Житія говорять нам про аскетів і подвижників, що жили, не миючись по 30 літ, держали свої рани на сонці, поки в них не замножилися черв'яки, і потім, коли ті черв'яки падали з ран, вони самі прикладали їх назад, говорячи: «Їжте, що вам бог призначив». Ненависть до поганської держави і громади збільшилась особливо в III і IV віках, в часі переслідувань, і тисячі християн покидають цивілізований світ, залюднені міста й села і тікають у пустині, живуть там у страшенній нужді, в бруді, занедбанні й темноті, віддані лише одній думці — думці про спасіння душі через умертвіння свого тіла, через відмовлення йому всіх його потреб і привичок. Світ і природа, що для старинного грека й римлянина були джерелом усього життя, всієї краси, всієї радості, в очах християнина — се минущі тіні, ілюзії, чортяча мана, джерело зла, гріха та чортячої спокуси. Більшого, повнішого противенства годі уявити собі. Не диво, що вже найдавніші поганські письменники, які мали нагоду стикатися з християнами, були поражені тим противенством і вважали їх або зовсім безумними, як Лукіан, або бездонно-забобонними, як Таціт, або заклятими ворогами всієї людської суспільності.

Правда, відколи в р. 325 через Константина Великого християнство здобуло собі формальну толеранцію, а фактично панування в греко-римському світі, образ сей змінюється, але не на ліпше. Християни показуються далеко не толерантнішими супроти нехристиян і навіть супроти своїх власних сект, як були колись погани супроти них. Переслідування християн римськими кесарями не мали ніколи ціхи релігійних переслідувань; се були політичні та адміністративні заходи, в яких римлянам ходило о певні чисто політичні акти, прим[іром] признання власті кесаря

через закурення кадила перед його статуєю, а в яких християни бачили нарушення своєї релігії. Аж християнство перше дало світові зразки війн і різанин за таке або інше розуміння бога, трійці, первородного гріха, натури сина божого і т. п. Аріани в Александрії одного дня вирізали 2000 афанасіан; ті при найближчій нагоді відплачуються їм іще з процентом. Переслідування, свари, інтриги, обопільні очорнювання, плюгавлення та виклинання творять огидливий та страшний образ. Де недавно перед тим філософи дебатували про високі проблеми пізнавання, фізики та математики обчислювали закони тиснення та математичні правила, а критики розбирали й коментували твори Гомера та Софокла,— там тепер ревли нетямущі аскети, кулаками та палками попираючи свої догматичні концепції про гомоузіос та гомойоузіос. Поганські школи пустіли, поганські бібліотеки та храми нищено, поганська наука йшла в забуття або була викликана, як незгідна з одиноким джерелом правди, знання й спасіння — святим письмом. Се був перший наплив варварів — несповна сто літ перед навалою дійсних варварів з півночі і зі сходу.

Та ось у IV віці починаються страшні напади з півночі. Германські племена проривають римський Limes — кам'яний поріг, вал з укріпленнями, побудований від верхнього Дунаю вздовж Рейну аж до Німецького моря,— вриваються в зроманізовану і здобуту до культури Галлію, ширячи грабунки, різню та пожежу. Слухи про їх безмірну жорстокість, про замилування до страшних мук, які вони завдавали своїм бранцям, проймають жахом римлян, здавна привиклих до розливу крові та до стогнання людей, прибитих на хрестах. Чутка йде, що ті дикуни, свеви, вандали — то не люди, то виплоди злих демонів та диких лісових жінок. За Галлією паде в руїну Іспанія, здобута вандалами, які опиняються аж у Африці. Інші орди йдуть до Італії: алани, готи, лонгобарди. За ними йдуть гунни, ще страшніші нищителі. Тих, що уціліли від різні, женуть позв'язуваних, як худобу, в неволю. Ледве поборено гуннів, ледве германські племена посідали на залитих кров'ю та покритих руїнами землях, аж ось надходять нові хмари— з півдня араби, з півночі — норманни; знов різні грабунки та пожежі. Майже 600 літ тягнеться та страшенна епоха; старинний світ конає в крові й вогні; коли стихла буря, всі побережжя Середземного моря змінилися до невпізнання, були одною великою пустинею, по якій

де-де плентались перелякані, напівдикі, темні та забобонні люди.

Це були народини середніх віків. Щоб зрозуміти їх історію, треба все мати на оці ті три основні елементи, що надавали їм фізіономію в Західній Європі: останки старого римського світу, християнство і те нове, що принесли германські племена.

Ті племена принесли з собою поперед усього феодальну систему володіння землею, основану на тім принципі, що вся земля — власність короля, який міг надавати її разом з оселеними на ній людьми своїм довіреним та заслуженим людям, а з них кождий своєю чергою в своїм наділі міг роздавати менші посілості своїм підвласним. Посідання землі було нерозривно зв'язане з повненням воєнної служби. Король — се не тільки властитель усієї землі в державі, але також — як такий — джерело всякого права; той, кому він передав часть своєї землі, одержує також ео ipso[1] часть його законодавчої сили, робиться в повнім значенні малим королем у своїм уділі. Кожда баронія, кожда громада, кожда корпорація в громаді може мати окремі права, окремі привілеї, надані їй у ширшім обсягу королем, у тіснішім—меншим феодальним паном. Право, що в Римській державі було одно для всіх, робиться тепер привілеєм, набирає тисячі місцевих відтінків та степенувань, у яких звільна виростає ідея місцевої самоуправи.

Феодалізм іде до роздроблення суспільності на більші або менші атоми. Одинокий зв'язок, що держить ті атоми при купі,— се зв'язок чисто ідеальний, ідея васальської вірності. Вірність князеві, королеві, його прапорові, його знакові робиться найголовнішою чеснотою, найвищим ідеалом феодального світу; раз тої вірності не стане або над нею візьмуть перевагу інші егоїстичні мотиви — і весь той світ розлетиться на атоми.

Історія середніх віків — се вічне хитання між тим ідеалом васальської вірності й егоїстичними поривами, звичайно, сильнішими від ідеалу, се ненастанний ряд революцій та потрясінь, із якого нарешті виходять нові політичні організми, новочасні монархії.

З римської традиції середні віки заховали, властиво, тільки одну в повній, навіть у скріпленій формі, а власне, політичний ідеал Римської імперії. Хоч як дивним може се

---

[1] Тим самим *(лат.)*.— *Ред.*

видатися, а проте факт такий, що германські племена, руйнуючи старинний світ, не мали зовсім того почуття, що вони почали нову добу людської історії, що старі римські порядки минули безповоротно. Їм усе здавалося, що Рим як був, так і є головою світу. Римські барони називали себе консулами, потім сенаторами. Титул римського цісаря не вигасав ніколи; зразу його носили цісарі константинопольські, поки в р. 800 Карл Великий не відновив римського цісарства на Заході, велівши себе самого коронувати в Римі. Правда, сей титул мав зміст, зовсім не подібний до старої Римської імперії, але він був живим відгомоном права на володіння цілим світом і окружав особу новоспеченого імператора недосяжним німбом. Нерозривно з сим титулом ішли дальші його атрибути — латинська мова як урядова в цілій імперії і римське право, перемінене по феодальному звичаю на привілегію, яку цісар міг надавати поодиноким краям, містам та корпораціям.

Але найважнішим, пануючим складником того життя, що повстало на руїнах старинного світу, робиться християнська церква. Германські наїзники, що розвалили Рим, бажаючи знайти в ньому притулок і домівку, застали там християнство пануючою релігією і прийняли його також за свою релігію. Правда, се було дивне християнство, прищеплене до тих напівдиких, буйних, жорстоких душ. Воно не відібрало їм ані їх буйності, ані їх жорстокості, але внесло в них роздвоєння, дисгармонію, вічне хитання між супротилежними екстремами. Тут безмежний егоїзм, вибухи дикої лютості, безоглядна жорстокість супроти ворога, а потім хвилі тяжких докорів сумління, подвиги найвеличнішої саможертви та самозречення. Тут уживання розкошів, непогамоване та не в'язане ніякими приписами моралі, там важка покута, аскетичне каяння та терпіння. Ті дикі, непочаті, а величезними силами наділені душі не знали, що то значить зупинятися на половині дороги, панувати над собою чи то в злому, чи в доброму. Вони потребували зверхньої гальми, пана та володаря, якому б могли віддавати свої сили та пориви, за якого одвічальністю могли б давати попуск своїй натурі. В обсягу світських, політичних інтересів таким володарем і такою опорою їх свідомості був князь, король, цісар — загалом найвищий феодальний пан. Але сього мало. Їх душа, виведена з рівноваги дисгармонією їх варварських традицій і їх християнської віри, потребувала також зверхньої видимої опори, регулятора,

живого паравана і зверхника. Таким зробився єпископ римський, папа, отець, від самого бога наділений властю в'язати й розрішати те, чого не може зв'язати ані розрішити ніяка людська власть, ніякий людський розум. Папа на полі духовних інтересів те саме, що цісар на полі світських інтересів. Він один наділений необмеженою властю; інші духовники, єпископи та прелати мають лише стільки власті, скільки він їм дасть, володіють лише силою його вповаження і затвердження. Але при тім папа, зарівно як і цісар, мають ту найвищу власть не завдяки своїм особам, а лише як репрезентанти верховної над цілим світом власті Риму. Рим — голова світу, володар душ і тіл, відбитка творця на землі. Roma caput mundi, regit orbis frena rotundi[1]. Він панує над світом силою відвічного божого присуду. Сам бог спровадив Енея, побожного героя, з руїни Трої і велів йому заснувати Рим, так само як сам бог спровадив сюди зверхника апостолів, св. Петра, і велів йому 25 літ кермувати відси кораблем Христової церкви і запечатати свою науку своєю кров'ю. Євангеліє і Христові слова, обернені до Петра,— се непохитний фундамент духовної власті Риму; Вергілій і його «Енеїда» — се високий і так само непохитний фундамент світського верховодства Риму. І він, хоч неосвічений Христовою вірою, мав об'яви святого духа й пророкував про народження Христа, тим-то його слова й поеми набирають у середніх віках великого, напівканонічного значення.

Папство й цісарство — се два лиця верховної власті Риму над світом, два мечі, уділені богом Римові. Але які ж мають бути їх обопільні відносини? Беручи історично, нема ніякого сумніву, що до самого кінця VIII віку папи ані не думали рівняти себе з цісарями. Вони чули себе так само цісарськими підданими, як і інші єпископи. Карл Великий прийшов до Рима як необмежений володар, він велів папі зложити наперед присягу, а потім велів йому коронувати себе. Він затвердив даровизну на користь папи, вчинену його батьком Піпіном, але розумів сю даровизну як лено, як користування з доходів певної країни, але не як творення окремої папської держави. Щоб іще наглядніше показати, що вважає римську цісарську корону атрибутом своєї власті, а не чим іншим, він сам коронує свого сина на цісаря — не в Римі, а в Аквісграні. Але історія повернула

[1] Рим — голова світу, керує земною кулею (*лат.*).— *Ред.*

на інший шлях. Протягом IX віку на папським престолі засідали один по одному мужі здібні, енергічні, а Карлові наступники були переважно недоумки та слабодухі. Папство здобувало собі чимраз більшу силу і повагу; рівночасно з тим утверджується погляд, що римське цісарство — се панування поперед усього над Римом, що римську корону можна одержати лише в Римі і лише з рук папи. Відси лиш один крок до погляду, що папа може кому хоче дати, а кому не хоче не дати ту корону, що папська власть вища цісарської, що цісар є цісарем лише з власті й надання папи, що світський меч властиво — слуга духовного.

Папство мало всякий інтерес у тім піддержувати такий погляд і угрунтовувати його всякими способами. Найвигідніший і найпростіший спосіб був — фальшування документів. Ще в VIII віці, зараз по першій даровизні земель, які надав папі Піпін Малий, повстає в Римі фальшований документ, що буцімто вже Константин Великий зараз по прийнятті християнства наділив папу землями і що, отже, Піпінова даровизна не була чимось новим та нечуваним, але лише відновленням первісної Константинової даровизни. В IX віці папство йде крок далі, фальшує декрети Піпіна та Людвіка Побожного, якими надається папам у дарованих їм землях далеко більше права й компетенції, які були в оригіналах. Але найбільшу донесліть для всієї дальшої історії мало третє фальшивництво, так зв[аних] Ізидорових декреталій. Великий церковний письменник сьомого віку Ізидор Севільський уложив збірку вироків давніх пап як норму поступування в різних канонічно-правних випадках на пізніше; в другій половині IX віку появляється первісно десь у північній часті Франції ся Ізидорова збірка з текстом значно відмінним, із якого випливає, що папи вже тоді мали першинство і повну духовну власть над усіма єпископами, що духовні не підлягали світським судам, лише своїм духовним, і т. д. Сі фальшовані декреталії надавали церкві зовсім інше становище в державі, як мала вперед, робили її силою, майже незалежною від держави, міцно зцентралізованої. При браку історичного знання і критики фальшивництво знайшло віру тим більше, що воно відповідало фактичним відносинам, які виробилися були в другій половині дев'ятого віку.

Не диво, що між тими обома властями, з яких кожда виводила свій початок від бога, мусило прийти до конфлікту. Додаймо, що самі цісарі зразу причинилися до скріп-

лення папської столиці. В десятім віці, по вимертю Каролінгів і розділі держави на Францію й Німеччину, цісарі з саксонської династії енергічно беруться до заведення порядку в Італії. Там під остатніми Каролінгами запанувала була повна анархія, вічні війни могучих баронів між собою, напади норманнів та арабів, розбої та різанини. Безладдя збільшали папи. Кілька римських родин раз у раз дерлося за папський престол, проти пап повставали антипапи, які, не вдоволяючися світським оружжям у боротьбі з противниками, хапалися за духовне, втягали в ту колотнечу пана бога, виклинали своїх противників, обкладали інтердиктами й екскомуніками всіх їх прихильників. Пристрасті були піднесені до нечуваної міри. Протягом сорока літ на папськім престолі сиділо вісім пап, із яких п'ятьох убито або задушено, два зреклися престолу і тільки один умер як папа природною смертю. Аж цісар Генріх III зробив кінець тій анархії і в р. 1046 на синоді в Сітрі віддалив усіх трьох претендентів до папської корони і поставив папою свого довіреного німецького прелата. Римляни бунтувалися, отруїли новопоставленого папу, але цісар уперся і поставив другого; протягом кількох літ п'ять пап із німецького роду засідало на римськім престолі. Були се люди енергійні й розумні, і їм таки удалося довести до звороту в організації духовенства. Вони покористувалися реакцією проти надмірної розпусти до світських обичаїв духовенства, яка з початком XI віку розпочалась у Франції в монастирі Кліні, завели целібат духовенства, зорганізували монастирське життя і зцентралізували церковну адміністрацію. По добі розстрою й упадку церква підноситься до нечуваної сили і виступає до боротьби з цісарством.

Починається звісна і пам'ятна в історії боротьба за інвеституру. Єпископи, монастирі та церкви посідали, переважно завдяки щедрості цісарів, величезні обшири землі для вживання доходів із неї на підставі ленного права. Вони були через се цісарськими васалами; через се й виробився звичай, що цісарі надавали єпископства, а папа затверджував їх. Зверхність цісаря в надаванні світських бенефіцій тим менше могла підлягати сумнівові, що, як ми бачили, цісарі ставили силою того самого права і самих пап у Римі.

Та вже папа Микола II, хоч сам із німецького роду, запровадив кардинальську колегію, яка мала вибирати пап без вмішання цісаря. Його наступник Григорій VII —

лонгобардського походження — сягнув далеко вище, зажадав для папського престолу ленної зверхності над Угорщиною, Чехією, Польщею, Руссю, Іспанією, Далмацією, Хорватією, Англією, Швецією, Норвегією та Данією та над новозаснованим норманським королівством Сіцілії і долішньої Італії; в тих краях мав папа бути таким самим світським феодальним зверхником, яким був цісар у Німеччині, а король у Франції. Надто зажадав папа, щоб усюди єпископи та посідачі духовних бенефіцій були вибирані капітулами і затверджувані папою також без ніякого вмішання світського володаря. Цісар Генріх III, хоч сам великий прихильник духовенства, відповів на се: «Я не можу цілої третини всіх лен моєї держави дати обсаджувати чужими руками». Папа доказував, що вибір духовних на духовні уряди світською людиною противиться канонічному праву. «Добре,— мовив цісар,— вибирайте собі духовні духовних на духовні уряди, але лену віддайте!» Та про се знов духовні не хотіли чути нічого. Почалася 50-літня війна, що страшенно зруйнувала Італію, підрізала сили Німеччини, заповнила панування двох цісарів і шістьох пап. Один із них, Пасхаліс II, згодився був на цісарську пропозицію, аби духовні окупили свободу свого вибору, відречення від світських дібр, але ціла ієрархія повстала проти того, і собор, скликаний у тій справі, відкинув папський проект.

Боротьба була нерівна, велася неоднаковим оружжям і породила страшенну замішанину в поплутаних і без того відносинах. Папа викляв усіх єпископів, що приймали інвеституру з рук цісаря, звільнив їх васалів від вірності їм і цісареві. Се мало наслідком розлам не лише в державі, але й у церкві, бо часть васалів не послухала папського декрету й часть єпископів стала по стороні цісаря. Та світська власть не могла устоятися. Кожде її пораження було дійсним пораженням, дійсною стратою, коли натомість кожде пораження церкви додавало їй мученицького блиску, збільшувало її вплив на душі й побільшувало число її прихильників. Цісар Генріх IV мусив упокоритися, мусив три дні і три ночі босоніж стояти в снігу на подвір'ї замку Каносси. Боротьба за інвеституру скінчилася в р. 1122 конкордатом Вормським, по якому вибір достойників церковних признано капітулам, але надання світського лену полишено світській власті. Значить, уся боротьба властиво лишилася без результатів — найліпший знак, що в ній не ходило о інвеституру, що інвеститура була тут формаль-

ною притикою, а основа була далеко глибша: ходило о те, хто має мати верх і провід у кермуванні світом — духовна власть чи світська. Ся велика історична боротьба не була полагоджена Вормським конкордатом і швидко розгорілася наново з подвійною силою. Церков переперла в Німеччині вибір свого прихильника Оттона IV Вельфа на цісаря, але сей, скоро став цісарем, виступив супроти претензій папи до Неаполя й Сіцілії. По нім ідуть цісарі з династії Гогенштауфів — ряд блискучих, здібних рицарських постатей, найтрагічніша династія в європейській історії. Вони ще раз відновлюють ідею римського цісарства та його верховладства, посвячують усі свої сили, здібності і засоби здійсненню тої ідеї — і все те розбивається о опір церкви. Довголітня боротьба гвельфів і гібелінів ще раз наповнює Італію кров'ю й руїнами, засіває її німецькими та італійськими кістками, ще раз віджившяє в пам'яті людській криваві образи жорстокостей із часу мандрівки народів. Папа Інокентій IV бунтує синів цісаря Фрідріха II проти батька, благословить скрито вбивців, що заприсяглися потайно згладити цісаря. «Преславні сини церкви,— пише він про них у однім рескрипті,— над якими бог обертає своє блискуче лице». Зі свого боку цісар Генріх VI велить збунтованим сіцілійським баронам вилуплювати очі, обливати їх смолою й палити, інших — закопувати живцем, а одному велів вложити на голову розпалену залізну корону і прибити її цвяшками. Свою жінку, що була з роду сіцілійських князів і симпатизувала з бунтівниками, він змусив придивлятися тим нелюдським мукам.

Не диво, що сучасні, потрясені до дна душі тими страховищами, твердо вірили, що війна між гвельфами й гібелінами пішла з того, що два чорти, Гвельф і Гібель, вирвалися з пекла, внесли роздор у світ і дали посвареним партіям свої імена.

«Душа моя здригається,— пише один хроніст,— оповідаючи про страждання мого часу й його руїну. Отсе вже 20 літ кров Італії ллється, як вода, із-за апостольського престолу та цісарського трону». А інший хроніст, Фра Салімбене з Парми, пише: «В часах цісаря Фрідріха, особливо коли його позбавлено держави, то були люті війни. Люди не могли орати, ані сіяти, ані збирати, ані засаджувати виноградом, ані збирати вина, ані жити в селах; лише зовсім близько міст працювали люди під охороною рицарів; узброєні вояки пильнували робітників весь день, а селяни тим

часом працювали. І се мусило бути задля мародерів, та розбійників, та волоцюг, що дуже були розмножилися. Вони хапали людей і затягали їх до в'язниць, вимушуючи на них окуп. Вони забирали воли, різали їх або продавали. А коли люди не давали окупу, то вішали їх за ноги або за руки, виламували їм зуби, стромляли їм розщипи або терни в рот, щоб змусити до вистарання окупу, і завдавали їм муки, страшніші та лютіші від самої смерті. І жорстокіші вони були від демонів, і чоловік зустрічав тоді іншого чоловіка на своїй дорозі так радо, як радо був би бачив чорта. І країна була безлюдна та пуста, бо не було орачів і ніхто не ходив дорогами. І горе в краю росло раз у раз. Розмножилися страшенно птахи й звірі лісові, та осмілилися бажанти, та куропатви, та перепелиці, зайці та серни, олені, буйволи, дикі кабани та хижі вовки. І вони не знаходили, як уперед, коло сел собі на поживу ягнят та овець, бо села були геть попалені, і тому вовки величезними тічнями бігали довкола міських окопів та ровів і вили раз у раз із великого голоду. А поночі вони заходили до міст і роздирали людей, що спали на підсінях або на возах, ба навіть жінок і малих дітей. А іноді підкопувалися крізь стіни до хати і роздирали малих дітей у колисках. Ніхто б цьому не повірив, хто цього не бачив на власні очі, так як я бачив усі ті страховища, що діялися в тих часах». Кому не пригадують ті з правдивим почуттям, хоч з кепським знанням граматики написані слова парменського монаха важкого стогону нашого «Слова о полку Ігоревім» про часи, коли «в княжих крамолах вѣци человѣком сократишася», коли «по руской земли рѣдко ратаевѣ кикахуть, а часто враны граяхуть трупія себѣ дѣляче»? Ми краще, як хто інший, можемо відчути правду та силу таких малюнків!

Се була доба найвищої сили папства. Інокентій III осягнув нарешті те, що бажав осягнути Григорій VII: його присудам покорялися цісарство, Італія, Франція, Англія, Норвегія, Арагонія, Ліон, Угорщина й Арменія. Він вирік горді слова: «Як у кивоті завіта палиця лежала обік манни, так у грудях папи зложено обік знання божих законів також строгість знищення і лагідність помилування». А папа Григорій IX писав: «Карки королів і князів гнуться під ноги священиків, а християнські цісарі мусять свої поступки підчиняти не лише римському папі, але також іншим духовним. Судити святу столицю, якої судові тайно й явно піддав господь усю землю, він тільки сам має право».

Папство стояло назверх як небосяжна, незламна скеля; велетенські сили Фрідріха Барбаросси, незвичайний розум та енергія Фрідріха II розбилися о ту скелю; Манфред погиб передчасно, а нещасний Конрадін поніс свою молоду голову на ешафот. А проте, коли скінчилася боротьба гвельфів із гібелінами, коли висохло море крові і погасли пожежі, показався результат, якого, певно, не надіялась ані одна з воюючих сторін. Хто побідив у тій війні? Цісарство, певно, ні, хоч і, з другого боку, воно й не щезло, а тривало, звільна переходячи в легенду, в привид і фікцію, аж до р. 1806. Але чи побідило папство? Ще менше від цісарства. Не минуло й сто літ від проголошення гордих слів Григорія IX, а вже в Англії підносить голову Вікліф, у Чехії Гус, ще півстоліття, а в Німеччині повстає Гуттен, завзятий борець проти римської власті й римської корупції, повстає Лютер і Реформація.

Війна гвельфів і гібелінів була мов скажений танець, що закінчив середні віки. Несамовита пара — папство й цісарство — в страшних обіймах загалопували в сліпу вулицю, з якої не було виходу, а головна течія людської історії пішла в інший бік. Уже в боротьбі Фрідріха Рудобородого, ще більше в боротьбі Фрідріха II, міста зачинають грати важну, рішаючу роль. По чиїм боці міста, того, звичайно, побіда. А італійські міста стають частіше по стороні пап, ніж по стороні цісаря, і папи опираються на них. О тверді мури Медіолана, Павії, Пізи, Александрії, Флоренції розбиваються залізні панцири та тверді лоби цісарських військ. Та міста рівночасно були репрезентанти нової сили, що звільна підіймала голову, аби завоювати світ. В них, власне в північній Італії, зароджувався в ту пору велетень — гуманізм, що вказав людськості нові дороги розвою, і се був той tertius gaudens[1], що вийшов властивим переможцем із кривавої боротьби гвельфів і гібелінів.

II

КУЛЬТУРА СЕРЕДНІХ ВІКІВ

Що таке культура? Не вдаючися в хитромудрі дефініції, ми могли би вказати ряд конкретних явищ і прикмет, що в нашім умі нерозривно в'яжуться з поняттям куль-

[1] Третій, який радіє *(лат.)*.— *Ред.*

турного життя, культурного чоловіка. Культурний чоловік у нашому розумінні любить чистоту й порядок, живе в гарнім домі, обставленім гарними меблями; у нього на стінах образи, в шафі книжки, в домі музичні інструменти; він їсть здорову і смачну страву, одягається порядно, хоч і не виставно, провадить правильне життя з унормованим часом праці, забави й спочинку. В його голові нагромаджений засіб знання не лише фахового, потрібного йому для щоденного заняття, але також загального, непридатного для практичних потреб, але такого, що творить так званий світогляд чоловіка, вчить його розуміти тисячні явища зверхнього світу й людського життя. Він любить літературу, штуку, науку, читає газети, віддається іноді такому чи іншому спортові, буває в товариствах, ходить до театру, на концерти, іноді на політичні збори. Він визначається певною товариською огладою в поводженні, вміє держати себе натурально і людяно в усякім товаристві, вміє говорити поважно й жартувати, не нарушуючи чемної подоби, опановує старанно всякі вибухи пристрасті, гніву та пересердя, загалом веде себе коректно.

Коли візьмемо хоч би нашого селянина з глибоких гір або з запалого Полісся і схочемо запрезентувати йому за чергою всі ті приналежності і прикмети культурного життя, то, певно, щокроку почуємо від нього — коли він схоче бути щирим — сердите буркотання: «Е, панські витребеньки! Чистота, мило, пахощі — тьфу! Кам'яний дім дорогий, книжка не потрібна, концерт, театр — пуста забавка» і так далі і так далі. Для його життя, що йде в бідності, бруді, в тяжкій, часто страшенно незарадній боротьбі за кавалок сухого хліба, все се зайве, непотрібне. Він так привик до свого життя, хоч і почуває його невигоду, що, навіть коли доля всміхнеться йому, коли у нього знайдуться і гроші, й достатки, він не догадається усунути вонючої калюжі з-перед свого порога, віковічного бруду, задухи та хробацтва зі своєї хати, завести на своїм столі ліпшу страву, так само як не зуміє на старості літ розпростувати свою згорблену від важкої праці та віковічного упокорення спину або як не потрафить у кождім данім випадку зупинити свого язика, щоб не закляти в батька-матір, не вдарити чи то худобину, чи жінку, чи дитину і не збрехати перед паном.

У многому подібне до того селянина було становище середніх віків. Ми бачили, що се були часи ненастанних війн та заколотів, ненастанного безладдя, породженого фео-

дальною системою. Люди поперед усього мусили дбати про те, щоб заховати своє життя, щоб заробити на хліб — хто працею на полі, в ремеслі, а хто грабунком та вбивством. На інші речі їм не ставало часу, та й того найконечнішого бракувало аж надто часто. Середні віки — се часи періодичного голоду та пошестей, що забирали тисячі жертв.

У ненастанних заколотах люди шукають захисту в замках та укріплених містах; на місцях, не захищених укріпленнями, не оплатиться будувати порядних хат; селяни живуть у нужденних ліп'янках, у печерах або в ямах, викопаних у землі, ночують разом зі своєю худобою в тісноті, темноті, бруді. Але й пани в замках та міщани по кріпостях живуть не много ліпше. В замку, що міг би бути нині вигідним поміщенням для 5, 10 або 20 культурних людей, у тих часах живуть сотки або й тисячі озброєних вояків з кіньми й чурами; вони сплять купами на помості покоїв, забавляються в дні, свобідні від війни, безконечними обідами та п'янством, наїдаються сяк чи так печеного м'яса та випивають дзбанами, іноді конвами погано приготовленого пива, меду або вина, доходять по-п'яному до сварок, які доводили, звичайно, до розливу крові, часто до каліцтва або й забійства тут-таки, в самій їдальні. Конверзація за столом, навіть у присутності володарів і дам, ведеться цинічна, груба; навіть пісні менестрелів та вірші, рецитовані при тих забавах, такі, що новіший історик літератури не важиться в своїй студії повторяти хоч би самі титули більшої їх часті. Найлюбіші забави тих людей — се лови на грубого звіра і турніри — одні й другі забави того роду, що при них рідко коли обходилося без розливу крові, без каліцтва й убивств.

Не о много краще живеться й по містах... «Представимо собі,— говорить один новіший дослідник,— середньовіковий Рим з його 900 вежами, з темними палатами шляхти, збудованими з розвалин величних старинних монументів, Колізею, тріумфальних луків, великого цирку. В місті йде вічна боротьба могучих патриціїв Конті, Франгіпанії та інших можних фамілій. Щохвилі із-за якоїсь нової кривавої помсти, із-за якихось нових виборів, із-за якоїсь наруги або брутального жарту починається війна наново: вулиці загороджують ланцюгами, будують нові вежі та стрільниці, з усіх домів стріляють, доми ворожих фамілій облягають, підпалюють і руйнують; кожда дільниця міста раз у раз виглядає, як табір іншої партії. І так само, як у Римі,

було в многих-многих містах Італії». А як виглядає щоденне життя в тих містах! Поперед усього вдаряє кождого дослідника страшенний бруд. Вулиці не мощені, скрізь бездонні калюжі, про каналізацію ані думки, виходки та виливи виходять на вулицю, куди з домів викидають усяку нечисть, усякі відпадки; наслідком сього страшенний смрід. Вікна в помешканнях маленькі, та й рідко розставлені, покої темні, помости переважно покриті соломою, меблі рідкі та й нужденні. Одіж незугарна, мішкувата; нехарність загальна; навіть дами з вищих станів не миються по цілому тижневі.

Відповідна до сього матеріального боку була й духовна культура. Штука читання й писання річ дуже рідка; багато цісарів, королів, князів та баронів не вміє читати ані писати; книжка по дворах можновладців — рідкий гість і вважається великим скарбом. Комунікація між поодинокими містами та провінціями безмірно утруднена та небезпечна, доріг і гостинців мало, на них повно скрізь рогачок та митниць, а понад те ніхто на такій дорозі не певний свого добра, свободи й життя. Тим-то люди сидять у своїх кутах; у дальшу дорогу вибратися може хіба той, хто має або сам оружну дружину, або має нагоду прилучитися до такої дружини якогось можного пана. Про сучасні події люди не знають; найважніших речей дізнаються пізно, не раз по роках, припадково, з наслуху. Місце нинішніх газет заступають чутки та слухи, та вони при загальній темноті й забобонності тодішніх людей набирають звичайно дивовижного, чудесного колориту.

Того, що ми тепер називаємо поліцією, сторожею безпеки, державним судівництвом, у середніх віках нема зовсім. За свою особисту або своїх підданих безпеку кождий пан, кождий город мусив дбати окремо і на власну руку; судівництво в кождім краю, в кождім місті, для кождого стану і корпорації було окреме, усталене не жодним державним законом, а звичаєм, поведенцією або привілеєм; найвищі, коронні трибунали урядували рідко, були далеко і бували часто доступні більше для брязкучих, ніж для правничих та пергаментових доказів. Та й що варті були хоч би найприхильніші вироки тих трибуналів, коли коронна власть звичайно не мала ніякої екзекутиви? Феодальна система, роблячи цісаря всевладним, абсолютним паном цілого краю, робила його разом із тим великою нулею. Він роздавав землю в лено своїм васалам, ті роздавали

її поменшим васалам, і кождий такий зверхник разом із землею віддавав підвладним і частку своєї необмеженої власті. Роздавши всі державні лена, цісар лишався зовсім без нічого, мав лише стільки, скільки посідав свого приватного маєтку, і коли не хотів із своєї кишені докладати до свого цісарства, то не міг у державі зробити нічого, до чого не подали йому помічної руки васали. Те, що сьогодні творить суть держави — адміністраційна машина, бюрократія, тоді не існувало. Щоб виконати присуд у якій-будь справі, де засуджений не хотів покоритися добровільно, цісар мусив кликати під оружжя військову силу; він звичайно поручав екзекуцію (коли ходило о сильного винуватця) комусь із своїх довірених васалів або мусив сам вирушати в поле проти свого ніби підданого. Кожде місто, кождий замок, які він здибав по дорозі, могли ставити йому опір, замкнути перед ним свої брами, і їх приходилося облягати, здобувати з великими стратами в часі й людях. Екзекуція вироку звичайно бувала страшним судом; цісарські або князівські походи, підняті первісно з найсумирнішою метою — коронації, зроблення справедливості, помирення ворогів, значилися рядами пожеж, шибениць, зруйнованих замків та пограбованих міст. Середні віки — се часи безмежно довгих процесів, із яких деякі тяглися по пару сот літ, часи ненастанних спорів за межі, за компетенцію, за першинство та набуті права, часи вічної провізорії, щохвилі на вічні віки признаваних і зараз потім топтаних і нівечених привілеїв, вічного нормування і вічного безладдя.

Та серед цього хаосу звільна починають вироблюватися тривкіші, ясніші центри — міста. Германські племена, що розвалили Римську державу, хоч заховали її фірму, прийшли з лісів та піль; вони не знали міст і не любили їх. В їх суспільно-політичнім порядку для міст не було місця. Феодалізм був порядком сільським, оперував лише такими поняттями, як замок, двір і село. Піддані для нього були селяни, що робили на хліб під охороною замку, або ремісники, що працювали в самім замку, а почасти в селі. Господарська система, на якій був оснований сей лад, було так зване натуральне господарство. Кождий замок, кождий двір з приділеним до нього районом підданства — се окремий світ для себе, наділений власними правами, сконцентрованими в особі пана. В тім світі все обертається довкола нього, але заразом так, щоб поза тим центром не мати по

змозі ніяких зв'язків, ніякої залежності. Сей малий світок вистарчає сам собі у всім; він живе тим, що сам собі заробить, заспокоює всі свої потреби продуктами своєї власної праці; довіз чужих товарів обмежений цлами, митами, спеціальними правами. Те, що витворить людська праця в тім тіснім околі, а що збуває по заспокоєнні необхідних потреб людності, йде звичайно до панського скарбу, творить його достаток, побільшуваний від часу до часу грабунком у посторонніх, так само остро відмежованих світах або здобичею в далеких війнах. Податків у нинішнім значенні слова не було. Пан брав від підданих роботизну або натуралії — худобу, дріб, збіжжя та інші рільні продукти, а сам за лено платив цісареві чи взагалі зверхникові не грішми, а услугами, воєнною службою. Грошей було дуже мало, і потреби їх не відчувано так, як нині.

Та ось звільна, звичайно на руїнах римських муніціпій та нав'язуючи до їх напівзабутих традицій, розвиваються міста і вносять у той хаотичний світ нові елементи нового ладу. Під охороною мурів і війська тут уперве віднаходять люди трохи спокою,— мають час подумати про ширший світ і вищі культурні потреби. Перший мотор — жадоба зиску — гонить мешканців надбережних міст на море, до торгівлі. На морі дорога була безпечніша, ніж на суші: там не було ані рогачок, ані мостів, ані вузьких проїздів, де чатували на купця напівголі розбійники та закуті в залізо рицарі, ще гірші розбійники. Правда, й по морю снували чайки піратів, прибережних мешканців або далеких норманнів, але з ними була легша рада: вистарчило мати більший корабель або кілька більших кораблів і на кождім порядно узброєну залогу — і можна було легко оборонитися від них. А торгівля, особливо зі Сходом, була дуже поплатна. Під кінець середніх віків рицарство починає набирати замилування до пишної зброї і дорогих заморських строїв: шовків, атласів, адамашків, футер. Перли й дороге каміння починають украшати зарівно щити, шоломи та мечі рицарів, як і одежу та тіло їх пань. Дамаські шаблі, сарацинські панцири робляться дуже попитним і дорогим артикулом так само, як перські тканини, коври, шалі. Міста, що причинилися найбільше до розширення того замилування до пишноти, тягнуть із нього найбільшу користь.

Вони виробляють собі привілеї на торги й ярмарки, на вільні стації й факторії, на свободу від мит і оплат, на биття

власної монети. З міст іде на села, до замків і до хат гріш і товар, вироби промислу й вісті про далекі краї та невідомі порядки за морем, ідуть продукти далекої чужини, індійське коріння, приправи до страв, моди одежі, нові звичаї й нові культурні потреби.

Але з них іде ще щось більше. Феодальний лад — се лад par excellence[1] воєнний; його мета — війна; його зверхник — се головний воєнний ватажок; аванс у ньому залежить від хоробрості, сили, здібності до мордування та грабування; се лад аристократичний, оснований на родовім принципі більше, ніж на особистій вартості й заслузі. В містах здобуває собі перевагу інший принцип — праці, особистої заслуги, знання і вмілості, заслуги коло загального добра. Корпорація, загал рівноправних горожан займає тут місце одного феодального пана. Хоча доступ до того загалу рівноправних не кождому можливий і нікому не легкий, та все-таки він не загороджений незламними межами родової виключності, допускає набування прав людьми нижче вродженими, допускає свобідніше кружляння суспільних соків. Корпорація, громада рівноправних дбає пильно, щоб її спільне право не було вкорочене ані супроти загалу, ані супроти одиниці. Виробляється почуття класової солідарності, яке французи й досі називають ésprit du corps — духом корпорації. Коли один член корпорації визначиться чимось, здобуде чи то більший маєток, чи вищу почесть, чи більшу заслугу, вся корпорація почуває себе вшанованою і почеснішою в своїм члені; повстає змагання до ширшої конкуренції, благородна емуляція між рівними — щоб випередити один одного між нижчими — щоб дістатися в круг вищих. Виробляються звільна принципи новочасної демократії, що лягла непохитною основою всеї нашої новочасної культури.

Не було в середніх віках і того, що ми називаємо наукою. Найвищим, одиноким духовним інтересом була релігія, було змагання до спасіння душі. Віра була жива, історичне знання дуже мізерне, критика рівна зеру. Середньовіковий чоловік, навіть по-тодішньому найученіший, зовсім не мав перспективи часу й обставин; він вірив, що римське цісарство триває непорушно й до його днів і що, значить, римські цісарі були такі самі цісарі, як і цісарі його часу, жили в таких самих феодальних обставинах, окружені баронами,

[1] Переважно *(франц.).— Ред.*

князями та рицарями. Ту саму перспективу переношено й на Христа: в віршованій старонімецькій Євангелії ченця Отфріда Христос являється добрим, ласкавим князем (Herzog), апостоли — се його воєводи, ученики — се його дружина. В середньовікових повістях повно таких, по-нашому б сказати, анахронізмів та наївностей, які тоді не разили нікого. Александр Великий і Троянська війна; Еней і Вергілій представлені середньовіковими рицарями або чарівниками.

Загалом факти поганської історії інтересували тодішніх людей мало, з виємком хіба початкової, казочної історії Риму та легенд про Трою; для сих не погасав інтерес через те, що, як уже було згадано, в історії Риму й його заснування добачувано боже призначення до панування над світом, політичне, світське одкровення, рівнобіжне і майже рівнозначне з релігійно-церковним одкровенням, зложеним у Біблії. Не диво, що до сього легендового пня троянського походження римлян силкувалися в середніх віках нав'язувати свій початок усі знатніші шляхетські роди, всі пануючі доми не лише в Італії, але також у Англії й Франції, і навіть геть пізніше в Польщі та Угорщині знайдемо в старих гербаріях масу видумок на сю тему. Англійці — се потомки Енеєвого сина Брута (Brutus — відси бритти, Британія).

Поза сими генеалогічними та політично-правними спекуляціями давня історія не цікавила середньовікових людей, оскільки не була анекдотою, фантастичною казкою. Поняття розвою, генетичного зв'язку подій було їм зовсім чуже та недоступне; поняття чуда натомість було їм близьке, одиноко природне і зрозуміле — зовсім навпаки, як у нас. Найважніша історія для них була свята історія, біблійна, історія сотворення, впадку і відкуплення людського роду. І тут, розуміється, для них не було цікаве те, що ми тепер називаємо історією Ізраїлю; їх цікавили чуда та моральні науки, найвищі абстракти та найдальші плани божі. Біблія сама була занадто вбога, занадто скупа та прив'язана до матеріальних фактів, щоб могла вдоволити бажання і смак тодішніх людей до наднатуральних спекуляцій. Вони доповнювали біблійні оповідання сотками власних догадів, видаваних зараз же за факти, сотками коментарів та апокрифічних легенд, високо поетичних та геніально символічних, іноді, одначе, просто абсурдних. Вони знали оповідати про сотворення ангелів, що попередило творення світу, про бунт і упадок ангелів, про те, як жив Адам по вигнанні

зраю, про його запис, даний чортові, про об'яви, дані богом Єнохові, Авраамові, Мойсеєві та поганським сібіллам. Вони знали й про Христа масу такого, чого не було в євангеліях, знали історію кождого апостола, де проповідав, де й якою смертю помер. Зате вони основно не знали того, що діялося довкола них, у найближчих до них часах; про своїх сучасних володарів та видних діячів вони з повним переконанням оповідали та записували речі так само правдиві, як те, що Александр Македонський воював з песиголовцями або що Константин Великий надав папі римському країну в необмежене панування.

Ще сумніше було з середньовіковим знанням природи. Коли читаємо тодішні ніби наукові писання, а в них згадки про природу, то нам здається, що ті люди не мали очей і не вміли дивитися на те, що їх окружає. Направду їх не цікавило те, що було в них на очах; у природі, так само як і в історії, вони вміли бачити лише чудесне, незвичайне, фантастичне. Своє знання про природу вони черпають не з живої дійсності, не з обсервації, а з старих писань, із книг отців церкви, з Плінія або з грецького «Фізіолога» та йому подібних творів. Тільки така зоологія знаходила у них віру і була гідна їх уваги, де були відомості про те, як лев родиться мертвим, а його батько оживляє його хуханням; як орел, осліпши від старості, летить до сонця і, припечений ним, відзискує зір; як крокодил плаче, з'ївши чоловіка, а пелікан розриває свої груди, аби своєю кров'ю нагодувати своїх дітей, і як фенікс по 100 літах життя сам себе спалює на огні з пахучого дерева, аби наново відродитися зі свого попелу. Тільки така мінералогія мала у них повагу, що говорила про дванадцять дорогих каменів на нагруднику архієрея при жидівському храмі і про чудесні прикмети тих каменів. Ботаніка цікавила тодішніх людей лиш остільки, оскільки говорила про чародійські зілля, про дерево, з якого виростають степові барани, або про інше дерево, якого плоди, падучи в море, робляться качками; сі відомості мали деяке практичне значення, бо з остатньої, прим[іром], середньовікові монахи виводили тезу, що качка як плід дерева належить до пісних страв.

Але найвища пануюча наука того часу була теологія — про бога, про ангелів і чортів, про рай і про пекло. Треба справді подивляти інтенсивність думки та працю фантазії, якої ужили середньовікові люди на те, аби на основі деяких старинних спостережень і уривків витворити повну,

заокруглену систему божого плану будови й кермування світу. Се був, можна сказати, найвеличніший витвір середніх віків, не вповні оригінальний, але вповні продуманий і викінчений та оживлений його духом. Головний нарис, так сказати, план тої будови, дістали середні віки в спадку по старовині. Грецький учений Птоломей був творцем чи, може, лише консеквентним редактором тої системи, що лягла в основу світогляду середніх віків. Ще чотириста літ перед Христом учений мислитель Арістарх із Самоса висловив був думку, здається, переняту від вавілонців, що земля — не плоский кружок, прикритий кришталевою півкулею неба, але що вона куля, яка обертається довкола сонця разом з іншими планетами. Ся думка не прийнялася; проти неї сто літ пізніше виставив Птоломей такий погляд, що земля — се куля, але недвижна, окружена більшою кришталевою кулею — небом. Довкола сеї першої кулі йдуть, мов лушпини на горісі, дальші кулі — сімох планет, до яких числено Сонце, Місяць, Меркурія, Венеру, Марса, Юпітера й Сатурна. Поза тими сферами стоїть восьма, знов кришталева сфера, яка раз у раз рухається безмірно швидко і для того називається primum mobile, джерело всякого руху. Від неї переймають рух нижчі сфери планет, чим дальше від неї, а ближче до землі, тим сей рух повільніший; земля в осередку всіх тих сфер стоїть зовсім недвижно. Ще далі над тою подвижною сферою стоїть найвище, огнисте небо, так зване емпірейське — вічно недвижне; тут у власній особі проживає бог, окружений ангельськими хорами, тут, розташовані то вище, то нижче в міру своїх заслуг на землі, живуть у вічнім блаженстві душі праведників. У середині того неба стоїть предвічний трон святої трійці; просто напроти нього на землі лежить осередок земної поверхні, Єрусалим, вибране місто, де вчоловічений син божий своєю смертю довершив діла спасіння людського роду. Голгофа, гора, на якій умер Христос,— се пуп землі; ся гора повстала з того, що в ній був закопаний велетенський череп праотця людського роду Адама; кров Христа, сливаючи з хреста і просякаючи в землю, охрестила голову Адамову і уможливила праотцеві людей поворот до раю, а його контракт, яким він записав чортові своє потомство, віднайдений і спалений Христом, уможливив спасіння всього людського роду. Внутрі земної кулі знаходиться пекло — вічний вогонь нечуваної сили; вулкани, що вибухають відтам іноді з божого допусту, дають нам про нього поняття і заразом

незбитий доказ існування пекла. Воно повстало в хвилі, коли бог скинув збунтованого сатану й його прихильників униз; гримнувши своїм тілом до землі, сатана вибив у ній величезну яму і опинився аж у самім осередку земної кулі, де його сила божа заморозила вічним льодом. Таким робом сатана сидить у точці, найдалі віддаленій від бога. Поза найвищою сферою — емпірейським небом — нема далі нічого.

Ми тепер, стоячи на високій горі знання, здвигненого кількома століттями експериментальної науки та критичного мислення, легко можемо здвигати раменами на тісноту, наївність та фантастичність тої концепції. Але не забуваймо, що середні віки думали зовсім інакше, ніж ми, клали собі іншу мету і йшли до неї іншими дорогами, ніж ми. Наша мета — свобідна наука, вільність досвіду, вільність власної думки — була тоді невідома, неможлива. Мета всякого знання була згори відома, певна, незрушима. Все, що чоловік повинен і потребує знати, об'явлено йому богом у святім письмі; поза тим усяка мудрість, по словам св. Павла,— се дурнота перед богом. Задля слабості людської природи не все в божій об'яві ясне для пізніших поколінь, хоч, певно, було ясне для тих, кому об'являлася первісно божа воля. Відси потреба пояснень. Але й пояснення не повинні бути премудрі. Бог об'являв себе й найвищі правди людському родові різними часами, в різних місцях і народах; правда, все найважливіше він об'явив лише вибраному народові — жидам — і через них потім Христовій церкві, але дещо він об'явив також праведним і мудрим поганцям, таким як Арістотель, Платон, Птоломей та Вергілій. Середньовікова вченість полягає на тім, щоб із тих єдино дозволених і раз на все даних джерел уміючи черпати знання. Цитати з письма святого, з отців церкви та старинних філософів мають для середньовікового чоловіка непохитну повагу і повну доказову силу, далеко більшу, ніж може мати свідоцтво наших змислів, досвіду та обрахунку.

Середньовіковий світогляд такий, як виложено вище, називається грецьким словом «геоцентричним», тобто таким, у якому земля вважається осередком світу, і антропоцентричним, тобто таким, у якому чоловік уважається осередком усього сотвореного. Для нього земля цвіте й родить, для нього сходить і заходить сонце, кружать по небу планети, обертаються сфери. Йому в осторогу посилає бог комети і небесні появи, допускає демонам потрясати підва-

лини землі та ригати пекельним огнем, йому за кару або в нагороду дують вітри, гуркочуть громи, надходять повені та гради або природа пишається гарним верем'ям. Для чоловіка бог сам або через своїх ангелів святих та пророків творив і творить раз у раз незліченні чуда; за нього йде від віку ненастанна боротьба між небесними й пекельними силами, для його рятунку навіть син божий, друга особа трійці, зступив із неба, стався чоловіком, приймав бідність, труди, наруги, муки й смерть. Як від божого трону через Голгофу й Єрусалим до сатани в осередку землі йде проста лінія, по якої обох кінцях стоять екстреми, противні собі і вічно непорушні, а всередині між ними замикається все рухоме, і сотворене, і минуще, так ідеї первісної святості, потім гріха, упадку людей, божої кари і відкуплення людей сином божим та його церквою творять другу — ідейну, етичну основу того світогляду. Можна навіть сказати, що ся етично-релігійна концепція була джерелом космогонічної. Бо ж хоча середні віки були найменше моральною добою, яку зазнала людськість, і виявляли найбільше злочинів та прогріхів проти пізнаної та признаної тоді (не тепер) моралі, то проте ніколи в світі не говорено, не проповідувано стільки про мораль, як тоді. Всі людські поступки осуджувано з погляду їх моральності або грішності, а не з погляду на їх розумність, пожиток для одиниці чи громади. З моральними окликами на устах палено грішників, що провинилися більшим знанням або незалежним думанням, палено та мордовано єретиків, жидів, морісків, руйновано цілі краї. Виведена з рівноваги душа тодішніх людей раз у раз виконувала дикі скоки між небом і пеклом, між смертельними злочинами і розпучливим запопаданням за якимись надзвичайними заслугами. Категорії — вина, гріх, кара, ласка божа — були основними фундаментами людського мислення й почування і відбилися також у цілім світогляді того часу, в цілім розумінні будови світу та його призначення.

Середні віки не знали також того, що ми називаємо школою. До самого XIII віку монастирі були майже одиноким притулком учености; більшість світських людей не вміла ні читати, ні писати; писарі, секретарі в деяких корпораціях, судах, державних трибуналах бували духовні; ще й досі в англійській мові писар називається clerk від латинського clericus; по монастирях учено традиційною методою читати й писати — розуміється, по-латині, граматики, діалектики

та поетики, так званого trivium[1] і quadrivium[2]; короною вчення була філософія і теологія, з тим, розуміється, що перша — слуга другої, philosophia — ancilla theologiae[3].

Вона мала при помочі всіх попередніх наук доказувати правди теологічні і боронити їх перед нападами єретиків та інших вір. Основою тодішньої філософії був Арістотель — властиво, лише шматочки його думок, доховані в пізніх латинських переробках, та пара менших писань Платона — Тімей, може, ще Федон та писання пізнього латинського філософа Боеція. З тих шматочків будовано нескінченні будови заключень, доказів та силогізмів — се була шкільна філософія тих часів, що не знали властивої школи,— схоластика. Пару речень одного коментатора до Арістотеля дало напрям усьому середньовіковому мисленню. Він запитує: що думати про суть абстрактів і їх відносини до конкретних явищ? Прим[іром], слово «звір» — абстракт, а ми своїми змислами бачимо певного даного пса, коня, вола і т. д. Чоловік — се загальне означення, а ми бачимо даного Івана, Михайла, Семена і т. д. Чи є що реальне поза тими загальними означеннями: звір, чоловік, дерево, камінь — чи нема нічого, а є тільки ті ряди конкретних явищ, що підпадають нашим змислам? І коли ті загальні означення — лише формулки нашого мислення, то дальше питання, чи вони конечні і чи вони правдиві? Се питання набирає властивого значення, коли підемо крок далі і візьмемо такі абстракти, як мудрість, красота, правда, за якими наші змисли можуть ще менше добачати конкретного змісту, ніж за означеннями: мудрий чоловік, красна річ, правдиве слово. І що думати про ті духовні натури, яких існування подає нам релігія, як ангели, чорти, бог? Чи абстракти існують направду від конкретних предметів, чи се, може, пусті слова? А коли існують, чи їх існування тілесне, чи ні? А коли справді існують, то чи існують лише нерозлучно з відповідними конкретними предметами, чи також окремо від них, прим. мудрість, чи лише в мудрім чоловіці, чи також окремо яко мудрість? Як звісно, грецький філософ Платон твердив, що поза світом конкретних явищ є світ ідей, себто прообразів усіх речей. Ті ідеї старші від речей: се образи всіх речей в умі їх творця перед їх сотворенням,

---

[1] Буквально: три шляхи *(лат.)*.— *Ред.*
[2] Буквально: чотири шляхи *(лат.)*.— *Ред.*
[3] Філософія — служниця теології *(лат.)*.— *Ред.*

отже, існували перед речами (ante rem), і в них лежить суть речей. Поодинокі речі — се тільки відбитки, копії тих прообразів, які виявляються нам у речах (in re); тільки з речі, отже post rem, ми своїм умом видобуваємо назад прообрази, абстракти і заразом суть явищ, постигаємо те, що від почину лежало в умі божества. Се була основа одної школи схоластичної філософії; ми б назвали її ідеалістичною, бо вона основувалася на припущенні існування ідей незалежно від речей і швидше, ніж були речі; тодішні часи називали сей погляд реалізмом тому, бо він признавав абстрактам реальне існування поза речами. Противники сього погляду, которі твердили, що абстракти — се лише назви (nomina), форми наших думок, із яких нічого не можна заключати про якесь дійсне існування, називалися номіналістами.

Боротьба тих двох напрямів тягнеться через усі середні віки, прибирає різні форми. По обох боках виступаютв смілі уми, великі мислителі, та побіда лишається на боці номіналістів. Се було аж при кінці XIII в., і на се вплинули дві важні обставини: пізнання дійсних писань Арістотеля, якого європейські вчені одержали через посередництво арабів, і повстання університетів у XIII віці. Вони повстають зразу в Італії — найстарший у Салерні, що був тільки школою медицини, далі в Парижі, Павії, Падуї, Болоньї, Неаполі. Хоч між учителями довго ще переважають духовні, та проте університети відразу мають більше світський характер. Се організації наділені значною автономією. Студенти зорганізовані напів по-військовому, по націях; вони вибирають ректора, підлягають судові професорів або єпископа. Часто приходить до бійок між студентами й міщанством, та проте міста добиваються мати у себе університети, що стягали звичайно велике число молодежі: в Болоньї бувало їх по 10 000, у Парижі по 20 000. Правда, наука у тих закладах іде мертва, а бодай у мертвих формах: викладають звичайно після одного тексту, який пояснюється коментаріями; часто основою викладів було коментування старшого, авторитетного коментарія. Про свободу навчання, так само як і про свободу досліду, нема ані гадки; часто новокреовані доктори мусять складати присягу, що не будуть учити нічого нового, свого, а тільки те, що їм передав учитель,— се значило jurare in verba magistri[1]. Основою навчання все була книжка, ніколи жит-

[1] Посилатися на слова вчителя *(лат.)*.— *Ред.*

тя; ходило не о річ, а о слово; доказувано не досвідом, а силогізмами; побіждав той доказ, який мав за собою більше авторитетів, а авторитет надавало авторові не знання, а ім'я. Переоцінювання слів — се була основна хвороба середньовікового мислення. Побіда номіналізму була доброчинною кризою в тій хворобі і заразом знаком, що людське знання починає набирати реальнішого змісту.

Малюнок духовного змісту середніх віків був би неповний, коли б ми не згадали ще про одну характерну течію, що йде обік схоластики, не раз мішаючися з нею, хоча направду творить її повне заперечення. Се була середньовікова містика. Містика — се, властиво, вотум недовір'я для розуму, його дослідів, метод та осягнених ними результатів. Се зусилля людського духу осягнути іншою дорогою те, чого не можна осягнути розумом, а власне, піднесеним, розбудженим до крайньої можності чуттям. Християнство з його проповіддю аскези, відречення від світу, заглиблення в одній думці — спасіння душі — вказувало здавна дорогу в той бік. Християнські догми про трійцю, про втілення і подвійну натуру сина божого, про тайни, особливо про євхаристію, про співділання ангелів і святих у людському житті, про ненастанне спокушування людей демонами та про безпосереднє сусідство пекла з людським житлом давало сильні імпульси й теми для чуттєвого пробудження, для екстаз і бажання — ввійти в безпосередній контакт з тими надземними і надлюдськими силами. Середні віки — се доба екстатиків, візіонерів, стигматиків та містиків. Женщини — мабуть, уперве в історії християнської цивілізації — ведуть перед. Образ Христа, замученого і розп'ятого за людські провини, вражає їх серце, розпалює його неземною любов'ю, бажанням терпіти ненастанно разом зі спасителем. Свята Тереза з Іспанії, наречена Христова, у якої кождої п'ятниці на руках, ногах, на боці й на чолі відновлюються і кривавляться рани Христові, весь вік затоплюється в розгадуванні Христових мук і тим умирає, що не може вмерти. Свята Матильда в Німеччині, свята Бригітта в Швеції заглиблюються в болі матері божої під хрестом, мають візії та об'яви про муки Христові з уст його матері. В Італії здобуває велику славу і великий вплив свята Катерина з Сієни. Бажання терпіти разом з Христом, умерти і воскреснути разом із ним, пронизати з головою у всі терпіння людськості, щоб таким способом статися гідним усіх радощів раю, стається основним змаганням

многих містиків. Домініканець Якопоне да Тоді, первісно адвокат і веселий чоловік, потім завзятий аскет, автор славного гімну «Stabat mater dolorosa»[1], співає в однім своїм гімні: «О боже, з ласки своєї пошли мені хворобу! Пошли мені перемінну пропасницю щотретій день і зроби так, щоб вона мучила мене й четвертого дня,— ні, вели їй відвідувати мене день у день. Пошли мені погану водянку, біль зубів і біль голови; дай, щоб мені кліщило в животі, щоб люті болі корчили мій жолудок, щоб хрипота стискала моє горло!».

Інші заглиблювалися в роздумування мук пекельних та чистилища: довгий ряд візій одна страшніша від другої лякав фантазію вірних описами жорстоких мук, позичаючи фарб із живої дійсності, що котилася перед очима. Попереду йшла апокрифічна візія апостола Павла, далі звісне ходження богородиці по муках, далі візії святого Анзельма Кентерберійського, святого Патрикія, рицаря Тундаля, поки, нарешті, великий учитель схоластики Тома з Аквіна не переробив систематично, по всіх правилах схоластичної діалектики, цілого нагромадженого матеріалу в систему в своїй «Summa theologiae».

Але не лише в сей темний закуток, повний страховищ та погрози, літало екзальтоване чуття містиків. Не забуваймо, що основною движучою силою містики була безмежна любов, увільнена, наскільки на се позволяла людська вдача, від примішок усього тілесного, любов до бога і до людей. Ся любов у фантазії одних віджившювала всі муки спасителя, всі страждання його матері, громадила всі страховища пекла і всі зітхання чистилища, аби зворушити душі грішників, силою відірвати їх від земного, болотяного шляху. Головним репрезентантом сього напрямку можна вважати іспанця Домініка Гузмана, основателя ордену домініканів і святої інквізиції для поборювання іншовірців та єретиків. Його орден, офіціально званий ordo predicatorum[2], мав у середніх віках популярну назву Domini canes — пси господні, що роздирають вовків єресі. У інших ся любов виявлялася світлими образами, словами, повними сердечного співчуття, щирості та пестощів, відчуванням свояцтва і братерства з усіма людьми, з усею природою, оживленою й не оживленою. Головним репрезентантом такої містики

[1] «Стояла мати-страдниця» *(лат.).— Ред.*
[2] Орден проповідників *(лат.).— Ред.*

був святий Франческо з Ассізи, основатель ордену францісканів.

Не строгість, не лютування супроти не так віруючих, не силування людей до спасіння, не допомагання їм дійти до раю та уникнути пекельних мук через наслання на них пекельних мук, тортур та палення живцем тут, на землі, було метою сього великого чоловіка. Він, потомок рицарської родини, замолоду веселий панич, що, перебувши смертельну хворобу, відчув на собі страждання всього людства і пройнявся глибоким співчуттям до всіх людей, особливо хворих, темних і грішних у своїй темноті, він і проповідав те співчуття, вчив жити в веселій покорі, при скромній праці, в тихих послугах людям, радуючися божим світом і його прегарними творами. В його гімні, написанім італійською мовою, одній із найстарших пам'яток тої мови, читаємо:

Найвищий, всемогучий, добротливий пане!
Від тебе йде життя, величність, слава
І все благословенство.
Тобі вони належаться одному;
Ніхто з людей не варт тебе назвати.
Хвалю тебе, мій пане,
В усьому твоєму творінні,
А особливо через сонце,
Сестру нашу й паню,
Що день приносить нам і світло,
Що так прегарна, променяста й блискуча.
Вона твій образ, ти, найвищий!
Хвала тобі, мій пане,
Через мойого брата — місяць, через зорі.
На небі ти створив їх, чисті, красні,
І гарнів тій далечині блаженній.
Хвала тобі, мій пане, через брата — вітер,
Через повітря, мряку, синяву
І через всякий стан погоди;
Бо ж ними ти удержуєш нас всіх, твоїх дітей.
Хвала тобі, мій пане,
Через сестру мою, се джерело,
Так пожиточне, смирне, чисте й ясне.
Хвала тобі, мій пане, через брата мого —
Огонь, яким освічуєш ти ніч,—
Він гарний, доброчинний, сильний і могучий.
Хвала тобі, мій пане, через нашу

Сестру і матір — землю, що нас всіх
Держить, провадить, що дає нам плоди,
Квітки барвисті й соковиті трави.
Хвала тобі, мій пане, через тих,
Що милосердяться задля любви твоєї,
Що тут терплять, витримують спокуси
Блаженні, що терплять усе спокійно,
Бо ти, найвищий, їм колись даси корону.
Хвала тобі, мій пане, через ту
Сестру мою, через ту смерть тілесну,
Якій ніхто живий уйти не може.
О, горе тим, що мруть в гріхах смертельних!
Блаженні ті, що покорились твоїй
Пренайсвятішій волі: не почують
Вони вже муки другого конання.
Хваліть усі й благословіть
Мойого пана вдячними устами,
І всі йому служіть в покорі превеликій!

Хоч і як вірно заховані тут догматичні концепції про гріх і вічні муки (друге конання), та проте та безмежна любов святого Франческо до всеї природи заповідає світання нового дня і нового світогляду. Раз чоловік почує себе братом, членом тої природи, близьким їй і підлеглим тому самому законові, що й вона, то звідси вже лиш один крок до студіювання тої природи й її законів. Як бачимо, й містика, найвище зусилля середньовікового духу в напрямі чисто спіритуалістичнім, дійшовши до свого вершка, кидає золотий міст у будучину, настрічу новому знанню, новому розвоєві.

До кінця XI віку панувала в Західній Європі неподільно латинська мова й література. Святе письмо було головним предметом студій; житія святих, легенди та апокрифи заступали місце лектури; пісні духовного змісту на латинській мові співалися не лише в церквах та монастирях, але також у кімнатах вельможних пань і навіть у воєнних таборах. Певна річ, простий народ мав свої пісні на народній мові, але ті пісні були поганського змісту, і на них не звертано уваги. Карл Великий був, може, одинокий освічений чоловік, що велів збирати і записувати їх, та й то його збірка швидко пішла в непам'ять. Аж у XI віці починається у Франції нова література під впливом іспанських арабів. Від них середньовікове рицарство набирається більше ци-

вілізованих звичаїв і товариської оглади так само, як від них виходить переворот схоластичної філософії. Сей вплив насамперед обіймає Францію, яка в XI і XII віках робиться провідницею Європи і якої мова здобуває собі, обік латині, чільне становище по дворах пануючих та по рицарських замках. Усі терміни рицарського ремесла, зброї, забав, установ — французькі. У Франції повстає перша рицарська поезія вищого стилю, яку потім перекладувано та переробляно в Німеччині, Італії, Англії, Швеції, Чехії і навіть у нас.

Треба завважити, що Франція в ту пору не була одною державою ані навіть не мала одної мови. Французьке королівство — се була північна Франція з містами Парижем, Ремсом та Орлеаном. Деякі частини теперішньої Франції, головно Бургундія, належали до німецького цісарства. В південній Франції велика частина краю, головно провінції Турень, Мень та Пуату, належали до Англії; решта, головно теперішня Провансія,— се був ряд зовсім незалежних князівств, бароній та міських республік. Тут, у Провансії, в найближчім сусідстві арабів, і розвелось уперве нове рицарство, не подібне до первісного середньовікового, розвелися двірські звичаї та тонка чемність, що й досі називається тодішнім терміном «куртуазія». Тут повстало нове поняття любові такої, якої не знала ані класична старовина, ані християнська традиція. В класичній старовині любов — се зносини мужчини і женщини без ніякого особливого містичного значення. В часах розцвіту класичної літератури ся любов займає в поезії не дуже видне місце. В часах упадку тої літератури вона служить канвою безконечних романів, поборює різні перешкоди, виливається в довжезних листах та монологах закоханих, але все-таки не набирає ніякого глибшого значення. Християнство зразу немного змінило сей стан, але коли в нім узяв перевагу орієнтальний аскетизм, що виріс на ідейнім тлі гностицизму, тоді признано женщину твором нечистим, нижчим від мужчини, знарядом покуси і сосудом гріха. Любов до женщини стала гріхом. Тим духом надихані многі дуже популярні в середніх віках легенди, як ось легенда про святого Олексія, що була темою найстаршої з захованих до нашого часу старофранцузьких поем, як повість про Варлаама й Йосафа і багато інших. У германських народів, що розвалили Римську державу, був інший погляд на женщину, мабуть, живіший слід давнього матріархату, по якому женщина

уважалася головою родини, опікункою родових традицій та зберегателькою домашнього огнища. В Провансії зароджується новий погляд, який бачить у женщині джерело найвищої радості і розкоші, паню над життям і смертю чоловіка, цвіт і корону всіх творів; служба женщині — се найвища задача рицаря; нагорода з її рук — се для нього найвища почесть і найдорожча заплата. Женщину люблять задля її краси, яку величають у піснях, голосять світові в пишних промовах, заступають силою оружжя в турнірах. Повстають спеціальні співаки, трубадури, що присвячують весь свій час і дотеп вихвалюванню красоти та доброти своїх вибраних дам. Се не кабінетні поети, се рицарі або рицарські чури, що мандрують від двора до двора, від міста до міста, від замку до замку з піснею на устах і з відзнакою своєї дами на шоломі. Їх усюди приймають радо, гостять і обдаровують, можні королі та князі користуються їх услугами та їх піснею. В ряді трубадурів знаходимо людей різного стану, почавши від ремісників, конюших та слуг а кінчаючи на можних рицарях і коронованих особах. Служба одному ідеалові, сила поетичного слова єднає й рівняє їх усіх. «Усі ми належимо до одного стану»,— співає один із коронованих трубадурів. Найвидніший між ними — се Бернард із Вентадура, що походив із низького стану, син бідного замкового слуги у віце-короля Егліса II з Вентадура; П'єр із Оверні та Емерик із Побілена, родом міщани; Бертран де Борн та Рамбо де Вакера — рицарі, а нарешті, князі: граф із Оранжа, князь Рюдель де Блея, король Річард Львине Серце з Англії та Альфонс II Арагонський. Усі вони послугуються одною мовою південнофранцузькою, так званою langue d'oc[1]. У північній Франції, що послугувалася окремою мовою, так званою langue d'oui[2], розвивається інший рід рицарської поезії, а власне, епос, якого основою послужили, з одного боку, перекази про Карла Великого та його перів, а з другого боку — напівміфічні кельтські традиції про короля Артура і рицарів Круглого стола з примішкою християнської традиції про святий Грааль. Полишаючи на боці сю північнофранцузьку поезію, скажемо ще кілька слів про південнофранцузьку поезію трубадурів. У противенстві до давнішої середньовікової поезії вона майже зовсім не тікає релігійних тем. Навпаки, ненастанне

[1] Мова ок *(франц.).— Ред.*
[2] Мова уі *(франц.).— Ред.*

величання любові й женщин мусило робити її немилою духовним. В одній канцоні співає Бернард із Вентадура:

Напевно, бог сам здивувався,
Як я з коханою розстався:
Для нього я лишив її,
Він мусить вдячний буть мені,
Бо знає, що без неї
Нема снаги моєї,
Він сам мене потішити не може.

А Бертран де Борн, найбільше войовничий із трубадурів, чоловік незвичайної енергії та сили слова, в якому були закохані королеви, який сам своїм словом побуджував синів проти батьків і розривав союзи і якого життя та діла були темою для многих пізніших поетів, не може без пересердя згадати установлений у Франції за почином духовенства божий спокій treuga Dei, себто наказ, щоб від суботи до вівторка здержатися від мордування, розбоїв та грабунків:

Спокій мене мучить,
Я все волю бучі;
Я догми не знаю,
Я віри не маю.
Понеділок, вівторок —
Усе мені рівно,
Рік, місяць чи тиждень —
Все битися вільно.

Недаром Данте, хоч високо ставив його як поета, зустрічає його в пеклі в поганих западнях, як він свою власну відрубану голову держить у руці високо перед собою, мов ліхтарню. Додаймо до того глибокий упадок моральності духовенства в X й XI віках, то зрозуміємо, для чого трубадури, нарешті, дійшли до настрою, впрост ворожого духовенству. Із Іспанії через посередництво арабів та жидів вони переймали багато орієнтальних, первісноіндійських оповідань, у яких яркими фарбами мальовано фарисейство, захланність та неморальність духовних. Із XII віку дійшла до нас люта латинська сатира п[ід] з[аголовком] «Evangelium secundum Marcas argenti». «Починається євангеліє Марка Монети. Во время оно мовив папа до римлян: «Коли син чоловіческий прийде до сидження нашої величності, то запитайте його поперед усього: «Друже, з чим приходиш?»

А коли буде далі вперто стукати і вам не дасть нічого, то викиньте його у тьму кромішну». І сталося, що бідний духовний прийшов до двора папи і мовив: «Змилуйтеся хоч ви надо мною, придверні папи, бо рука бідності діткнулася мене. Я бідний і прошу вас, допоможіть моєму нещастю й нужді». А вони, почувши його, обурилися дуже й мовили: «Друже, будь ти проклятий з твоєю бідністю! Щезни, сатано, бо ти не знаєш, яка мудрість криється в червінцях. Амінь, амінь, говорю тобі: не ввійдеш ти в радість господина твойого, поки не віддаси йому свого останнього гроша». І бідний пішов, і продав свій плащ, і свою рясу, і все, що мав, і дав кардиналам, і придверним, і підкоморіям. А вони мовили: «Що ж се значить на стільки голів?» І викинули його за двері, і за дверима він плакав гірко і не знайшов потіхи. А швидко потім прийшов до двора багатий духовний, грубий, товстий і надутий, що в колотнечі забив був чоловіка. І він дав насамперед придверному, а вдруге дав підкоморію, а втретє кардиналам. І вони думали проміж себе, що дістануть іще більше. Та коли почув господин папа, що кардинали та слуги дістали так багато, то занедужав смертельно. А багач послав йому мікстуру із золота й срібла, і він устав зараз і видужав зовсім. Потім скликав папа до себе кардиналів і слуг і мовив до них: «Глядіть, брати мої, щоб ніхто не зводив вас пустими словами, а держіться мого прикладу, щоб і ви брали так, як я беру».

Під впливом арабського філософа Аверроеса почав ширитися у Франції релігійний скептицизм, недовірство та байдужість до християнських догм і обрядів. Духовні жалувалися, що по дворах князів та по містах у Провансії не лише не стрічають пошани, але дуже часто зазнають насміхів та наруги, так що мусять перебиратися в світську одежу, виходячи на вулицю. Але рівночасно з тим буйним лібертинством, що гордо відкинуло всі аскетичні форми середньовікового християнства, починає ширитися в Провансії інший аскетизм, далеко остріший і консеквентніший від того, якого прикладом були католицькі монахи. В VII чи VIII віці по Хр[исті] в глибокій Сірії під впливом маніхейської секти повстає учитель нової секти Павло із Самосати. Його учеників прозвано павликіанами. Вони держалися строгого і чистого способу життя, відкидали святе письмо Старого завіту, товкували Новий завіт більш морально, ніж догматично, і уважали сей світ витвором злої сили, вбачаючи призначення чоловіка в тім, аби побороти всі

покуси того зла, що являються чоловікові як світ і власне тіло, і злучитися по смерті з добрим принципом, що живе далеко поза обсягом усього сотвореного. Грецька церква переслідувала тих павликіан. Цісар Гераклій вислав значну часть із них на заточення в гори Македонії. Тут вони зіткнулися з болгарами, що тоді ще були переважно поганами і тільки що починали приймати християнство. Під впливом павликіан у болгар витворилася в X віці нова віра, прозвана богомильством. Отся віра почала ширитися з Болгарії на Захід до Сербії, Боснії та Далмації, звідси перейшла до північної Італії, де ненастанні війни, спустошення та грабівництва приготовили для неї дуже податний грунт і де знайшла собі фанатичного та талановитого апостола в особі збіглого монаха Фра Дольчіно, а з Італії уже в XI віці перейшла до Провансії. Тут вона розширилася швидко і сильно, особливо по містах. Її центрами зробилися багаті міста Тулуза, Каркасон та Конкорецо. Сі нововірці, яких у Італії прозвано катарами, або патаренами, у Провансії — альбігензами, а в північній Франції — буграми, себто болгарами, відкидали всяку ієрархію і всякі церковні обряди і тим стягли на себе смертельну ненависть римського духовенства. Папа Інокентій III оголосив проти них хрестовий похід; знайшлися рицарі і князі, що за ціну провансальських скарбів і багатств готові були купатися в крові єретиків. У безмірно кривавій і жорстокій війні єресь справді втоплено в крові провансальської людності, а разом із єрессю знищено заможність, розвій, штуку й літературу південної Франції.

Але нового духу, що перший раз пробудився в Провансії, не знищено. Недобитки богомильської секти розбрелися скрізь по Європі, стиха підготовляючи грунт для релігійної реформації. Новий літературний стиль, витворений трубадурами, знаходить захист у Сіцілії, далі в Неаполі, в Німеччині, в поезії мінезингерів. У XIII віці ся провансальська течія застає в середній Італії грунт, відповідний для дальшого розвою. Вже було згадано, що тут уперве витворилися багаті і могучі міста, що містили в собі огнища нової освіти, з торгівлі здобували значні багатства і вміли виборотн та виробити собі значну самостійність, іноді з республіканською формою правління. До того значно причинилася та обставина, що італійське рицарство не зробилося так, як у Німеччині, Франції, Чехії та Польщі, верствою сільських дідичів, не жило в укріплених замках по недо-

ступних горах та лісах, але здавна оселилося по містах, де витворило верству багатих патриціїв. Отсі патриції звільна починали чути себе солідарними з міщанством, хоча, розуміється, з застереженням свого першенства. Їх двори робилися першим ринком відбуту для продуктів заморської торгівлі і міського промислу.

Коли по містах пішла мода на університети, на вищу освіту та на літературну діяльність, патриції і тут захотіли бути першими. Їх двори робляться правдивими музеями та академіями. Вони збирають до себе вчених людей, лікарів та філософів, дають захист вільнодумцям, переслідуваним не раз світською і духовною властю, громадять бібліотеки, протегують поетів, письменників, малярів та різьбярів, одним словом, робляться головним і чільним діячем просвіти й поступу на протязі звиш трьох століть. Отут-то в середньоіталійських містах, головно в Болоньї та Флоренції, повстає в тринадцятім віці новий поетичний стиль, у якому провансальський культ женщини зливається водно з тонкостями схоластичної абстракції та глибокої містичної екстази. І тут любов до женщини була основою поезії, але ся женщина чимраз більше із земної істоти робиться символом, ідеєю, абстрактом. Культ її з культу земної красоти робиться чимраз більше культом якогось вищого і ідеальнішого змагання, тугою до джерела якогось вищого пізнання. Творцем сього нового стилю був Гвідон Гвінічеллі, родом із Болоньї, член впливової фамілії Принчіані. Його славна канцона про повстання любові була немов маніфестом нового напряму. Він говорить:

У серці благородному живе
Любов, як пташка в зелені лісній.
Любов сотворена не швидше,
Як благородне серце; серце теж
Сотворене не швидше, як любов.
Отак і сонце також не було
Сотворене перед повстанням світла,
А світло не повстало перед сонцем.
І як блиск входить у огонь, так входить
Любов палка у серце благородне.
І так, як сонце з камня дорогого
Видобуває блиск, так женщина
Любов видобуває поглядом своїм
Із серця благородного мужчини.

І як найвищий дух спливає з неба
І світ порушує та порядкує,
Так благородне женщини лице
Порушить може серце чоловіка.

Тут поет зупиняється, бачачи, що договорився до межі єресі, і додає:

Ах, женщини лице! Як бог колись
Озветься до душі моєї:
«Як смів ти се сказати, чоловіче?
Як смів мене зробити образом
Земної женщини й порівнянням любви?» —
Я відповім: «О пане, я не міг
Інакше, бо вона була, як ангел,
Прекрасна, і для того мусив я
Її любить, хвалити й обожати,
І се не міг гріхом я уважати».

Любов у такому розумінні набирає вищої, майже релігійної сили; вона підносить того, хто їй віддається, облагороднює його, але заразом відриває його від дійсності і в дальшім розвої доходить до неприродної ідеалізації і до хворобливого маячення. До поетів сеї нової школи належать головно флорентійці Лаппо Джені, Дама Фрескобальді, меланхолійний Джені аль Фіні, Гвідон Орлані, а головно приятель Данте, Гвідон Кавальканті, і сам Данте, що являється її завершенням у першім періоді своєї діяльності. Особливо варт уваги Гвідон Кавальканті, політик і трубадур, учений-схоластик і вільнодумець, якого поезія мала значний вплив на поезію Данте:

Хто се приходить, людям радість несучи?
Блищить її лице, як місяць уночі,
А з нею в парі йде сама любов,
Ніхто живий не сміє перед нею
Заговорить, а може лиш зітхати.

Противенством до тої поезії була різко реалістична поезія людова та міщанська, якої найоригінальнішим репрезентантом був дикий та розпусний Чекко Анголієрі з Сієни. Се був завзятий ворог Данте і написав немало памфлетів проти нього та проти інших аристократичних співаків нової школи. Женщина, шинок і газардова гра — се головні теми його поезії. Але женщина у нього не абстракт,

лише дійсна людина, сієненська міщанка, дочка заможного шевця. Його любов до неї — се не містична екстаза ані абстракційна символіка, але дійсна, палка пристрасть. «Таку женщину я полюбив своїм серцем,— говорить він в однім своїм сонеті,— що якби хто хотів зробити мене цісарем і я задля того мав лиш дві години не бачити її, то я б відповів йому: «Ти, драбе, іди геть і повісься!». Він ненавидів своїх родичів і писав радісні пісні на смерть свого батька. В однім його сонеті висловлені ось які почуття:

Коли б я був огнем, я запалив би світ.
Коли б я вітром був, розніс би землю всю.
Коли б водою був, залив би всю її,
А якби богом був, я б щезнуть їй велів.

Коли б я папа був, прокляв би вас усіх
І всіх тих християн всадив навіки в ад;
А бувши цісарем, я всім на незабудь
Велів би голови за покотом стинать.

Коли б я смертю був, то поперед усіх
Я б батька свого вхопив з-поміж живих.
Якби життям я був, то втік би геть від нього;
З моєю матір'ю зробив би я так само.

А якби Чекко був таким, яким не є,
То гарних всіх дівчат забрав би я собі,
А іншим полишив погані та старі.

На дні його дикого песимізму лежить якийсь важкий біль і розпука, що проривається декуди гірким окриком: «Моє серце таке сумне задля соток причин, що сто раз на день я бажав би вмерти». Ось у додатку переклад одної пісеньки з тих часів, що має титул: «Жалощі коханки хрестоносця».

Всім людям хрест розрада,
Мені лиш він не рад;
Всіх хрест виводить з ада,
Мене спихає в ад.

О хресте паломничий,
Як ти мене пригніт,
Мені, дівчині бідній,
Затуманив весь світ.

Пан цісар у спокою
Держить країну скрізь,
Лиш проти мене одної
Тяжку війну підніс.

О вишній пане світу,
О боже Адонай,
Моє кохання любе
В своїй опіці май!

У пристані вже човни,
Готові відплисти.
Мій любий, у далеку
Чужину їдеш ти.

О боже, творче, пане,
Оберігай їх путь!
Вони ж як слуги твого
Хреста в війну сю йдуть.

Прошу ж тебе, дольчетто,
Ти весь мій біль пізнай,
Зроби з нього сонетто,
В сірійський вишли край.

Бо він мені дні й ночі
Спокою не дає,
В далекім, заморськім краю,
Там, там життя моє.

Всі ті елементи складаються на появу й поезію Данте: той середньовіковий світ, зібраний у мініатюрних, але живих образах, живе в Дантовій поемі. І політичний ідеал римського цісарства, і противенство двох мечів, світського й духовного, і середньовіковий феодальний нелад з його жорстокостями та чеснотами, такими як васальська вірність, і горда незалежність особи, і схоластична вченість з її хитро, аж до найдрібніших деталей обдуманою будовою світу, і містика з її змаганням зглибити незглиблені таємники буття й віри, і гаряча релігійність, що доходить іноді до догматичної нетерпимості, і широкий зір дійсного мудреця, що черпає свою життєву мудрість із глибокої криниці власного терпіння, і високорозвинена та строго продумана

поетична техніка, глибина замислу та лапідарність вислову, і високе, абстрактне розуміння женщини й любові, і разом із тим уступи, повні незрівнянного реалізму, що доходить аж до брутальності і не жахається ніякого страховища, ніякої погані, а з другого боку — уступи, повні високої екстази та незрівнянної символіки.

III

ДАНТЕ І ЙОГО ПИСАННЯ

Хоча вся поезія, всі писання Дантові мають форму немов автобіографічних признань та оповідань, та проте алегоричний та символістичний спосіб його говорення спричинив те, що ми майже ніколи не маємо певності, чи якесь його оповідання розуміти дослівно, як дійсний причинок до його автобіографії, чи символічно та переносно, як певну форму, певну фазу його духовного розвою. А посторонніх свідоцтв та документів, що позволяли б нам прослідити життя сього незвичайного чоловіка та сконтролювати признання, розсипані в його творах, маємо дуже мало. Тим-то й не диво, що властивих, конкретних та автентичних, документами стверджених дат із Дантового життя маємо дуже небагато, а немало з того, що давнішими біографами та коментаторами від самого XV в. вважалося правдивим, певним і нерозривно зв'язаним із іменем Данте, прим[іром], його відносин до Беатріче, при ближчому огляді розпливається майже млою або щонайменше відходить у сферу невияснених гіпотез, коли не легенд.

Данте родився у Флоренції в р. 1265, в часі між 18 маєм і 17 червнем. Його ім'я було, властиво, Дуранте, «тривкий», із якого пішло скорочення Данте. Його прозвище Алігієрі вказує на німецьке походження його роду. Алігієрі — се, очевидно, старонімецьке Альдігер, або Вальтегер — «держиспис», де в чому близьке до назви другого велетня поезії — Шекспіра, яка означає «трясиспис».

Дантова сім'я була, без сумніву, давня й заможна, хоча не належала до шляхетських родів; у реєстрах шляхетських родів нема назви Алігієрі. Та проте Данте, без сумніву, вважав себе шляхтичем, і то не сам; за такого вважали його всі у Флоренції. Мабуть, у женській лінії він походив від лицаря Каччіагвіді, що цісарем Конрадом був піднесений до рицарського стану і загинув у хрестовій війні. Швидка

політична кар'єра Дантова, недоступна для людей нешляхетського роду, а далі обставина, що він міг оженитися з дочкою одної з найможніших шляхетських фамілій Флоренції, показують, що про шляхетський рід нашого поета сучасні не мали ніякого сумніву.

Мати нашого поета називалася Белла; її родового прізвища не знаємо, так само як не знаємо хресного імені його батька. У Данте була від іншої матері сестра, що пізніше була замужем за флорентійським міщанином Львом Поджджі,— її імені не знаємо,— і був також двоюрідний брат Франческо. Ані про батька, ані про матір, ані про брата та сестру Данте не згадує в своїх писаннях ніколи ані одним словом. В р. 1283 згадується в тогочасних актах про Дантового батька, що він умер уже кілька літ тому назад,— Данте міг мати тоді найбільше 15 літ. З одного жартливого сонета, який написав швагер Дантів, Флорезе Донаті, до нашого поета, можемо догадуватися, що батько Данте був простий, досить неотесаний чоловік; в усякім разі, він не мав впливу на виховання сина. З його мовчання про матір можна би догадуватися, що вона вчасно відумерла його,— дехто з учених думає навіть, що вмерла зараз при його вродженні. Брат поета Франческо був заможним міщанином; його ім'я стрічаємо в кількох документах із р. 1298, де він ручиться за свого брата і де згадано про те, що Франческо вже й перед тим позичав Дантові гроші.

Про молодість нашого поета, про його шкільну науку, вчителів та опікунів не знаємо нічого. Данте сам у одній пісні свого «Підземелля» називає своїм учителем Брунетто Латіні, автора по-італійськи написаної енциклопедії «Tesoretto» («Скарбничка»). Але Брунетто Латіні за часу Дантового дитинства був флорентійським сенатором, тобто належав до найвищих міських достойників, і для того думку, щоб він особисто був чи то приватним, чи публічним учителем Данте, треба вважати зовсім виключеною. Може, Данте говорить образово про Брунеттові писання, що були для нього джерелом науки, а може, він слухав надто публічних диспут та викладів славного сенатора. З власних признань нашого поета можемо догадуватися, що він у молодих літах, крім латині, вивчився провансальської та північнофранцузької мови, був на університетах у Падуї, Болоньї, а може, і в Парижі, знав добре французьку та провансальську літературу. Маючи 24 роки, він почав брати участь у політичнім житті свого рідного міста. В місті йшла

ненастанно боротьба між гвельфами й гібелінами, але колишнє значення тих окликів — сторонників верховенства папи і прихильників верховенства цісаря — затерлося було до тої міри, що іноді гвельфи, прогнані з міста, шукають помочі у цісаря, а іншим разом папа висилає свого легата до Флоренції, щоб помирити ворожі партії і уможливити прогнаним гібелінам поворот до Флоренції. Та проте і гвельфи, й гібеліни були шляхетські партії, з яких одні хилилися більше до демократично-ліберальних, а другі — до монархічно-автократичних форм правління. Супроти обох партій стояв флорентійський народ, зорганізований у цехи, гільди та дільниці. Сім багатших цехів творили грошову аристократію, так званий popolo grasso (товстий народ), а кільканадцять дрібних цехів і робітників творили поспільство, popolo minuto. В другій половині XIII в. йде ненастанна боротьба тих трьох елементів у місті і разом із тим ненастанний зріст і розвій та збагачення міста. Досить буде сказати, що за сей час і гвельфи, і гібеліни по два рази ходили на вигнання і знов вертали до міста, що в тім часі були два повстання народу проти шляхти, що міську конституцію перемінювано щонайменше вісім разів та два рази руйновано мур, що оперізував місто, з тим, аби сей пояс зробити ширшим.

Дантова сім'я належала до гвельфів. Чи при першім прогнанні гвельфів у р. 1260 Дантів батько також ходив на вигнання,— сього не знаємо, та здається, що ні. В р. 1289 Данте, 24-літній, брав участь у поході гвельфів проти прогнаних гібелінів і в битві під Ареццо, що скінчилася побідою гвельфів головно завдяки хоробрості Дантового шваґра Корсо Донаті. Правда, Дантовим шваґром і тяжким ворогом зробився сей небезпечний чоловік значно пізніше, коло 1295 р., коли Данте оженився з його сестрою Джеммою Донаті. Про його подружнє життя не знаємо нічого; що Данте в тім подружжі не знайшов щастя — се певна річ. У своїх писаннях він ніде не згадує про свою жінку, хоча мав із нею четверо дітей. Одна його дочка, Беатріче, була монахинею; син П'єтро студіював права в Вероні, другий, Якопо, жив у Флоренції; один і другий мали написати коментарії до творів свого батька, але ті коментарії не дійшли до нас. Від П'єтра походить фамілія графів Серего Алігієрі, що живе й досі.

Данте жив по осягненні повнолітності на широку скалю, наробив багато довгів, які його родина мусила спла-

чувати довгі літа пізніше. Може, сі довги були в зв'язку з його політичним життям. Він належав кілька разів до ради ста, а хоча гвельф, голосував проти жадань папи; раз, а може й частіше, був послом Флорентійської республіки; король Неаполя, що коло року 1295 гостив у Флоренції, так уподобав його, що стався його особистим приятелем. Нарешті в р. 1300 його вибрано пріором, тобто начальником тимчасового правительства, і се було причиною його нещастя. Під його пріоратом вибухли розрухи в місті; причиною була бійка між Дантовим швагром Корсом Донаті і Дантовим приятелем поетом Гвідоном Кавальканті. Для втихомирення народу Данте разом з іншими пріорами присудив прогнати ініціаторів сварки. Гвідо Кавальканті, прогнаний до містечка Сарзани, вмер там по двох роках наслідком нездорового, болотяного клімату. Донаті покликав на поміч папу Боніфація VIII, а сей вислав до Флоренції нібито для помирення посварених партій французького легата князя Валуа. Сей прибув у сам задушний день 1301 р. в супроводі кількохсот людей. Флорентійська старшина згодилась отворити йому брами лише під сею умовою, коли присягне, що в'їде до Флоренції він і його дружина без оружжя і не змінить флорентійської конституції. Валуа присяг, але по кількох тижнях згромадив довкола себе ще більшу узброєну силу, роздразнив народ вимаганням надмірних данин і вжив вуличних розрухів за причину до оружного виступлення. Дружина князя обсадила брами і впустила вигнаного Корсо Донаті. Скинено давнішу старшину, головою міста поставлено сторонника Корсового, Канте да Габрієллі, і сей не гаючись підписав вирок, яким давнішу старшину, в тім числі й Данте, за підкупування урядів, ошуканство, здирство, хабарництво, бунт проти папи і князя Карла та збурення спокою засуджено на грошові кари по 5000 дукатів, на зворот неправно поздираних дібр до трьох днів, а в противнім разі загрожено конфіскатою та спустошенням їх дібр. Надто засуджено їх на вигнання з Тосканії на протяг двох літ, а надто деякі з них, як ось Пальмієрі делі Альтовіті, Данте, Ліппо Бекке та Орландуччіо Орланді, як фальшивники та ошуканці, мали бути на вічну пам'ятку записані в публічному статуті і назавше виключені від усяких публічних урядів та почестей. Д[ня] 10 марта 1302 р. сей засуд відновлено, розширено на десятьох інших флорентійців, а з уваги, що засуджені не ставилися перед урядом, обложено їх баніцією,

признано всіх вигнаними з міста й його посілостей на вічні часи, а коли би хто з них був спійманий на флорентійськім грунті, мав бути спалений на стосі.

Данте покинув Флоренцію в самі різдвяні свята 1301 р., щоб ніколи більше не побачити її. Решта його життя — се сумна історія вигнання, бідності, блукання, розчарувань і надій та праці, що мала зробити його безсмертним.

Про історію його вигнання і дальшого життя знаємо дуже мало. Якийсь час по виїзді з Флоренції він держався в близькості міста разом з іншими вигнанцями. Вигнані білі злучилися з вигнаними давніше гібелінами, почали обмірковувати способи, як би знов чи то силою, чи підступом дістатися до Флоренції. Але се було, як каже Данте, «товариство дурнів і сліпців»; їх заходи швидко розбилися, а Данте мав із них лиш те хіба, що д[ня] 10 марта 1302 р. флорентійці поновили вирок на нього і признали його на віки вічні вигнаним із міста, а коли б його зловлено на флорентійській території, мав бути спалений живцем.

Данте недовго держався купи своїх співвигнанців; він каже сам про себе, що «стався сам для себе партією», відлучився від них і пішов у світ шукати захисту й хліба. До кінця життя він не перестав тужити за Флоренцією, кілька разів робив заходи, щоб переблагати міщан і склонити їх до відкликання засуду, тим більше що виданий на нього вирок був виразом лише партійної злості, а не наслідком якихось проступків з його боку, але всі його заходи були даремні. Перед роком 1302 бачимо його короткий час у Вероні у тамошнього магната Бартоломео делла Скала; пізніше жив він тут довший час у його сина, славного воєводи, прозваного Кан Гранде делла Скала. В р. 1306 був він гостем маркграфа Маласпіни в Луніджіані; надто маємо звістки, що він був у Падуї, Болоньї та Парижі, чи то слухаючи викладів славних професорів, чи то викладаючи й сам на тих університетах, на подобу теперішніх приватних доцентів. Не раз йому доводилося терпіти нужду й униження. Його предок Каччіагвіда пророкує йому — і, очевидно, він написав ті слова з власного досвіду:

Пізнаєш ти, яким солоним тістом
Смакує хліб чужий, як твердо вгору
І вниз ходити сходами чужими.

Боккаччо, що, бувши малим хлопцем, бачив його на власні очі, оповідає, що се був маленький непоказний чо-

ловік, завсігди згорблений і з густою чорною бородою. Традиція малює нам його інакше — з лицем гладко обголеним, з висуненою долішньою губою, з сильно розвитою долішньою щокою, закривленим носом і з очима, що по влучному слову Врхліцького:

Огнисто вглиб вникають, наче острий
Безмилісний штилет, руці послушний.

Ще раз заблисла йому надія. В р. 1309 розійшовся слух, що німецький цісар Генріх VII Люксембурзький збирається в похід до Італії, щоб відновити традицію Карла Великого і Гогенштауфів коронуватися в Римі, відбудувати старе римське цісарство. Старий гвельф Данте зробився гібеліном, надіявся від цісаря привернення ладу, справедливості і миру на світі, надіявся при тім і повороту до рідної Флоренції. На привітання цісаря він написав трактат «De monarchia», де виложив свій ідеал всесвітньої монархії та її завдань. А коли Генріх VII в р. 1310 справді появився з військом у Італії, Данте повітав його з великим запалом і такий був певний побіди цісаря, що понаписував огнисті листи до Флоренції, Рима і всіх італійських князів, де виказував їх злочини і заповідав швидкий час відплати.

Він пристав до цісарської дружини, його представлено цісареві, і Данте величав його «новим Мойсеєм» та «агнцем божим». Але похід цісаря розбився. Генріх не осягнув своєї цілі і вмер 24 серпня 1312 в Буонконвенто. Се був останній важкий удар для Данте. Тепер пропали всі його надії. Флорентійці в р. 1312 поновили свій засуд на нього, а в р. 1315 розтягли його ще й на його синів. Відтепер Данте щезає зі сцени; ми не знаємо, де він пробував у найближчих літах; аж коло р. 1320 стрічаємо його в Равенні, у тамошнього князя Гвідона де Полента. Тут він умер д[ня] 14 вересня 1321 р., маючи 56 літ від роду. Рим довгий час переслідував його. В р. 1329 кардинал Бертрам ді Пуатьє велів прилюдно спалити його книгу «De monarchia» і хотів спалити також його кості «на вічну ганьбу й знівечення його пам'яті», але один із родини де Полента і один флорентієць спротивилися тому і врятували останки одного з найбільших геніїв, яких видало людство. Зрештою флорентійці швидко по Дантовій смерті зрозуміли кривду, заподіяну поетові, і робили багато разів заходи, щоб добути з Равенни його кості, але все надармо; останній раз такі заходи були зроблені ще 1864 р. Над нішею в мурі францісканського

костьолу в Равенні, де лежить Дантове тіло, стоїть досить незугарно викувана з мармуру його подобизна, а під нею віршований латинський напис, що кінчиться ось яким двостихом і гірким докором для Флоренції:

Hic claudor Dantes patriis extorris ab oris,
Quem genuit parvi Florentia mater amoris.

(Тут я запертий, Данте, вигнанець з рідного краю,
Якого вродила Флоренція, мати, що мало любила).

Я розповів тут біографію Данте, так сказати, зверхньо, Данте як публічного діяча й політика. Мені лишається ще доповнити її кількома рисами з його приватного життя. Було вже згадано, що Данте був жонатий з Джеммою Донаті і мав з нею двох синів. Вигнання розлучило його не лише з рідним містом, але й із сім'єю, бо його жінка, сестра головного політичного ворога Дантового, лишилася в Флоренції. Невідомо, за що пізніше, в 1312 і 1315, були засуджені його сини; можливо, що вони, надіючися політичної зміни з приходом цісаря, нав'язали були зносини зі своїм батьком.

Та все те дрібниці. Ми вже згадали, що сам Данте в своїх писаннях ніколи не згадує про свою жінку й своїх дітей, і коли міряти факти його життя його власною мірою, то найважливішим фактом буде ось що. Маючи 9 літ, Данте побачив раз на вулиці дівчинку, роком молодшу від нього, в суконці, червоній, як кров. «В тій хвилі дух життя, що пробуває в найтайнішій комірці серця, почав тремтіти так сильно, що в найтихіших пульсах видавався мені страшним». Потім він видів її часто, аж одного разу, коли вже мав 18 літ, побачив її одягнену в пребілу сукню, між двома дамами старших літ; вона обернула свої очі в той бік вулиці, де він стояв, боязливий і несмілий, і поздоровила його чемно з невимовною ласкавістю, так що йому здавалося, що побачив останню мету всякої розкоші. Вночі після сеї стрічі він мав дивний сон: він бачив її знов, коли в тім явився Амор, вийняв у нього з грудей серце, яке тут же зажеврілося, мов горючий уголь, і примусив її з'їсти його. Сей сон описав Данте в своїм першім сонеті, який у відписах порозсилав виднішим поетам Флоренції та інших італійських міст. Ось сей сонет у перекладі на нашу мову:

Кожда душе тужна і серце благородне,
Котрим на вид прийде отсе моє писання,

Щоб відповідь мені прислали, як вам видно,
Від Амора, що всім нам пан, моє вітання.

Минула майже третина ночі,
Коли горять всі зорі найяркіше,
Тоді у сні мені явився Амор,
Якого спогад ще й тепер мене жахає.

Він був веселий, та в своїй руці
Моє держав він серце, а в обіймах
Дівчину сонну в білому завою.

Збудив її і серце се палкеє
Їй з'їсти дав з принукою м'якою,
А потім, плачучи, він геть пішов із нею.

Деякі з тих поетів поприсилали йому відповіді на той сонет, відгадуючи значення його сну. Із тих відповідей Данте заховав тільки одну, свого приятеля Гвідона Кавальканті. Ось переклад його сонета, заразом проба його поезії:

Ти бачив, думаю, всю благодать,
Всю радість і добро, що чує чоловік,
Який зазнав вподоби того пана,
Що в світі почесті й любви панує.

Він там живе, де всяка мука гине,
І судить все любовно та прихильно;
До чоловіка тихо в сні приходить
І серце вийме, та не зробить болю.

Твоє він серце взяв, бо знав, як бог,
Що дівчину твою повинна смерть забрати,
І, сього боячись, він дав їй серце з'їсти.

А що ти бачив, як він, плачучи,
Від тебе геть пішов, се сну кінець значило,
Якого відігнав його противник.

Під противником сну треба розуміти смерть. Отсі два сонети, до яких, мабуть, пізніше були дописані Дантові пояснення, треба вважати зав'язком першої його книжки,

«Vita Nuova»[1], що присвячена власне історії тої його любові.

Данте оповідає далі, як його любов змагалася, які розкоші й болі справляла йому, як він силкувався укрити її, але при тім увесь поблід, зіслаб, і коли його питали, з чого се у нього, він мусив відповідати: «З любові», бо признаки любові аж надто виразно були написані на його лиці. Але коли його питали далі, в кого він так закохався, то він глядів на них усміхаючись і мовчав. Він оповідає про дальші свої візії і стрічі з улюбленою. Він мусив опиратися о стіну, така сильна дрож проймала його за кождим разом, коли бачив її. Деякі гарні пані, спостерігши се, почали вговорювати його: «Пощо ти любиш сю панну, коли не можеш знести її присутності?» Він відповів на се славною канцоною, що починається словами: «Жінки, що маєте любові розуміння», якої повний переклад подаю далі (стор. 75).

Далі оповідає Данте про смерть її батька, про свою хворобу, і як він у гарячкових снах бачив її мертвою. Сі сни справдилися — Данте видужав, а його кохана вмерла. В безмежнім болю він кличе, наслідуючи слова Єремії: «О, як запустіло се многолюдне місто! Як повдовіла володарка народів!» — ось які свої слова:

О ви, що ходите любові шляхом,
Пождіть і поглядіте![2]

І далі оповідає, як по смерті коханої він спроневірився їй, обернувши свої симпатії до якоїсь благородної пані (donna gentile), що зі співчуттям дивилася на нього з вікна супротилежного дому. Та по якімось часі він знов отямився, його кохана показалася йому ві сні, і він кінчить своє оповідання ось якими словами: «Оттим-то коли сподобається тому, яким кермуються усі речі, що моє життя потриває ще кілька літ, я надіюся заговорити про неї таким способом, як ніколи ще ні про яку не було говорено. І тоді нехай він, господь усякої ласки й щедроти, зволить узяти мою душу туди, де вона могла б побачити величність своєї пані, що просвітлена глядить у лице того, qui est per omnia secula benedictus[3].

Хто була та пані, що першою своєю появою збудила в серці 9-літнього хлопця таку могутню пристрасть і зро-

[1] «Нове життя» *(італ.)*.— *Ред.*
[2] Див. далі, стор. 73.
[3] Котрий через усі віки благословенний *(лат.)*.— *Ред.*

билася провідною зіздою цілого його життя? Данте називає її Беатріче. З того, що він подає про неї, ми можемо дізнатися, що вона була флорентійка, дочка якогось флорентійського патриція, уроджена 1266 року, отже, рік молодша від Данте, а померла десь 1290. І більше нічого не знаємо про неї. Аж у другій половині XIV віку, яких 50 літ по Дантовій смерті, Боккаччо, що, запрошений навмисно до Флоренції, читав там виклади про Данте і коментував його «Божественну комедію», подав на підставі інформації від якоїсь достовірної особи, що се була молода Беатріче, дочка близького сусіда Дантових родичів і визначного пана Фолько ді Портінарі, що пізніше вийшла замуж за молодого Симоне де Барді і вмерла 1290 року, проживши 24 роки. П'ятсот літ вірено сим Боккаччовим словам, поки нарешті ближчий розгляд не показав, що вони, властиво, ні на чім фактичнім не оперті, а суперечать усьому тонові, всьому змістові Дантової «Vita Nuova», де автор оповідає про Беатріче, починаючи від її дитячого віку аж до смерті, і ані словом не згадує про її замужжя. А прецінь же, твердять критики, воно неправдоподібно в найвищій мірі, щоб Данте, показавши Беатріче такою безмірно сильною в любові, зовсім промовчав про її вихід замуж, щоб сей вихід не зробив на нього ніякого враження. Ні, Дантова Беатріче не була замужня, вмерла панною і лишилася для Данте назавсіди символом чистоти, ласки й святості.

Сказано вже вище в огляді змісту «Vita Nuova», що Данте ще тоді в Флоренції мав намір звеличати Беатріче так, як не була звеличана жадна жінка перед тим, а з канцони «Donne, qu'avete l'intelletto d'amore»[1] видно виразно, що вже тоді він думав говорити про неї мерцям у пекельній безодні. З сього почали догадуватися, що Данте ще в Флоренції, навіть іще перед смертю Беатріче, отже, перед 1290 роком, задумав план іншого твору, де мала бути описана його мандрівка по пеклу. Але тим часом прийшли відомі нам політичні випадки, що вирвали Данте з його спокійного та безпечного життя, кинули його в широкий світ самотнім, бездомним вигнанцем, пхнули його в вир політичної боротьби з тою фатальністю — служити упадаючій справі; отим-то й план сього нового твору відступає назад, а з ним разом і фігура Беатріче.

---

[1] «Панни, котрі були обдаровані розумом кохання» *(італ.).— Ред.*

Найближчий твір, що вийшов з-під Дантового пера, був знов написаний по-італійськи і складається так само, як «Vita Nuova», з поезій і коментаріїв до них. Він має титул «Il Convivio» (вечеря) і був написаний на вигнанні в роках 1306—8. «Відколи,— так починає Данте сей новий свій твір,— горожанам найкращої і найславнішої дочки Рима, Флоренції, подобалося випхнути мене з її коханого лона, де я родився і виховався аж до вершка мого життя і де я для їх добра всім серцем бажаю спочити втомленою душею і докінчити присудженого мені часу, відтоді проходив я майже всі околиці, до яких сягає отся мова, мандруючи і немов жебраючи, і проти своєї волі носив напоказ рану судьби, якою несправедливі часто звикли докоряти побитим. Направду я човен без вітрила і без керма, гонений по різних пристанях, та затоках, та берегах сухим вітром, що дихає болючим убожеством. Многим людям я видався низьким, які, може, ошукані поголоскою, виробили собі в душі про мене інше поняття». Сей трактат являється немов доповненням до «Vita Nuova». Нав'язуючи до оповідання про смерть Беатріче і синьйорину з вікна (donna de la fenestrella), яка потішила його в смутку по страті улюбленої і для якої він на якийсь час спроневірився пам'яті Беатріче, Данте говорить тепер, що ся donna de la fenestrella не була ніяка дійсна жива людина, але філософія, якої студіям він присвятив три роки і сім буцімто притьмив пам'ять покійної коханки. Вже Вегелле зовсім справедливо підніс, що се не зовсім щасливий концепт Данте перемінити дійсну, живу людину, про яку, без сумніву, говориться в «Vita Nuova», на алегорію та символ. При тім Данте попадає в суперечність, бо коли в «Vita Nuova» свої зносини з дамою з вікна він називав виразно своєю хибою, прогріхом, спроневіренням пам'яті Беатріче, то тут, признавши її уособленням філософії, він віддає їй такі високі похвали, ставить її так високо, що заняття нею ніяк не можна би було вважати якимось прогріхом. При тім ми знаємо напевно, що Данте коло р. 1290 якийсь час вів досить гуляще та веселе життя; його приятель Гвідо Кавальканті написав тоді до нього ось який сонет:

День в день до тебе часто я приходжу,
Та страх болить мене твоя ледачість;
Жаль серця твого, що колись так чесне,
Й чеснот, що ними ти колись пишався.

Ти звик був більше уникать людей
І сторонить від товариства підлих,
І не забуду я ту любу днину,
Коли про мене рік ти, що дружба

Й поезія злучила нас так тісно.
Тепер побачив я тебе таким мізерним,
Пісень твоїх тепер хвалить не смію
Ні явно другом твоїм не назвуся.

Прошу тебе, мій друже, прочитай
Не раз сей вірш, щоб зло, яке нас порізнило,
Пропало та щоб власть лихого духа,
Який опанував тебе, ще довше не тяжила,

Душі твоєї далі не сквернила.

Дантів трактат «Il Convivio» — се тільки частина більшої цілості. Поет каже в передмові, що бажає в ньому дати бенкет для тих бідних духом, що не мають можності доступити до джерела знання й філософії. В тій цілі бере він 14 своїх канцон і додає до кождої коментарій. Але він успів обробити таким способом лише три канцони, так що його трактат складається з чотирьох частин, вступу і трьох коментаріїв. Перший коментарій присвячений похвалі філософії, другий говорить про шляхетство, а третій про римське цісарство. Виклад Дантів тяжкий, навантажений середньовіковою формалістикою. Теми своїх трактатів автор не викладає систематично, в суцільнім зв'язку, але уривками, принагідно, як до того дають нагоду тексти його канцон, покладені основою коментарія. Але зміст книги наскрізь новочасний, можна сказати, революційний, починаючи вже від самого язика. Книга написана по-італійськи. Се тоді була нечувана новість, майже єресь. Людова мова допускалася в буденній розмові, в світській, любовній поезії, щонайбільше в хроніках та споминах світських людей, але для правдивої науки, філософії та теології обов'язковою була латинь. Данте перший посмів виломитися з того обов'язку. Він, сам покірно признаючи себе дилетантом у високих науках, бере на себе сміліcть вивести ті науки з монастирських келій та університетських зал між широку публіку, подати її тим «убогим духом» та голодним духової страви мільйонам, що досі були виключені від неї, і для того

навмисне пише свою книгу людовим, італійським язиком. Мотивуванню права живого людового язика не лише до поезії, але також до науки, а значить, права широких народних мас до участі в науці, яка досі була лише привілеєм немногих вибранців, присвячено перший, вступний трактат «Бенкету», що таким способом стався першим свідомим і смілим словом новочасних європейських національних рухів.

Не менше цікава й революційна також четверта часть книги, присвячена політиці. Викладаючи тут свої погляди на римське цісарство, таке, яке витворилося в його уяві, на конечність його відновлення для заведення загального миру й ладу, Данте силкується оснувати сю перестарілу ідею на зовсім новій, так сказати, міщанській підставі. Він пише: «Не рід робить чоловіка шляхтичем, але чоловік ушляхетнює свій рід». І додає з величною лапідарністю: «Знаю, що тут суперечу цілому світові». Та далі з цілою пристрастю, властивою його натурі, він кличе: «Як то коня називають благородним, коли він сам щось варт, і так само кажуть про сокола або перлу,— а чоловік має бути благородним лише тому, що його родичі були щось варті. На таку бездіяльність треба би відповідати не словами, а ножами». Як бачимо, сей православний католик і геніальний поет мав іноді досить гайдамацькі помисли! Він не любив накладати зубила своїм думкам і в темнім чотирнадцятім столітті без остраху випускає такі слова, за які й тепер, у двадцятім, не дуже би погладили по голівці. В однім розділі своєї книжки він обертається до князів, що тоді панували в Італії, і мовить: «О ви, нещасні, що пануєте сьогодні, і ви, найнужденніші, що підлягаєте пануванню! Уважайте, вороги божі, на близький переворот, ви, що держите над Італією різку панування! Говорю вам, Карле і Фредеріго, ви, королі й інші князі й тирани, поглядіть, хто такі ваші дорадники, і вважайте, скільки разів кождого дня ті ваші міністри показують вам правдиву ціль людського буття. Краще б вам було низько літати, як ластівки, аніж, як яструби, заточувати найвищі круги над стервом».

В однім місці своєї книжки «Бенкет», говорячи про потребу вживання народної мови в літературі, заповідає Данте, що при божій помочі думає сей предмет обробити в окремій праці. І ся праця, написана по-латині під титулом «De vulgari eloquio», лишилася уривком: із задуманих чотирьох частин Данте написав лише дві. Він написав сю книгу по-латині, бо ж, власне, йому ходило о те, щоб нею

переконати вчених і загріти до вживання народної мови. Правда, він признає тут народній мові місце лише в поезії, загалом у белетристиці, але не тому, як коли б не признавав їй права до прози, лише тому, що, по його думці, поети виробляють найліпше мову, надають їй багатство, гнучкість і блиск, із чого потім можуть користати прозаїки.

В першій частині сієї праці застановляється Данте над початком людської бесіди взагалі. Середні віки мали в тім пункті готову правовірну теорію, видобуту зі святого письма, і Данте простодушно повторяє її. Мова належить до дарів, наданих богом чоловікові в раю. Первісна мова була єврейська. Котрий з людей заговорив перший? З природи речі виходило би, що балакуча Єва, але мова — се такий високий дар, що по всій правдоподібності мусив насамперед проявити себе у мужчини. Перше вимовлене слово було Єлі — ім'я бога. Люди говорили по-жидівськи всі аж до вавілонського стовпотворіння; тут бог помішав їх мови; кожда група ремісників та робітників, зайнятих при тій будові, раптом заговорила іншою мовою; таким робом повстало стільки язиків на світі, скільки там було родів праці; котрі робили найделікатнішу роботу, тих мова зробилася найбільше варварською. Лиш потомки Євера одні зі всіх потомків Симових не працювали при будові, і їм одним бог лишив первісну мову, яка від Євера й прозвалася єврейською. Се було зроблено тому, бо серед того племені мав народитися син божий і бог хотів, аби він говорив чистою, первісною, райською мовою, а не мовою замішання. Відси Данте перескакує просто до Італії та інших романських країв. Покревність язиків італійського, французького та іспанського він відчуває, але пояснити її не вміє. На його думку, ті язики близькі собі тому, бо були близькі від часу вавілонського замішання. Що латинська мова їх спільна мати, се йому й на думку не спадає; навпаки, він думає, що латинь — витвір пізніший, штучний, зроблений ученими навмисне для того, аби відгородити науку від загальної доступності.

Аж тоді, коли Данте стає на грунті своєї рідної мови, він висловлює розумні, іноді глибокі погляди. Він шукає італійської національної мови і не може знайти її. В Італії він бачить 14 головних діалектів, та в кожнім діалекті можна ще розрізнити кілька піднаречій, у кожнім місті, в кожній верстві свої спеціальні говори. Де ж тут шукати національної мови, спільної, рідної, зрозумілої всім? Чи

взяти котрий із готових уже діалектів? Данте не згоджується на жаден, і хоч не раз узнає Рим «столицею світу», то проте діалект римлян найпоганіший із усіх італійських, так як зрештою й обичаї та поводження римлян найогидливіші над усіх. Італійський письменник, що хоче писати справді світлою й добірною народною мовою, не може обмежуватися на один діалект, на одну околицю. Іскри світлої й добірної мови розсипані по всіх діалектах; письменник повинен із усіх брати щонайкраще; національна мова, по Дантовим вказівкам, буде вибором, штучним витвором рефлексії. Справедливо пізніші флорентійці закидали Дантові недокладність у тім вислові: він промовчав, що, працюючи сам над витворінням тої національної італійської мови, основою її таки поклав тосканський діалект і тільки де-де збагачував його запозиками з інших діалектів. Та проте не можна думати, як, прим[іром], писав Макіавеллі, що Данте промовчав се з зависті чи з сердитості на флорентійців. Далеко правдоподібніше те, що, вирісши в уживанні тосканського діалекту і пишучи ним ізмолоду, він сам навіть не почував його підставової ролі в творінні його язика, а зате тим пильніше глядів на позички з інших діалектів і признавав їм більшу вагу, ніж їм належалося.

Та як чи так би ми дивилися на Данте як на язикослова (пізніше, в останній частині своєї поеми, він висловив далеко розумніші й глибші погляди на початок язика),— одна величезна заслуга лишається за ним і на язиковім полі: він був творцем італійської літературної мови; праця його генія поклала для неї відразу такий міцний фундамент, що на ньому стоїть уся її будова й досі: що більше, вона у нього вже така вироблена, така готова, що й досі не застаріла. Данте — одинокий середньовіковий письменник, якого в його ріднім краю розуміють і досі без перекладання. Що більше, його мова настільки свіжа, що й тепер служить основою науки у школах. Се справді поява незвичайна, коли зважимо, як застаріли щодо язика твори французьких трубадурів та chansons de gestes[1] німецьких мінезингерів, рицарських епопей, а навіть такого Ганса Сакса. «Тим і різниться,— каже Вегелле,— історія італійської мови від історії всіх інших язиків, що так зарані була відсторонена від усяких змін. Які там причини зложилися на се, то все-таки найважніша була — її вироблення і ужи-

[1] Пісні про події *(франц.)*.— *Ред.*

вання першорядним поетичним генієм і то в просторім поетичнім творі. Тільки через такий твір, що захопив цілу націю, могла побідити національна мова, могли поодинокі діалекти бути відсторонені і панування латині зламане».

Ані книга «Бенкет», ані отся розвідка про народну мову не були докінчені. Прихід цісаря Генріха VII до Італії перервав Дантові отсі заняття і кинув його в вир політики. З того часу, 1310—1312, ми маємо ряд його політичних писань, а власне, згадані вже його посланія до цісаря, до флорентійців та інших міст і книжку «De monarchia». Не буду докладно розбирати змісту сеї книги; се був виклад середньовікової політики такої, яку схарактеризовано при огляді середніх віків. Данте починає з того, що доказує конечність всесвітнього цісарства: воно одно дає запоруку загального спокою, справедливості й свободи. Дальше він доказує, що те цісарство не може бути інше, як тільки римське. А в кінці — і се було найважніше, властиве Дантове заключення — цісарство мусить бути зовсім незалежне від папства; воно залежить безпосередньо від бога. Данте сконструював собі таке цісарство і надав йому такий ореол власті й величі, про який не снилося ніколи ніякому цісареві. А дивлячися на тогочасні відносини, де такого цісарства не було, він мовить: «А коли цісарський престол стоїть порожній, то весь світ ходить блудом». І він почуває в собі покликання не лише холодною аргументацією, але також огнистим словом поезії повернути світ із тої блудної дороги, допомогти, наскільки се в його силі, до побіди правдивого напряму і справедливого порядку. Се, як побачимо далі, була також одна з тенденцій його останнього, найбільшого і справді безсмертного твору — «Божественної комедії».

Вже з того, що сказано попередньо, можна бачити, чим був Данте для свого часу, для своїх флорентійців та італійців. Для флорентійців він був зразу молодим паничем, що в часах, вільних від гулянок, писав непогані любовні вірші; пізніше зробився ворогом вітчизни, вигнанцем, якого в разі зловлення на флорентійськім грунті ждало спалення на кострі; далі прийшло ще гірше, він став союзником ненависного німця, зрадником Італії, смів голосити незалежність цісаря від папи. Для італійських князів він був бідним, беззахисним книжником, ученим та письменником. Аж якийсь час по його смерті, 20—30 літ пізніше, Італія побачила нараз, що втратила одного зі своїх найгеніальніших

синів; Флоренція протерла очі і пізнала, що той недавній ворог був її найбільшою оздобою і славою. Інтересно, що Данте, вигнаний, бездомний, битий недостатком та тугою за рідним містом, ані на хвилю не сумнівався про своє значення. Він чув у собі такі думки, такі плани і такі сили генія, яких не бачив ні в кого з окруження. Не вспівши розвинути їх у житті, в політиці, в партійній боротьбі, він відвертається від світу, збирає докупи всю свою силу, щоб написати твір, зовсім не подібний до всіх тих, які були перед ним. Думка про написання того твору засіла в його голові ще змолоду; вже в канцоні «Donne, qu'avete l'intelletto d'amore» він в уста самого бога вкладає провіщання, що він, Данте, має про Беатріче оповідати мертвим у аді. Його «Vita Nuova» кінчиться оповіданням про візію, в якій грала роль Беатріче, про яку він хоче сказати такі слова, яких ніхто ще не сказав про жадну женщину. Оповідання візії, оповідання того, що сам поет бачив у чудовім привиді,— отсе тема головного твору його життя. Об'єктивне представлення речі найбільше суб'єктивної, епос, оснований на ліриці, пісня любовна, що розрослася до розміру «Іліади»,— отсе Дантова «Божественна комедія».

Епос і лірика. Ми вже сказали, яку лірику мав перед собою Данте, як у ній любов із чисто земної переходила на небо, а женщина тратила тіло і кров і перемінювалася в символ і абстракт. У Дантовій «Комедії» ся символізація доходить до вершка; Беатріче, флорентійська панночка, одягнена раз у криваво-червону суконьку, то знов у сніжно-білу одежу, переміняється тут на духа, опікунку поета, на ясну панну, що в найвищім крузі раю стоїть зараз обік богородиці, тобто найвище з усіх людських душ коло святої трійці, а в великім тріумфальнім поході небесних ликів стоїть на тріумфальній колісниці, тягненій херувимами, як подобіє церкви Христової. Данте додержав слова, звеличив Беатріче так, як не зумів, не посмів ніякий поет звеличити свою любку, але заразом закрив її такою густою млою містики, що вже найближчі його потомки не здужали пізнати її дійсного лиця і вона, ся найбільше звеличена панна, лишилася для нас назавсігди загадкою.

Дантова «Комедія» — се поетичне оповідання, епос, але так само неподібне до всіх інших епопей всесвітньої літератури, як і його любовна лірика. Досі поети в епопеях малювали зверхній світ — Данте чинить се також; малювали мандрівки в світ мерців — Данте чинить се також; малювали

містичні почуття, сумніви, блукання, пригоди героїв — Данте чинить се також. Але як же відмінно чинить він се від усіх інших! Коли для Гомера, Вергілія чи Лукана світ, мальований у поемі, був чимось справді внішнім, постороннім, далеким та давно минулим, Данте малює нам той світ, який він сам бачив, тих людей, з якими знався, про яких чував у найближчім окруженні, з яких поглядами та традиціями жив, боровся або згоджувався. Містичні почуття, сумніви та похибки малюють нам і інші середньовікові епіки, такий Вольфрам із Ешенбаха. Але там се лиш епізоди, частки більшої цілості; у Данте се чуття, його власне, суб'єктивне чуття, се основа цілої епопеї, се атмосфера, в якій живуть усі його постаті. Були й візії загробового світу перед Данте, ще у греків, римлян, у Гомера й Вергілія; були і в старохристиянській літературі малюнки пекельних страховищ та райських розкошів, як ось видіння св. Павла, видіння Ісаї, ходження богородиці по муках, подорож святого Патрикія до чистилища, видіння рицаря Тундаля. Але все се були маловартні, тенденційні фабрикати, казки, укладені для страшення простаків або для ілюстрації певних догматично-теологічних доктрин. Данте оповідає нам те, що сам він бачив на власні очі, в точно означеним часі, коли мав 35 літ, починаючи від великодньої п'ятниці 1300 року, через весь світлий тиждень. Він оповідає все так ясно, докладно і пластично, що архітекти за його показом могли зрисувати докладні плани пекла, а незліченні маляри та мініатюристи кидали на полотно та на папір образи, сплоджені його фантазією в їх уяві. І коли інші епіки оповідають про своїх героїв, людей посторонніх, видуманих,— то у Данте нема героя ніякого, він оповідає про себе особисто: я, Данте Алігієрі, тоді й тоді був там і там, бачив те й те, почував те й те. І коли інші епопеї малюють тсй зверхній світ холодно, спокійно — Данте малює його в найвищім напруженні чуття, пропускає всі образи крізь призму того чуття, немовби весь світ плавав, крутився і тремтів на хвилях його могутнього чуття.

Весь світ! Так, Данте малює нам не лише ті тісні закутки, де він жив і куди блукав. Він малює всю вселенну, весь величезний будинок світу. Те, що окружало його на землі, він переносить у підземний і надземний світ, поділений на три рази по дев'ять кругів, заселяє ті круги живими сучасними людьми, показує нам їх муки й терпіння, їх радощі й надії; ми чуємо їх плач і зітхання, бачимо їх жаль і по-

куту і доходимо до образів безмежного щастя і блаженства. Се образ церкви Христової: внизу осуджені, посередині ті, що каються й покутують, на вершку блаженні.

Але приглянувшися ближче сьому образові, ми дізнаємо такого враження, немовби перед нашими очима підтягано куртину: щезає велична декорація, щезає весь той безмежний світ, ми переносимося в душу самого Данте. Се він зітхає й плаче на початку, се він переходить усі страховища душевної муки, сумнівів, прогріхів, се він висловлює своє обурення до найпоганіших злочинів, до яких здібна людська природа, се він, ведений важкою життєвою конечністю, спускається все нижче й нижче, туди, де панують пожежі диких пристрастей, демони скажених намірів, огидливості, злочинів і нестерпна заморозь розпуки. Але його рятує незрима сила — любов до Беатріче, до чистої дівочої душі, до знання, до чесності, до всього, що найкраще і найліпше в людській природі. На самому дні темної безодні в його душі доконується переворот — він бачить над собою зорі; надія на прощення витає в його душі, переносить її через тремтяче море, і він звільна з трудом розпочинає важкий хід каяття й покути. Ми бачимо, як він усмиряє свою гордість, свою пристрасть; він не дарує собі ані одного гріха і нарешті доходить до повного очищення. Тільки тепер він робиться гідним бачити ту, що була ідеалом його молодості і провідною зорею його життя, і з нею разом піднестися високо в сфери вічності, пройти планетарні круги і дійти до найвищої розкоші, яку дає повне пізнання всього, що єсть, було й буде, повне з'єднання з найвищою творчою силою.

Але й тут іще не кінець. Дантова поема — се не лише малюнок даного закутка дійсного світу, який Данте переходив своїми ногами, і малюнок тої історичної доби з її героями й катастрофами, яку пережив Данте; се не лише малюнок того космічного порядку, який тогочасна наука бачила в світі з його поділом на землю, пекло, чистилище й небесні сфери; се не лише малюнок індивідуальної душевної драми, що відбулася в Дантовій душі; се щось іще більше, ще глибше: се малюнок душевного перелому в душі кождого чоловіка, того перелому, що починається гріхом, нарушенням суспільного порядку та етичного закону і через безодні завзятості, зневіри, розпуки доходить до жалю, каяття, покути і кінчиться розкошами поєднання і душевного відродження та заспокоєння. Се віковічна повість кождого з нас, кождого, хто думав, любив, помилявся, падав

духом і знов підносився. Та ні, се не віковічна повість; греко-римська старовина майже не знала її; старохристиянська література дала її перші слабі початки в повісті, званій «Псевдо-Клементинами», в «Конфесіях св. Августина». Данте силою свого генія зробив на тій слабій основі першу новочасну психологічну повість, першу студію новочасної душі, виведеної з гармонії і раз у раз занятої змаганням знов дійти до гармонії.

IV

ВИБІР ЛІРИЧНОЇ ТА ДИДАКТИЧНОЇ ПОЕЗІЇ ДАНТЕ

Окрім розглянених тут переважно прозових творів, Данте полишив також досить значне число ліричних та лірично-дидактичних поезій, яких лише невелика часть ввійшла в його прозові твори «Vita Nuova» та «Convivio». Ті поетичні твори новіші видавці ділять на чотири групи, а власне: I. Поезії, що ввійшли в «Vita Nuova»,— 24 сонети, 6 балад і 3 канцони; II. Канцони — всіх 18; III. Балади і сонети — перших 7, а других 22; нарешті, четверту групу творять т[ак] зв[ані] «Egloghe latine», поетична переписка Данте з сучасним йому поетом Giovanni di Virgilio, писана латинськими гекзаметрами на подобу Вергілієвих «Буколік»; в тій групі містяться два поетичні листи Вірджіліо до Данте і дві відповіді Данте Вірджіліо. В додатку до третьої групи видавці додають іще одну канцону, дві балади і 8 сонетів, приписуваних Дантові, але сумнівної автентичності. Ті твори писані були різними часами від молодості аж до останніх літ життя поетового. Літературна вартість їх не однакова, а прим[іром], латинські посланія до Вірджіліо можна вважати дуже слабими і манерованими. Зате між канцонами, сонетами та баладами, особливо з дозрілого віку автора, стрічаються правдиві перли поезії. Не без підстави говорить про них німецький видавець та перекладач: «Хоч би Данте не був творцем найглибшого та найвеличнішого діла середньовікової поезії, то проте його все-таки треба би вважати найбільшим поетом його віку. Його ліричні поезії, невважаючи на всі їх хиби, залежні від смаку того часу, все-таки глибиною та ніжністю чуття, природною правдивістю та дитячою простотою перевищають далеко все те,

що сплодили його сучасні, а деякі поезії після осуду італійських критиків і досі не були перевищені ніким із пізніших італійських поетів»[1].

Уважаючи не зайвим познайомити нашу громаду також із вибором тих поетичних творів італійського генія, додаю тут лише пояснення їх поетичної форми. Форма сонета, якої Данте не був творцем (вона повстала, мабуть, іще на провансальському грунті в XI—XII вв.), але одним із найбільших майстрів, полягає в тім, що кождий твір складається з 14 рядків, розділених на чотири строфи, з яких дві перші мають по 4, а дві дальші по 3 рядки, і характеризується надто постійним розміром ямбічного одинадцятискладового вірша та штучним сплетінням рим. У Данте ті правила будови сонета заховані скрізь дуже точно, натомість у інших тогочасних італійських поетів трапляються сонети з більшим числом рядків, пор[івняй], при[міром], сонет Гвідона Кавальканті, поданий вище (ст. 62), який числить також у оригіналі 17 рядків. У своїм перекладі, дбаючи про якнайточніше і найповніше передання думок і висловів поета, я не скрізь додержував ані розміру поодиноких віршів, ані правильного числа рядків.

Другий рід поезій, характеристичний для Дантової лірики,— се балади, дослівно танечні пісні, зложені також із віршів ямбічного ритму, та не однакового розміру, в строфах також не скрізь однаково збудованих, де вірші п'ятистопові чергуються з тристоповими. Подібну будову мають також канцони, тільки що в них строфи значно довші, панує розмір п'ятискладового вірша, а трискладові вірші або зовсім не трапляються, або трапляються дуже рідко.

Для характеристики Дантової поезії не зайвим буде перед оглядом його головного твору подати вибір ліричних та лірично-дидактичних його поезій, поміщених почасти в його творах «Vita Nuova» та «Il Convivio», а почасти захованих окремо. Збірка «Vita Nuova» містить у собі 24 сонети, три канцони і 4 т[ак] зв[ані] балади (танечні пісні). Подавши вище (ст. 58—59) перший сонет із «Vita Nuova» та поміщену там же на нього відповідь Гвідона Кавальканті (ст. 59), подаю тут поміщену зараз за ним першу баладу, якій можна дати титул:

---

[1] Karl Krafft, Dante Alighieris lyrische Gedichte und poëtischer Briefwechsel. Texte, Übersetzung und Erklärung. Regensburg, 1859, ст. III.

І. РОЗЛУКА

О ви, що ходите любові шляхом,
Пождіть і поглядіте,
Чи є де біль такий тяжкий, як мій?
Благаю лиш, послухайте терпливо
І потім уявіте,
Чи я не дім і ключ усяких мук.

Не за мою маленьку добрість Амор,
Лише з своєї ласки
Увів мене в життя так миле й любе,
Що я не раз слова чув за собою:
«О боже, за які заслуги
Сей має серце, так утіхи повне?»

Тепер всі радощі мої пропали,
Що достарчав мені їх скарб любові;
І я такий став бідний,
Що сам собі жахаюсь се признати.
І мов бажаючи робить, як той,
Що поневолі сором свій ховає,
Я вид показую веселий,
А серце, знай, гризеться і ридає.

Пропускаючи другий сонет і другу баладу сеї збірки задля їх меншого літературного інтересу, подаю тут сонети III—IV, яких титули ось які:

ІІ. ВІДНАЙДЕНЕ СЕРЦЕ

Недавно вулицею їдучи,
Задуманий в немилій подорожі,
Я Амора зустрів серед дороги
В простенькому убранні подорожнім.

Він з вигляду здавався так убогим,
Немов своє утратив панування;
В задумі йшов, зітхаючи, поволі,
Схиливши голову, щоб на людей не глянуть.

Побачивши мене, він кликнув: «Данте!» —
І рік: «Іду з далекої країни,
Де серце гаялось твоє з моєї волі.

Несу тобі його назад на нову втіху».
І я приняв його в себе так всього,
Що щезло в мні воно, а як — я й сам не знаю.

III. СПІВЧУТТЯ

Всі помисли мої лиш про любов говорять,
Та всі вони такі різноманітні!
Один велить мені бажати її власті,
Другий велить мені її в нівіщо класти.

Один з надією несе солодку радість,
Другий зневолює ряснії сльози лити;
В однім лиш згідні, у благанні милосердя,
Зо страху тремтячи, що серце обіймає.

Тому не знаю я, яке почати діло,
Я рад би говорить, та про що — й сам не знаю,
В любовнім тумані я день у день блукаю.

І щоб усіх їм привести до згоди,
Звернуться мушу я до тої, що ворожа:
«О змилуйсь наді мною, мати божа!»

Пропускаю далі сонет V, а подаю в перекладі VI, якому можна дати титул:

IV. ВРАЖЕННЯ МИЛОЇ

Все, що на ум мені прийде, вмирає,
Коли вгледжу тебе, клейноде гарний!
Зблизившися до тебе, чую, як
Скрикає Амор: «Утікай, бо згинеш!»

Лице тоді являє барву серця
І, завмираючи, шука собі підмоги;
І в оп'янінні сильного тремтіння
Я чую, як кричить каміння: «Вмри, умри!»

Грішить, хто, бачачи мене в таку хвилину,
Не покріпить мою тривожну душу,
Хоч би лиш показав, що чує біль зо мною,

Нещасним, що його твій насміх убиває,
В якого погляді кричить переляк смерті
Очей, що раді б якнайшвидше вмерти.

Нам, новочасним людям, тяжко вдуматися в психологію такого кохання, що при дуже рідких стрічах Данте з його улюбленою викликало в ньому таке страшне враження. Що така любов далека була від тої приємності, яку родить стріча звичайних закоханих, про се свідчить також сонет VII, якому можна б дати титул:

V. ЗНЕВІР'Я

Як часто вирина мені перед душею
Судьба сумна, яку мені готовить Амор!
І потім сум мене пройма, так що не раз
Я кличу: «Ах, чи ще з ким так буває?»

Бо Амор нападa мене усе так нагло,
Що майже аж життя із тіла утікає;
Лиш дух живий у ньому зістається,
І сей мені про тебе повідає.

Тоді бодрюся й сам собі бажаю помагати.
І півмертвий, позбавлений всіх сил,
Біжу тебе побачить і знов сил набрати.

Та скоро зір лиш підійму на тебе глянуть,
То серце так тремтіти починає,
Що з живчиків мені всю душу виганяє.

VI. ПЕРША КАНЦОНА

Жінки, що маєте любові розуміння,
Вам про свою сказати хочу милу
Не з тим, щоб вичерпать її хвалу,
А з тим, щоб власне серце облегшити.

Скажу, що, як її згадаю вартість,
Любов у мні так солодко заграє,
Що, якби лиш не брак мені відваги,
Я б світ весь міг любов'ю розпалити.

Та не хочу високих слів клеїти,
Щоб з боязні слабим не показаться,
А говоритиму лиш легким тоном
Про стан її і вигляд благородний.

До вас, жінки й закохані дівчата,
Промовлю, бо ні з ким про сеє й розмовляти.

У божім розумінні ангел кличе
І мовить: «Господи, на світі видно
Чудесне щось у дійсності, що йде
З душі і б'є промінням аж до неба».

І небо, що йому не брак нічого,
Окрім її, вмістить благає бога,
І всі святі жадають сеї ласки.

Лиш мати божа в земних обороні
Стає, й бог мовить, знаючи, що річ
Іде про неї: «Любі, ждіть спокійно,
Най та бажана вами ще жиє,

Доки я схочу, там, де ще один
Жде з острахом її утрати. Він
Колись засудженим у підземеллі скаже:
«Надію бачив я усіх блаженних».

Моєї пані жде найвище небо.
Тепер скажу вам про її прикмети.
Котра з вас хоче бути благородна,
Хай з нею йде; бо як вона йде шляхом,

То Амор в підлі серця лід вкидає,
І в них жага й бажання завмирає!
А хто би зміг глядіть на неї довше,
Той мусив би здобріти або вмерти.

А як її стріне такий, що варт
На ню глядіти, той відчує зараз
Її блаженну силу, а її привіт
Його щасливим робить, так що він
В тій хвилі забуває всяке горе.

І дав їй бог найвищу ласку ту,
Що зле не скінчить той, хто з нею поговоре.

Про неї Амор мовить: «Твір земний
Як може буть так чистий і святий?»
На неї гляне й сам себе впевняє:
«В ній бог якийсь новий нам твір являє».

Блиск перли оздобля її лице,
Як личить кождій діві, не надміру;
В ній є, що лиш краси создать могла природа;
Вона взірець, мірило красоти.

З очей її, куди лиш їх поверне,
Злітають духи з полум'ям любовним,
Впадають в очі кождому, хто гляне
На неї, і заходять в саме серце.

І в усмішці її побачите
Малюнок Амора, якому в очі
Ніхто не може сміло поглядіти.

О пісне, знаю, як пошлю тебе,
До многих ти жінок підеш промовиш.

Тепер прошу тебе, бо ж виховав
Тебе я, Аморову ніжну доню,—
Де лиш прийдеш, скажи, благаючи:

«Вкажіть мені дорогу до тієї,
Якої я оздоблена хвалою!»

А як не хочеш ти ходити блудом,
Не гайся поміж простим, підлим людом!

Показуйся лиш жінці благородній
Або мужам, що благородство знають,—
Вони тобі покажуть шлях найкращий.
В їх супроводі Амора знайдеш ти,—
Їм поручи мене, як лиш найкраще зможеш.

Поміщений за сею канцоною сонет VIII являється наслідуванням поданого вище сонета Гвідона Гвінічеллі, якому можна дати титул:

VII. ЩО ТАКЕ ЛЮБОВ?

Любов і благородне серце — се одно,
Як мовить наш поет у своїй пісні;
Одно без одного так обійтись не може,
Як та душа розумна без ума.

Природа, люблячи, призначує серцям
За пана Амора, йому ж житло у серці,
В якого глибині він сонний спочиває
Чи то коротший, чи то довший час.

А втім, являється йому краса в розумній жінці,
Яка принадить зір його і в серці
Бажання збудить жити з нею вкупі.

Бажання се живе в ньому так довго,
Аж поки дух любові не проснеться;
Те саме творить гідний муж і в жінці.

Що, одначе, чуття автора не позбавлене було ніжності, про се свідчить сонет IX, якому можна дати титул:

VIII. ПРИНАДНІСТЬ МИЛОЇ

В очах носить Амора пані моя,—
І все, на що гляне, вона оздобля;
Де ступить,— усякий за нею зорить;
Кого поздоровить,— в тім серце тремтить.

Він хилить лице і блідніє увесь,
І соромом за свої хиби займесь.
Зухвальство і гнів перед нею біжать.
Жінки, поможіть мені честь їй віддать!

Хто вчув її голос, у того в душі
Зростає солодкість, прихильність і щирість;
Тому той щасливий, хто бачить її.

Де тільки явиться із усміхом ніжним,
Там збуджує радість, чуття невимовне,—
Таке воно чудо, нове, благородне.

Сонети X і XI натякають на якусь сумну пригоду в житті його милої, що заставила її гірко плакати. Сей плач склонив до плачу також її знайомих жінок, які вертали від неї з заплаканими очима. Поет стрічає їх і запитує про причину їх смутку, якої зрештою догадується й сам.

IX. СТРІЧА З ЖІНКАМИ

«Ви, що йдете з лицем таким похилим
І в спущених очах несете жаль,—
Відки йдете? Бо видно се по вас,
Що з місця ви приходите сумного.

Чи бачили ви нашу панну милу,
Що любими слізьми обличчя росить?
Скажіть мені, бо се мені говорить серце,
Коли вас бачу, як сумні йдете!

А як приходите з такого місця жалю,
То звольте тут при мні побути трохи
І що вам трапилось, не замовчіть мені!

По ваших бачу я очах, що плакали,
І вираз ваших лиць стурбований такий,
Що, дивлячись на вас, тремтить у мене серце».

X. ВІДПОВІДЬ ЖІНОК

«Чи ти той муж, що про ту нашу панну
Співав так часто, а тепер звертаєшся до нас?
По голосу до нього ти подібний,
Та постать мов зовсім якась не та.

І чом же сам ти плачеш так сердечно,
Що іншим жаль дивитися на тебе?
Чи плач її ти бачив, що не можеш
Укрити у душі своїй тяжкого болю?

О плачмо разом і ходім в жалобі!
Згрішив би, хто хотів би нас потішить!
Ми чули, як вона крізь сльози говорила.

У погляді її було так много горя,
Що хто б хотів вдивиться в ню глибоко,
Той мусив би мертвий униз упасти».

Немов віщування близької смерті укоханої являється канцона II, яку дехто вважає найкращим виплодом Дантової лірики. Ось її переклад:

XI. ВІЗІЯ СМЕРТІ БЕАТРІЧЕ

Премила дівчина, зовсім ще молода,
Багато вбрана в людські всі прикраси,
Була там, де я часто смерть до себе звав;
І, бачачи мої сліз повні очі
Та чуючи мої безтямнії слова,
Вона зі страху сильно заридала.

Та інші дами, що прибігли там
До тої, що так плакала за мною,
Веліли йти їй геть
І почали мене до тямки приводити.

Одна сказала: «Встань! Не спи!»
Друга сказала: «Чом ти так сумуєш?»
Тут я покинув гарячковий привид,
Промовивши ім'я своєї пані.

І голос мій такий був повний болю,
Пригноблений тривогою й сльозами,
Що в серці я чув тільки те ім'я;
І вид свій, стиду краскою облитий,
Що все моє лице нараз покрила,
На розказ Амора я обернув до них;
І враз мій вид така покрила блідість,
Що їм здавалося, немовто я вмираю.

«О покріпім його!» —
Промовила одна до інших ніжно.
А ті питали часто:
«Що ж бачив ти, що впав в таке знесилля?»
А як потроху я прийшов до себе,
Сказав їм: «О пані, скажу вам все!
Міркуючи про те життя моє злиденне

І бачачи, яке воно минуще,
Розплакавсь Амор, що живе у моїм серці.
Тому затуманилася душа моя
Так, що, зітхаючи, я мовив сам до себе:
«Адже й моя колись умерти мусить пані».
І се так замутило мої змисли,
Що зажмурив я втомлені очі
І так безсильним став
У моїм тілі дух живий, що втік.
Тоді в тяжкому сні,
Без свідомості і без дійсності,
Побачив я жінок сердиті лиця,
Що промовляли, знай: «Вмираєш ти!
Вмираєш!»

Тоді я впав у гарячковий сон,
В якому бачив страховинні речі,
Здавалося, що я невідомо де бачу
Жінок, що бігають з розпущеним волоссям;
Одні ридають, інші нарікають,
Слова ж їх, наче стріли огненні, стріляють.
Потім здалось мені, що надо мною
Померкло сонце, заморгали звізди,
А сонце й звізди плачуть,
Що птахи, у повітрі летючи, падуть,
Здригається земля.

І муж мені явивсь блідий, захриплий
І мовив: «Що ти? Знаєш новину?
Вона умерла, твоя гарна пані».

І очі я підвів — вони зайшли сльозами,—
І бачив, наче манни, дощ із неба —
Летіли ангели, здіймаючися в небо.
А перед ними наче хмарка біла,
І всі за нею кликали: «Осанна!»
І більш ні слова, а то б я сказав.
Тоді рік Амор: «Не втаю від тебе;
Ходи й поглянь, де пані та лежить».

І сонний привид
Поніс мене до пані неживої;
А як я вздрів її,

То бачив, як жінки її серпанком накривали,
А на лиці її лежав спокій глибокий,
Немов сказать хотіла: «Мир мені».

І сам я так спокійний став у моїм болі,
Як миру образ той, що бачив я на ній,
І мовив я: «Тепер мені ти мила, смерте!
Віднині мусиш ти якимсь блаженством бути,
Коли до пані ти моєї загостила.
Ти мусиш милосердя буть, а не безсердя!
Ти бачиш, що я з тугою такою
До тебе йду, щоб буть твоїм навіки,
Що справді рівний я тобі.
Ходи, тебе моє бажає серце!»
І я пішов, і весь мій біль скінчився.
А як я сам лишився,
Промовив, зір підносячи угору:
«Блаженний, хто там зрить тебе, душе
прегарна!»
Тут саме ви покликали мене — спасибі вам!

Ще раз, мов ясний промінь крізь хмари, проблискує незвичайна ніжність поета в сонеті XIII, який можна затитулувати:

XII. ЇЇ ПРИВІТАННЯ

Так благородно й скромно виступає
Моя голубка, як кого вітає,
Що в кождого устах язик німіє
І жоден зір на ню поглянути не сміє,
Вона йде геть, коли хвалу собі почує,
Бо задоволення й покора в ній ночує.
Здається, що з небес вона зійшла на те,
Щоб на землі нам чудо показать святе!
Так мила кождому, хто лиш на неї гляне,
Що зором в серце ллє чуття розкішно-п'яне,
Якого не збагне той, хто його не чує.

З лиця її, здається, вилітає
Лагідний дух, любові й ласки повний,
Що до душі, знай, шепче: «О, зітхай!»

Пропускаючи дальші сонети, подаю тут у перекладі канцону III, в якій міститься плач поета по смерті Беатріче.

XIII. ПЛАЧ ПОЕТА ПО СМЕРТІ БЕАТРІЧЕ

Ті очі, що біль серця виливали,
Такої муки, плакання зазнали,
Що від плачу немов сліпії стали;
І коли рад я біль свій переперти,
Що звільна пре мене в обіймі смерти,
Промовить мушу й біль словами виливати.
І, згадуючи, що давніше я,
Поки жила ще милая моя,
Так радо з вами
Про неї говорив, о благородні дами,
То не хочу й тепер ні з ким я розмовляти,
Лиш із жіночим серцем благородним;
Про неї лиш тепер я слізно му співати,
Про ту, що скоро так у небеса вступила

І Амора в сльозах мені лишила.
Там, у високім небі, Беатріче
В царстві, де ангели спокій держать,
Стоїть між ними й вас, пані, лишила.
Ані надмірний холод, ані спека
Її не вирвали від нас, як з іншими буває,
Се сталось лиш через її велику добрість,
Бо світло смирної душі її
З такою силою проникло небеса,
Що пана вічного у подив увело
Й солодкеє бажання
Його спонукало забрать той скарб великий;
І звідси він позвав її до себе,
Побачивши, що се життя марне
Не гідне так блаженної людини.

І так розсталася зі своїм гарним тілом,
Принади повним, ся душа блаженна
Й живе прославлена в достойнім місці.
І хто без сліз її згадати може,
У того серце кам'яне, лихе та підле.
Так що ніякий добрий дух в нього не вступить.

Ні одно серце тут
Не має так високого порозуміння,
Щоб вартості її хоч трохи уявити,
Тому й не почувається зневолений до плачу.
Та сум і тугу,
Зітхання, і невтішнеє ридання,
І безутішний жаль терпить душа того,
Хто хоч би раз побачив у думках,
Яка вона була і що ми потеряли.

Тривожить дух у мні важкі зітхання,
Коли думки засмученій душі
Покажуть ту, що серце в мене розділила.
Не раз, коли подумаю про смерть,
Така мене пройма за нею сильна туга,
Що блідість облива лице моє.
Коли ж уява ся мене обхопить дуже,
З усіх боків таку вчуваю муку,
Що рвуся геть з нестерпного страждання,
Тікаю від людей,
Немовби гнав мене нестерпний сором.
І, одинокий в моїм горі, плачу
І кличу: «Беатріче, ах, ти вмерла!»
І оклик сей сил додає мені.

Болючий плач, тривожнеє зітхання
Стискає серце, скоро сам лишуся;
Хто б бачив так мене, той пожалів би.
Яке було моє життя від того дня,
Коли моя кохана перейшла
У інший світ,
Сього сказать ніяка мова не зуміє.
Тому, пані мої, хоч би й хотів я,
Не міг би вам сказать, як я живу.

Гірке життя таку мені приносить муку,
Так гнобить душу,
Що всякий би сказати міг мені: «Пропав ти!»
Хто б тільки глянув на лице моє, умер би.
Та почуваю я:
Моя кохана бачить моє горе,
Від неї я чекаю нагороди.
О пісне жалібна моя, йди плачучи,

Шукай жінок і молодих дівчат,
Яким твої посестри
Колись утіху й радість приносили;
Ти, доню моєї жалоби,
Йди безутішно і злучися з ними!

Шістнадцятий сонет передає поетові зітхання:

XIV. ПОЕТОВІ ЗІТХАННЯ

Ходіть послухайте мої зітхання,
Ви, благородні душі милосердні,
Зітхання, що летять від мене безутішно,
Коли від болю я не можу вмерти,

Бо мусили б в тім разі мої очі
Частіше, ніж я, бідний, сам бажав би,
Лить сльози за коханою моєю,
Щоб від них серцю трохи легше стало.

Почуєте, як кличуть ті зітхання
Не раз ту милу, що пішла від нас
У світ, що чесноти її достойний;

Почуєте, як нехтують вони життя
Тут, у обслоні тій душі сумної,
Яку покинула її потіха.

Четверта балада розвиває далі тугу поета за смертю:

XV. ТУГА ПОЕТА ЗА СМЕРТЮ

Скільки раз, бідний, тільки погадаю,
Що вже ніколи
Мою кохану бачити не маю,
Після якої я таку грижу́ приймаю,
То спомини сумні
Такий навалюють тягар на грудь мені,
Що я не раз скрикаю:
«Чого ще гаєшся, душе моя?
Адже ж ті муки, що зносити мусиш ти
У сьому світі, так уже ненависнім тобі,
Думки тривожні в мене викликають».

Тому я кличу смерть,
Немов солодкий, любий відпочинок,
Зову: «Прийди! Прийди!» — з таким коханням,
Що завидую кождому, який вмирає.

Із усіми зітханнями моїми
Мішається ридання,
Що раз у раз лиш накликає смерть.
До неї звернені усі мої бажання
Від хвилі, як моя
Кохана страшно так розсталася зо мною,
Бо красоти її принада,
Що щезла нам з очей,
В такую велич виросла у царстві духів,
Що по всім небі
Розсипала любовне світло,
Яке і ангелів вітає,
І в них для неї подив викликає.

Пропускаючи дальші сонети XVII—XVIII, подаю тут у перекладі ще тільки останній сонет із «Vita Nuova», в якім поет ширше розвиває тему:

XVI. БЕАТРІЧЕ В ЕМПІРЕЙСЬКІМ НЕБІ

Геть понад сферу ту, що кружить вище всіх,
Летить із серця мойого зітхання;
Його до себе тягне міць новая, духова́,
Яку вложив у нього Амор, плачучи.

І до своєї як дійде воно мети,
Побачить панну там так ушановану
І так блискучу, що в той блиск її
Мандрівний дух із подивом взирає.

І бачить в ній таке, що, як мені се каже,
Я зрозуміть не можу, так незрозуміло
Говорить він до серця хорого,
Що промовлять йому веліло.

Я знаю, він про ту говорить благородну,
Бо часто згадує ім'я те: «Беатріче».
І се ще лиш одно для мене зрозуміле,
Пані мої любі!

Трохи чи не найдавніший сонет, який написав Данте ще перед смертю Беатріче і який не ввійшов у зложену по її смерті збірку «Vita Nuova», малює ще любов поета досить реальною, хоч і в фантастичнім одязі. Поет уявляє собі, що разом зі своїми приятелями, тоді ще молодими поетами Гвідоном Кавальканті і Лаппоном делі Уберті, та з трьома їх улюбленими паннами пливе по морю далеко від світового гамору, і кожний із них може досхочу любуватися своєю милою.

XVII. НАЙДАВНІШИЙ СОНЕТ

Гвідоне, я б бажав, щоб ти, і я, і Лаппо
Були враз перенесені якимось чаром
На човен і щоб ніс нас кожний вітер
По морю там, куди б ми забажали,
Щоб жодна буря, жодна зла негода
Плавби спокійної нам не мутила
І щоб між нами панувала згода
Й бажання жить довіку нерозлучно,

Щоб монна Ванна, і ще монна Біче,
І третя, що числом зоветься «тридцять»,
Тим самим чаром з нами враз знайшлися,

І щоб ми всі вели розмови про любов,
І кожний так був рад своїй коханій,
Як сам свойому щастю життєвому.

Про сих двох приятелів у зв'язку з собою згадав Данте також пізніше в своїй книжці «De vulragi eloquio», де говорить (кн. I, стор. 13): «Хоча майже всі тосканці отупіли в своїм сквернословії (turpiloquio), проте мені відомо, що деякі з них пізнали красоту народної мови, а власне Гвідон (Кавальканті), Лаппон (Уберті) і ще один (правдоподібно сам Данте), всі три флорентійці, а також Чіно з Пістої, якого тепер негідним способом недооцінюють».

По смерті Беатріче, яка, коли улюбленою Данте була справді Беатріче Портінарі — а сього погляду нема потреби зрікатися,— вмерла 9 червня 1290 р., його увагу якийсь час займала інша жінка, блондинка, про яку в чотирьох канцонах поет згадує під іменем П'єтра. Ся любов

далеко більше реалістична та змислова, ніж платонічна любов до померлої Беатріче. Ось одна з тих канцон, якій можна дати титул «Жорстока»; у другій книзі Дантових поезій вона займає сьоме місце.

XVIII. ЖОРСТОКА

В своїй промові хочу так жорстоким
Буть, як направду є сей гарний камінь,
Що щогодини
Більш твердості й упору набирає.
Вона вдягається в діамантову одіж,
І через ню чи через скору втеку
Ніяка з колчана
Стріла її невкриту не трафляє.
Сама ж вона вбиває;
Від стріл її ніхто з нас не безпечний,
Удару смертного уникнути не може.
Стріла її немов крилата
Досягне кождого й проб'є усяку зброю.
Отим-то перед нею й я ніяк не встою.

Нема щита, який вона б не розламала;
Нема кута, де б я сховався перед нею.
Мов на стеблині цвіт,
Отак пишається вона в моїй душі;
І так, здається, про мій біль не дбає,
Як корабель про непорушне море.
Тягар, що вниз мене стягає,
Такий тяжкий, що жодним віршем не опишеш.
Гей ти, пило жорстока, безсердечна,
Що так потиху вік мій підгризаєш,
Чи страху ти не маєш
Шмат за шматком у мене серце гризти,
Як я не можу знать, хто дав тобі сю силу?

Бо гірше б'ється серце в моїй груді,
Коли я думаю про неї,
А хтось чужий на мене зверне очі;
Тоді боюсь, аби думки мої
Не виблисли наверх, не зрадили мене.
Сього боюсь я більш, як смерті,
Яка вже Амора зубами

Увесь мій ум заїла
Так, що з думок моїх мов лист обпав
І праця їх ослабла.
Він кинув до землі мене й стоїть
На мні з мечем, яким убив Дідону,—
Се той сам Амор,
Якого я прошу покірно й молю,
Та він помилування відмовляє.

Лиш інколи підносить руку, злодій,
І грозить хореє життя моє згасити.
Простертого він горілиць
Держить мене лігма і пікнуть не дає.
Тоді в душі моїй лунає крик тривоги,
І кров уся, розлитая по жилах,
Тельмом збігається до серця,
Яке склика її,— і блідну я.
Та він у лівий бік мене вдаряє
Так сильно, що аж в серці біль скипає.
Я ж думаю: «Коли ще раз
Він руку підійме,
То смерть мене візьме,
Поки його удар на мене впаде».

О коб я бачив ще, як отсеї твердої
Він серце розбива, так як моє шматує!
То не була б так чорна
Передо мною смерть, якій в обійми гонить
Мене її принада.
І в світлі сонячнім, і в тіні нападa
Вона, розбійниця страшна та кровожадна.
Ах, чом же не кричить вона за мною
Так, як за нею я в гарячій бездні ада?
Я б зараз їй гукнув: «Спішу тобі на поміч!»
І радо б се зробив. О, я б ухопив
Її за жовті коси,
Які мені на лихо золотить
І кучерявить Амор,
І витяг би її та наситився.

Ухопивши її за жовті коси,
Я б сік її різками та бичами;
Від третьої години

Я б так її продержав аж до ночі.
Не знав би милосердя ні пощади
І був би, мов медвідь, коли жартує.
А якби Амор покарав мене,
То я б помстився більш як тисяч разів
В її прекрасні ті іскристі очі,
Що палять полум'ям у мене серце,
Глядів би я так близько і так сильно,
Щоб за її так часті втеки
Помститься, а потім з любов'ю

Я б полишив її в спокою.
Моя ти пісне, просто йди
До тої пані,
Що серце в мні зранила й те забрала,
Чого мені найбільше треба.
Іди і серце їй пробий стрілою!
Бо славу здобува муж помстою такою.

Про сю саму женщину говориться також у канцоні IX, якій можна дати титул:

XIX. ЛЮБОВ НЕ СПИТЬ І ВЗИМІ

Ось я дійшов до точки зодіака,
В якій по сонця заході на небі
Являється сузір'я Близнюків,
Звізда ж любові так віддалена
Від нас своїм промінням блискотячим,
Що вигляда, мов зовсім замрачена;
Планета ж, що побільшує мороз,
Являється нам вся понад великим луком,
Де з всіх сімох планет паде лиш мало тіні,
Проте мене не відступає ні одна
Любовна думка, від яких я гнуся,
І дух мій затвердів, неначе камінь,
В собі ховаючи картину кам'яную.

Із Ефіопії пісків, які тепер
Горюча куля сонця розгріває,
Дме буйно вітер і повітря все колотить,
Дме понад море і наносить звідси
Такої мли, що якби інший вітер
Її не розігнав,

То нашу би півкулю всю закрила.
Вона згущається і білими платками,
Студеним снігом чи дощем холодним
Паде додолу,
Із того воздух весь і тьмиться, і сумує.
Та Амор, що свою мисливську сіть
Тягнув із неба через люті бурі,
Мене не покида; така прегарна пані
Отся жорстока, що заволоділа мною.

Втекли всі пташки, що за теплотою
Летять з країв Європи, з-над яких ніколи
Сім звізд холодних не щезає;
У інших пташок голосу не стало,
І не дадуть його, аж бір зазеленіє,
Хіба що біль би змусив їх пищати;
І всі веселі по своїй природі
Створіння, всі тепер позбавлені любові,
Бо холод зимовий їх серце замикає.
Лиш в мойому любов палає,
Відмінена пора мені не відбирає
Думок солодких, що їх навіває
Дівчина, що ще молодістю сяє.

Зелене листя вже давно зів'яло,
Яке під Бараном так пишно виростало
І світ красило, вмерла вся трава,
І пощезали всі гілки зелені,
Лиш не в смерек, та лаврів, та ялиць —
У тих дерев, що зелені на зиму не теряють.
Така важка та остра ся пора,
Що всі цвітки на горах повбивала,
Які не можуть інею зносити.
Лише терна любові
Із серця мого Амор не виймає,
І, певно, буде в ньому він стриміти,
Поки мого життя, хоча б я жив і вічно.

Із джерел бухає вода й парує,
А випари, що йдуть з нутра землі
І тягнуться з її безодень вгору,
Закрили стежку, що мені в дні гарні була люба;

Тепер вона потоком стала й буде,
Аж доки зимова борня не закінчиться,
Земля затвердла, наче скло гладке,
І склом покрилася вода мертвая
Через мороз, що зверху закував її.
Але з борні моєї
Я ані кроком ще не віддалився
І не хочу, бо як солодка тая мука,
То мусить бути смерть солодша ще від неї.

О пісне, що то буде ще зо мною
У іншій, молодій порі солодкій,
Коли з усіх небес любов поллється
На землю із дощами весняними,
Коли вже в ті морози
Любов у мні жиє і більш ні в кому?
До того часу я, мабуть,
Перемінюся в образ мармуровий,
Коли в дівчини серце
Так, як і досі, буде мармурове.

В майстерній будові сеї канцони критики згідно завважують чергування картин зимової природи з рефлексіями поета про свої любовні почуття. Подаю тут іще четверту канцону, що відноситься до тої самої невмолимої дівчини, яку Данте характеризує назвою Pietra (камінь). Ті чотири канцони мають деяке автобіографічне значення, бо походять із часу, коли Данте, прийшовши до себе по смерті Беатріче, був якийсь час заполонений сею новою любов'ю, після якої у нього в р. 1296 наступило одруження з Джеммою Донаті та розпочалося сімейне життя. Канцона четверта, звернена до П'єтри, в ряді Дантових канцон ч. XVIII має незвичайну форму т[ак] з[ваної] секстини, в якій кожна строфа складається з 6 рядків, усіх строф 6, із додатком кінцевої терцини. Їй можна би дати титул:

XX. ТАКА ГАРНА, А ТАКА ХОЛОДНА!

До дня короткого й до круга довгих тіней
Дійшов я. Ах, всі гори побіліли,
І зілля всі потратили краски;
Лише моє бажання зелені не тратить,—

Так вкорінене в камені твердому,
Що чує й промовляє, мов дівчина!

Отся дівчина молода так само
Холодна й зимна, наче сніг у тіні!
Як камінь, так, мабуть, її не зрушить
Весна розкішна, що горби зогріє
І білий килим їх у зелень перемінить,
Їх зіллями та цвітами покриє.

Коли вона головку заквітчає,
При ній забудеш всяку іншу панну;
Її волосся — золото — так гарно
Мішається із зеленню, що Амор
Приходить в її тіні відпочити;
Мене ж вона держить поміж маленькими
Двома горбками своїми
Сильніш від вояка із каменя твердого.

Її принада притяга сильніше,
Як камінь дорогий;
Кого зранить вона, тому ніякий лік,
Ніяке зілля не поможе.
Тікав я через сугорби та скелі,
Щоб утекти від дівчини сієї,
Але від світла, що все б'є від неї,
Ніякі гори і ніякі мури,
Ні зелень листя весняного
Ні захисту, ні тіні дать не можуть.

Недавно бачив я її, убрану
В сю зелень; вид її збудив би, певно,
І в камені любов,
Яку я навіть чув для її тіні.
Я визнав їй свою любов на гарній
Луці, покритій зеленню, любов,
Якої жадна панна не зазнала,—
А нас громада гір високих окружала.

Та скорше б ріки поплили угору,
Ніж се зелене, ніжне деревце
Могло би запалати так, як інша
Прекрасна дівчина до мене,

Що рад би був увесь свій вік проспати
На сьому камені й живитися травою,
Щоб тільки бачити тінь від її завою.

Хоч гори кидали щораз густішу тінь
Під зеленню пахучою, дівчина
Розсіяла її та заховала,
Як камінь закрива пахуча зеленина.

Не потребую додавати увагу до сього перекладу, що й тут, як у інших разах, я нарушив форму секстини, аби вірніше передати думки та вислови оригіналу.

Можливо, що до сеї групи належить також жартлива канцона XVII, писана мішаниною трьох язиків — провансальського, італійського та латинського. Для відома читачів, як справлявся Данте з такою язиковою штучкою, наводжу тут дослівно першу строфу сеї канцони:

Ahi fals ris! per que trait haves
Oculos meos? et quid tibi feci,
Che fatto m'hai cosi spietata fraude?
Jam audivissent verba mea Graeci!
Sabou autras domnas e vos sabes,
Che ingannator non è degno di laude.
Tu sai ben come gaude
Miserum ejus cor, qui praestolatur!
Eu vai sperante par de mi non cur.
Ai deu, quant malaür
Atque fortunà ruinosa datur
A colui, che aspettando il tempo perde,
Nè giammai tocca di fioretto verde!

А ось переклад першої та третьої строфи сеї канцони, якій можна дати титул:

XXI. НЕВМОЛИМА

Ах, усмішко фальшива, чом ти зрадила
Мій зір? І що я учинив тобі,
Що так без милості мене ти одурила?
Уже б слова мої почули й греки!
Всі жони знають, і ти знаєш добре,
Що ошуканець похвали негідний.

Тож знаєш ти, як радується вбоге
У того серце, що живе у тузі!
Я дармо надіюсь, вона не дба про мене.
О боже, скільки ж горя
І злої долі подаєш ти тому,
Хто, дожидаючи, свій час теряє
І навіть цвітки гарної ніколи не спіткає.

Напевно, серце в тої панни з льоду,
Мов гадини, яка чуття не має,
Що свойому слузі вона не спочуває.
О Аморе, ти знаєш, що коли
Я не знайду підмоги,
То смерть знайду у муках через неї
І не живитиму себе надією марною.

О горе моїй силі всій,
Коли вона у серці своїм
Не знайде співчуття для мене,
Щоб у приязне їй лице я міг зирнути,
О боже, як же гарне те лице!
А я, проте, боюсь його,
Так много горя я зазнав від нього.

Із філософічних канцон, що ввійшли або мали ввійти в твір «Il Convivio», подаю тут перекладом деякі, починаючи першою, що містить рефлексії автора про смерть.

XXII. ДО СМЕРТІ

О смерть, тому, що нікому мені жаліться,
Ніхто зі співчуття до мене не зітхне,
Куди лиш гляну, де лиш обернуся;
Тому, що ти ж мене обрабувала
З відваги всеї, в муку одягла
І наготовила мені усе гіркеє горе;
О смерть, тому, що можеш ти життя
Моє зубожити і збагатити
По своїй уподобі,—
До тебе мушу я лице своє звернути,
Облите краскою мерця блідою.
До тебе приступаю, милостива,
Оплакуючи той спокій солодкий,

Якого твій удар мене позбавив,
Забравши в мене ту мою кохану,
Якій належало отсе моє все серце,
Яка була мені — правдивий вхід до раю.

О смерть, який же супокій взяла ти
У мене, бо ж до тебе йду я плачучи,
Не вимовлю тепер всього свойого жалю!
Сама поглянь в мої ті сльозні очі,
Поглянь на біль, який в душі я ношу,
На ті твої знаки, які на собі маю.
Ах, коли страх ударами своїми
Зігнув мене так дуже, що ж учинить
Той біль, коли побачу згасле світло
В очах, що все були мені провідниками?
Я ж бачу, призначила ти мені кінець.
І розкошуюсь я моїм терпінням,
Боюсь лише, і чується мені,
Що, щоб зменшити біль і муки тії,
Я вмерти забажаю,
Але ніхто мені не схоче смерть зробити.

О смерть, коли ти вбила ту святую,
Якої превисокої прикмети
Показували досконаліть того,
Що розум тільки міг у ній доглянуть,
То ти засуджуєш і бореш чесноту,
Грабуєш красоті її мешкання
І ласці божій відбираєш дійство,
Зневажуєш красу, що їй властива,
Що благодаті більш дає, як сонце,
Бо має в собі, знай, небесне світло
У божеській подобі;
Ламаєш ти і топчеш добру віру
В правдиву ту любов, яка її вела.
Коли згасила ти її прекрасне світло,
То Амор скрізь, де тільки він панує,
Сказати може сумно:
«Отсе найкращий прапор мій пропав!»

О смерть, почуй же жаль за все те горе,
Яке паде на нас через її кінець,—
Бо більшого ніхто ще не зазнав ніколи.

Спусти свій лук, щоб гнана тетивою
Стріла від нього не злетіла,
Яку ти вже намірила, щоб серце
Її пробити!
На милість божу, глянь сама, що чиниш!
Вгамуй свою неситую зухвалість,
Що завзялася вже оту замордувати,
В яку бог стільки ласки свої влив!

О смерть, коли лиш маєш милосердя,
То покажи його тепер!
Здається, бачу небо вже отверте
І божі ангели на землю сходять,
Аби приняти ту святую душу,
Якій там угорі співають почесть.
О пісне, бачиш добре, як тонка
Та нитка, що держить мою надію,
І чим би був я без коханої тієї!
Тому з отсими ніжними словами
Спіши, дитя моє невинне, і не гайся!
Вповаючи на тебе, піднялося
Моє благання.
У тій покорі, що тебе усю вкриває,
Стань, квіточко моя, перед обличчя смерті,
Чей розламаєш ти жорстокості верії,
Здобудеш змилування плід солодкий,
А як тобі удасться смерті план
Перемінити, то подай коханій
Про се якнайскоріше вість, потіш її,
Щоб якнайдовше ще вона для світу
Себе держала,
Душа блаженна та, життя мойого пані.

Як бачимо, уява поетова в отсій канцоні зупиняється ще над хвилею перед смертю коханої і змагається силою своєї пісні відмінити смертний присуд, хоча початок канцони ясно свідчить про те, що вона написана значно пізніше по смерті Беатріче. В другій канцоні поет підіймається, як мало в котрім іншім своїм творі, на недосяжну висоту середньовікової думки та фантазії і висловлює свої почуття в дуже глибоких та темних зворотах, повних, проте, високої поетичної краси. Тій канцоні можна би дати титул:

XXIII. ВНУТРІШНЯ БОРОТЬБА

О ви, що движете думками третє небо,
Послухайте розмову в моїм серці,
Таку нову, що іншому нікому
Її не вмію передати.
Те небо, що по вашій волі мчиться,
Великі твори, хто й які ви там,
Втягло мене в той стан, в якому я тепер
Отим-то й я вважаю відповідним
Звернутися до вас
Зі словом про життя, яке веду тепер;
Отим-то вас прошу послухати мене,
Вам виявлю мойого серця повість,
Як в нім душа моя сумная плаче
І як її вговорює той дух,
Що променем ярким
Із вашої звізди до неї входить.

Життя мойого серця хорого
Держала досі думка та блаженна,
Яка не раз, а часто вилітала
Аж до підніжжя вашого владики,
Де бачила в небеснім сяйві панну
І чула голоси про неї так солодкі,
Що все бажалось їй: «О коб і я
Була там з нею!»
Та ось явився інший дух, що сього
Прогнав і поборов з такою силою,
Що серце в мні тремтить, коли він появиться.
І сей показує мені якуюсь іншу панну
І мовить: «Хто спасенним хоче бути,
Нехай вдивляється у очі сеї панни,
Коли не удержить його тривога та зітхання».

Такий ворожий він, немовби з'їсти рад
Ту ніжну думку, що мені частенько
Про панну говорила, що там в небі
В короні сяє.
Рида душа моя, і жаль її стискає,
І мовить: «Я нещасна! Чом тікає
Від мене та кохана, що мене
Так часто потішала?»
І лячно про мої вона говорить очі:

«О, що за хвиля, у якій вони
Побачили ту пані! Чом вони
Не вірили мені про неї? Я ж казала,
Що в тої пані у очах
Той мусить бути, що таких, як я, вбиває.
Та се не помогло мені нічого,
Хоч як уважно я тоді гляділа,
Бо не побачили ті очі того,
Через котрого смерть мене посіла».

«Але ж не вмерла ти, а тільки заблудила,
Ти, наша душенько, що квилиш так і
плачеш!» —
Отак говорить дух якийсь любовний.
«Бо гарна пані та, яку ти чуєш,
Ціле життя твоє отак перетворила,
Що страх тебе здійма і тим ти так ослабла.
Глянь лиш, вона так лагідна й приязна,
Так мудра і любові повна
У величі своїй,
І відтепер назви її мадонною своєю!
Бо як не відблукаєшся від неї, то побачиш
Такі високі чудеса й красу,
Що скажеш: «Аморе, правдивий пане!
Ось я слуга твоя! Роби що хоч зі мною!»
О пісне, думаю, що небагато буде
Таких, що намір твій гаразд ізрозуміють;
Так темно й важко ти його виводиш.
Тож якби трапився такий припадок,
Що ти попала б до таких людей,
Які б тебе недобре зрозуміли,
Прошу тебе, не трать відваги, пісне,
Дитя моє найменше й наймиліше,
Але скажи їм сміло:
«По крайній мірі глянь, яке я гарне діло!»

Сей останній зворот справді чудово гарний, та поет усе-таки не помилявся, прочуваючи, що його пісня знайде немало читачів, які зуміють не тільки відчути красоту її форми, але також глибоку життєву правдивість її змісту. Бо ж, очевидно, основою її символіки треба вважати той великий зворот у душі поета, а також у душі майже кождого чоловіка, здібного до високих

поривів, коли після великого нещастя і після хвиль важкого сумніву в його душі наступає прояснення і, так сказати, консолідація духовних сил для нової життєвої боротьби. У Данте ся критична хвиля настала в останніх роках XIII в., по смерті Беатріче, і виявилася його змисловою любов'ю до блондинки, яку він увіковічнив під назвою П'єтра. Образ Беатріче, одухотворений і очищений від усіх хиб та слабостей земного життя, переміг у ньому важку покусу смисловості і спровадив його раз на все на шлях високого та непохитного змагання до духовної незалежності, яке допомогло йому перенести всі невигоди вигнання і донести стяг високої поетичної творчості до самої смерті.

Рівночасно з тим переломом у сфері свого чуття Данте займався головно студіюванням філософії, яку тоді вважали найвищою мудрістю після теології. Він читав Беотієву книжку «Consolatio Philosophiae», а також Ціцеронів трактат «De amicitia» [1] і знайшов у тих писаннях дещо більше від філософії потіхи в нещасті. Багато дечого такого, що вперед йому бачилось мов у сні, тепер вияснялося йому. Мудрість, яка веде чоловіка в житті і робиться основою його поступків, видалася йому чимось вічним і божеським. Сю мудрість своїм звичаєм він персоніфікує в образі своєї недосяжної йому милої і величає її в третій канцоні, яка пізнішим коментаторам Данте найбільше могла дати привід до символічного та алегоричного розуміння Дантової Беатріче, в якій, на їх погляд, треба бачити не дійсну людину, а уособлення філософії. Подаю тут у перекладі сю канцону, яка, невважаючи на свій глибоко філософічний зміст, має також велику літературну вартість.

XXIV. ЗВЕЛИЧАННЯ МУДРОСТІ

Амор, що в дусі розмовля зо мною
З тужливим спомином про мою пані,
Не раз таке мені про неї каже,
Що ум мій з простого пуття збиває.
Його слова такі солодкі й милі,
Що, чуючи їх звук, душа моя

[1] Adolph Gaspary. Geschichte der italienischen Literatur. Strassburg, 1885, Bd. I, ст. 243.

Говорить: «Ах, я бідна, що не можу
Сказать, що чую я отсе про неї».
І справді, мушу я поперед всього
Зректись сказати те, що чув про неї,
Бо розум мій все те обнять не може,
А й з того, що обняв,
Велику часть ніяк сказать не може.
Тому, коли мій вірш недомагає
Усю хвалу її проголосити,
То хай, хто хоче, ум слабий мій лає
За те, що не здолає
Все те, що каже Амор, висловити.

Сонце, що світ весь оббіга довкола,
Не бачить, світячи у тих місцях,
Де пробува тепер моя кохана,
Нічого кращого від неї, про яку
Мені говорить Амор. Кождий дух
Глядить на неї, й кождий на землі
Закоханий все спомина про неї,
Як Амор свій спокій йому дає почути.
Її буття так до вподоби тому,
Що дав її його, що раз у раз
На неї він свою зливає силу
Геть понад вимог нашої природи.
Її душа пречиста,
Що з рук його блаженство те приймає,
Його всім своїм видом виявляє,
Краса її стає всім очевидна,
А очі тих, кому вона засяє,
Гонців до серця шлють тужливого,
Які зітханнями із серця вилітають.

На неї сходить сила божа, як
На ангелів перед престолом божим;
А гарна пані, що не вірить тому,
Нехай піде до неї й поглядить
На все поводження її.
Коли вона промовить, хилиться
У небі дух і віддає свідоцтво,
Яка висока вартість того, що є в неї,
Понад усе те, що є в нас.
Лагідність, яку всім оказує вона,

Самого Амора щохвилі закликає
Так голосно, що він се чути мусить.
Про неї слід сказати:
«Те благордне в пань, що є у ній,
І гарне тільки те, що їй подібне».
Ще й те сказати слід, що вид її
Нам помага признати правдою
Те, що здається чудом.
Оттак вона скріпляє нашу віру,—
І се їй від віків призначено було.

В її лиці являється таке,
Що райські розкоші нам виявляє;
В її очах і в усмішці солодкій
Показує нам Амор їх домівку.
Вони перемагають розум наш,
Як сонячне проміння зір слабкий.
А що не можу я на неї впрост глядіти,
То мушу мало лиш про се сказати.

З її краси б'ють огники пальнії,
Одушевлені духом благородним,
Що творить в нас всі помисли благії.
Неначе грім, вони вбивають
Всі злості вроджені, які нас упідляють.
Тож котра жінка вчує, як ганьблять
Її красу за те, що горда та жорстока,
Нехай глядить на неї,
Прообраз лагідної доброти.
Вона й завзятого лагідним робить;
Про неї думав той, що світ создав!

О пісне, ти, здається, суперечиш
Тому, що вже одна сестра твоя сказала.
Бо пані ту, яку лагідною ти робиш,
Вона жорстокою і гордою назвала.
Ти знаєш, небо ясне й чисте все,
Само в собі воно ніколи не мутиться;
Та наші очі з різних приводів
Не раз і сонце темним називають.
Так і сестра твоя, що гордою назвала
Її, не правду дійсную сказала,
А так, як їй здавалося в той час.

Бо й досі ще тремтить душа моя
Й жахається, коли лише згадаю
Про те, як зір її на мене падав
І видався жорстоким.
Як треба буде, оправдайся так,
І як лиш зможеш, то представся їй
І так скажи: «Коли вам любо, пані,
Я говоритиму про вас на всіх місцях».

Заняття науками, а може, й розчарування, викликане другою любов'ю, та внутрішнє незадоволення, сплоджене тим розчаруванням, викликали в Данте хвилеву реакцію проти творення любовних пісень. Виразом тої реакції являється вступна часть канцони IV, якої переклад подаю тут. Їй можна дати титул:

XXV. ПРАВДИВА БЛАГОРОДНІСТЬ

Солодкі ті любовні вірші, що їх
Шукати звик я у своїх думках,
Покину я тепер не тим, щоб ще
Не надіявся повернуть до них,
А тим, що згірдний та суворий вид
Мені до тих пісень моїх звичайних
Дорогу замикає.
Тепер мені здається на часі
Звернути й положить перо те ніжне,
Що досі я водив, співаючи любов,
І заспівать про силу,
Якою чоловік стає направду благородним.
Суворим, острим віршем
Я опрокину суд кривий та підлий
Тих, що доказують, немовто благородність
Те саме, що багатство.
Почну ж я покликом до того пана,
Який живе в очах моєї пані
Й через кого вона сама себе кохає.

Раз цар один узнав, що благородність,
На його погляд,—
Се власність дібр, одержаних у спадку,
У злуці з добрим способом життя.
А другий менше мудрий був

слово те так обернув,
Що пропустив його останню часть.
Тому, мабуть, що сам її не мав.
За ними йдуть усі ті, що тепер
Від роду лиш виводять благородність.
Який жив у багатстві довший час,
Сей суд хибний
Та поміж ними закорінений,
Що благородним кождого зовуть,
Хто скаже сам про себе:
«Я син, я внук такого-то вельможі»,
Хоч би він сам не був нічим.
Та найпідлішим видається тому,
Хто правду бачить,
Коли хто шлях правдивий знає,
А з нього відбігає —
Сей наче мрець, що по землі ступає,

Хто мовить: «Чоловік — се дерево з душею»,
Сей перед всім неправду мовить,
А, крім неправди, ще й неповне мовить,
Бо, може, повного й не бачить,
Бо раз кладе неправду, а до неї
Ще додає неповноту.
Багатство, як загально припускають,
Не може благородності ні дати,
Ні відібрати,
Бо в суті своїй воно річ марна.

Маляр не може змалювать картини,
Якої образу в душі не має,
Так, як високої вежі
Не може підмулить потічок,
Що здалека від неї пропливає.
Річ ясна, що багатство — річ марна
Й несовершенна, бо, хоч як велике,
Воно не дасть спокою,
А лиш дає гризоти та турботи.
Тому душа правдива й справедлива,
Утративши його, журби не знає.

Гадають: простий чоловік не буде
благородним,

Від простого вітця
Не вийде рід, що благородним може стати,
Таке в них переконання.
Та тут вони самі собі перечать,
Коли твердять,
Що благородність часу потребує,
І благородність мірять давниною.
Адже ж із того твердження виходить,
Що всі ми благородні
Або що всі ми прості люди,
Бо людськість давня й початку не мала
Та сьому я не вірю,
Й вони не вірять, якщо до Христа
Науки признаються.
Здоровий ум відразу ясно бачить,
Яка пуста їх мова.
Тим я її фальшивою вважаю
І відвертаюся від неї.
А тут скажу свій власний погляд вам,
Що благородність, і з чого походить,
І благородного по чім пізнати?

Кажу: усяка чеснота спершу
З одного кореня зростає;
Та чеснота, якої держачись,
Щасливим чоловік в житті буває.
Вона — се сила, з етикою згідна,
Розумно середину скрізь держати
І слова не ламати.
Кажу, що в суті своїй благородність
Вміщає доброту живого чоловіка
Так, як простацтво злість вміщає в собі.
Така-то чеснота
Дає себе і іншим все пізнати.
Коли ж і чеснота, і благородність мають
Те саме дійство й ті самі прикмети,
То мусить походить одна з другої
Або обі із третього чогось.
Коли ж одна з них вартістю своєю
Другу перевищає,
То друга з першої повинна походити.
З сеї основи слід ось що ще виводити:
Де чеснота, там також благородність,

Та благородність ще не чеснота;
Подібно небо там, де звізди скрізь,
Але немає звізд без неба.
Так на жінках, на молодежі ніжній
Ми благородність можемо вбачати,
Коли вони держать себе стидливо,
Хоч се й іще не чеснота.
Отак як бура краска з чорної,
Йде з благородності усяка чеснота
Або вся суть її, як тут показано.
Тож най ніхто не величається,
Говорячи: «Я благородний з роду».
Такими суть лиш тії божі діти,
Що без похиби мають ласку в бога.
Лиш бог один дає сю ласку душам,
Які в земному тілі
Він бачить досконалими.
Се сім'я благородності й блаженства
В житті передається лиш немногим,
Бо бог дає його лиш душам вибраним.

Душа, тією ласкою наділена,
Не може скриться між людьми.
Від хвилі, як ввійде вона у тіло,
Вона показує себе до смерті.
Послушна, лагідна і соромлива
Вона в молодості,
А тіло з суставами ніжними
Краси і сили набирає.
В молодості вона умірена й рішуча,
Любові повна й доброго звичаю
І щастя лиш в любві та вірності шукає.
У пізній старості вона
Розумна, й праведна, й великодушна
І радується щиро, чуючи
Чуже добро й говорячи про нього.
Нарешті, у добі життя четвертій
Вона звертається до бога
Наново, помишляючи про близьку смерть,
Прожитий вік благословлячи вдячно.
Глядіть же, скільки тут одурених!
До тих одурених іди, моя ти пісне!
А як знайдешся ти на місці тім,

Де наша пані пробуває,
Не скрий від неї того, що
Я поручив тобі!
І можеш сміло їй сказати:
«Приходжу про твою сестру я розмовляти».

В своїм творі «Il Convivio», коментуючи сю канцону, Данте зауважує, що, пишучи її, він займався метафізичним питанням, чи первісна матерія (materia prima) була сотворена богом, чи ні. Як відомо, християнська церква давно рішила се питання так, що бог сотворив усю матерію з нічого. Зостановляючися над тим питанням, Данте натрапив на такі трудності, які на довший час відібрали йому охоту до метафізики (Gaspary, op. cit., ст. 245). Сама канцона може служити зразком вірша, в якому поезія переходить у науковий трактат, розуміється, схоластичного крою, з логічною більше, ніж речовою будовою. Між Дантовими канцонами маємо ще дві такі самі більше наукові, ніж поетичні продукції, а власне, канцону XIII про прикмети рицарства (Leggiadria); канцону XV про зіпсуття мужчин, перед якими автор остерігає жінок. Бачачи головну вартість жінок у їх красоті, а головну вартість мужчин у їх чесності, Данте дуже остро вдаряє особливо на скупість мужчин, протилежну властивій рицарському станові щедрості. Скупий, на його думку, невольник і слуга свого добра:

Подібний він до панського слуги,
Що скоро йде дорогою терпіння
За своїм паном і не зна, куди
Він заведе його.
Отак скупий, що грошей пожадає,
Які над світом мають власть.
За грішми гонить він, але далеко скорше
Втіка від нього супокій.
О ти, засліплення, нездібне знати,
Куди веде тебе безумний потяг твій!

На закінчення сього ряду канцон подаю ще в перекладі канцону XIV, яку при всій її теоретичності можна зачислити до найкращих творів Дантового генія. Їй можна дати титул:

XXVI. ТРИ ПАНІ

Три пані раз зійшли до мого серця
Й узяли його в полон;
Сидить же в ньому Амор,
Той владник мойого життя.
Всі три вони так гарні і так чесні,
Що він, могутній пан
(Кажу се: в моїм серці),
Про них заледво говорить посмів.
І кожда з них була сумна і в страху,
Немов утомлена та вигнана,
Всіма людьми занедбана,
Заслуг і благородності позбавлена.
Колись у давнину,
По їх словам, любили люди їх;
Тепер ненавидять і холодно приймають.
Отак опущені всіма
Вони прийшли до мене, мов до друга,
Хоч знали, що в моєму серці Амор пан.

Одна словами многими свій біль
Передо мною виливала,
Оперши голову на руку,
Немов піднята рожа.
А голеє рам'я, підпора смутку,
Вчувало потік сліз, що тік з очей.
Друга рука вкривала
Лице, сльозами вмите.
Ні пояса, ні обуві не мала;
Лиш тіло вказувало, що се жінка.
Коли ж крізь плащ її подертий Амор
Побачив те, що жінці слід скривати,
Він милосердно, але трохи злобно
Питав: «Хто ти, й яка причина твого
болю?» —
«О ти, життя немногих,—
Зітхаючи, відмовила вона,—
До тебе нас веде природа наша.
Я, найсмутніша з них,
Я справедливість, матері сестра твоєї.
Як бачиш, бідна йду без пояса й одежі».

———

Коли одверто так вона сказала,
То жаль почув і біль
Мій пан і запитав,
Хто ті дві інші, що прибули з нею?
Вона ж, сльозами миючись,
Почувши те питання,
Ще тяжче заридала
І мовить: «Чи ж тобі не жаль моїх очей?»
А потім додала: «Ти ж, певно, мусиш знати,
Що Ніл із джерела малого випливає
Там, де велике світло
З верби на землю листя обриває.
Над чистими його струями
Породила я ту, що біля мене ось,
А се моє дитя кохане,
Побачивши себе у чистім джерелі,
Ту вродило, що дальше он від мене»

Зітхаючи, мовчав хвилину Амор,
Бо мокрими очима,
Що зразу зиркали злосливо,
Він сумовиті сестри поздоровив.
А вхопивши одну й другу стрілу,
Сказав: «Угору голови!
Ось любе те моє оружжя
Заржавіло, бо довго вже не вживане.
Великодушність, поміркування
І інші чесні з нашого коліна
Блукають у жебрацькому лахмітті.
Та хоч яке се лихо,
Хай плачуть очі, жалують уста
Людей, яких се дотикає,
Що тут живуть під впливом сього неба,—
Не ми, що вроджені на вічній висоті.
Бо хоч ми вигнанці тепер,
Ми все ж побідимо і знайдемо людей,
Що вернуть блиск сім стрілам».

А я, почувши ту небесну мову,
І заспокоєння, й нарікання
Таких високих вигнанців,
Вважаю славою те вигнання,
Яке мене діткнуло.

І коли суд або призначень сила
Схотіла, аби світ перемінив
На чорне білий цвіт,
То впасти з добрими все-таки гідне слави.
І як би гарна та мета очей,
Що дух мій розпалила,
Через віддалення не була скрита
Для зору мого,
Я легким би вважав те все,
Що тяжко так тепер зносити.
Та той огонь пожер уже у мене
І тіло, й кості, так що смерть мені
До серця ключ вже приложила.
Тож хоч би я й чим провинився,
Багато місяців вже відтоді минуло,
Коли моя вина погасла,
Коли покутою своєю
Згасити може хтось свою провину.

О пісне ти моя, нехай ніхто
Покрова твого не нарушить,
Щоб позирнуть на те, що криє гарна пані!
Досить їм того, що видне у тебе.
Відмов народові солодких ти плодів,
Які усякий рад хапати!
А як знайдеш такого друга чесноти,
Що в тебе їх попросить,
То прикраси себе ти барвами новими
І покажи йому, що світ з поверхні гарний
Велить у серденьку плодів любви бажати.

Ся канцона, в якій поет згадує про своє вигнання як про факт, довершений перед многими місяцями, була написана десь коло р. 1305. Вона мала бути коментована поетом у однім із останніх розділів його трактату «Il Convivio», якого Данте, одначе, [не] встиг скінчити. Ще пізніше, по поході цісаря Генріха VII до Італії, була написана канцона XII, у якій поет з тугою звертається до свого рідного міста.

XXVII. ДО ФЛОРЕНЦІЇ

О вітчизно, тріумфів гідна й слави
Великодушних мати,
Твій біль перевищив сестри твоєї біль.
Котрий твій син тебе і чтить, і любить,
Почувши про діла гидкі,
Що в тобі робляться, вчуває біль і сором.
Гей, скільки ж то людей неправих в тебе,
Готових дибати раз в раз на смерть твою,
Народові твоєму подавати
Брехню за правду!
Додай же серця знеохоченим
І розпали їх кров!
Всіх зрадників перед свій суд постав,
Аби на тебе знов зійшла
Та ласка божа й та хвала,
Що сердиться тепер на тебе,
Хоч в ній гніздиться все добро.
Щасливо панувала ти в той гарний час,
Коли сини твої
Лиш чесноту собі підпорою вважали
І матір слави та прибуток щастя в тобі
мали.
Щаслива ти була
З святою вірністю й сімома чеснотами.
Тепер ти з тої красоти обдерта
В жалобі ходиш, у злочинствах бродиш,
А вірнії Фабріції твої
На вигнання пішли.
Тепер ти горда, підла й ворог миру.
О ти, збезчещена, ти, партій зеркало,
Від хвилі, як із Марсом подружилась!
У Антенорі ти караєш правдолюба,
Що йти не хтів за списом
Твоєї овдовілої лілеї;
Того, хто з всіх найбільш любив тебе,
Найбільш ти утискаєш.

О, знищ у собі те лихе коріння
І не щади дітей,
Що цвіт твій розривають і безчестять!
Дай перевагу Чесності у себе,

Аби померша Вірність
Знов ожила і Справедливість меч свій
Знов у руці держала.
Іди за світочем Юстініана
Й свої неправедні та підпальні закони
Поправ премудро,
Щоб світ і небо їх могли хвалити.
Своїм багатством чти й краси синів,
Що найбільше тебе шанують.
Не роздавай добра свойого тим,
Котрі його негідні,
Аби розсудність і її всі сестри
Ввійшли до тебе й ти не воювала з ними.

Спокійна й славна на небеснім крузі,
Шанована від всіх щасливих духів
Ти пануватимеш, коли все теє вчиниш;
Ім'я твоє, так зганьблене тепер,
Ти зможеш велично Флоренцією звати.
Коли вкрасить тебе колись любов братерська,
Щаслива буде в тобі вроджена
Душа усяка.
Тоді доступиш ти усеї честі й сили
І станеш стягом всього світу.
Та як не зміниш ти свойого корабля
Керманичів, то жди ще більшої
Хуртовини, а то й страшної смерті,
Страшнішої від тих убивств, що криком
Тебе недавно наповнили.
Тепер же вибирай, чи братолюбіє
Волиш ти і в спокою проживати,
Чи ненаситною вовчицею зістати.

Іди ж тепер, моя ти пісне, сміло
Й суворо, бо любов веде тебе,
Іди в мій край, через який я тут
Ридаю й плачу.
Знайдеш там благородних, та їх світло
Не світиться у тьмі;
Вони похилені, заслуга їх в багні.
Ти ж крикни голосно: «Вставайте, бо до вас
Я тарабаном промовляю!
Беріть оружжя й піднесіть се місто!

А то жиє воно в пониженні,
Бо Капаней і Красс жеруть його,
Аглавр, і волхв Симон, і грек фальшивий,
І Магомет сліпий,
І Фараон, а з ними ще й Югурта!»
Потім звернися ще до тих міщан,
Що справедливості не відцурались,
І їх благай, аби достоїнство
Свойого міста привернуть старались.

Для пояснення цієї канцони треба сказати, що сестра Флоренції, згадана в рядку 3, значить Рим; сім чеснот, у оригіналі sette donne, сім пань, згадані в рядку 24,— се чотири моральні і три теологічні чесноти: розсудність, справедливість, уміркування і хоробрість, віра, любов і надія. Фабріції, згадані в рядку 27,— се натяк на відомого непідкупного та непохитного римлянина Фабріція, про якого згадує Данте в «Чистилищі», п. XX, р[ядок] 25. Антенора, згадана в р[ядку] 32,— се другий відділ останнього круга Дантова «Пекла», в якім караються зрадники вітчизни. Антенорою назвав Данте те місце на основі середньовікової традиції, буцімто троянець Антенор зрадив свою вітчизну. Лілея, згадана в р[ядку] 34, була гербом міста Флоренції. Говорячи про переслідування правдолюба в рядках 33—36, Данте правдоподібно натякає на нечувано гострий засуд, виданий флорентійцями на нього самого. Як відомо, за зовсім не доказані злочини його засуджено не тільки на вічне вигнання з міста, але навіть на спалення на кострі, в разі якби його спіймано на флорентійській території. Вісім імен старинних злочинців, згадані в рядках 88—89, значать вісім родів проступків і натякають на 8 місць у Дантовій поемі, де говориться про них. І так Капаней значить гордість та богохульство («Підземелля», XIV, 63), Красс — захланність («Чист[илище]», XX, 116), Аглавр— зависть («Чист[илище]», XIV, 139), Симон-волхв — продажність («Підзем[елля]», XIX, 1), фальшивий грек — се відомий із Вергілієвої «Енеїди» Сінон, що одурив троянців і заставив їх втягти до міста дерев'яного коня, у Данте — представник брехні («Підзем[елля]», XXX, 38), Магомет — єресі («Підзем[елля]», XXVII, 31), Фараон — затверділості, а Югурта — віроломства. На закінчення

сього вибору лірично-дидактичної поезії Данте подаю тут у перекладі сонет XIV із третьої книги його поезій, звернений до цісаря Генріха VII.

XXVIII. ДО ЦІСАРЯ ГЕНРІХА VII

Ти бачиш мої очі сліз жадні
З-за нових лих, що серце моє рвуть;
Прошу тебе в ім'я тієї, що ніколи
Не відступатиме, о пане мій,
Вздоров їх від жадоби тої!

Правицею твоєю відплати
Тому, що справедливість убиває,
А потім до великого тирана утікає
І ссе отруту з нього, яку той
На злобу всього світу виливає.

Таким морозом страху він ударив
Серця всіх вірних твоїх, що з них кождий
Мовчить. Та ти, небесне світло, ти, огнище
Любові, піддвигни ту чесноту,

Що, хоч одягнена в твою одежу,
Лежить тепер і гола, і холодна!
Без неї ся земля спокій знайти не годна.

Для пояснення другої строфи сього сонета треба сказати, що під убивцею справедливості Данте розумів папу Климента V, під великим тираном — французького короля Філіппа Красного, а під отрутою, яку він виливав на світ,— захланність, що, між іншим, спонукала його знівечити воєнний орден темпларіїв. Тому, що папа Климент V був замордований у половині 1313 р., можна догадуватися, що сей сонет був написаний в 1312 або в початку 1313 р.

Під кінець свого життя Данте познайомився з ученим граматиком Джіованні дель Вірджіліо, що викладав в університеті в Болоньї. Сей написав до нього в р. 1318 віршоване послання латинськими гекзаметрами, в якім заохочував його перестати писати італійською мовою, а написати щось справді гідне пам'яті класичною латинською мовою, за що йому признано би почесний вінець.

Данте відповів на се послання також віршованим письмом латинськими гекзаметрами, по чім вони оба ще раз обмінялися такими ж поетичними листами. Так повстала поетична переписка Вірджіліо з Данте, яка з боку Вірджіліо свідчить про те, що він дуже високо цінив талант Данте, але дуже слабо розумів значення його писань італійською мовою. Свої відповіді на Віржілієві послання Данте держить у гумористичнім тоні та в стилі класичних Вергілієвих «Буколік». Як зразок цієї поезії з останніх літ Дантового життя та його відносин до болонського професора подаю тут у скороченім перекладі перший вірш Вірджіліо до Данте і початок відповіді Данте на той вірш.

XXIX. ДЖ. ВІРДЖІЛІО ДО ДАНТЕ

Голос муз богорівний, що світ весь піснями новими
Радуєш і те, що смерть залива, врятувати бажаєш
Гілкою животворящою, нам відкриваючи поле трояке
Того життя, що по смерті всім суджено по їх заслугах:
Грішникам пекло, чистилище тим, що покутують, небо
Душам щасливим,— чому ж, жалься богу, усе ти бажаєш
Скарби такі дорогі розкидати юрбі непросвітній?
Ми ж, просвічені від тебе, віщуне, ніщо не дістанем?

«Не до юрби,— кажеш ти,— я звертаюсь, а до
просвіщених,
Але народною мовою!» Вчений гордує простацтвом.
Хоч не багато відмін, але говорів тисячі в нього,
Адже ніхто з тих, в котрих ряді шостим себе ти поставив,
Аніже той, що тебе аж до неба провів, нічогісько
Не написав язиком пастухів. Ось чому, судіє
вільнодумний
Наших поетів, і я поговорю з тобою, коли хоч
Трошки попустиш мені для свобідної мови вудила.
Не розкидай щедро так свої жемчуги ти перед свині;
Не одягай касталійських сестер у так неподобну одежу,
Але, благаю, промов тою мовою, що тобі може
Славу з'єднать, загрими голосною такою,
Віщою піснею, що стати може добром всього світу.

Натяк на уступ «Підземелля» (п. IV, ст. 145), де Данте стрічається з найбільшими поетами старовини Геме-

ром, Горацієм, Овідієм і Луканом, які разом із Вергілієм, що проводив його через підземелля та чистилище аж до входу земного раю, творять число 5, до якого він дочислив себе як шостого.

XXX. ДАНТЕ ДО ДЖ. ВІРДЖІЛІО

Я прочитав на терпливім папері начеркані чорним
Вірші до мене, що видоїв ти, мов самим музам із лона,
Саме коли оглядав по звичаю я кози на паші.
Був я під дубом тоді, і стояв Мелібей біля мене.
Отже, мій друг забажав і собі тії вірші пізнати
И мовить: «А що там таке тобі, Тітіре, Мопс отой пише?»
Я усміхнувся тій Мопсе, та він налягав щораз більше.
Врешті по приязні я відказав йому, здержавши усміх:
«Дурню, що глупе плетеш? Ти подбай лише про свої
козі!
Їм ти потрібний, хоча тебе журить лиха наша страва».

Данте не дає ніякової відповіді своєму вченому кореспондентові, а тільки рішається вислати йому з десять кварт козячого молока з просьбою, аби він, уживаючи його, змінив свій погляд.

Отсей невеличкий огляд лірично-дидактичної поезії Данте, хоч не вичерпує всього скарбу його творчості в тім роді, так сказати, дрібної поезії, все-таки дає таке доповнення до характеристики, а навіть життєпису поета, якого досі не має ні одно слов'янське письменство.

V

БОЖЕСТВЕННА КОМЕДІЯ

А. ПІДЗЕМЕЛЛЯ

В однім із останніх років свого життя написав Данте просторий лист до свого протектора й приятеля, прозваного Кангранде делла Скала, князя веронського. Данте присвятив йому третю часть своєї поеми п[ід] з[аголовком] «Рай» і викладає в своїм листі план і значення цілості. Думаю, що сей власний виклад автора буде найліпшим ключем до зрозуміння його твору, і для того подаю тут важніші уступи листа в перекладі.

«Коли хочемо дати вступ до одної часті твору, то мусимо знати цілість, якої вона творить частину. Отим-то й я, бажаючи сказати дещо про третю часть своєї «Комедії», вважаю потрібним у формі вступу висловити дещо про ціле діло, аби протерти дорогу до легшого зрозуміння одної часті.

Шість точок треба мати на увазі, починаючи всяке навчання: предмет, причину, що спричинює його, форму, мету, титул книги і вміщену в ній філософію. Щодо трьох точок різниться та часть, яку я постановив присвятити Вам, від цілості, а власне щодо предмета, форми й титулу; щодо інших точок, вона не різниться, коли придивимося їй докладно.

Поперед усього треба знати, що значення сього твору не однозначне, а многозначне. Перше значення — дослівне, а далі можна назвати алегоричним, або моральним. Для легшого зрозуміння прошу придивитися отсим словам: «Коли Ізраїль вийшов із Єгипту, син Якова з-поміж чужого люду, тоді Іудея стала його храмом, Ізраїль став пануванням його». По дослівному змислу тут оповідано про вихід дітей Ізраїля з Єгипту за часів Мойсея, та в алегоричнім змислі се значить наше спасіння, доконане Христом, у моральнім змислі — поворот душі з ридання й нужди гріховної до стану ласки, а в аналогічнім змислі — вихід праведної душі з неволі дочасного зіпсуття до свободи вічної слави. І хоча ті містичні змисли мають неоднакові назви, то всі можна назвати алегоричними, бо всі вони відрізняються від дослівного, або історичного, змислу.

Із сього видно, що й предмет мусить бути подвійний, відповідно до одного або до другого змислу. Отим-то й предмет сього твору треба розглядати почасти в його дослівнім, а почасти в алегоричнім значенні. Лише дослівно беручи, предметом цілого твору буде стан душі по смерті, та й годі. Бо се й представлено в цілому сьому творі. Але в алегоричнім змислі предмет поеми — чоловік, що силою своєї вільної волі, через заслугу або незаслугу, підпадає справедливій відплаті або карі.

І форма буває двояка: форма розвідки і форма трактування. Перша з них трояка після потрійного поділу: першим поділом увесь твір розпадається на три великі пісні, другим — кожда велика пісня на дрібні пісні, третім поділом — кожда дрібна пісня на вірші. А форма

трактування речі, поетична, творча, описова, вигинає шлях, перескакує, а при тім означає, розділяє, хвалить, ганить і повчає прикладами.

Титул книги: «Починається «Комедія» Данте Алігієрі, флорентійця родом, але не обичаями». При тім треба знати, що слово «комедія» складається із κώμη — село і ᾠδή — спів, отже, ніби сільський спів. Отже, комедія — се рід поетичного оповідання, що різниться від усіх інших. Від трагедії різниться вона в предметі тим, що трагедія починається велично й спокійно, але доходить до вонючого і страшного кінця, а ім'я своє має від τράγος — цап, ᾠδή — спів, отже цапиний спів, то значить вонючий, як цап, як видно з трагедій Сенеки. А комедія починається жорстоко, але річ кінчиться щасливо, як видно з комедій Теренція. І тому деякі бесідники в своїх привітаннях замість привітання роблять «трагічний початок і комічний кінець».

Так само обі різняться способом вислову: в трагедії він високий і величний, у комедії — недбалий і низький.

«Із цього ясно, чому й отсей твір називається комедією. Бо коли глянемо на його матерію, то вона зразу страшна й вонюча, власне, пекло, а на кінці щаслива, бажана і блаженна, власне, рай. Коли глянемо на спосіб вислову, то він недбалий і низький, власне, загальний говір, яким розмовляють навіть баби. Із сього ясно, чому твір називається комедією. Бувають також інші роди поетичних оповідань, а власне, пастирська пісня, елегія, сатира, присвята, як навчає про се Горацій,— та про них тут нема мови».

Далі Данте розбирає третю часть своєї поеми, та я помину сей розбір і зазначу лише мимоходом, що сам її титул зовсім не підходить під ті схоластичні дефініції. Данте назвав свою поему не «Comödia», а «Commedia», твір, посередній між усіма відомими йому в поетиці і несхожий щодо свого укладу з жадним із них, твір, посередній між епікою, лірикою й драмою, бо містить у собі елементи всіх трьох родів і не належить виключно до жадного з них. Се й була та елементарна, несвідома оригінальність Данте та його, так сказати, модерність у його віці, те почуття неподібності його твору до всіх інших знаних йому зі старовини й сучасних літератур, для якого він, плутаючися в формулках Горацієвої поетики, не вмів знайти вислову й імені і назвав його

«Commedia». Пізніші покоління відчули ясніше той його характер і додали до його назви прикметник divina — божественна, а властиво віща.

Поема «Commedia» зачинається половинною точкою життя поетового: Nel mezzo del cammin di nostra vita — на половині мого шляху життєвого; починається описом грізної життєвої кризи, одної з тих, які інший геніальний поет Шекспір схарактеризував словами: бути чи не бути? Данте не знайшов у собі стільки сили й інтенсивності вислову, аби оповісти ясно, що саме притрафилося йому, і дав нам на вступі загадку, змалював свою внутрішню кризу алегорично, не скрізь ясно та безсуперечно [1].

На середині шляху життєвого
Я опинився десь у темнім лісі,
Від простої відбившися дороги.

Гей, і сказати годі, що за скрута,
Який він був густий, ціпкий, колючий,—
Згадать його, то знову жах проймає,

Такий жах, що лиш смерть жахніша трохи,
Та гов, а я добро і там знайшов!
Скажу ж про все, на що там надивився.

Не тямлю вже, як я туди зайшов,—
Так сон мене ламав у тую пору,
Коли утратив я правдивий шлях.

Та ось дійшов я до горба крутого,
Де вже кінчилася ота долина,
Що серце в мні тривогою стискала.

Зирнув я вгору й бачу: верх хребта
Облився вже промінням того сонця,
Що просто нас веде всіма стежками.

---

[1] Дальші виривки поеми подаю в своїм власнім перекладі, дбаючи особливо про можливу близькість до оригіналу. Деякі рядки мого перекладу схожі дослівно з перекладом перших десяти пісень «Пекла», доконаним В. Самійленком, та се й не диво, бо оба ми йшли до одної мети.

Тоді мій жах утишився потроху,
Що там клубився в безодні серця мого
Вночі, яку провів я в тій тривозі.

Як той, що, ледве дишучи, допався
На берег із бурливих валів моря,
Обернеться й глядить в їх вир неситий,

Так і мій дух, усе ще мов на втеці,
Взад оглядався і вдивлявся в шлях той,
Що ще нікого не пустив живого.

А як спочило втомленеє тіло,
Пустився йти пустими манівцями,
Все дужче стаючи на нижчу ногу.

Та глянь, немов на початку узгір'я
Пантера легка й бистра виринає,
Плямистою вся шкірою покрита.

І вже мені не сходила з очей,
А так мене в дорозі тій спиняла,
Що кілька раз ось-ось я мав вертаться.

Був час, як саме починався ранок,
Вставало сонце з тими зіроньками,
Що з ним були, коли любов господня

Уперве рушила ті гарні твори;
Се й додало мені надій подужать
Звірюку тую в дзяпканистій шкірі,

І ранній час і ще й весна розкішна.
Та ні-бо, новий страх нагнав на мене
Вид льва, що враз мені тут показався

Здавалося, що він на мене суне,
Задравши голову, голодний люто,
Так, що немов повітря аж тряслося.

А ще й вовчиця, хоч худа страшенно,
А на всі похоті багата, бігла,
Що не одному вже вік затруїла.

Від неї так я отяжів всім тілом,
Сам вид її пройняв таким страхіттям,
Що я надії збувсь зійти на гору.

І наче той, що зиску йде шукати,
А час настав, і він зазнає страти,
І журиться всім серцем і ридає,—

Так і мені зробив той звір невгавний,
Що йшов напроти мене й крок за кроком
Впирав мене туди, де сонце тухне.

Отак спускався я все нижче, нижче...
Аж ось моїм очам явився хтось,
Сказать — німий від довгого мовчання.

Побачивши його в пустині дикій,
Я закричав: «О, змилуйсь наді мною!
Чи ти лиш тінь, чи справжняя людина?»

А він: «Не чоловік. Був чоловіком,
І родичі мої були ломбардці,
Обоє мантуанці родовиті.

Родився я під Юлієм [1], хоч пізно,
І жив у Римі під Благим Августом
В часи богів фальшивих та брехливих.

Я був поет, Анхізового сина
Співав добрягу, що прийшов із Трої,
Коли згорів препишний Іліон.

Та чом же ти вертаєш в яр поганий?
Чому не пнешся на розкішну гору,
В якій всіх радощів і благ основа?»

«Ох, так се ти Вергілій, джерело,
Що ллє широкий плав живого слова? —
Я відповів з лицем засоромленим.—

---

[1] Себто за життя Юлія Цезаря.

О світло й почесте усіх поетів,
За довгі студії й любов велику,
З якими вчитувавсь я в твою книгу

О майстре мій, письменниче єдиний;
Єдиний, від котрого я придбав
Той гарний стиль, що честь мені приносить!

Дивись, он звір, що вниз мене впирає!
Рятуй мене від нього, мудрий, славний,
Бо перед ним тремтить мій пульс і жили».

«На інший шлях тоді податься треба,—
Відрік мені, уздрівши в мене сльози,—
Як хочеш вийти з нетрів тих лісистих.

Звірюка та, що так кричиш від неї,
Нікому не дає пройти дорогу
І доти гонить, доки не уб'є.

Така вже в неї злопагубна вдача,
Що не насититься її захланність,
Нажершися, ще більший голод чує.

Багато звірів з нею парувалось,
І більше буде ще, аж прийде хорт,
Що загризе її на смерть зубами.

Він житиме не глиною, не грішми,
Лиш мудрістю, любов'ю й чеснотою,
А рід його між Фельтром буде й Фельтром [1]

Похилу він Італію спасе,
За котру вмерла дівчина Камілла,
І Турн, і Низ, і Евріал, як кажуть [2].

Та й пожене її по всіх містах,
Аж поки не вжене у саме пекло,
В якім її стара родила зависть.

---

[1] Віщування про князя делла Скала і при тім гра слів feltro — хорт і Фельтро — гора і місто в Ломбардії біля Верони.
[2] Все особи Вергіліевої «Енеїди».

Для твойого ж добра міркую я:
Ходи за мною, буду вождем твоїм,
По вічних проведу тебе містах.

Почуєш там розпучливії крики,
Побачиш душі давнії, зболілі,
Що кожда з них другої смерті просить.

Побачиш тих, що раді, хоч в огні
Сидять, бо ще не втратили надію
Хоч будь-коли вернуть між люд блаженний.

Та як до них захочеш ти підняться,
Дух проведе тебе гідніший мене,
З ним я лишу тебе, сам віддалюся.

Бо ген в горі, там цар такий панує,
Там град його, його високий трон;
Щасливий той, кого він там приймає».

І я сказав: «Прошу тебе, поете,
Того ім'ям, якого ти не знав,
Щоб сього лиха й гірших ще уйшов я,—

Веди мене туди, де ти казав,
Аж поки вздрю Петра святого браму
І душі ті, що ти списав так сумно».
І він пішов, а я слідом за ним.

Та швидко, в другій пісні, на поета находить малодушність. «Се так,— міркує він,— Еней з божого допусту ходив до пекла, Павлові-апостолу божа воля дала бачити найвище небо».

«Та я, чого я йду? І хто позволив?
Я не Еней і не Павло святий,
Себе нікого гідним не вважаю».

Вергілій заспокоює його:

«Коли я вірно річ твою похопив,
Твоя душа попала в малодушшя,

Що часто баламутить чоловіка
І відхиля від чесного змагання,
Як звіра в сутінку фальшивий привид.

Аби позбувся ти тривоги тої,
Скажу, чого прийшов я і що чув я
Відразу, як біду твою почув я.

Я був у місці, де ще висять душі [1],
І жінка кликнула мене блаженна й гарна.
І я питав, яке її веління?

Горіли в неї очі, як зірниці,
І стала стиха, любо промовляти
У своїй мові ангелиній ось що:

«О ти, душе рицарська, мантуанська,
Якої слава в світі ще не вмерла
І житиме, як довго руху стане!

Мій друг, хоча і щастя з ним не дружить,
Знайшов заваду у дебрі пустинній
На своїм шляху й з жаху відвернувся.

Боюся, щоб він так не заблудився,
Що я запізно йому в поміч стала,—
Таке про нього чула я у небі.

Іди ж і твоїм преоздобним словом
І всім, що треба для його рятунку,
Спасай його, щоб і мене потішив.

Я Беатріче, що тобі говорю,
Прийшла відтіль, куди мене знов тягне;
Любов мене змогла тобі все те сказати.

Коли я стану перед своїм паном,
З похвалою не раз тебе згадаю».
Замовкла, й тут почав я говорити:

---

[1] В т[ак] зв[аній] Лімбі, де душі старинних праведників висять між небом і пеклом.

«О панно чиста, ти одна, якою
Рід людський все перевищив, що містить
У собі небо, крім кругів найменших,

Так радує твій наказ мою душу,
Що вмент усе сповнить — і то здалось би
пізно
Ні слова більш! Яви своє бажання!

Скажи, чому се ти не завагалась
Зступить аж у сей центр з висот небесних,
Хоча до них тебе знов тягне туга?»

«Коли ти щиро прагнеш сеє знати,—
Рекла вона,— скажу я коротенько,
Чом не злякалась я ввійти в се центро.

Лякаться треба лиш такої речі,
Що має міць комусь чинити лихо,
А інших ні, бо не страшні вони.

Я стала з ласки божої такою,
Що ваше горе не торкнесь до мене
Й огонь пожежі сеї не дошкулить.

Є в небі ясна панна, пожаліла
Тих перепон, куди тобі йти кажу;
І строгий присуд зламано для неї.

Вона взяла Лючію до послуги
І мовила: «Твій вірний жде від тебе
Рятунку, й я тобі його ввіряю».

Лючія, ворог всякого знущання,
Схопилась і прийшла, де я була,—
Сиділа ж я в Рахілі-прабабусі.

І мовить: «Беатріче, слава богу!
Чом не поможеш тому, хто так дуже
Любив тебе, що над юрбу сам виріс?

Не чуєш ти плачу його й ридання,
Не бачиш, як він бореться зо смертю
Над річкою, яку не здужа й море?»

Ніхто на світі не хапався швидше
За користю і не тікав від лиха,
Як я, коли почула сю промову.

Зійшла я вмить з стільця свого святого,
Дуфаючи на річ твою поважну,
Що чинить честь тобі й послухачам».

Коли отсе мені проговорила,
Блискучі очі в сльозах відвернула,
Щоб наклонить мене йти якнайшвидше.

Ось я прибув до тебе, як хотіла,
І відполошив ту гидку звірюку,
Що на се взгір'я шлях тобі заперла.

Тепер же що? Чому, чому спинився?
Чого така зневіра в твоїм серці?
Чом запалу й рішучості не маєш,

Коли такі три пані благодатні
Про тебе дбають у небесних дворах
І річ моя добро таке віщує?»

Як ті квітки, зігнуті й затулені
Нічним морозом, скоро сонце гляне,
Підносяться й розкриються на стеблах,

Так в мене мужня сила піднялася,
І серце так відвагою заграло,
Що я почав, мов вільний муж, казати:

«О милосердна, що прийшла на поміч,
Й ти, рицарю, що швидко так послухав
Правдивих слів, переданих тобі,

Ти серце в мене наповнив бажанням
Іти услід за твоїми словами,—
Так, що на перший намір я вернувся.

Іди ж, одна нехай в нас буде воля,
А ти мій вождь, і майстер, і укажчик!» —
Так я сказав, і як він рушив далі,
Пішли ми в провал лісовий, глибокий.

Се було остатнє вагання Данте і послужило, як бачимо, до змалювання гарної сценки в небі та до драматичної сцени між Дантом і Вергілієм. Далі починається третя пісня правдиво монументальними рядками:

«Крізь мене йдуть до городу терпіння,
Крізь мене йдуть у безконечні болі,
Крізь мене йдуть в пропащі покоління.

Творця мого склонила справедливість,
Мене створила божа всемогучість,
Найвища мудрість, першая любов.

Ніякий твір не був передо мною,
Крім вічних, вічно й я тривати буду;
Хто входить тут, покинь усю надію!»

Отсі слова понурими красками
Вздрів я написані на шпилі брами
Й сказав: «Учителю, їх змисл жорстокий».

Та він мені як чоловік бувалий:
«Хто йде сюди, покинь усі вагання,
Покинь всю трусість, як коли б умерла!

Дійшли ми вже туди, де, як казав я,
Побачиш душі, болістями биті,
Що стратили добро ума свойого».

Тоді мене за руку взяв рукою,
З лицем веселим; я почувся в силі,
І він увів мене у тайники.

Які зітхання, плач, різкі стогнання
Ревли тут під беззоряним тим небом,
Так що я й сам розплакався як стій.

Всілякі мови, лютії прокляття,
Слова скорботи, викрики сердиті,
Пискливі, хриплі гласи, сплески рук

Творили галас, що раз в раз клубився
У темнім та безчасовім повітрі,
Немов пісок той, що ним вихор крутить.

Мені морока голову стискала,
Й кажу: «Учителю, що се я чую?
Що се за люд такий побитий горем?»

А він мені: «Се завід той жалібний,
Який заводять душі безталанні,
Що прожили без ганьби й хвали.

Замішані у тім ледачім хорі
Ті ангели, що хоч не були в бунті,
Та й з богом не були самі собі.

Їх небо випнуло, краси їх не вменшивши,
Та й ад глибокий їх не взяв до себе,
Щоб грішники не мали слави з них».

Я мовив: «Майстре, що ж їх так болить,
Що так страшенні лементи здіймають?»
А він: «Скажу тобі се коротенько:

Вони не мають вже на смерть надії,
А їх тупе життя таке вже підле,
Що завидують всякій іншій долі.

Про них на світі не лишилось згадки,
Гидує ними милосердя й правда;
Не говорім про них! Зирни й минай!»

Минаючи ще одну громаду подібних підляків, що були немилі богу й ворогам своїм, Данте пізнає декого з них і хоче забалакати, але Вергілій велить йому мовчати, поки не дійдуть до Ахеронта. Данте мовчить присоромлений і збентежений. Стріча з Хароном; він веслом підганяє тих, що йдуть ліниво до його човна.

Як восени листочки опадають
Один за одним, поки вся гілляка
Віддасть землі усю свою оздобу,

Так і Адамове погане плем'я
Валилось з берега один за одним
На даний знак, немов пташки на ваб.

І поки ті плили по чорних хвилях,
І поки ще на той бік пересіли,
Вже тут нова їх набиралась купа.

Вергілій повчає Данте, що їм не туди треба перевозитися, бо «не перевозяться тут добрі душі». В тій хвилі затряслася земля, з неї вибухла буря і червоне проміння, і Данте зомлів. Він прокидається вже на другім боці ріки від грому. Та те, що бачить коло себе, се ще не пекло, се перший круг, т[ак] зв[аний] Лімб, де пробувають праведні душі старовини, яких одинокою провиною було те, що не були хрещені; вони не мучаться, а тільки зітхають тужно.

Сю важну з різних поглядів пісню (четверту) подаю тут у перекладі.

Глибокий сон із голови моєї
Грім перервав, так що я пробудився,
Мов той, кого би хтось збудив насильно.

І відпочили ми очима; я довкола
Оглянувся, натужуючи зір,
Щоб місце те пізнать, де опинився.

І справдив я, що я стою на краю
Долини многобольної безодні,
Що голосами мук безмежних гомоніла.

Глибока, темна, млою вся покрита,
Так що, пустивши зір свій у долину,
Я нічогісінько не міг пізнати.

«Отсе тепер ввійдем в сей світ сліпий,—
Почав поет, поблідши всім лицем,—
Я передом, ти ззаду йди за мною!»

А я, відчувши блідість сю болючу,
Сказав: «Як я піду, коли боїшся
Ти, що мене скріпляв в моїй тривозі».

А він до мене: «Муки тих людей
Там унизу відбились співчуттям
На моєму виду, що ти прийняв за боязнь.

Ходім, найдовший шлях нас не лякає».
Так він ввійшов, і я пішов за ним
У перший круг, що бездну окружає.

Там, скільки слух мені міг донести,
Плачу не було, лиш самі зітхання,
Що вічним воздух тут тремтінням наповняли

Се походило з болісті без мук
Громад, що там були численні та великі
Дітей, жінок, мужів усіх віків.

До мене мовив вчитель мій благий:
«Чом не питаєш, що за духи се,
Яких тут бачиш? Знай, ним підем далі:

Вони не грішні, але їх заслуги
Не важні, бо хреста вони не мали
Тієї віри, в якій ти живеш.

А що жили ще перед християнством,
То не могли як слід вгодити богу;
Для того я також тут пробуваю.

За сю лиш хибу, не за жаден злочин
Пропащі ми і мучимось лиш тим,
Що живемо у тузі без надії».

Почувши се, я біль почув важкий,
Бо знав великі тих людей чесноти,
Що тут завішені у Лімбі підземелля.

«Скажи мені, мій вчителю, мій пане,—
Почав я, хотячи впевнитися у вірі,
Яка усякий блуд перемагає,—

Чи вийшов відси хто чи то через свою
Заслугу власну, чи чужу в блаженство?»
А він, значення слів тих зрозумівши,

Сказав: «Не довго був ще я в тім стані,
Коли сюди явивсь один Могучий,
Увінчаний святим знаком побіди.

Він вивів відси душу праотця
І його сина Авеля і Ноя,
Мойсея, що закон дав, Авраама,

Що був послушний богу, і Давида,
Царя Ізраїля, вітця його й синів
З Рахілею, задля якої він

Трудився довго, й много інших душ.
Усі вони у рай пішли, та знай,
Що перед тим ніхто з людей не спасся».

Отсе Вергілієве оповідання натякає на вхід Ісуса Христа по смерті до пекла і на виведення ним із нутра пекла душ біблійних праотців та патріархів і інших старозавітних праведників. Се оповідання невідоме канонічним євангеліям, але основане на апокрифічнім, т[ак] зв[анім] Никодимовім євангелії, що полягає на дуже старій християнській традиції, яка знайшла свій вираз у визнанні християнської віри, уложенім першим Нікейським собором 325 р., в якім між іншими догмами про Христа згадано також «сошедшего в ад». Вергілій говорить про сю подію як її наочний свідок незабаром по своїй смерті: як відомо, він умер р. 17 по Христовім різдві, отже, вхід Ісуса до пекла повинен був статися 16 літ по його смерті.

Далі оповідає Данте:

Поки він говорив, ми йшли без впину,
Проходячи скрізь через ліс густий,
Ліс духів, що носилися в повітрі.

Ми відійшли не дуже ще далеко
Від краю бездни, коли вздрів я огник,
Що проганяв півкулю темноти.

Ми ще були досить віддалені від нього,
Та не так дуже, щоб не міг пізнать я
Шановних духів, що сиділи біля нього.

«О ти, всіх мудростей і штук оздобо,
Хто духи ті з таким шановним видом,
Який від інших всіх їх відрізняє?»

До мене він: «Імен їх честь і слава,
Що йде про них скрізь у житті земному,
З'єднала в небі ласку їм, що тут їх вивищає».

В тій хвилі голос я почув вимовний:
«Вшануйте найчільнішого поета!
Вертає дух його, що відси віддалився».

Коли замовк і втішився той голос,
Великі душі штири нам назустріч
Пішли; їх вигляд був ні втішний, ні сумний.

Мій добрий вчитель так провадив річ:
«Глянь на онтого із мечем в руці,
Що йде поперед трьох, як пан вельможний!

Отсе Гомер, найвищий з всіх поетів.
Той, що за ним,— сатирик се, Горацій,
Овідій третій, а Лукан остатній.

Тому, що кождий з них зі мною спільну має
Поета назву, як окликнув голос,
Вони честь віддають мені, і добре роблять».

Отак побачив я сю славну школу
Князя пісень величних, що над всіми
Немов орел над птахами літає.

Промовивши слів кілька між собою,
Вони поглянули з привітами на мене;
Всміхнувся мій учитель на сю почесть.

Та більшу почесть ще мені вчинили,
Бо прийняли мене в своє число,
Так що я шостий став у їх соборі.

Отак всі разом ми пішли до світла,
Говорячи таке, що тут слід промовчати,
Як там нам кождому промовить випадало.

Сей уступ дуже вимовно свідчить про високе почуття власної вартості у Данте з тим хіба обмеженням, що суд потомності ставить його геній далеко вище від усіх

чотирьох названих ним римлян. В кінцевих строфах сеї пісні Данте представляє пишний замок, облитий ясним світом, обведений сімома мурами, положений серед зеленого парку; тут пробувають герої старовини, Цезар і Латин, Брут і Тарквіній, «а з боку самотою Саладін», далі філософи, лікарі і т. д.

Не можу тут сказати про все докладно,
Бо тема в мене так багата й довга,
Що часто слів не вистарчить для фактів.

О двох поменшало число шістьох нас;
І іншим шляхом вів мене мій вчитель
Із супокійного повітря у тремтяче,
І я ввійшов у край, де не було вже світла.

В дальшій, п'ятій пісні Данте описує другий круг підземелля, починаючи ось якими словами:

Отак із першого зійшов я круга
До другого, що творить круг тісніший,
Та більше мук містить, що крики викликають

Страшний стоїть там Мінос і зубами
Скрегоче, винних спитує при вході,
Сидить і розсила, як обвине себе

Хвостом. Коли яка душа нещасна
Прийде до нього й всі свої злі вчинки
Признасть, то він, усіх гріхів тих знавець,

Пізнає зараз, де їй місце в пеклі,
І стільки раз хвостом себе обкрутить,
На скільки ступнів вниз її зіслати.

Все перед ним стоїть багато душ,
І кожда йде, почує присуд свій,
Промовить, вчує і спадає вниз.

Не можна сказати, щоб се був образ дуже щасливий, та й саму сцену такого суду автор не пробував описати докладніше. Могутніми контурами обрисовує Данте се перше місце кари. Мінос промовляє до Данте:

«О ти, що входиш у сю пристань муки,—
Мене уздрівши, так озвався Мінос,
Спинивши урядування своє,—

Глянь, куди входиш і на що дуфаєш,
І не вповай на те, що вхід такий широкий!»
Мій провідник до нього: «Що кричиш?

Не зупиняй отсей наш хід фатальний!
Його схотіли там, де можуть учинить
Те, що захочуть. Не питай про більше!»

Тоді до слуху мого донеслися
Ридання болю; я ввійшов туди,
Де слух мій заповнив великий лемент.

Ввійшов я в край, де всяке світло тахне,
В край, що реве, неначе море в бурю,
Коли в нім борються вітри противні.

Пекельний вихор, що не зна спочинку,
В шаленім гоні рве з собою душі,
Шпурляє, перекидує болючо.

Як журавлі з своїм жалібним співом,
Протягнені в вітрах ключем предовгим,
Так тіні, биті вихром тим холодним,
Летіли й лебеділи з тої муки.

Між тінями людей, що померли через свою любов, Данте пізнає одну пару, Гвідона да Полента та його братову Франческу з Ріміні, що, закохавшися в дівера і придибана з ним у чулій сцені, була вбита її мужем разом із Гвідоном.

І я почав: «Поете, рад би я
Поговорить з тими двома, що вкупі
Летять і в вітрі, як листки, вертяться».

А він мені: «Зажди, поки прилинуть
До нас близенько, заклени любов'ю,
Що їх сюди звела, й вони прилетять».

І скоро вітер їх до нас привіяв,
Підняв я голос: «О стражденні душі,
Ходіть к нам на розмову, якщо вільно!»

Як голуби, що їх кохання кличе,
Летять до свого теплого гніздечка,
Розправивши свої легенькі крила,

Так, вирвавшись вони з роя Дідони,
До нас летіли крізь туман поганий,—
Такий був сильний мій благальний поклик.

«О ти, душе ласкава й милостива,
Чи нас ти йдеш відвідать крізь сей темний
Туман, нас, що той світ сплямили кров'ю?

Коли б цар світу був до нас прихильний,
За супокій твій ми б його просили,
Що жаль тобі сих наших мук несвітських.

Скажи, що хочеш вчути, що сказати,—
Послухаєм, розмовимося з вами,
Поки затихла буря, як ось зараз.

Земля, де я родилася, лежить
Над морем, де у нього По впадає,
Щоб з допливами своїми спочити.

Любов, що швидко в чистім серці тліє,
Зняла його повабом виду мого,
Який я втратила й кривдую досі.

Любов, що любкові платить любов'ю,
Дала мені його так знадить к собі,
Що, бач, і тут мене не попускає.

Любов на спільну смерть нас завела;
Каїна́ [1] жде того, хто нас ізгладив».
Такі слова почули ми від них.

---

[1] Каїна́ — найглибший пекельний круг, де мучаться братовбійці.

Почувши душ тих жалібную повість,
Я вид схилив і так держав похилий,
Аж відізвавсь поет: «Чого задумавсь?»

Я в відповідь почав: «О горе, горе!
Які солодкі мрії й поривання
Їх підвели на той фатальний крок!»

Потім до них звернувсь я і промовив
Отсі слова: «Франческо, твої муки
Мене до сліз гірких, святих доводять.

Скажи мені: в часи зітхань солодких,
Коли й як Амору ви піддалися,
Пізнали ще й не висловні бажання?»

Вона ж рекла: «Нема такого горя,
Як згадувать свої щасливі хвилі
В нужді,— се й твій учитель добре знає.

Коли ж ти так гаряче хочеш знати
Найперший корінь нашої любові,
Вчиню, як він: розплачуся й скажу.

Одного дня для розривки читаєм,
Як Ланселот в любві заплутавсь в сіті;
Самі були ми і без злої думки.

Та раз по разу ми при тім читанні
На себе зиркали і червоніли,
Аж уступець один нас переміг:

Ми прочитали, як бажаний усміх
Коханка притягнув до поцілуя,
І він, що вже не відстає від мене,

Поцілував уста мої тремтячі.
«Звідник» була та книга й її автор.
В той день уже ми більше не читали».

Поки одна душа се вимовляла,
Ридала друга так, що я від жалю
Утратив пам'ять і немов при смерті
Звалився, наче труп паде додолу.

Ся славна сцена давала різним авторам імпульс і тему до ліричних пісень, оповідань і драм, та проте Данте з незвичайним лаконізмом свого вислову і незрівнянною пластикою картини являється й досі недосяжним майстром.

У шостій пісні Данте представляє третій круг підземелля, де караються обжори. Подаю тут у перекладі важніші уступи з сеї пісні:

Коли вернула свідомість, що згасла
Зі співчуття для тих двох свояків,
Так що мене зовсім стуманив смуток,

Нові я муки й мучених нових
Побачив скрізь, куди лиш повернувся,
Куди лише очима озирнувся.

Я був у третім крузі. Круг дощу,
Проклятого, холодного, важкого
І вічного, що не стає ніколи.

Грубозернистий град, і сніг, і чорна злива
Раз в раз валяться з темного повітря;
Смердить земля, що весь той спад приймає.

Жорстокий звір, страшний, поганий Цербер,
Трьома пащеками по-песьому, знай, бреше
На кождого, хто тут страждати мусить,

Червоноокий, чорна морда в піні,
Живіт надутий, а на лапах кігті,
Якими духів дряпа й роздирає.

Ті виють під дощем, немов собаки,
Один бік тіла закривають другим
І часто обертаються, нещасні небораки.

Коли зустрів нас Цербер, змій великий,
Розняв пащеку й зуби показав,
І все його тілище затремтіло.

Мій провідник простяг додолу руку.
Узяв землі й укинув повну жменю
В неситую пащеку ненажери.

І як той пес, що бреше з голоду,
Затихне зараз, скоро жир дістане,
І квапиться прожерти й халаснути,

Так замовчали враз всі три пащеки
Пекельної собаки, що брехала
Так, що всі душі там бажали буть глухими.

Ми йшли по душах, що поприхиляла
Вага дощу, ступали наші ноги
По їх воздушних тілах, мов по суші.

Всі, хто там був, за покотом лежали,
І лиш один піднявся вгору й сів,
Коли уздрів, що ми йшли біля нього.

«О ти, кого веде хтось по тім пеклі,—
Промовив він,— пізнай мене, як можеш,
Бо ти родився, ще поки я вмер».

Я відповів: «Та мука, що терпиш ти,
Скрива тебе, мабуть, у моїй тямці
Так, що мені здається, що тебе

Не бачив я ніколи. Та скажи,
Хто ти й за що прийняв так люту кару,
Що, хоч є й гірші, злішої нема».

А він до мене: «Город твій так повний
Ненависті, що міх перевершився,
Містив мене у тім житті веселім!

Мене сограждани Свинею [1] прозивали
За те, що все я був ненаїсна прожора;
За те й тепер сей дощ мене карає.

Та не я сам в такім сумнім тут стані.
Багато нас таких, що се терплять
За сю ж вину». Більш не сказав нічого.

---

[1] В оригіналі — Сіассо.

Я рік до нього: «Чакко, уділ твій
У мене сльози жалю витискає.
Але скажи, коли се знаєш, на що

Зійде сей город із партійних сварів?
І хто з них правий? І скажи причину,
Чому така незгода там панує?»

На сеє він: «По довгому роздорі
Прийде до крові, партія дикіша
Прогонить другу зі страшним скандалом [1].

Та потім з них закпить судьба: ся впаде
По трьох роках, побита ж підійметься
Такою силою, що гра тепер фальшиву ролю [2].

Високо нестиме вона чоло
Немалий час, тиснутиме противну,
Хоч як пручатися та буде й нарікати.

Є там два праведні, та їх ніхто не слуха.
Захланність, гордість, зависть — се три іскри,
З яких у їх серцях огонь зайнявся».

Сим він скінчив свою гірку промову,
Та я сказав: «Повчи мене ще трохи,
Хвилину ще даруй для дальшої розмови.

Скажи мені, де ділись Фаріната,
Теггайо і Якопо Рустікуччі,
Аріго Моска й інші справедливі,

---

[1] Дикою партією (parte selvaggio) називали в тодішній Флоренції партію білих, або гібелінів, мабуть, тому, що вона зав'язалася в лісі Val di Sieve. Її противницею була партія чорних, або гвельфів, що стояла на стороні папи.

[2] Сей натяк відноситься до французького королевича Шарля Валуа, брата короля Філіппа Красного, якого папа Боніфацій VIII вислав до Флоренції нібито для заведення в ній спокою. Впущений до міста, він ограбив місто, прогнав гібелінів і запанував сам у місті самовладно.

Що в городі добра робили много?
Де зможу їх знайти, бо рад би дуже знати,
Чи в небо всі вони, чи в ад попали?»

А він: «Вони серед іще чорніших духів.
Провин багато їх загнало в ад глибокий.
Коли зійдеш туди, то, може, їх побачиш.

Та як повернеш на той світ солодкий,
Прошу тебе, згадай про мене людям!
Більш не скажу тобі й не відповім нічого».

Тут простий зір він зизом повернув,
Зирнув ще раз і, голову схиливши,
Впав ниць додолу між сліпих громаду.

Мій провідник сказав: «Він більш не встане,
Аж ангельські його розбудять труби,
Коли прийде карати власть ворожа.

Тоді знайде з них кождий гріб сумний,
Одержить власне тіло й давній вид
І вчує, що йому судилося навіки».

Отак у тій понурій завірюсі
Душ і дощу ступали звільна ми
В розмові тихій про життя будуще.

Я запитав: «Учителю, чи муки
Зростуть іще по присуді страшному?
Зменшиться чи заостриться терпіння?»

Він відповів: «Згадай мудрця науку,
Що чим досконаліший живий твір,
Тим він живіше біль і радість відчуває.

А що отся проклятая громада
До досконалості ніколи не діб'ється,
Ждать їй в будущім більше мук, як досі».

Ся остатня строфа дала привід до малого непорозуміння такого совісного перекладача, як Карл Ейтнер, який переклав її ось як:

Und kann auch diese maladeite Rotte
Zu wahrhafter Vollendung nie gelangen,
So hofft sie's doch in Zukunft mehr als früher.

Із цього виходило би, що грішні душі в підземеллі мають надію дожити в будучині до зменшення своїх мук. Се, одначе, не передає докладно погляду Данте чи Вергілія, висловленого в сьому місці, де сказано дослівно:

Tuttoché questa gente maladetta
In vera perfezion giammai non vada,
Di lă, più che di quà, essere aspetta[1].

Що по-нашому значить: «Тому, що сей проклятий люд ніколи не дійде до правдивої досконалості»,— остатній рядок трохи темний і значить дослівно: «По тім боці надіється бути більше, як по сьому».

Італійський коментатор Боккаччо додав до сих слів пояснення: «Sara più tormentata che adesso» — «Буде терпіти більше мук (у вічності), ніж досі».

При кінці шостої пісні Данте з Вергілієм доходять до четвертого круга, на якого вступі демон Плут, «великий ворог», їх зустрічає чортівським окликом: «Papé Satán, papé Satán, aleppe!» [2].

Коментатори досі не могли вияснити сього оклику, особливо його остатнього слова. На мою думку, се остатнє слово відповідає слову pepe, вживаному львівськими духами в значенні: «Ходи сюди! Уважай! Слухай!». Papе, очевидно, значило би стільки що «тату», «отче». Вергілій втишує демона, якого лає назвою «проклятого вовка», короткими словами і показом, що їх прихід діється з божої волі.

І мов вітрила ті, надуті вітром,
Як машт зламається, падуть додолу,
Так само вниз упав сей дух жорстокий.

---

[1] Буквально: «І хоч ця проклятуща зграя ніколи не може досягти досконалості, вона сподівається на це більш у майбутньому, ніж у минулому» *(лат.)— Ред.*

[2] Папо сатано, папо сатано, згинь! — *Ред.*

В VII пісні після сеї стрічі Данте з Вергілієм входять у нижчий, четвертий круг яскині,

Ще раз вглибляючися в мук безодню,
Що мов в мішку вміща провини всього світу.

О боже справедливий! Хто напхав
Так много мук, трудів страшних, як я
Се там побачив? І чому наш гріх

Нас так карає? Як в виру Харібди
Ламає хвиля хвилю й б'ється в ньому,
Так мусить люд в тім крузі клекотіти.

Тут бачив я душ більше, як деінде;
З усіх сторін із вереском страшенним
Тяжкії тягарі вони грудьми котили.

На питання Данте Вергілій пояснює, що сі душі

Були попи, що лисини носили
На головах, і папи, й кардинали,
Які в захланності всю міру перебрали.

У восьмій пісні Данте й Вергілій доходять до ріки Стіксу, яка розливається в широке озеро, через яке перевозить їх Флегіас. У тім озері, чорнім від болота, плавають душі, що за життя грішили гордістю та сердитістю. Вергілій пояснює між іншим:

Як многих чтять як королів на світі,
Які в болоті тут погрузнуть, наче свині,
Погорди безмір лиш лишаючи по собі!

Вони наближаються до пекельного міста Діс, до якого вступ надзвичайно утруднений. Поборення тих трудностей описує Данте в піснях восьмій і дев'ятій, але сей опис повний алегорій та натяків, темних уже для його сучасних. Тому подаю лише закінчення дев'ятої пісні. Вступивши в нутро пекельного міста, Данте побачив:

З обох сторін широкії поля
Покриті душами, що в муках верещали.

Як коло Арля, де загачено Родан,
І коло Полі близько від Кварнера,
Що там межу Італії значить,

Цілу рівнину могилки вкривають,
Так само й тут було їх повно скрізь;
Та тут були се сховища страшні.

Між могилками скрізь огні горіли,
Гробниці ж в них були розпалені,
Як в ремеслі ковальському залізо.

В гробниці кождій віко відхилене,
З-під нього чути було крик і лемент
Душ, що лежали в ній у лютих муках.

Я запитав: «Учителю, хто тії
Заперті в тих гробницях огняних,
Що видають стогнання так болючі?»

Він відповів: «Се секти учителі
І сект прихильники. Оті гроби
Містять їх значно більше, як ти бачиш.

Бо рівні з рівними лежать тут вкупі,
Гроби ж їх більше або менш горючі».

В десятій пісні Данте цікавиться тими гробами, яких віка відхилені і яких не стереже ніхто. Вергілій пояснює:

Позакривають всіх, коли вони
Повернуть із долини Йосафата
З тілами, що там на землі лишили.

В гробниці з сеї сторони лежить
Із Епікуром вся його ватага
Тих, які вірили, що тіло мре з душею.

Дальшу розмову Данте з Вергілієм переривае один із тих, що лежить у огняних домовинах, словами:

«Тосканче, ти, що по огненнім місті
Живий ідеш і скромно так говориш,
Будь ласкав, зупинися в сьому місці!

Твій говір вказує, що ти вродився
В тій славній вітчині, якій я, може,
В своїм житті занадто надокучив».

Отсі слова почулися раптово
З одної домовини, я ж зі страхом
Ще ближче до привідці притулився.

А він сказав: «Огляньсь! Що тобі?
Се Фаріната у труні простує,—
До пояса його побачить можеш».

І вже я зір свій впер в його лице,
А він підняв чоло своє і груди,
Немовби пекло все мав за нізащо.

Привідці руки справні та охочі
Мене до нього пхнули між гробами.
А він сказав: «Числися зі словами!»

І скоро став я при його гробниці,
Він поглядів і якось із презирством
Спитав: «А хто були у тебе предки?»

А я, бажаючи йому вгодити,
Не скрив нічого, все йому представив,
А він, підвівши брови трохи вгору,

Сказав: «О так, були се вороги
Мої і моїх предків й моїх партій,
І я два рази виганяв їх з міста».

«Хоч виганяв, вони з усюд вертали,—
Відмовив я,— і раз і другий раз,—
Та ваші тої штуки не навчились».

Тоді в відкритій скрині тій явилась
Ще друга тінь край тої, лиш по груди
Зринаючи, мов ставши на колінах.

Оглянула мене, немов бажала
Побачити, чи хто не йде за мною.
Але як те підозріння минуло,

Промовила з плачем: «Коли в тюрму сю
Сліпу ти йдеш через талант високий,
То де ж мій син? Чому він не з тобою?»

А я йому: «Не сам собою йду я,
Мене веде отой, що там чекає,—
Та ваш Гвідон, мабуть, його зневажив».

Слова його й та кара, що приймав він,
Мені відкрили вже його наймення,
Тому я дав таку відповідь просту.

Він раптом випроставсь і крикнув: «Як ти
Сказав: з н е в а ж и в? То він вмер уже?
Вже любий світ його не тішить очі?»

Побачивши, що я немов вагався
І не давав відповіді відразу,
Він впав і вже не говорив ні слова.

А другий гордий, той, з яким розмову
Я не скінчив ще, не змінив обличчя,
Не зрушив шиї, не здвигнувся боком.

«Коли мої,— тягнув він далі мову,—
Не вивчились як слід тії науки,
Мені се гірш, як тая домовина.

Та сперш, ніж п'ятдесят разів засвітить
Свій вид та пані, що отут панує [1],
Ти взнаєш сам, яка тяжка се штука [2].

І якщо ти на красний світ повернеш,—
Скажи, чого народ наш так лютує
Проти моїх у всіх своїх законах?»

---

[1] Себто місяць, бо в пеклі сонця не видно.
[2] Натяк на будуще вигнання Данте з Флоренції. Розмова з Фарінатою йде нібито в р. 1300, а вигнано його 1302 р., не 50, але 25 місяців пізніше.

А я відрік: «Велика різанина,
Що Арбію червоно закрасила,
Тому наш храм такі карання каже» [1].

Тоді, зітхнувши, він чоло порушив
Та й каже: «Там я був не сам-один,
Та й з іншими повстав не без причини.

Але один я був, як одностайно
Прираджено Флоренцію знівечить,
Що став одверто у її защиту».

Сей епізод вводить нас у філософію партійних розладів і боїв, що шарпали Флоренцію в XIII і XIV віках і затруїли й Дантове життя. Діяльність Фарінати внесла в ті бої нечуване досі роздразнення, і тому його появою маркується перехід до найнижчих кругів злочинів, що мають своє джерело в затверділості злої волі та безсовісності.

Данте запитує далі Фарінату, чи не може віщувати йому долю, яка чекає його в будущому, очевидно, в тій вірі, що духам, хоч і в підземеллі, будуще відоме більше, як людям.

«Коли спокій знайти твої нащадки мають,
То розв'яжи мені,— просив я,— той вузол,
Що засудом зв'язав моє життя.

Коли не помиляюся, вам видно наперед,
Що біг часу нам принесе з собою,
А нам теперішністю се закрите».

Він рік: «Ми бачимо, як слабозорий,
Те, що від нас віддалене не дуже;
Настільки ще нам світить пан найвищий.

Та ми не знаємо, чи се по нас,
Чи перед нами, і коли ніхто з вас
Нас не повчить, не знаємо про вас нічого.

[1] Се значить: флорентійський сенат, що засідав у якійсь церкві, наслідком кривавого пораження флорентійського війська над річкою Арбією на Моңте Аперто ухвалив ні при якій амністії не допускати до Флоренції нікого з роду делі Уберті, до якого належав Фаріната.

Тож зрозумієш, ще знання все наше
Мертвим ізробиться від тої хвилі,
Коли будущини замкнеться брама».

Тоді, мов почуваючися до вини,
Промовив я: «Скажіть тому, що впав,
Що син його ще досі між живими.

А що не відповів я на його питання,
Хай знає, що се я був і що блуд свій
Пізнав уже, який мені ви роз'яснили».

Тут провідник позвав мене до себе,
Тож духа я просив, щоб якнайскорше
Сказав мені, хто з ним лежить в тім гробі?

«Лежить нас тут укупі більш як тисяч,—
Сказав він,— Фрідріх Другий теж між нами
І кардинал [1],— про інших промовчу».

Тут він сховався, я ж звернув свій хід
До старшого поета та й ще думав
Про ті слова, що видались мені ворожими.

Він рушив далі, і коли ми йшли,
Він мовив: «Що задумався ти так?»
І відповів я на його питання.

«Сховай у дусі, що чув проти себе,—
Упоминав мене учитель мудрий,—
І пам'ятай отсе,— тут палець він підніс,—

Коли там станем перед променем солодким
Тієї, що її прекрасний зір все бачить,
Від неї шлях життя тобі весь ясний стане».

Одинадцята пісня важна особливо тому, що тут поет у поетичній формі дає виклад не тільки плану трьох найнижчих кругів підземелля — 7-го, 8-го і 9-го, але надто

[1] Італійські коментатори називають того кардинала Оттавіано Убальдіні. Невважаючи на свій духовний стан, він був завзятим гібеліном, а при тім недовірком і циніком.

виклад абстрактних догматичних та моральних поглядів, що лежать у основі сеї величної конструкції. Входячи стрімким провалом у низину сьомого круга, з якого до них доходить страшний сморід, вони минають могилу папи Анастазія II, єретика, що був папою в рр. 496—8 і належав до секти т[ак] зв[аних] фотініан. Аби не йти мовчки важкою дорогою, Вергілій поучає Данте в довшім викладі:

«Мій сину, в середині скель отсих
Лежать,— сказав він,— менші три круги,
Так само степеновані, як ті, що ми пройшли.

Усі вони проклятих духів повні,
Та щоб ти далі знав, на що дивиться,
Почуй, за що і як покарані вони.

Мета всіх злостей, ненависних небу,
Се кривда, а усяка кривда шкодить
І смутить ближніх силою й обманом.

А що обман — гріх власний чоловіка,
То він найбільш немилий богу, і тому
Обманщики стоять найнижче, й їх

Кара́ найтяжча мука. Перший круг
Містить насильників, а що насилля
Бува трояке, то й уся будова

На три поверхи ділиться круглясті,
Насиллям можна согрішить трояко:
Супроти бога, ближнього й себе самого.

Грішить насиллям на самій особі
І на маєтку: вбивство, тяжкі рани,
Пожар, руїна, хиже грабівництво.

Отим-то вбивці, люті забіяки,
Розбійники й нищителі терплять
У першім крузі всі окремими гуртами.

Насильно може й сам на себе дехто
І на своє добро теж наложити руку,—
За те терпить він марно в другім крузі:

Хто самохіть зігнав себе зі світу,
Добро своє програв та змарнував
І нарікав, де рад би мусив бути.

Нарешті богу чиниться насилля,
Коли хто серцем бога зневажає
Або перечить і злословить всю природу.

Тим нап'ятновані в найменшім крузі
Содому п'ятнами й Каора ті злочинці,
Що, бога хулячи, своє сплямили серце.

Обман, що кожде підгриза сумління,
Звернути може чоловік на того,
Хто йому вірить, або й на такого,

Хто не йме віри. Другий сей обман
Зрива вузли любви, якими в'яже нас
Природа; отому-то в другім крузі

Терплять облесні, брехуни й підлизи,
Чарівники, фальшивники, злодії,
Продажні, курварі та всяка погань.

А перший рід обману убиває
Любов, яку дала природа в кровних зв'язках,
Що плодять найщирішеє довір'я.

Отим-то у найменшім крузі, в осередку
Цілого світу, де сидить сам Діс,
Ся зрада вічно трощиться за кару».

Пропускаю кінець сеї пісні, а також пісню 12-у, які не мають для нас більшого інтересу. В 13-й пісні Данте сходить до другого пояса 7-го круга, де не бачить ніяких людських постатей, тільки самі терни, а проте чує скрізь стогнання та нарікання. За порадою Вергілія він зриває гіллячку з одного терна.

Простерши руку трохи перед себе,
Вломав гіллячку я з терна одного,
Та терен крикнув: «Чом ти рвеш мене?»

Де відламав я гілку, потекла
Краплина крові чорної, і голос
Озвався знов: «Пощо ти рвеш мене?

Чи й крихти милосердія не маєш?
Людьми були ми, а тепер тернами стали,
Не торгай нас, ми ж не гадючі душі!»

Як на огні сире поліно соки
З обох кінців пускає і бульками
Виходять краплі з нього і сичать,

Так з місця, де я відламав гіллячку,
Йшла кров з словами враз, і гілку я
Пустив і став з переляку німий.

«Коли б про се він міг був хоч подумать,
Ображена душе,— сказав мій провідник,—
Хоч знав про се з моєї вже поеми,

То, певно, був би й не торкнув тебе рукою.
Та ся чудесна річ мене самого
Спонукала йому се предложити.

Чого й сам жалую. Скажи ж йому тепер,
Хто ти, щоб він в відплату твою славу
Звістив на світі, до якого верне».

Промовив корч: «Які ж солодкі ті слова!
Не промовчу нічого, та нехай вам
Не прикриться, що дещо ширше скажу.

Я той, що мав в руках оба ключі
До серця Фрідріха й крутив їх так легенько,
Що відмикав його і замикав досхочу.

Кождіський я секрет виймав із нього
Й таке довір'я мав в високій моїй власті,
Що сну й спокою я не тратив ані разу.

Ледача зависть, що з дворів цісарських
Лихих очей своїх ніколи не спускає,
Вона, загуба всіх, дворів зараза,

Всіх душі проти мене розпалила,
Вони ж і цісаря так розпалить зуміли,
Що почесть радісну змінив на люте горе.

Мій дух, зневірою придавлений тяжкою,
Хотівши через смерть уникнути погорди,
Довів до того, що скривдив я власну правість.

Клянусь сього корча поплутаним корінням,
Що пану своїому, найвищих почестей
Достойному, я віри не зламав ніколи.

Коли хто з вас назад на світ поверне,
Хай моїй пам'яті приверне честь,
Яку лиш зависті підлота заплямила».

Сей прегарний епізод говорить про визначного політика Петра делле Віне (Petrus a Vineis), родом із Капуї, що був канцлером і найліпшим довіреним цісаря Фрідріха II. За його антипапську політику папа Інокентій V кинув на нього анафему, та се зразу не позбавило його довір'я. Тільки пізніше завісні двораки обмовили його перед цісарем, що він надуживає цісарського довір'я, і цісар велів його осліпити. Діткнений сим страшним нещастям, Петро сам зробив кінець свойому життю. Пропускаю кінець сеї пісні, а також пісню 14-у як менше цікаві, багаті на натяки із старинної історії та міфології, а зате виймаю з 15-ї пісні уступ про Брунетто Латіні, з яким Данте в'язали якісь тісніші, не вповні вияснені особисті зносини. Брунетто Латіні був секретарем Флоренції, але його скинено з уряду під закидом фальшівництва, по чім він покинув Флоренцію і незабаром потім умер у Парижі. Данте стрічає його в підземеллі серед громади мандрівних духів, яким полум'я випалює очі. Те, що говорить Брунетто до Данте, повне неясних натяків, із яких можна вирозуміти хіба стільки, що Брунетто віщує Дантові вигнання з Флоренції. Зате слова Данте до Брунетто повні щирого поважання та прихильності:

«Коли б сповнило мої просьби небо,—
Відмовив я,— то ви б не були ще
Відлучені від людської природи.

В душі моїй живе ще й досі сильно
Й болить мене ваш любий, дорогий
Батьківський образ, як в житті земному.

Ви з уст до уст мене навчали, як
Повинен чоловік безсмертя заробляти.
Як вдячний я за се, поки живу,

Язик мій голосить не перестане.
Те, що ви про моє життя сказали,
Затямлю з іншими для опізнання

Тій пані, що стрінуться з нею маю.
Одно лише скажу вам ще: коли лиш
Мене моє сумління не картає,

Я все прийнять готов, що доля принесе.
Не новина для мене се нещастя.
Хай колесо своє Фортуна повертає,
Як хоче, а рубач свою сокиру!»

Пропускаю також дальші пісні, заповнені натяками на різні італійські відносини, і подаю тут лише виривок із 19-ї пісні, де мучаться [так] зв[ані] сімоністи, що захапували церковні добра не для духовних цілей, а для задоволення себе й своєї родини. В третій печері восьмого круга пекельної будівлі бачить Данте грішників, позастромлюваних у довгі рури догори ногами, так що з кождого грішника видно лише ноги по коліна, й ті ноги горять вічним огнем. Особливо один грішник фицає ногами дужче від інших, і Данте хоче забалакати з ним. Вергілій заносить його над ту дивоглядну домовину, і Данте промовляє до грішника:

«Хто ти, душе жалібна, стрімголов
Поставлена, мов паль на місці вбитий?
Коли тобі се вільно, вимов слово!»

Я став, як монах, що сповіді слуха
Скритовбійці, що вже впертий в яму,
Кликнув його, щоб ще часок пожити [1].

[1] Натяк на кару скритовбійців, яких живцем стрімголов закопували в яму.

А сей ревнув: «Чи ти вже тут явився?
Чи ти вже тута, Боніфаціє?
На кілька літ письмо мене здурило.

Чи ти так швидко наситивсь тих скарбів,
Задля яких не завагавсь красуню
Знасилувать, щоб знять її порфіру?»

Се друга згадка про папу Боніфація, що тоді був живий. Той, що кричав, се його попередник, папа Микола III, з роду Орсіні (медведі — від orso), що, так само як Боніфацій, знасилував «гарну даму», римську церкву, для особистих користей. Данте, почувши се запитання,

Став, як той муж, що хтось за дурня має,
І він стоїть, не може відповісти,
Бо не розчовпав даного питання.

Тоді Вергілій рік: «Скажи йому,
Що ти не той, про кого він питає».
І я сказав, що він мені нараяв.

І дух на те аж закресав ногами,
Зітхнув важенько і плачливим тоном
Промовив знов: «Чого ж від мене хочеш?

Коли цікавий знати, хто я був,
Що задля сього в скелі сій трудився,
То знай: носив я плащ той світовладний

І як на те був сином медведиці,
На жир захланним для своїх медведят,
Що там пер скарби, тут себе впер в міх.

Під головою в мене вперті інші,
Що перед мною церкву продавали,
Тепер тут душаться в скальних щілинах.

І я туди столочений ще буду,
Як той прийде, за кого я прийняв
Тебе в своїм нерозважнім питанні.

Та довше тут мої горіти будуть ноги,
І я стою вже стрімголов упертий,
Ніж він стоятиме з горючими ногами.

По нім прийде пастух із заходу,
Ще шаленіший кат і беззаконник,
Той і мене, й його покрити має».

Данте натякає тут на Боніфацієвого наступника Климента V, гасконця з роду, який, за протекцією французького короля, дорвався був папської корони, та швидко потім був скинений із престолу.

А ось проба Дантового гумору — малюнок чортівської дружини над смоляним озером (пісні 21—22).

Коли був хто в венецькім арсеналі,
Коли зимою там смолу розтоплять,
Щоб конопатить судна перегнилі,

Що вже не можуть плавать: сей будує
Собі нове, а той старе латає
З боків, ушкоджених плаванням довгим;

Сей спереду щось клепле, той іззаду,
Сей весла теше, а той линви крутить,
А той вітрила направля подерті,—

Так — не огнем, а божим провідінням —
Кипіли в глибині густії смоли
І береги кругом липкі творили.

Я бачив їх, та в них нічого більше,
Як лиш бульки, що кип'яток здували,
Коли весь плин то дувся, то знов падав.

І поки німо так я вниз дивився,
Мій провідник закликав: «Глянь-но,
глянь-но!»
І потягнув мене із мого місця.

Я обернувсь, як той, що отягаєсь,
Побачивши таке, від чого жах проймає,
І так його перестрах подолає,

Що, глянувши, кидається тікати.
За нами бачив я, як чорний дявол
По скелі біг і живо наближався.

О, як же диким вид його здавався,
Які страшні були його всі рухи,
Простерті крила, побігущі ноги!

На своїх плечах острих і високих
Ніс грішника, узявши на коркоші
І вп'явшись пазурами йому в ноги.

На мості ставши, крикнув: «Малебранке,
Отсе вам пан суддя з святої Цітти! [1]
В смолу його, а я біжу по інших!

У тому місті з біса їх багато:
Продажний кождий з них, окрім Бонтура,
За гроші з чорного там біле роблять».

І з мосту бух його, а сам по скелі
Погнав — ніколи хорт іще так швидко
Не гнав за злодієм, з ланця зірвавшись.

Сей впав до дна, та зараз вирнув знову
Задом; та дяволи, що стерегли там,
Гукнули: «Ге, тут пану не поможе

Святе лице, тут купіль не така,
Як в Серкіо [2]. Не хочеш куштувати
Гачків тих наших, то не виринай же

З смоли наверх!» І вхопили його
Стома гаками і кричать: «Ховайся!
Лиш потаємно хлипай, скільки можеш!»

Се так, як кухар кухтів заставляє
Вилками м'ясо, що сплива в окропі,
Втискати силою на дно котла.

---

[1] Член інквізиційного трибуналу в місті Лукка.
[2] Річка коло Лукки.

Вергілій, сам пройнятий жахом на сей вид, велить Дантові сховатися за кам'яний стовп, а сам іде до чортів. Вони кинулися на нього зі своїми гаками, але він зупинив їх одним словом і зажадав розмовитися з їх ватажком.

Всі крикнули: «Іди ти, Лихохвосте!»
І виступив один, а інші стали дальше,—
Він підійшов і рік: «Чого вам треба?»

«Чи віриш, Лихохвосте,— мовив майстер,
Що ти б зустрів мене на сьому місці,
Безпечного від всіх гаків тих ваших,

Якби не божа воля й наказ долі?
Пусти мене, бо небо захотіло,
Щоб я одного вів страшним сим шляхом».

А в чорта так всі гордощі упали,
Що гак йому під ноги покотився,
І рік чортам: «Лишіть їх у спокою!»

А провідник озвався до мене: «Ти там,
Що скулений сидиш за стовпом моста,
Ходи сюди до мене й будь спокійний!»

Я вийшов і побіг до нього скоро,
А всі чорти наздогони за мною,—
Вже думав я: ось-ось потопчуть зараз.

І я всім тілом мов прилип до свого
Провідника і не спускав очей
Із тих почвар, що шкірились страшенно.

Гаки спустили, та один як крикне:
«Ей, дам йому хоч раз по старій пані!»
А інші: «Гей же, всип йому порядно!»

Та той диявол, що держав розмову
Із моїм майстром, швидко обернувся
І мовив: «Годі, годі, Забіяко!»

До нас сказав: «Сюди не можна далі
Отсею скелею, бо шостий лук
Запався там і потонув в безодні.

Так як, проте, в дорогу вам спішиться,
То йдіть сим проломом, там далі буде
Новая скеля, добра для дороги.

Туди я, власне, шлю декілька своїх
Приглянуть, чи там хто із мук не виліз,—
То з ними йдіть, вони вас не зачеплять.

Ходіть сюди, Крилатий, Хмароходе,—
Гукнув до них,— і ти, Песяча Мордо,
А ти веди всю роту, Бородачу!

Ти, Яструбе, махай, і ти, Драконе,
І ти, Вилачу, з клами, й ти, Зубачу,
Мотиль пекельний і Огняник лютий!

Кругом огляньте ті кипучі смоли,
А сих безпечно проведіть на скелю,
Що не розвалена йде край безодні!»

«О майстре, що за пики! — скрикнув я.—
Ах, краще йдем самі без їх проводу!
Ти ж знаєш шлях, пощо нам їх екскорта,

Коли ти так уважний, як звичайно?
Поглянь лише на них, як скалять зуби!
Їх брови грозять нам, що ошукають!»

А він до мене: «Не вдавайся в страх!
Такий вже звичай їх, що скалять зуби,—
Се ж лиш до тих, що там киплять так гірко».

І вліво ми звернулися на греблю;
Та поки рушить, кождий чорт ватажці
Язик довжезний показав і зуби,
А сей їм задом рикнув, мов трубою.

Я бачив, як кіннота в путь рушала,
До штурму йшла під своїм стягом вкупі,
А іноді як утікала з поля;

Я скорогонців бачив у Ареццо,
Погонців бачив з бистрими возами,
Турніри бачив, всякі перегони,

То з трубами, то із биттям в литаври,
То з бубнами, з огнями замковими,
По нашому зничаю й по чужому,—

Та ще не чув таких труб дивовижних,
Щоб в рух гонили пішаків і кінних
Чи кораблів знаками й звіздним шляхом.

І ми пішли в чортів тих супроводі.
Нівроку ровта! Що ж, у церкві бачиш
Святих, а в коршмі оглядай п'яниць!

Та на смолу свою звернув я ввагу,
Щоб увесь зміст баюри прослідити
І весь той люд, що там у ній варився.

Як ті дельфіни, що хребтом горбатим
Дають матросам знак, щоб пильнували
Судна свойого, бо зриваєсь буря,—

Так іноді один чи другий грішник,
Щоб біль влекшить, плечима винурявся
Й щезав скоріш, ніж блискавка щезає.

І мов ті жаби на краю калюжі
Лиш писками з калюжі визирають,
А лапки й тулови в воді ховають,

Так тут усюди грішники робили;
Та скоро Бородатий наближався,
Швиденько знов у кип'яток пірнали.

Одного бачив я — і досі серце
Стискає жах,— що якось запізнився,
Як жаба, що на березі здрімалась,

А інші поскакали; втім, Кігтястий,
Що був вблизу, та хап його за патли
Засмоляні і витяг вверх, як видру.

Я знав уже чортів усіх по йменню,
Коли їх вибирали, й прислухався,
Як тут вони зняли пекельний вереск:

«Огненник, швидко! Кігтями впивайся
В його хребет, зідри з нього всю шкіру».
Отак ревли усі чорти прокляті.

А я: «Мій майстре, коли се можливо,
Розвідай, хто се бідний той сарака,
Що впався своїм ворогам у руки?»

Мій провідник наблизився до нього
І запитав, хто він, а сей відмовив:
«Родився я у князівстві Наваррі.

Дала мене у панську службу мати,
Прижившн від якогось волоцюги,
Що свій маєток і себе розтратив.

Служив я в доброго князя Тебальда,
І там я наробив лайдацтва много,
А тут в смолі караюся за нього».

Та тут Зубач, якому з рота кли
З боків, мов у одинця, вистирчали,
Шарпнув його одним, аж сей зайшовся.

Попалась мишка лютим кицькам в лапи!
Та Бородач обняв його руками
Й кричав: «Геть ви! Візьму його на вили!»

І рік, лицем до майстра обернувшись:
«Питай його, коли від нього ще що
Дізнаться хочеш, поки не порвемо».

Мій провідник: «Скажи, чи знаєш ще там
Кого з злочинців в тій смолі, що був би
З Італії родом?» Він: «Ось що розстався

Я перед хвилею з таким сусідом.
Ой, щоб я й досі з ним лежав в укритті,
То не боявся б тих гаків та кігтів!»

Огненник крикнув: «Годі вже стерпіти!» —
І за рам'я гаком його поцупив,
І вирвав з нього немалий шмат м'яса.

А Велетень хотів за обі ноги
Його вчепить, та тут же ватажок
Сердито всіх окинув їх очима.

Коли вони притишилися трохи,
Спитав мій майстер зараз у злочинця,
Що з болем хукав на свою ще рану:

«Хто ж був той, що розставсь ти з ним, ідучи
До сього берега собі на лихо?»
А він відмовив: «Се чернець Гоміто,

Той із Галлюри [1], всіх ошук посуда,
Що мав в руках врагів свойого пана
І заробив собі на їх похвалу:

Злупив з них гроші і пустив їх вільно,
Як сам признавсь; та й в інших своїх врядах
Брав хабарі не вроздріб, а гуртами.

З ним враз сидить і пан Михайло Цанке
Із Логодора. Ті все язиками
Молотять про Сардінію свою!

Ой-ой! Як сей чортяка скалить зуби!
Я б більше хтів сказати, та боюся,
Що він ось-ось мені в ковтун упнеться!»

Та ватажок, до Мотиля звернувшись,
Що витріщивсь уже його попасти,
Ревнув: «Ти, шибенику, геть махай!»

«А хочете ломбардів чи тосканців,—
Почав наново грішник бідолашний,—
То я вам їх покличу скільки треба.

---

[1] Гоміто з Галлюри, славний свого часу ошуканець і хабарник, був повішений за те, що за гроші випустив із тюрми ворогів свого пана.

Коли б лиш ті злорукі трохи втихли,
Щоб ті були безпечні від їх помсти,
То я ось тут на місці замість себе б

Покликав вам їх сім, лиш раз би свиснув,
Як звичай маємо собі свистати,
Коли надвір хто хоче вихиляться».

Та тут підніс Псоглавець песю морду,
Зубами клацнув, гавкнув: «Що за злобу
Сей видумав, щоб до смоли дістаться!»

Та сей, багач на всякі хитрі штуки,
Відпер: «А вже ж, що я щасливий дуже,
Коли своїх упхну у більшу муку».

Крилач не вдержавсь і йому в відповідь
Сказав до інших: «Ну, як хочеш скочить,
Я за тобою не пошлю погоню,

Лиш крила розпрістру понад смолою.
Йдіть геть зі скелі! Берег буде щитом,—
Побачим, чи ти сам від нас міцніший!»

Читачу мій, поглянь на жарт сей новий!
Чорти всі вперли зір в противний берег,
А перший той, що був найменше рад [1].

Наваррець хвилю виглянув корисну,
Впер п'яти в землю і в одній хвилині
Штрикнув і всі їх плани помішав.

Тут всі себе виновними почули,
Найбільше ж той, що був зачинець жарту.
Він кинувсь, крикнув: «Ось тебе я маю!»

Та не попав; не швидші були крила,
Як страх, що того аж на дно занурив,
А сей, летючи, гордо випер груди.

---

[1] Себто Бородач, що все ще тримав грішника в обіймах.

Та Мракохід, розлючений тим жартом,
Пустився в лет, щоб Крилача побити
За те, що злодій вирвавсь через нього.

А злодій вже давно їм щез з очей,—
То він на друга з кігтями накинувсь,
І тут вони над озером зчепились.

Та був Крилач незгіршая шульпіка,
Вчепивсь до нього, і оба посполу
Бебехнулись в оту смолу кипучу.

Окріп їх швидко помирив, та крила
З смоли піднять їм не було спромоги,
Так цупко в ній вони позалипали.

Жаль стало їх Бородачу й кумпанам,—
Послав як стій штирьох на другий берег
З вильми й гаками: ті погнали живо

На місце бою з сього й того боку
І стали склеєних тягти гаками
З смоли, в якій вже обпеклися значно.

Отам ми їх у тій смолі й лишили.

У 23-й пісні описує Данте свій хід через шосту яскиню (bolda) дев'ятого круга підземелля, в якій мучаться лицеміри.

Мовчки, самі йшли ми без товариства,
Один вперед, другий за ним, неначе
Ті мінорити, що мандрують шляхом.

Та сварка, що ми бачили, звернула
Мій ум на тую Езопову байку,
В якій говориться про жабу й миш.

Ось та Езопова байка в перекладі на нашу мову: «Польова миш на лихо собі подружилася з жабою. Жаба в злім намірі прив'язала ногу миші до своєї. Зразу, ходячи по полю, вони збирали собі поживу. Коли ж наблизилися над берег озера, жаба потягла миш у глибину,

сама любуючися водою і квакаючи з радості. Нещасна миш, занурена в воді, здохла і плила, прив'язана до жабиної ноги. Побачивши її, яструб ухопив її пазурами. Жаба, прив'язана до миші, потяглася разом із нею, і обі стали жиром яструба»[1]. До сеї байки Данте нав'язує рефлексію, що біси так само одурили один одного, змовившися пошкодити їм. Він боїться їх дальшого переслідування і чує здалека їх наближення та просить Вергілія, аби захистив його. Вергілій завважує, що така сама думка повстала в тій хвилі і у нього, і вони оба разом звертаються на крутий спуст, що вів до шостої яскині. Вже демони надлетіли, і вони оба побачили над собою їх широкі крила.

Тоді обняв мене мій провідник,
Як мати криком збуджена, коли
Довкола себе бачить блиск пожежі,

Хапа дитину й довш не гається,
Як лиш, аби на себе плащ накинуть,
Про ню лиш дбаючи, а не про себе.

І з перевісища твердої тами
Спустився він плечима вниз по скелі,
Що творить берег шостої яскині.

Не бігла швидко так вода в лотоках,
Що рушає колеса млиновії
При самім спаді на їх лопатки,

Як майстер мій шугнув униз по скелі,
Мене до груді тиснучи так міцно,
Немов я син його був, не товариш.

І ледве ми на дні обриву стали
Ногами своїми, а вже біси над нами
Явилися, та він не мав вже страху,

Бо та висока мудрість, що вчинила
Їх сторожами п'ятої яскині,
Їм змоги не дала із неї виступати.

[1] Fabulae Aesopiae collectae, ex recognitione Caroli Halmii. Lipsiae, 1901, стор. 147, ч[исло] 298.

Внизу нам люд мальований явився,
Що тут і там ходив помалу дуже
З слізьми в очах, утомлений, прибитий.

На них були плащі з капузами,
Що й очі закривали, того крою,
Як у Колонії монахи носять.

Позолочені зверху, аж сліпили,
Але внутрі всі з олова, тяжезні
Такі, що Фрідріхові проти них — солома [1].

О, ті плащі, що вічність обтяжають!
І ми звернулись знов у лівий бік
Із ними враз, що тільки плач свій знали.

Та люд сей тягарем утомлений
Так звільна йшов, що ми на кождім кроці
Нову компанію їх зустрічали.

Данте бажає знайти між ними когось зі своїх земляків, та в тій хвилі, коли він висловив Вергілієві се своє бажання, один із тих обтяжених скрикнув за ними:

«Спиніте ноги
Ви, що так біжите в повітрі темнім!

Від мене, може, ти дізнаєшся
Того, чого бажаєш». І до мене
Сказав Вергілій: «Стій! Звільнімо кроку!»

Я станув і побачив, як їх два
Щосили перлися за нами поспішити,
Та їх спиняв тягар і шлях вузький.

Коли прийшли, та довго поглядали
На нас спідлоба, і оба мовчали,
А потім рік один з них до другого:

---

[1] Середньовіковий переказ оповідає, що цісар Фрідріх II велів політичним злочинцям надівати олов'яні плащі і в них палити їх у котлах.

«Сей, бачиться, живий, бо рухається
Горлянка в нього. А коли оба
Вони мертві, то по якому ж праву
Ідуть сюди без тих плащів тяжезних?»

Потім до мене рік: «Тосканче, ти тут
У зборі нещасливих лицемірів.
Не погордуй сказать нам, хто ти й відки?»

А я до них: «Вродив і виховав
Мене прекрасний город той над Арном,
І тіло ще живе, яке я досі мав.

Хто ж ви такі, яким, як бачу, біль
Тяжкий сльозами із очей спливає,
І за що мука та, що вас огнем проймає?»

Один сказав мені: «Плащі ті золочені
Такі тяжкі від олова, що від їх тягаря
Тріщать під нами кам'яні помости.

А ми болонці, і «веселими братами»
Були, я Каталано, сей — Лодрінго,
А город твій нас вибрав головами

Двох, хоч одного лиш звичайно вибирали,
Щоб ми спокій їх берегли; та ми
Таке накоїли, що й досі ще
Сліди показують коло Гардінго [1].

---

[1] Каталано й Лодрінго належали до рицарського закону, прозваного іменем св. Марії, якого члени, одначе, були вільні від усяких законних шлюбів, і задля свого пишного та гулящого життя були прозвані «веселими братами» (Fràti Godenti). Оба названі рицарі належали до різних партій, один до гвельфів, а другий до гібелінів, та проте в р. 1265 флорентійці вибирали їх обох бурмістрами (podesta) в тій надії, що вони зроблять кінець партійному роздорові. Та оба вони дали підкупити себе гвельфам і спричинили упадок партії гібелінів, якої військо побито коло Гардінго, недалеко Флоренції, і якої сторонників, а головно родину degli Uberti прогнано з Флоренції, причім розграблено також їх добра.

І я сказав: «О братчики, погані ваші...»,—
Та більше не сказав нічого, бо мій зір
Впав на мерця, хрестом прибитого
До голої землі трьома палями.

Побачивши мене, він дико ворухнувся
І, стогнучи у бороду, зітхав.
Коли побачив се брат Каталано,

Сказав: «Отсей розп'ятий, що його
Тут бачиш, радив фарисеям у свій час:
«Хай пропаде один, щоб люд увесь не гинув» [1].

За те лежить він голий тут поперек
Дороги й мусить відчувать на собі
Тягар усіх, котрі проходять через нього.

Простертий так лежить і тесть його
В онтім рові, й всі члени тої ради,
Що були сіменем зруйнування Юдеї».

У 24-й пісні мандрівці проходять сьому яскиню, в якій караються злодії. Дорога тут така трудна, що Данте, обезсилений утомою, мусить сісти й спочити. Вергілій упоминає його до дальшого ходу ось якими словами:

«Тепер повинен ти всі лінощі стрясти,
Бо, на перинах лежачи вигідно
І тепло вкритий, ти до слави не дійдеш.

А хто без слави вік свій там проводить,
Той на землі й сліду не полишає,
Як дим в повітрі, піна на воді.

Тож уставай, перебори утому,
Стань мужнім духом в бою життєвому,
Хай лінощі тебе не зупиняють!»

Представивши в 25-й пісні кару, яку терплять злодії, яких представником являється міфічний Какус, що

[1] Мова тут про жидівського первосвященика Каафу, який засудив Ісуса на смерть.

вкрав Гераклові воли, Данте починає 26-у пісню іронічною апострофою до свого рідного міста:

Тішся, Флоренціє, що ти така велика,
Понад краями й морем б'єш крильми,
Ім'я твоє і в пеклі популярне!

Поміж злодіями знайшов я п'ять
Із твоїх горожан, і стид учув з-за того,—
Та й і тобі з них не велика честь.

Переходячи до восьмої яскині, він опиняється в крузі, де мучаться фальшиві дорадники, огорнені в одноцільне полум'я. Між ними він бачить подвійне полум'я, а на його запит відповідає йому Вергілій:

«Тут мучаться Уліс і Діомед,
Товариші тепер у своїй муці,
Як спільники були колись у злості.

В отих огнях вони тепер зітхають
За підступ дерев'яного коня,
Через який вони здобули Трою».

«Коли б вони могли у тих огнях
Заговорить, прошу тебе, мій майстре,
Прийми сю просьбу ти за тисячу прохань

І не відмов мені пождати тут,
Аж зблизиться до нас огонь дворогий.
Ти бачиш, як я тужно жду його».

Він відповів: «Похвальна просьба ся,
І я сповню її тобі охітно,
Та ти держи на поводах язик!

Я заговорю сам, бо зрозумів я,
Чого ти хочеш, греки се, то, може,
Твоїм словам вони б не відповіли».

Коли ж до нас той огник наблизився
І провідник мій виждав місце й хвилю,
Заговорив до нього він ось як:

«Ви, що оба в однім огні живете.
Коли я за життя вам прислужився,
Чи прислужився много вам, чи мало,

Коли писав високомовні вірші,—
Постійте, і один із вас най скаже,
Де через власний блуд він смерть найшов?»

Втім, більший ріг з огню старого того
Почав тріпатися, лопотячи,
Як плащ, якого поли з вітром б'ються.

А потім, порушаючи вершком,
Мов язиком, що хоче говорити,
Промовив він отсі слова: «Тоді,

Коли мене пустила Кірке, що більш року
Мене держала поблизу Гаети,
Поки Еней назвав ще так те місце,—

Не здужала любов до сина, ані
Прив'язання синівське до вітця старого,
Ані любов подружня, що я нею

Втішать мав Пенелопу, потягу
Нестримного у мні перемогти —
Знайомитися далі з ширшим світом,
З прикметами та хибами людей.

І я пустився на широке море
На власнім своїм кораблі, з малою
Дружиною, яка мене ніколи

Не покидала. Аж до меж Іспанії
Обплив оба я морські береги,
Аж до Марокко й до острова Сардів
І інших островів, облитих морем.

Старий уже й слабий з товаришами
Прибув я до вузької тіснини,
Де полишив Геракл знаки граничні,

Аби ніхто не важився плисти далі.
Праворуч полишив я за собою
Севіллю, а ліворуч Цевти мури.

«Брати,— сказав я,— що по тисячах
Пригод зайшли аж на далекий захід,
Той невеличкий вечір життєвий,

Який ще вам лишився, не відмовте
На те, щоб звідати ще дальший світ
За сонця заходом, пустий, безлюдний.

Згадайте про походження своє!
Ви ж не на те родились, аби жити,
Як скот, а лиш на те, аби в житті
Знання і чесноту все здобувати».

Промовою отсею, хоч малою,
Я зацікавив так товаришів,
Що й здержати не міг їх від дороги.

От ми, на захід корабель звернувши,
Зробили крила із вітрил прудкії
І все держалися у ліву руку.

Щоночі бачили ми інші зорі
Другого бігуна, а північний під нами
Був так глибоко, що й не виявлявся

З-за морських хвиль. П'ять раз уже стояв
Уповні місяць і п'ять раз мінився,
Як вирушили ми у ту дорогу,—

Аж ось нам темная гора явилась
Далеко, така висока, що мені
Здалось, що вищої не бачив я ніколи.

Ми скрикнули з утіхи, але швидко
Заплакали, бо від землі нової
На нас подув такий бурливий вітер,
Що зараз розламав передній машт.

Три рази обернув він корабель
В шаленім вирі, а четвертим разом
Зад корабля піднявся геть високо,

А в воду подалася часть передня.
І так подобалось всевишньому,
Що море лиш захлипало над нами».

Отсе оповідання Одіссея про його смерть, невідоме грецькій ані римській старовині, дуже характерне для Данте й його часу, в якім уже починали будитися почуття та бажання, що в XIV—XV вв. зазначилися в історії Європи довгим рядом смілих подорожей на захід і великими географічними відкриттями, які зазначили перехід від середньовікової до новочасної історії.

Із 27-ї пісні, якої акція відбувається в тій самій яскині, наведу тут лиш уступ, де описано появу графа Гвідона де Монтефельтро, славного лицаря XIII в., що за свої воєнні та грабівницькі походи на старості літ покутував у монастирі.

Як сіцілійський бик, ревнув страшенно
Від болю того — по заслузі сталось
Йому,— що з міді викував його,

І голосом страшної муки так
Ревів, що бик, хоч був із міді весь,
Здавалося, й сам був пройнятий болем [1],—

Так глухо, не находячи дороги
Ні виходу з огню, слова звучали
Того, що надійшов тепер до нас.

І я почув: «О ти, до кого я
Тепер говорю, ти, що по-ломбардськи
Сказав мені: «Йди геть! Тебе я не чіпаю!» —

Хоч трохи й припізнився я з приходом,
Не пожалій поговорить зо мною,
Як я не жалую, хоч весь горю огнем.

Коли недавно вийшов ти з тих милих
Країв латинських, із яких мене
Мої великі злочини прогнали,—

[1] Натяк на сіцілійського тирана Фаляріса, якому афінець Періл викував мідяного бика для мучення тих, яких тиран засуджував на смерть. Тиран, вірний своєму характерові, велів афінського майстра першого всадити в того бика і замучити огнем, і сей загинув у страшних муках.

Скажи, чи люд Романії жиє
В війні чи в мирі? Бо я з гір, з Урбіно,
Із тих сторін, де Тібер випливає».

Я ще стояв, схилившися уважно,
Та в бік торкнув мене мій провідник
І мовив: «Говори з ним! Се латинець».

А я, вже мавши відповідь готову,
Почав негайно ось яке казать:
«Душе, захована там унизу!

Твоя Романья не була ніколи
Й тепер не вільна від гнобителів,
Та жаден з них не панував тоді,
Коли покинув я той світ веселий».

У 28-й пісні Данте з Вергілієм проходять дев'яту яскиню дев'ятого круга, в якій мучаться єретики. Данте починає сю пісню характерними рядками, в яких признає безсильність людської мови для повного опису тих страшних мук, які терплять єретики.

Хто міг би хоч нев'язаним глаголом
Сказать всю кров і описать всі рани,
Які я бачив тут, хоч би й оповідав

Не раз? Втомив би ся язик усякий,
Не здужав би наш дух обняти всього,
Що тут містилося в малім просторі.

Головним представником фальшивників релігії являється тут Магомет, якого вид Данте описує ось як:

Ніяка бочка, у якій не стало
Одної скалки, не така дірява,
Як той, котрого я тепер побачив,
Розколений від тім'я аж до с... .

Кишки йому звисали на коліна,
Видні були їх звої і жолудок,
Що з'їджене на гній переміняє.

Коли я пильно впер свій зір у нього,
Він розтворив руками свої груди
І мовив: «Бач, як сам себе я роздираю!

Бач, як розпорений я — Магомет!
Передо мною плачучи йде Алі
З лицем, від тімені роздертим аж до шиї.

І інші всі, яких ти бачиш тут,
Що сіяли роздори й зіпсуття,
Поміж живими ходять тут розтяті.

За нами ходить біс, що нас рубає
І крає шаблею так безсердечно,
Що кождий раз у раз новий біль відчуває.

Коли пройдем отсю дорогу мук,
У нас помалу заживають рани,
Та потім він їх задає наново.

Але хто ти, що так глядиш зі скелі?
Чому не йдеш піддатися тій карі,
Яку провинами своїми заслужив?»

«Він ще не вмер, і не за гріх він тут,
І не для мук,— на се відмовив майстер,—
А лиш для показу усього того

Повинен я, що вмер давно, провести
Його через усі круги пекельні.
Ось так воно, як я сказав тобі».

Більш як сто духів зупинилося,
Почувши се, в рові, щоб поглядіти
На мене, й з дива муки забували.

«О ти, що невдовзі побачиш сонце,
Перекажи, нехай там фра Дольчіно,
Коли не хоче швидко в слід мій стати,

Подба про запас живності, аби
Сніжна завія не доставила
Наваррцеві побіди, яку б він

Інакше не одержав так без труду».
Отсе сказав до мене Магомет,
Піднявши одну ногу вже до ходу,
А потім рушив далі своїм шляхом.

Отсі загадкові слова Магомета до Данте відносяться до одного з найцікавіших епізодів у історії італійських сект. Фра Дольчіно, провідник сектантського руху т[ак] зв[аних] катарів, або патаренів, був проводирем своєї секти в кількох війнах із папістами в рр. 1303—1307, а побіджений д[ня] 23 марта 1307 р. дістався до неволі разом зі своєю жінкою Маргаритою і був після страшних мук спалений у ломбардськім місті Верчеллі. Варто зазначити, що секта катарів, або патаренів, до якої належав Дольчіно, була перенесена до північної Італії з Болгарії до X в. і була продовженням болгарської секти богомилів, якої головною основою було непризнавання духовенства та аскетичне життя, одначе без відречення від подружжя. Докладніше про сей епізод оповідає Юлій Кроне в книжці «Fra Dolcino und die Patarener, historische Episode aus den piemontesischen Religionskriegen. Leipzig, 1844», на якої основі я надіюся на іншім місті представити його докладніше. Дантові слова, наведені вище, писані ще за життя Дольчіно, відносяться до його першого походу з Тіроля на Верчеллі зимою під кінець 1303 р. Його противником був єпископ Наварри. Тоді єпископ і злучені з ним рицарі не могли побідити його, а нещастя зустріло його аж 4 роки пізніше.

Пропускаю дальші пісні, в яких Данте з Вергілієм сходять із дев'ятого круга в десятий, і подаю тут лиш опис того десятого круга та славний і страшний епізод про Уголіно. Доходячи до остатнього пекельного круга, Данте під проводом Вергілія переходить величезне льодове поле, в якому в прорубах стоять заморожені душі грішників — зрадників, клеветників і братовбивць. Один, на якого Данте наткнувся ногою, починає лаяти, але на Дантове питання, хто він такий, не хоче відповісти нічого. Данте розсердився і починає смикати його за чуба, а той не говорить, тільки гавкає по-собачому. Один його сусід, також замерзлий у льоду, з пекельним гумором говорить до нього:

«Ей, Бокка, що тобі?
Чи не досить тобі ще скреготу зубного,—
Ще й гавкать мусиш? Чорт тебе лоскоче!»

Данте пізнає відразу в тім грішнику Бокку делі Абаті, який у кривавій битві під Монтаперте стояв ніби по стороні флорентійців, але був у порозумінні з ворогами і в рішучій хвилі відрубав руку флорентійському хорунжому так, що стяг упав додолу і серед флорентійського війська повстало замішання, що довело їх до повного погрому. Данте з погордою відвертається від нього і натикається на інший, страшніший вид.

Вже відійшли ми добрий шмат від нього,
Аж бачу: два в одній замерзли дучці,
Одного голова над другою, мов шапка.

І як голодний ласо хліб шматує,
Так верхній в нижню голову зубами
Впивається, де мозок в карк уходить.

Так гриз колись у лютості Тідей
Виски у Меланіппа, як отсей
Гриз чашку, й мозок, і сусідні часті.

«О ти, що сим поводженням звірячим
Свідчиш про злість на того, що кусаєш,
Скажи, за що се? І будь певен того,

Що як твій жаль на нього справедливий,
То я, пізнавши вас і сього злочин,
Тобі на світі дам іще відплату,
Коли не всхне язик, яким се мовлю».

І грішник від гидкої свої страви
Відняв уста, обтер їх о волосся
Тієї голови, яку так люто жер,

І так почав: «Ти хтів, щоб відновив я
Розпуку й біль, що тисне серце в мене
При самій думці, не сказавши й слова.

То хай мої слова повстануть сім'ям,
Що зробить ганьбу зраднику, якого
Гризу. Послухай моїх слів і сліз!

Не знаю, хто ти ні яким ти шляхом
Прийшов сюди, та з мови твої чую,
Ти флорентієць будеш безсумнівно.

Ти мусиш знать, я був граф Уголіно,
А сей — архієпископ Рудджієрі,—
Так слухай же, чом ми так близькі стали.

Що наслідком його інтриг поганих
Йому я звірився, попав в неволю
І смерть поніс, про те ніщо й казати.

Та того, певно, ти не міг почути,
Яка страшенна смерть моя була.
Так чуй же й знай, як він мене укривдив.

Тісна комірка в тій в'язниці темній,
Що «Кліть голодна» через мене зветься
І не одного ще замкне у собі,—

Мені вказала крізь одну щілину
На небі місяць, як я сон зловіщий
Мав, що вказав мені моє будуще.

Сей видався мені ловцем і паном,
Що гонить вовка й вовченят на гору,
Яка пізанцям Лукку заслоняє [1].

Худі, кусливі та навчені пси
Гваланді, та Смоланді, та Ланфранкі [2]
Летіли перед ним почерез поле.

Недовго й гнали, вовк і вовченята [3]
Вже послабали, острі песі зуби
Вже шарпали і рвали їх боки.

---

[1] Гора між Луккою й Пізою, що не позволяє з одного міста бачити друге, хоч вони віддалені від себе ледве на три милі, називається Монте Джуліано.

[2] Головні гібелінські роди в Пізі, що повалили Уголіно.

[3] Під вовком і вовченятами Уголіно розуміє, очевидно, себе і своїх синів та внуків.

Коли ж над досвітком я пробудився,
Почув я, як сини мої в сні плачуть,
Що тут були зо мною, й просять хліба.

Ти б був без серця, якби не знав болю,
Подумавши, що в моїм серці вилось
І як не плачеш тут — над чим ти й плачеш?

Ми повставали, вже пора зближалась,
Коли звичайно нам вносили страву,—
Тривожно думав кождий про свій сон.

Втім, я почув, як унизу замкнули
Страшенну браму, і в німій розпуці
Поглянув я своїм синам в обличчя.

Не плакав, все нутро закаменіло,
Лиш діти в плач! І Анзельмуччіо мій
Сказав: «Чого глядиш так, татку? Що се?»

Та не заплакав я, не вирік слова
За весь той день і всю ту довгу ніч,
Аж доки сонце знов на світ не встало.

Коли маленький промінь світла вдерся
В ту кліть болючу й на чотирьох личках
Побачив я і власний вигляд свій,

То з болю став свої дві руки гризти.
Вони ж подумали, що я так їсти хочу,
І повставали й мовили до мене:

«Ой татку, менше би се нас боліло,
Якби ти нами насититься міг.
Ти дав нам, то й бери се бідне тіло».

Я й стямився, щоб їх більше не смутити.
Сей день і дальший ми сиділи німо...
Ах, земле-тверде, чом ти не розсілась?

А як уже четвертий день розвиднівсь,
Мій Гаддо кинувся мені під ноги
І мовив: «Татку, чом же не рятуєш?»

І тут же вмер. І як мене тут бачиш,
Я бачив, як у п'ятий, шостий день
Три інші мерли один по одному,

Я вже осліп, і мацав сього й того,
Й три дні ще кликав їх, аж поки голод
Не довершив того, що біль не здужав».

Сказавши се, він з виразом жорстоким
Знов кинувся ту бідну чашку гризти
Зубами, як той пес, що кості гложе.

Гей Пізо, Пізо, сороме народів,
Прегарний краю, де Si в мові чути,—
Чого ж не йдуть скарать тебе сусіди?

Чого ж не зірвуться Камрая і Горгона [1],
Щоб устя твого Арно загатити,
Щоб всяку душу в тобі затопити?

Данте з Вергілієм сходять до найнижчого місця пекла, де в льодовій скелі сидить головний пан сього світу Діс, сатана. Попри його тіло щілиною в льодовій корі Данте мусив іти до самого осередка землі, щоб дістатися на противну півкулю:

Я занімів і одубів, читачу,
І не жадай, щоб описав се словом,
Бо кожде слово тут було б нікчемне.

Я ще не вмер, але й живим не чувся.
Подумай, як лиш іскорку уяви маєш,
Як там мені було в безодню ту летіти.

Пан царства мук із льодової пущі
Тут вистирчав до половини груді,
І більше я подібний до гіганта,

Ніж ті гіганти до його ручищ:
Подумай, що за цілість мусить бути,
Що велич частка тих відповідна.

[1] Два острови при усті ріки Арно в море.

Колись він гарний був, тепер обридлий,—
За те, що на творця наморщив брови.
Все горе в світі виплива від нього.

Яким же дивом мав я здивуваться,
Коли в його побачив три обличчя!
Одно напереді, як кров червоне,

Два інші, що лучились з ним, гляділи
На середину двох рамен його,
Лиш гребнями відділені від себе

І праве не то біле, не то жовте,
А ліве було чорне, як у тих,
Що там живуть, де Нілу водоспади.

Під кождим з лиць тих крил могутніх пара,
До статі тій пташині величезній,—
Таких вітрил не бачив я ніколи.

Вони не мали пір'я, подобали
На крилах лиликів, він віяв ними,
І три вітри з їх подуву ішли,

Що Коціт-річку льодом всю стинали.
З шістьох очей лилися сльози, з трьох
Борід плив стогін і кривава піна.

А в кождім роті він молов зубами,
Мов костоломом, грішника одного
І трьом тим причиняв безмірні муки.

Передній менше мучивсь від кусання,
А більш від пазурів, якими Діс
Його раз по раз обдирав зі шкіри.

«Передня ся душа в найтяжчій муці,—
Сказав Вергіль.— Се Юда Скаріот,
Із головою внутр, ногами зверху.

Із інших двох, що вниз главами висять,
Один, що в чорній пащі мнеться,— Брут,—
Чи бачиш, як він в'ється там без звуку?

А другий Кассій, з заміжнішим тілом.
Та ніч заходить і пора вже нам
Забратися геть, бо все вже оглядали».

За сим іде детальний опис переходу обох мандрівців униз по замерзлих космах сатани. Дійшовши до кінця його ніг, Данте почув нараз заворот у голові і обхопив сильніше шию Вергілія. Коли прочумався, побачив ті ноги ще далеко в глибині, а сам із Вергілієм був у пустій, безконечно довгій печері, якою вони й пішли, поки не дійшли до її гирла, крізь яке, як каже автор,

Побачив я крізь невеличкий отвір
Частину гарних тих красот небесних,
І нам при виході засяли зорі.

Сими словами кінчиться опис Дантового пекла, справдішня чорна книга людського страждання та середньовікових жорстокостей. Що можна було зробити в тім напрямі, в репродукції жорстоких фізичних мук, Данте зробив з незрівнянною пластикою. Розуміється, на людей новочасної психічної організації, що бачать усю основну недоладність тих описів, де муки душевні щезають за фізичними катуваннями тіла, яке, проте, раз у раз відновляється, той опис не робить серйозного враження страху, яке міг робити в середніх віках, і мусить бути зачислений до довгого ряду подібних фантастичних вигадів старовини, в яких церковні вчителі старалися розмалюванням пекельних мук страшити уяву своїх овечок і тим страхом удержувати їх у покорі й послусі.

VI

БОЖЕСТВЕННА КОМЕДІЯ

Б. ЧИСТИЛИЩЕ

Деякі європейські критики та перекладачі Дантової поеми, як англієць Карлейль, німці Бергер, Похгаммер та К. Федерн, уважають другу часть «Божественної комедії» — «Чистилище» — найкращою її частиною. «Дантова поема — се великий церковний триптих,— пише Похгаммер,— а його середня картина найкраща.

«Пекло», певно, драматичніше і зложене з різноріднішого матеріалу, та тим самим більше зрозуміле для публіки; «Рай» уноситься в найвищих сферах людської віри й чуттєвої екстази; «Чистилище» — найбільше людська особиста частина поеми, інтимна й щира сповідь душі поета. Тут він не тільки живописець нечуваних чудес і незглибимих тайників; тут він, сам головний герой поеми, малює своє етичне «я» у всіх фазах його розвою, його збочень і провин та його ступневе змагання до духовного відродження, до осягнення тої життєвої висоти, до якої тільки здібна людська душа. Все постороннє, що стрічається Дантові на сьому шляху, хоч само собою інтересне й характеристичне, має, одначе, головною метою його автохарактеристику».

Перша пісня «Чистилища» починається високопоетичним образом човна, що, покинувши страшне, бурхливе море, випливає на кращі, спокійніші води.

На кращі води виплить напинає
Нові вітрила човник мого духу,
Покинувши оте жорстоке море.

Співатиму про се другеє царство,
Де очищається душа людськая
І гідною стає ввійти до неба.

Та щоб мертва моя воскресла пісня,
Святії музи — бо ж я ваш вповні —
Нехай мені явиться Калліопа

І супроводить пісь мою тим тоном,
Якого міць нещасній сороки
Почули так, що стратили й надію [1].

Солодка барва східного сапфіра,
Розлита скрізь в погіднім виднокрузі
Пречистого повітря в першій сфері [2],

[1] Натяк на грецький міф про двадцять сестер піерід, що викликали муз на супірництво в співі і за се були перемінені в сороки.

[2] В оригіналі: aër puro infino al prima giro — чисте повітря аж до першого пояса, тобто до сфери місяця.

Дала моїм очам ізнов ту розкіш,
Коли я виринув з мертвого духу,
Що досі засмучав мій зір і груди.

Планета гарна, що любов скріпляє [1],
Весь схід, мов усміх любий, роз'яснила,
Закривши Риби, що плили за нею.

І я звернувсь направо й духом линув
На другий полюс, бачив штири зорі,
Яких ніхто не бачив, крім Адама [2].

Здавалось — небо тішиться їх блиском.
О північна ти стороно сирітська,
Не маєш змоги подивлять ті зорі!

А скоро я з їх видом попрощався,
Звернувшись трохи на північний полюс,
З якого Віз уже був вниз скотився,—

Побачив я вблизу старця самого,
Що своїм видом збуджував пошану,
Яку лиш може мати син до батька.

Довжезна борода, де-де білява,
Така ж, як і на голові волосся,
З якого косми два на грудь звисали.

Проміння тих чотирьох зір святих
Весь вид його так обливало блиском,
Що бачилось — він дивиться на сонце.

«Хто ви, що напроти ріки сліпої
Втікаєте із вічної в'язниці? —
Рік і хитнув чесною бородою.—

Хто ваш проводир, і яке світило
Вас вивело з глибоких тих темнот,
Що ввік чорнять підземную безодню?

---

[1] Венера.

[2] Натяк на південне сузір'я Хреста, невидне для жильців північної півкулі земної. Адам бачив його в раю. Данте був одним із немногих європейців у ту пору, що знав про те сузір'я.

Чи вже закон безодні так змінився,
Чи в небі видано нові порядки,
Що йдуть прокляті аж в мою яскиню?»

Проводир мій обняв мене поспішно,
Словами, і руками, і кивками
Велів йому поклоном честь віддати,

А сам сказав: «Не сам собою йду я,
Жона зступила з неба, по їй просьбі
Отсьому був я проводом в дорозі.

Та як ти рад довідатися більше
Про наші наміри по щирій правді,
То вже не я тобі відмовить можу.

Сей вечора останнього не бачив ще [1],
Та близько нього був своїм безумством
І мало що навіки не схитнувся.

Та, як кажу, я посланий до нього
Спасать його, і не було нам шляху,
Окрім сього, яким я тут приходжу.

Я показав йому весь люд гріховний
І ще хочу вказати всі ті душі,
Що чистяться ось тут під твоїм берлом.

Багато б говорить, як я його провадив;
З висот та сила, що мене скріпляє
Й вела — тебе побачить і послухать.

Ти ж зволь його прихід сей одобрити;
Свободи він шука, так дорогого скарбу,
Як знає той, хто дав життя за нього.

Ти ж знаєш, не була тобі гіркою
Смерть в Утіці, де ти відкинув шату,
Що заясніє у великий день [2].

[1] Значить, іще не вмер, живий досі земним життям.
[2] Мова тут про римського сенатора Катона, що в Утіц в північній Африці, відібрав собі життя наслідко Цезаревої побіди.

Ми не нарушили законів вічних,
Бо він живий, мене не держить Мінос.
Живу в тім крузі, де нескверні очі

Твоєї Марції тебе благають зором,
Щоб ти, свята душе, вважав її своєю.
Так будь же ласкав нам задля її любові!

Позволь пройти нам всіх твоїх сім царств;
Я їй перекажу твою подяку,
Коли про себе там згадать позволиш».

По тих чисто римських компліментах Вергілій узискує дозвіл острого Катона, який стоїчним зворотом відхиляє від себе ті компліменти:

Що ж, як вас шле й веде жона небесна,
Як ти сказав, то що мене так хвалиш?
Досить, що попросив її ім'ям.

Він велить Дантові оперезати себе тростиною і обмити собі лице, аби змити з нього весь бруд, і показує на острівець, покритий тростиною:

Не може жодна там рости ростина,
Що гілки має й деревіє в зрості,
Та й не податлива на хвиль удари.

Потім велить їм звернути з сеї дороги і йти за сонцем та підійматися нагору найвигіднішою дорогою. З тим він і щезає, а Данте й Вергілій ідуть назад униз.

Перемагає сумерк тьму досвітню,
Що втече перед ним, так що я вже здалека
Пізнав тріпотання морської хвилі.

І ми пішли по рівнині безлюдній,
Як той, що завернув з хибного шляху,
Пізнавши, що йти далі ним безплодно.

Дійшовши в місце, де роса із сонцем
У спорі, а що місце те тінисте,
То й та роса лиш мало ще просохла,

Мій майстер розпростер обі долоні
Й поклав їх на шовковую травицю,
А я, його вже зміркувавши намір,

Йому лице наставив, слізьми вмите;
І він відмив на мні усю ту барву,
Яку було притуманило пекло.

Потім прийшли ми над безлюдний берег,
Що не видав ніхто гребця ні човна,
Який бажав би тут назад вернуться,—

Тут він опоясав мене, як хтів Катон.
О чудо! Де він ту хитку ростину
Дібрав собі і вирвав, моментально
Вона від корня відросла наново.

Так виглядає з невеличким скороченням перша пісня «Чистилища»; вона дає добрий зразок того погідного тону, повного життєвої радості й ніжності, яким визначається ціла друга часть поеми — повний контраст до різких, пристрасних та сердитих тонів, які переважали в «Підземеллі». Друга пісня починається описом ранку: Аврора запалює схід неба своїм біло-червоним лицем, що звільна набирає золотого блиску.

Ми все ще йшли здовж берега морського,
Як люди, що обдумують свій шлях,
Серцями йдуть, а тілом ще стоять.

Аж глянь, немов при близькому світанні
На заході над самим рівнем моря
Марс рожевіє в випарах густих.

Мені здалось — о, щоб ще раз се бачить! —
Що понад морем світло так летіло,
Що жаден лет тій скорості не рівен.

І поки я на хвильку відвернув
Від нього зір мій, щоб спитати майстра,
Побачив світло се ще більше й блискучіше.

З усіх боків являлися на ньому
Якісь біляві проблиски, а вниз
Помалу плив із нього інший відблиск.

Мій майстер ще не мовив ані слова,
Аж перше біле розвернуло крила,
Причім пізнав він зараз стерника

І крикнув: «Живо клякни на коліна!
Се ж ангел божий! І стули долоні!
Таких послів ще часто меш видати.

Глянь, людські способи він згордував,
Весел ані вітрил він не вживає,
Лиш крил своїх, у далечінь пливучи.

Глянь, як він їх до неба обертає
І б'є повітря своїм вічним пір'ям,
Що не линяє, як земна матер'я».

Чим більше божеський посол крилатий
Зближавсь до нас, тим він ставав світліший,
Аж зір мій не стерпів його близу,

Я зажмурився. Той берега досяг вже
Човном таким прудким і так легеньким,
Що не лишав сліду свого на водах.

Плавець надземний при стерні стояв,
Блаженство на чолі його ясніло,
В човні ж сиділо більше як сто духів.

«In exitu Israël de Aegypto» [1],—
Всі в один голос почали співати
Все до кінця, що в тім псалмі стоїть.

Тут він знаком хреста їх осінив,
І враз вони всі кинулись на берег,
А він видплив так швидко, як приплив.

Се душі, які ангел привіз до чистилища. Полишені самі на березі, вони не знають, куди повернутися, а побачивши Вергілія й Данте, обертаються до них із просьбою показати їм дорогу. Вергілій відповів, що й вони оба не тутешні, та дісталися на се місце такою важкою

[1] «Під час виходу Ізраїля з Єгипту» *(лат.).— Ред.*

дорогою, що тепер знайти вхід на «гору покаяння» їм видається чистою іграшкою. Побачивши, що один із їх розмовників живий, бо дихає, душі здивувалися й поблідли, та цікаво заглядали в його лице, а одна протислася до нього й обняла його; він мав охоту обняти ту душу, та тричі налапав лише саме повітря. Тінь усміхнулася на сей вид; се був знайомий Дантів, співак Казелла, що уложив музику до деяких Дантових пісень. Він оповідає Дантові про свою смерть у однім монастирі при усті Тібру, а Данте просить його:

«Коли тобі яка нова заповідь
Не відняла і тямки, й тону співів,
Ти, що не раз втішав мою всю тугу,

Будь ласкав і порадуй своїм співом
Мою натомлену душу, що сюди
Зайшла із тілом і сумує важко».

«Любов, що в дусі промовля до мене» [1],—
Почав він тут так солодко співати,
Що й досі серце чує солодощі.

Мій майстер, як і я, і всі ті душі,
Що з ним стояли, так були пройняті,
Мов нам про інше щось ані не снилось.

Ми слухали загарливо й уважно
Його співання, та шановний старець [2]
Гукнув: «А що се, ви, ліниві духи?

Що за недбальство? Що тут поставали?
Біжіть на гору і кору скидайте,
Що ще вам бога оглядать перешкоджає».

Як голуби, зібравшися на полі,
Не врукають по свойому звичаю,
А стиха дзьобають зерно чи хопту,

---

[1] Amor, che nella mente me ragiona — перший рядок Дантової канцони, пор. вище, ст. 100.
[2] Очевидно, той же строгий Катон.

А втім, явиться щось, що їх злякає,
В одній хвилині страву покидають,
Бо гонить їх важнішая тривога,—

Отак і ся свіжоприбула ровта
Годі спів слухать, рушила під гору,
Як той, що йде, хоч сам мети не знає.

І ми не менше швидко йти пустились.

Пісні 3—4 «Чистилища» оповідають події першого дня мандрівки поета на високу «гору покаяння», що на відворотній стороні земної кулі по географічному погляду Данте відповідає положенню Єрусалима й горі Сіонській на нашій півкулі. При початку ходу Данте, осяяний сходячим сонцем, добачає, що тільки його тіло кидає тінь, а постать Вергілія не кидає. Вергілій пояснює йому се не дуже ясною для нас теорією, яка, видно, й його самого не вдовольняла, бо при кінці викладу «він похилив чоло, не мовив більш нічого й укрився сумом».

Та ось приспіли ми до стіп гори
Й застали тут такі стрімкії скелі,
Що й найпрудкіші ноги там нінащо.

Найдикша та найсамітніша стежка
Між Лерічі й Турбією, се сходи
Ще превигідні проти сеї збочі.

«Хто ж скаже нам, де збіч ся так похила,—
Сказав мій майстер, хід свій зупинивши,—
Де б міг полізти той, хто крил не має?»

І поки він, схиливши вид додолу,
Про недоступність збочі міркував,
Я роззирався до гори по скелях.

І ось ліворуч бачу купу душ,
Що порушалися немов до нас,
Хоч і незначно, бо йшли дуже звільна.

«О майстре,— рік я,— підведи свій зір!
Он там ідуть такі, що нам порадять,
Коли ти сам знайти не можеш стежки!».

І він зирнув на мене й з вільним видом
Сказав: «Ходім до них! Ідуть помалу.
Кріпись в своїй надії, любий сину!»

Уйшовши з тисяч кроків, ми дігнали
Юрбу настільки, що від нас до неї
Силач міг камінь дошпурнуть рукою.

Вони всі тислись до скали твердої
Крутої збочі міцно й нерухомо,
Як хтось глядить у сумніві важкому.

До них сказав Вергілій: «Душі влучні
І вибрані, на мир той, що, міркую,
Ви всі ждете його, скажіть нам,

Де збіч гори отсеї так похила,
Що можна вийти на її верхів'я?
Бо хто більш знає, більш не любить гайки».

Як із кошари вівці йдуть у струнку
По дві, по три, а інші боязливо
Стоять, схиливши писки й зір додолу;

Що перша робить, те ж і інші роблять,
До неї тиснуться, як вона стане
Глупо-лагідно, а чому — не знають,—

Так провідник блаженної черідки
Йшов проти нас наперед, все наперед,
Немов застиданий, честивою ходою.

Коли передні вбачили ту тінь,
Що в праву руку падала від мене
На землю і стелилася по скелі,

То кождий з них зацукавсь і спинявся,
А інші всі, що тюпали за ним,
Собі ж спинялись, хоч не знали пощо.

Вергілій пояснює їм, що Данте ще живий чоловік і тому сонце кидає від нього тінь. У тій купці душ пізнає Данте короля Манфреда, що в битві, одержавши дві

смертельні рани, вмер і по смерті мусить блукати довкола сеї гори тридцять разів, так довго, як довго тривало його непокаянне життя. В четвертій пісні нові труднощі дороги. Данте тратить силу, та Вергілій укріпляє його своїми упімненнями та лекцією астрономії. Її перериває малюнок забавної фігури флорентійського промисловця на ім'я Белляка, який ліниво вилежується на скелі і не поспішає на гору, а на Дантове питання відповідає:

«Що, братчику, поможе поспішати?
Придверник божий стереже там входу
І не пуска мене в огонь чистильний,

Аж доки тут мене окружить небо
Ще стільки раз, як за життя робило,
Бо до кінця я відкладав покуту».

В п'ятій пісні знов стрічаються Дантові тіні, що вказують на нього пальцями і впирають у нього зачудовані зори за те, що він кидає тінь. Данте, змішаний, озирається на них, та Вергілій упоминає його славними віршами:

«І що се так турбує твого духа,
Що раз у раз ти хід свій зупиняєш?
І що тобі за діло до їх шептів?

Ходи за мною, хай людці ті плещуть!»

Знов здибається цілий хор душ, що пруться вгору, співаючи «Miserere» [1], і знову ті співаки, побачивши тінь Данте, «вривали спів свій довгим, хриплим: «Йой!» Вони висилають навіть депутацію з двох до Вергілія з запитанням, що вони за люди. Вергілій пояснює їм, що Данте живий, і велить пошанувати його, бо він, вернувши на світ, може ще бути для них корисний. Дальше оповідання Данте про наслідки сеї відповіді блищить тонким гумором:

Я ще не бачив стільки мряк огнистих,
Що під ніч неба синяву вкривали,
Ані серпневих хмар під захід сонця,

[1] «Змилуйся» *(лат.).— Ред.*

Як душ тих, що щодуху вгору бігли.
А потім з іншими назад до нас,
Як табуни без цуглів і оброті.

Кождий просить Данте поглянути на нього, може, він знав його за життя; кождий має якусь просьбу та долегливість. Один просить переказати його рідному містечку Фано в Романії, щоб усі молилися для влегшення його мук; другий жалується, що його жінка Йоанна забула про нього і він тут серед покутників мусить стидатися за неї; третій відкриває Дантові секрет, як по його смерті демон спричинив повінь і заніс його на дно моря; інший зачинає ще щось говорити, та його перебиває якась Пія:

«Згадай про мене! Я зовуся Пія
Дала Сієна, а взяла Маремма
Мені життя; мій муж се ліпше знає».

Пізніше дослідники дійшли, що ся Пія походила з благородного дому Толомеї в Сієні і що її муж Пелло делла П'єтра, підозріваючи її невірність, завіз її до замку над Мареммою і велів утопити її там.

Перлина шостої пісні «Чистилища» — се друга її половина (рядки 76—151), славна Дантова сатира, чи радше інвектива, на Італію. Здається, що се якийсь окремий твір, написаний незалежно від «Божественної комедії» і нічим, крім римів і одної вставленої строфки, не зв'язаний із нею. Вона перериває епізод стрічі Данте й Вергілія з мантуанським трубадуром Сорделло. Побачивши задуманого мовчущого Сорделло, Вергілій запитує його про дорогу на гору, але той мовчить. Вергілій закидає одне слово «Мантуя», і тут Сорделло немов прокинувся зо сну і промовив: «Я Сорделло, о мантуанче, з твойого міста»,— і оба обнялися. І тут починається згадана інвектива:

Італіє, рабине, доме болю,
Судно без стерника в великій бурі,
Не владарко країн, а лупанаре!

Як сквапно, бач, душа ся благородна
На сам солодкий звук рідного міста
Тут земляка свойого привітала!

А нині в тобі хто живе без бою?
Хто жив у тобі, всі гризуть друг друга,
Хоч один мур і вал їх обіймає.

Шукай, нещасна, скрізь над берегами
Твойого моря, глянь у власне лоно,
Чи хоч часть в тобі тішиться спокоєм?

Що з того, що Юстініан уздою
Тебе оховстав [1], а сідло порожнє?
Не будь законів, був би менший сором.

Народе мій, тобі б слід бути смирним,
Лишити Цезаря в його сідлі,
Якби гаразд ти знав господню волю [2].

Глянь, як зовсім ти диким звіром стала,
Острогами його не покорявши,
Коли рукою за вудила бралась.

Альбрехте німче [3], чом ти так покинув
Отсю звірюку дику і уперту,
А мав ти на хребті їй остро сісти.

Нехай же правий суд із зір упаде
На кров твою, нечуваний і явний,
Щоб твій наступник ще його лякався!

Бо ти і батько твій стерпіли теє,
Зайняті властолюбством там у себе,
Що був спустошений сад всього царства [4].

---

[1] Цісар Юстініан «оховстав Італію поводами», тобто написав для неї книгу законів «Corpus juris civilis». «Та що з того,— каже Данте,— коли сідло порожнє», тобто нема кому виконувати тих законів.

[2] Натяк на євангельські слова: «Дайте кесареві, що кесарево».

[3] Альбрехт I — німецький цісар, син Рудольфа Габсбурзького, не захотів піти до Італії та коронуватися в Римі. Його наступником був Генріх VI Люксембурзький.

[4] Садом Римського царства звали в середніх віках Італію.

Прийди побач Монтеккі, Капулетті [1],
Мональді, Філіппескі [2], о безжурний!
Сі вбиті сумом, інші підозрінням.

Прийди, жорстокий, глянь на гніт, що
терплять
Твої шляхетні, вилічи їх болість!
Побачиш, як той Сантафйор [3] безпечний!

Прийди і глянь, як Рим твій лементує,
Вдова опущена, кричить щоночі:
«Мій Цезарю, ах, чом ти не зо мною?»

Прийди і глянь, як люд твій тебе любить!
І як тебе не зрушить жаль над ними,
Хоч засоромишся своєї слави.

Коли б я смів спитать, о Христе Спасе [4],
Що хрест за нас прийняв на сій землі:
Куди ж звертаєш ти свій зір правдивий?

Чи ти готуєшся у незглибимих
Своїх совітах нам добро зробити,
Зовсім для наших догадів закрите?

Бо вся земля Італії тиранів
Повнісінька; Марцелем робиться [5]
Падлюка, що лиш прихвоснів знайде.

Моя Флоренціє, ти рада будь
Сій речі, що до тебе не торкаєсь
Завдяки твоєму розсудливому люду.

---

[1] Монтеккі й Капулетті — дві гібелінські, а проте посварені між собою патриційські фамілії в Вероні, відомі з Шекспірової трагедії «Ромео й Юлія».

[2] Мональді й Філіппескі — аналогічні дві ворожі собі, хоч також до гібелінського сторонництва належні фамілії в Орвіеті.

[3] Santafiore — графство в околиці Сієни, що тоді дуже терпіло від панування гвельфів.

[4] В оригіналі: O sommo Giove [О верховний Юпітере *(італ.).— Ред.*].

[5] Марцел, про якого тут мова, був римський консул, завзятий противник Цезаря.

У многих правда в серці, та не поспіх,
Щоб невпопад до лука не хапаться,—
Та в люду твого він на кінчику язика.

Сей-той не рад тягар громадський двигать,
Та люд твій резолютно заявляє
Без крику, твердо: «Се берем на себе».

Так радуйся ж, бо маєш повне право,
Багата, мирна і розумна ти!
Чи правду мовлю, се з діл твоїх видно.

Афіни й Спарта, що в старовину
Закони ставили й обичаї справляли,
Зробили менш для доброго життя,

Як ти, що заходи так хитрі робиш,
Щоб те, що в жовтні ти в закон напряла,
Вже впів падолиста не мало сили [1].

Скільки разів за нашої вже тямки
Зміняла ти закон, монету, звичай
І уряди й скидала членів ради!

Згадай се й, як тобі у лобі світло стане,
Побачиш, що ти, наче той недужий,
Що, не знайшовши у своїх перинах супокою,

Вертиться з боку на бік в своїм болю.

По привітанні з мандрівцями Сорделло питає їх: «Хто ви?» І дізнавшися, що перед ним Вергілій, він з пошаною обіймає його коліна й мовить:

О славо латинян; яким язик наш
Вказав, що в ньому за могутня сила;
О вічний блиску моєї родини,

Яка ж заслуга чи якая ласка
Вдостоює мене тебе побачить?

---

[1] Похвала, очевидно, іронічна, якою поет картає змінчивість і капризність флорентійського люду.

Коли я гідний твій одвіт почути,
Скажи, чи з пекла йдеш? З якого круга?

Вергілій оповідає йому, що перейшов усі круги з божої волі, і запитує, куди вхід на гору чистилища. Сорделло звертає його увагу на те, що нічна пітьма робить неможливим знайти ту дорогу, та вказує їм розкішну долину, де можуть підночувати в товаристві душ, із якими варто поговорити. І з горбика він показує їм ті душі, що сидять унизу, співаючи «Salve regina!» [1]:

Той, що сидить найвище й має вид,
Якби якийсь свій довг забув великий,
І з іншими до співу не мішаєсь,

Се цісар Рудольф, що влічити міг був
Ті рани, від яких Італья вмерла,
Що аж тепер її хто інший гоїть.

А другий той, чий вид його бадьорить,
Се пан країни, де ріка береться
Зразу Молдава, в море йде як Лаба,

Се Оттокар; ще навіть в пеленках
Він кращий був, як бородатий син
Його Вацлав, лінивець і розкішник.

Сей славний уступ про Рудольфа Габсбурзького та короля Оттокара свідчить про ширину погляду Данте і про його знання людей і відносини у різних краях. У долині появляються два ангели, щоб уночі хоронити душі від наїзду первовічної гадюки, і Данте розмовляє з різними душами, особливо з Конрадом Маласпіною, якому хвалить його рід.

«О,— мовив я до нього,— в нашім краю
Я не бував, та де ж у всій Європі
Знайти таких, щоб Маласпін не знали?

Та слава й честь, якими дім ваш славний
Підносить і панів, і всю їх волость,
І знають їх і ті, що там і не бували.

[1] «Здорова була, королево!» *(лат.).— Ред.*

Клянусь тобі, як справді йду ось вгору,
Що рід ваш чесний досі тої слави,
Своєї щедрості й меча не позбуваєсь.

І привичка й природа вже дає
Йому ту вдачу, що, хоч світ весь криво
Блука, вони самі йдуть просто й чесно».

В подяку за сю похвалу його роду Конрад обіцяє Дантові, що й він сам у своїм близькім вигнанні зазнає протекції й щедрості Маласпін.

Аж у дев'ятій пісні Данте вступає в чистилище. Небесна пані Лючія сама переносить його сонного на гору перед вхід чистилища. Він іде з Вергілієм і доходить до брами, в якій стоїть дверник із блискучим мечем у руці. Він запитує їх, хто вони й чого тут шукають, і Вергілій пояснює йому, покликаючися на небесну пані. Дверник велить їм ввійти на сходи.

Ми наблизилися, і перший ступінь
Був білий мармур, так гладкий, блискучий,
Що всю мою відбив у собі постать.

А другий був аж пурпурово-чорний,
З хропавого, пропаленого камня,
Що вздовж і впоперек був скрізь потріскав.

А третій, що над обома здіймався,
Здавався мені порфіром кров'янистим,
Як кров, що свіжо з жили вибухає.

На нім стояв, опершися стопами,
Післанець божий, сівши на порозі,
Що виглядав, мов скеля діаманта.

На три ті сходи із благим зусиллям
Мене тяг мій проводир і сказав:
«Жадай покірно, щоб відомк він замок!»

І я побожно впав до ніг святих,
І перед тим ще тричі бився в груди,
І ласки попросив, щоб він впустив нас.

І він меча свойого вістрям в мене
Сім «Р» вписав і мовив: «Ти ж подбай,
Щоб там із тебе змито тії рани».

Се були знаки сімох головних гріхів, яких сліди повинен Данте змити зі своєї душі протягом своєї мандрівки по чистилищі.

Аби не розширяти занадто сієї і так уже широкої праці, я не буду подавати за автором детального опису його мандрівки, а тільки подам деякі уступи, що визначаються незвичайною пластикою або глибиною концепції. І так зараз за переходом від брами чистилища підіймається високий і стрімкий берег із чистого мармуру, покритий майстерними різьбами. Тут вирізьблено благовіщення Марії, далі вози й народ, що везуть кіот завіту, а далі подобизну Махалі, дочки Саула й жінки Давидової, що сердито дивиться, як Давид танцює перед кіотом. А далі:

У образі блищить висока слава
Царя римлян, якого чеснота
Дала Григорію преславную побіду.

Говорю се про цісаря Траяна:
Вдова задержала його коня за повід,
У болю й сльозах вирізьблена живо.

Довкола них великий тиск народу,
Їздців багато й золоті орли
Немов живі хиталися від вітру.

І перед ними всіми та нещасна
Немов говорить: «Пане, мстись за мене,
За вбивство мого сина, за мій плач!»

І він їй одвіча: «Зажди лише,
Аж я вернуся». А вона, що в болю
Не знає впину, відмовляє: «Пане,

А як не вернеш?» Він: «Хто трон посяде,
Той зробить се». Вона: «І що тобі поможе
Чужая чеснота, як ти свою не вкажеш?»

На те він: «Будь спокійна. Я повинен
Сповнити се, поки в дорогу рушу.
Закон велить і співчуття спиняє».

І Траян спинив воєнний похід, аби зробити право й месть бідній удові. Середньовікова легенда говорить, що папа Григорій, прочитавши про Траянову чесноту, вимолив у бога те, щоб той цісар був увільнений із пекла,— се й значення тої «преславної Григорієвої побіди», про яку згадує Данте.

На першім гзимсі чистилища він бачить душі, що двигають більші або менші кам'яні брили, гнучися аж до землі лицями під їх тягарем: се кара за гордощі. З одним із тих грішників, Вільгельмом Альдобрандескі, стрічається Данте; тут же бачить рисовника Одерізі, що гордував своїми товаришами, а тепер знає, що потомки притьмили його славу.

Марна та слава таланту людського!
Коротко цвіт цвіте в її вершинах
І гине під крильми часу грізного.

Так Чімабуе певний був майстерства
В малярстві, а тепер всі славлять Джотто,
А того слава вже щезає в тіні.

І так один Гвідон відняв другому
Майстерство мови; та вже, може, є хтось,
Що їх обох із їх гнізда прогонить.

Один Гвідон — се був Гвідон Кавальканті, флорентійський поет і філософ, що притьмив славу Гвідона Гвінічеллі, дуже шанованого поета з Болоньї; останні рядки натякають, очевидно, на славу самого Данте, що мала притьмити славу обох Гвідонів. Та се не спиняє Данте від рефлексії:

Що слава світу? Се лиш подув вітру,
Що віє раз відсіля, раз відтіля
І в кождій стороні й ім'я міняє.

В 12-й пісні Данте знов описує чудові різьби та мозаїки, якими була покрита дорога до другого круга

чистилища. Світлий ангел проводить їх і змазує Дантові одно «Р» на чолі, і сей відразу чує себе легшим, його ноги менше томить виступ на гору, як на землі хід по рівнині.

У другім крузі покутують завидющі; вони стоять у важких волосяницях, держать один одного за рамена і опираються о кам'яну стіну, а у всіх очі позшивані дротом,

як дикому шуліці
Вчиняють, що спокійно не держиться.

В чотирнадцятій пісні маємо інтересну лекцію географії: один злоязичний дух ось як характеризує річку Арно, над якою лежить Флоренція:

Не знаю, а здається справедливим,
Щоб згинуло ім'я її долини.

Бо від джерел, якими так багаті
Високі гори, де з них рвесь Пелор [1],
Як мало де подібних місць буває,

Аж до кінця, де морю знов звертає
Ті води, що їх сонце з моря ссало
І рікам те дало, що в них перлиться,—

Скрізь чесноту, мов ворога, мов гадь,
Всі гонять, чи через якесь прокляття
Тих місць, чи з власної лихої вдачі.

Тому жильці нещасної долини
Так відмінили всю свою подобу,
Що, бачиться, пасе там Цірце стадо.

Серед брудних свиней, яким би жолудь
Яліше їсти, ніж людську страву,
Вона насамперед перебігає.

А збігши вниз, здибає псів дрібних,
Що кусливіші понад свою силу,—
Сердито річка їм рисує рило.

---

[1] Пелор — сіцілійські гори, що являються відривком італійських Апеннін

Пливе ще нижче, й клятий, бридкий рів сей
Глядить — а з псів вовки вже поробились,
І тут вона, в глибокії провалля

Спадаючи й б'ючися по порогах,
Здибає лисів, так ошуки повних,
Що, хоч би як хитрив, їх не спіймає.

Се був якийсь тогочасний дотеп, яким характеризовано жителів арненської долини: у верхів'ях графи Гвіді ді Порціяно (від porco — свиня), дрібні пси — ареццо, вовки — ненаситні флорентійці, а хитрі лиси — пізани.

При кінці другого круга (пісня 15) знов стрічає їх ангел, велить їм іти в вищий круг і змазує Дантові друге «Р» на чолі.

Ми йшли в вечірнім світлі й оглядались,
Куди лише наш зір сягнути може,
Назустріч блискам західного сонця.

Та, бач, помалу дим на нас якийсь
Почав находить, темний, наче ніч,
І не було де перед ним сховаться,—

Закрив нам світ, забрав повітря вільне.
Пекельна тьма вночі, що не видала
Ніколи зірки на сумному небі,

Заволочена хмарами густими
Моє лице ще не так щільно тьмила
І не була чуттю така противна,

Як дим отой, що тут насів на нас:
Його відверті не зносили очі.
То мій свідущий, вірний провідник

Став біля мене й дав мені рам'я,
Як з поводатором іде сліпець,
Щоб не зблудив і де о що не вдарився,

Щоб поранить чи вбить його могло,
Так я йшов у диму тім прикрім, чорнім
І слухав, що мій провідник говорить:
«Гляди ж, щоб ти від мене не відстав!»

У тім диму почулися голоси, що співали пісню «Agnus Dei!» [1], і Вергілій пояснює, що се душі, які бажають визволитися з узів гніву. З одним із тих духів, Марком Ломбардо, своїм приятелем із часів побуту в Ломбардії, Данте вдається в розмову про причину зла на землі; наводжу її в перекладі як зразок середньовікової логіки:

Зітхнув глибоко Марко і промовив:
«Ах, брате, світ сліпий, і ти йдеш з нього.

Ви всі живі усякую причину
Скидаєте на небо, якби справді
Все через нього діялось конечно.

Та якби так, то була би даремна
Свобідна воля, й не було б по правді
За добре радість, сум за зло збирати.

Небо дає імпульси ваших змагань —
Не мовлю всіх, та хоч би й так я мовив,—
Вам дано власть — добро від зла різнити,

І вільну волю; ся спершу томиться
В борні з призначенням [2] та як зміцніє
І добре ведена, то все поборе.

Ви піддаєтеся по добрій волі
І більшій силі, і натурі кращій,
Вона ж ваш дух формує — що ж тут небо?

Отож як нині світ зблудив з дороги,
То в вас причина, в собі ж і шукайте;
Я й наведу тебе на вірний дослід.

З рук того, що любується вже нею
Ще як її нема, в дитячих рухах,
В плачу і усміхах дитячих блиска,

---

[1] «Агнець божий» *(лат.)*.— *Ред.*

[2] В оригіналі тут, як і вище, «небо», та, очевидно, се образове речення в значенні долі, призначення чоловіка.

Душа виходить проста, невідуща,
Хіба що при примусі батька свого
Звертається до того, що їй мило.

Спершу її дрібні дрібниці бавлять,
Манять її, й вона біжить за ними,
Коли любов-узда її вподобань не кермує.

Така узда потрібна, се закони;
Потрібний владар, як вежа у місті,
Щоб мож було пізнать: се справжній город [1].

Закони єсть, та чи хто їх держиться?
Ніхто; пастух, що стадові проводить,
Жувати вміє, та не має ратиць [2].

Отим-то люд, що бачить вождя свого
В погоні лиш за тим, що йому любе,
Пасеться сам і ні про що не дбає.

Отож і бачиш, що поганий провід —
Се вся причина, що світ зіпсувався,
А не зіпсована у вас природа.

Звичайно Рим, як вводив лад у світі,
Два сонця мав, що вказували ясно
Оба шляхи — шлях божий і шлях світу.

Та ось одно згасило друге, меч
Злучило з пасторалом, та ті вкупі
Через насильство вам на зло виходять,

Бо в спілці одно 'дного не бояться.
Не віриш тому, глянь лише на колос,
Бо з сім'я кожде зілля пізнається».

---

[1] В оригіналі: che discernesse della vera cittade almen la torre — щоб можна було пізнати хоч вежу в справжнім місці.

[2] Інтересний образ, узятий із Мойсеєвого закону (III, 11), де кажеться, що звірі, які жують жвачку і мають розколені копита (ратиці),— се чисті звірі. Пастух, що веде стадо,— се папа, що вправді вміє жвати, тобто вчити і видавати закони, але не має ратиць, не розрізняє духовної власті від світської, узурпує собі цісарську власть.

Із круга гнівних виводить їх ангел словами: «Beati pacifici» [1], і вони входять у круг лінивих. Вергілій широко викладає Дантові теорію любові як джерела добрих і злих змагань людських (пісні 17 і 18). Піснею 19-ю починається опис третього дня мандрівки по чистилищі та візією Сирени.

Мов сон, мені явилась жінка зизоока
І гикава, з корсатими ногами,
З покрученими пальцями, брудна.

Я глянув, і як сонце розгріває
Холодні члени, що вночі заціпли,
Так позір мій язик її розпутав.

І зараз випростувалась угору,
Вже й на лиці цеглястім барва грає
Рум'янцем, як любов його бажає.

І тут у неї полилась розмова,
А далі й спів, що я з трудом лише
Від нього відірвати міг увагу.

«Сирена я, солодкая Сирена,
Що моряків по морю блудом воджу,
Такий принадний голос мій для слуху.

Я Одіссея вивела з дороги
Своїм співанням. Хто мене послуха,
Той геть не піде, так його вчарую».

Та ще вона і рота не заперла,
Коли явилася жона святая
Прудка, при мні щоб тую пристидати.

«Вергіль, Вергіль! А се тут що за лихо?» —
Вона кричала, і прийшов Вергілій,
Очей не зводячи з лиця святої.

А ся взяла тамту, і розірвала
На ній одежу, й показала голий
Живіт, що пахонув на мене смродом.

[1] «Щасливі миротворці» *(лат.)*.— *Ред.*

Вергілій звиняється, що вже три рази кликав Данте, а сей не чув його голосу, і вони нарешті рушають у дальшу дорогу. Данте плаче; являється ангел, співаючи пісню «Beati qui lugent» [1], а Вергілій не без докору говорить Дантові:

Ти бачив ту старую чарівницю,
Що задля неї лиш над вами б плакать,
І бачив, як від неї рваться треба?

Досить тобі. Ногою тупни в землю
І зір зверни на поваб той, що вабить
Нас вічний у кругах своїх великих.

Вони входять у круг, де люди лежать лицем до землі, стогнуть і плачуть. Данте запитує одного з них, хто він і чому так лежить? Сей, бувший папа Гадріан V, відповідає на його питання:

Чом ми хребтом обернені до неба,
Почуєш зараз, та попереду всього
Scias quod ego fui successor Petri [2].

Між Кіавері й Сестрі гарна річка
Спада зо скелі; з назви тої річки
Мій рід узяв також своє названння [3].

Заледво місяць з чимсь я зазнавав,
Який тяжкий той плащ великий тому,
Кому він чистий; інші тягарі всі

Супроти нього — пух. На жаль, запізно
Я навернувсь; та ставши паном Риму,
Пізнав я всю життя його брехливість.

Пізнав, що там не заспокоїш серця
Ні вище не підеш в житті земному,
То й до небесного я запалав любов'ю.

---

[1] «Щасливі ті, котрі сумують» *(лат.).— Ред.*
[2] Знай, що я був наслідником Петра *(лат.).— Ред.*
[3] Річка називається Лаванья, а рід папи Гадріана V — Фієскі ді Лаванья. Він був папою всього місяць і кілька день і вмер нагло, не мавши навіть іерейського посвячення.

До тої хвилі дух мій був нужденний,
В розладді з богом, скупістю занятий,—
За ню тепер караюсь я, як бачиш.

Що скупість творить, тут виразно видно
В очищуванні душ, пройнятих нею,
Гіркіших кар гора отся не має.

Як наші очі, в земні речі впившись,
Не підіймались до висот небесних,
Так справедливість тут їх в землю тисне.

Як скупість всю в нас до добра любов
Душила й добрих діл не допускала,
Так справедливість покотом поклала,

Зв'язавши, стисши нам і руки, й ноги.
І доки є на те господня воля,
Лежатимем без руху і без сили.

Двадцята пісня малює дальший ряд таких, що грішили захланністю. Опис сього круга Данте починає сильним прокляттям захланності, яку образово називає «старою вовчицею».

Проклята будь же ти, стара вовчице,
Що більше, ніж всі інші хижі звірі,
Жреш у захланності твоїй неситій!

О небо, що кругами своїми,
Як вірять, земних речей біг зміняєш,
Коли ж явиться той, що прожене її?

У крузі захланних серед загального плачу духів Данте чує оклик: «Солодка Маріє!» Почувши ще кілька окликів того самого духа, Данте наближається до нього й запитує його, хто він такий? Дух відповідає йому:

Скажу тобі отсе не для потіхи,
Якої б ждав від тебе, лиш тому,
Що ласки доступив ти перед смертю.

Я корінь був ростини тої злої,
Що християнські всі краї притьмила
Так, що в них рідко добрий плід доходить.

Се був Гугон Капет, що з різника зробився королем Франції і предком капетінзької династії, якої злочини він вичисляє в досить довгім оповіданні, що кінчиться ось якими енергічними рядками:

Захланносте, що ще більш можеш вдіять
Над те, що кров мою втягла так в себе,
Що і про тіло власнеє не дбає?

Щоб меншим здавсь будущий стид від давніх,
Ади, он лілії в Ананью входять,
Христа намісник — наче раб в кайданах.

Глянь, се його удруге висміють,
Його новою жовчю з оцтом поять,
І мре він між злочинцями живими [1].

Глянь на нового ще Пілата злого,
Неситого, що сам без повновласті
У храм жене на пажирних вітрилах! [2]

О пане мій, коли я звеселюся
Й побачу месть твою, що в тайні скрита
Влагоджує твій гнів на сих злочинців?

Далі той самий Капет пояснює свій побожний оклик до Марії богородиці ось якими словами:

Те, що сказав я про єдину ту
Невісту духа божого і що тебе
Заставило звернутися до мене,

Я поясню тобі. Замість молитв усяких
Нам тут положено, допоки день триває,
Святе і праведнеє споминати.

Вночі ж у нас розмови зовсім інші.
Усе нам на устах Пігмаліон,
Якого хіть до золота зробила

[1] З наказу французького короля Філіппа Вродливого Шіарра Колонна з французьким військом напав у Ананії на папу Боніфація VIII; вояки знущалися над ним, від чого він і вмер.

[2] Натяк на знищення тим самим Філіппом Вродливим лицарів ордену св. храму, т[ак] з[ваних] темпларіїв.

Розбійником, і зрадником, і вбивцею
Про горе Мідаса захланного,
Що гнався за своїм бажанням скверним,
За що всі тут на сміх його здіймають.

Тут згадуєм ледачого Ахама,
Що здобич крав, за що ще й досі мучить
Його сердитість Йозує грізного.

Винуєм тут Сапфіру й її мужа
І хвалимо коня, що копнув Гельйодора,
А Полімнестор, що вбив Полідора,

В огиді тут по всій горі блукає.
Нарешті дехто крикне: «А що, Крассе,
Скажи, та ж знаєш ти, як золото смакує?»

Так розмовляємо, хто голосно, хто тихо,
Як у кого настрій тут до розмови,
Чи то прикріший, чи то лагідніший.

Приклади захланності, наведені тут Капетом, узяті почасти з Біблії, а почасти з грецької та римської старовини. Про Ахама, що вкрав часть єрихонської добичі, згадує книга Йозує, розд. VII; про Ананію і Сапфіру, що передали апостолам своє добро, а часть заховали для себе і за се, облічені апостолом Петром, померли на місці, оповідає книга Апостольських діянь, розд. V; про Геліодора, що, висланий Селевком, царем сірійським, аби забрати скарби єрусалимського храму, був поражений ангелом у храмі, оповідає друга книга Маккавеїв, розд. III; про Полімнестора, короля Фракії, що вбив Пріамового сина Полідора, аби забрати його скарби, оповідає троянська сага; а про Красса, римського тріумвіра, відомо, що коли він поліг у битві з партами, вони відтяли йому голову і налили в уста розтопленого золота, примовляючи: «Aurum sitisti, aurum bibe!»[1].

Ледве Данте й Вергілій покинули сі душі і уйшли шмат дороги, коли вся гора задрижала і Данте станув, пройнятий смертельним жахом. Із уст всіх грішників залунали скрики: «Gloria in excelsis Deo!»[2]. Вергілій не

[1] «Ти прагнув золота — пий золото!» *(лат.)*.— *Ред.*
[2] «Слава у вишніх богу!» *(лат.)*.— *Ред.*

знає причини сього явища, лише каже Дантові: «Не бійся, поки я з тобою!»

Данте йде в тяжких сумнівах, про які не сміє говорити з Вергілієм, та ось за ними надходить дух, якого вони не бачили, поки він не заговорив до них: «Брати, дай вам боже мир!» Він каже, що його засудив бог на вічне вигнання, і запитує їх, хто вони і куди йдуть. Вергілій пояснює йому свою подорож із Дантом і запитує, що се було перед хвилею, що гора затряслася і всі покутні душі радісно закричали. Дух пояснює йому властивості сеї країни: тут нема ніякої зміни, ні дощу, ні снігу, ні роси, ні граду, ні хмар, ні блискавок, ні вітру.

Здригається гора, коли душа якась
Так чистою себе вчува, що злетить
Або злетіти хоче, й крик такий

Луна тоді. А доказ чистоти
Лиш власна воля, що зовсім свобідна
Міняє стан свій, тішиться хотінням.

Захоче зразу, та ще не пускає
Наклін, що справедливість в противагу
Поклала в грішенні і у терпінні.

Ось я, що вже п'ятсот і більше літ
Лежав тут в муках, вчув нараз сю волю
Свобідно піднестись на вищий ступінь.

Се був той трус і той похвальний спів
Побожних душ по всій горі для бога
За те, що нас так швидко к собі кличе.

На запитання, хто він, дух відповідає, що він поет Стацій, автор «Фіванської війни» та «Ахіллеїди», яку, одначе, не скінчив. Він вважає себе учеником Вергілія. Почувши ті слова, Данте всміхнувся; се звернуло увагу Стація, і, за дозволом Вергілія, Данте виявляє Стацію, що він говорить власне з Вергілієм. Стацій у зворушенні хоче обняти ноги свого вчителя, та Вергілій зупиняє його:

«Не чини се, брате,
Бо ж сам ти тінь і бачиш теж, що й я тінь».
А він уставши: «Тут пізнав всю велич

Гарячої любви моєї к тобі,
Що, забуваючи свою безтільність,
Я тінь, як дотикальну річ, обняв».

Ангел показує мандрівцям шостий круг чистилища і змазує ще одно «Р» на Дантовім чолі. Вергілій запитує Стація, як се сталося, що він попав у круг захланних. Стацій, усміхнувшися, відповідає, що, власне, за надмірний брак користолюбності він мусив терпіти покуту. Вергілій запитує його далі, як се він, поет «двоякої журби Іокасти», попав між християнські душі? На се відповідає Стацій, що, власне, Вергілієві вірші, де віщовано, що «часи обновляться», верне правда і золотий вік, із неба зійде новий рід на землю [1], се вперше склонило його до християнства. Потім він почув науку християн, бачив, як переслідував їх Доміціан, помагав їм і охрестився й сам, хоч довший час таївся з тим, і за се більше як 400 літ пробув у четвертім крузі чистилища.

Йдучи далі, вони стрічають таких сухих та виголоднілих людей, що ледве кості держаться в тілі. Від одного з них, флорентійця і свого друга Флорезе, Данте довідується, що се кара на тих, що в житті любили багато їсти й пити. В вищім крузі, де в летючім огні мучаться душі чужоложників, Данте знаходить старшого від себе поета Гвідона Гвінічеллі, про якого вже була згадка вище, а сей вказує ще давнішого й більшого поета — Гвідона з Ареццо, «що плаче, і йде співаючи, і зажурений глядить на давню глупоту, але радісно на щастя, що жде його наперед».

На вступі до нового круга їм знов являється ангел і мовить:

Ні, не підете далі, божі душі,
Аж вас огонь пропалить. Ну ж, ідіть
І на співання в нім глухі не будьте!

---

[1] Се славне місце з четвертої «Буколіки» Вергілія, яке в середніх віках уважано пророцтвом на вродження Христа, виглядає ось як:

Magnus ab integro saeculorum nascitur ordo.
Jam edit et virgo, redeunt Saturnia regna,
Jam nova progenies coelo demittitur alto.
[Великий від початку віків народжується порядок.
Уже родить і дівчина, повертається влада Сатурна,
І вже нове покоління спускається з високого неба
(лат.).— Ред.].

Данте злякався й зацукався, бачачи, як у огні горіли людські тіла, та Вергілій каже йому:

«Мій сину, тут лиш мука, а не смерть.
Згадай, згадай! І як на Геріоні
Я ніс тебе без шкоди, чи затрачу

Тебе ось тут, де я вже ближче бога?
Будь певен, що хоч би в отім огні
І тисяч літ стояв, то й волосок

На тобі не згорить. Гадаєш, що дурю?
Іди й переконайся сам рукою
Або краєм плаща. Відкинь тривогу,

Іди до нього сміло, йди сюди!»
Та я стояв, хоч совість йти веліла.
А він, побачивши, що я ще впертий,

Сказав немов сердито: «Глянь, мій сину,
Лиш ся стіна тебе від Беатріче ділить!»
Як Пірам, що при Тізби імені вмирає,
Розкрив повіки і глядить на неї
И на морву, що вся кров'ю зчервоніла,—

Так і моя розвіялась упертість.
І при ім'ю, що все у мене в серці
Зринало, я до майстра обернувся,

А він, хитнувши головою, мовив:
«Чи хочеш ще стояти тут?» — Сміється,
Немов дитину яблуками вабить.

І сам в огонь вступив передо мною,
А Стація просив іти останнім
За те, що довго розлучав нас досі.

А я ввійшов і рад би в скло топлене
Був кинувся, щоб там охолодиться,—
Така надмірна спека тут стояла.

Та батько любий, щоб я підбадьорився,
Весь час лиш говорив про Беатріче:
«Здається, ось її вже очі бачу!»

І вів нас голос, що лунав по той бік,
А ми, ним ведені, в огні спішили
До того місця, де на гору вхід.

«Venite benedicti Patris mei!» [1]—
Почулося із світла так яркого,
Що я осліплений не міг дивиться.

Та сходи ще йдуть високо вгору, і всі три мандрівники лягають на них ночувати. Вранці вони стали на версі, і Вергілій мовить до Данте:

Дочасний, сину, бачив ти огонь
І вічний і дійшов до того краю,
Де я вже сили й погляду не маю.

Сюди я вів тебе умом і скуством;
Візьми ж тепер за вождя власну волю!
Тебе не спинить шлях стрімкий, тісний.

Дивись на сонце, що на твоїм чóлі
Відблискує, на цвіти, трави й корчі,
Що ся земля сама від себе родить.

Аж стрітиш гарні, радісні ті очі,
Що слізьми кликали мене тобі на поміч,
Посидь ось тут і походи між людом.

Не жди від мене слова ні кивка,
Бо й твій суд вільний, простий і здоровий,
І блуд би був не йти тобі за ним.
Отим-то й будь сам паном над собою [2].

Данте доходить до земного раю, перед яким пливе ріка Лета. За рікою він бачить розкішний гай, а в ньому проходжується гарна женщина, зриваючи цвіти, немов Єва перед гріхопадінням; вона грає ролю посередниці між Дантом і Беатріче, і Данте далі називає її Матильдою. Стріча з Беатріче займає аж п'ять останніх пісень

[1] «Прийдіть благословенні мого батька!» *(лат.).— Ред.*
[2] В оригіналі дуже цікавий, та неможливий для перекладу зворот: Perch' io te corono e mitrio — отим-то я короную й митрою оздоблюю тебе, даю тобі світську й духовну власть над тобою.

«Чистилища» і обставлена такою масою глибоких, іноді зовсім неясних алегорій та символів, що без дослівного перекладу й коментарія годі братися до їх представлення. Беатріче на кінці довгого походу алегоричних фігур над'їздить у тріумфальнім двоколіснім повозі, тягненім грифом; біля правого колеса того воза танцюють три женщини: одна — червона, друга — зелена, а третя — біла; далі йдуть дві старші женщини: одна в костюмі лікаря, а друга з мечем. Порівнявшися з Дантом, віз зупиняється, з нього виходить женщина, заслонена білим серпанком і увінчана оливною гілкою, а під зеленим плащем має на собі сукню огнисто-червоного кольору. Данте почуває в її погляді силу давньої любові, та притім такий страх, що звертається до Вергілія, як перелякана дитина до матері, з словами:

Ані краплинки крові в мні немає,
Щоб не тремтіла! Знаю я той знак
Старого полум'я!

Та Вергілія вже нема біля нього, і він заплакав. Матильда упоминає його:

Не плач ще, Данте, що пішов Вергілій!
Не плач іще, бо доведеться плакать
Від інших ран!

Аж тепер Беатріче звертає свій зір на нього і промовляє:

Поглянь на мене! Глянь — я Беатріче!
Що, варто було йти на сюю гору?
Чи ти не знав, у чім тут людське щастя?

Данте говорить далі про себе:

Я зір схилив униз на джерело,
А бачачи себе в нім, на траву зирнув,—
Такий великий сором я почув.

Вона здалась мені, як тая мати,
Що до дитини остро промовляє,
Та в гіркості чуть смак її любові.

Вона звертається з промовою до тих святих жінок, які окружали її, і говорить, що

Тому остріше я відповідаю,
Щоб чув отой, що там край річки плаче,
Щоб рівну міру знав провин і болю.

Вона докоряє йому, що багато обдарований богом якийсь час ішов простою дорогою, але коли вона «опинилася на порозі другого віку», се значить із панни стала жінкою, і «відмінила своє життя», тобто вмерла,

Він занехав мене й віддався іншим.

Коли я з тіла піднеслась до духа
І виросла моя краса й чеснота,
Йому я стала менш цінна і мила.

Він навернув свій хід на шлях неправий,
Погнавсь за щастя злудною марою,
Що не сповня своїх обіцянок ніколи.

Даремно я йому об'яви слала
І снами й іншими знаками к собі
Знов кликала,— йому все те було ніщо.

Так низько падав він, що всі способи
Спасти його являлися слабими,—
Лишивсь лиш той — вказать йому
пропаще плем'я.

Отим-то я сама йшла в царство мертвих
І того, що сюди його спровадив,
Просила в поміч ревними сльозами.

Нарушен був би божий суд високий,
Якби пройшов хтось Лету й пив її
Живущу воду без якоїсь плати,
Без жалю за гріхи, що сльози ронить.

У 31-й пісні Данте без ніякого вступу наводить дальшу свою розмову з Беатріче.

«О ти, що там за річкою святою,—
Звернулася до мене острим словом,
Якого вістря вже мене боліло,

Коли отак нещадно промовляла,—
Скажи, чи все те правда? На такий
Великий закид дай своє признання!»

Та дух живий у мні так заметався,
Що голос, хоч здіймався, зараз глух,
Поки з уст моїх здужав вилетіти.

Вона зирнула й мовить: «Ще міркуєш?
Відповідай, бо ж споминки смутної
Отся вода чей ще не змила з тебе».

Замішання й страх, докупи взяті,
Таке з уст моїх витиснули «так»,
Що лиш очима мож було пізнати.

Як лук нап'ятий тріскає в тій хвилі,
Коли занадто сильно був нап'ятий,
І слабо лиш стріла у ціль попаде,

Так я зламався від тяжких докорів,
Слізьми залився, застогнав тяженько,
І голос щось немов душило в горлі.

Вона ж ізнов: «У всіх моїх бажаннях,
Що довели тебе добро любити,
Понад яке добра більш не шукають,

Які рови знайшов ти півперечні,
Які ланці, що дальший хід спинили
І відібрали всякую надію?

Які то по́легші, які кори́сті
Тобі являлись на чолі тих інших,
Що мусив сам ти йти поперед ними?»

Гірке зітхання витислося з груди,
Ледве добувся голос на відповідь,
І лищ з трудом до слів зложив я губи

І рік крізь плач: «Теперішньої речі
І їх фальшива розкіш звабила
Мене, коли ваш вид від мене скрився».

Вона: «Чи промовчиш, чи заперечиш
Те, що признав, не менше звісна буде
Твоя вина; суддя її всю знає.

Та що своїми власними устами
Ти каєшся в гріхах, то в нашім дворі
Відвернеться від тебе вістря кари.

Та щоб ще більше каяття почув ти
За блуд свій і аби другого разу
Сильніший був, коли Сирену вчуєш,

Відкинь причину плачу, слухай тут!
Почуєш, як у протилежний бік тебе
Мій труп погребаний звернути мусив.

Ні штука, ні природа не справляла
Тобі такої розкоші, як тії
Вродливі члени, що колись носили

Мене й тепер розсипались на порох.
Коли ж найвища розкіш так тебе
Здурила через смерть мою, який же

Смертельний твір тебе ще міг привабить,
Щоб ти бажав його? При перших стрілах
Злудного твору ти повинен був

Летіть за мною, що уйшла з-між них.
І твоїх крил не мусила в'язати
Ні дівчина, ні жодна річ минуща».

В 31-й пісні Маргарита переводить Данте через ріку Лету й обмиває в ній його голову, а в 32-й пісні до нього промовляє Беатріче вже в земнім раю, сидячи під райським деревом, що зазеленіло при її наближенні. Тепер вона промовляє далеко ласкавіше, як першого разу:

Тут будеш ти короткий час як гість,
А потім вічно будеш враз зо мною
Горожанином того Риму, де Христос

Є римлянином. Тож для блага світу
Який тепер на так лихій дорозі,
Гляди на віз мій і на те, що в нім,

Аби, вернувшися знов на той світ,
Ти все те міг докладно написати.

Данте, сидячи при її ногах, бачить, як віз, на якім приїхала до раю Беатріче, часть по часті розривають різні звірі. Насамперед його шарпає орел, потім лис виносить усе з його середини, нарешті з-поміж коліс вилазить дракон і запускає свій хвіст також у середину воза, почім увесь віз і дишель покривається пташачим пір'ям. Із усіх частин воза висуваються рогаті голови, а посеред них виринає блудниця, що цікаво та ласо озирається довкола. До неї приступає велетень, б'є її завзято від голови до ніг, а потім тягне з собою в ліс. Усі ті картини мають символічне значення і характеризують зіпсуття римської церкви.

В 33-й пісні Беатріче з Данте відходить набік від того супроводу духів, серед якого сиділа під деревом, а коли вони були самі, вона зирнула на нього лагідно і сказала:

Ходи-бо скорше, ближче тут до мене,
Щоб ти міг чути якнайдокладніше
Все те, що маю я тобі сказати.

Данте наблизився до неї, та не міг промовити нічого. Тоді вона запитала:

О братчику, чому не смієш ти
Тепер, коли самі ми лиш обоє,
Розпитувать про все те, що ти бачив?

Данте відповідає на се несміло:

«О пані, те, чого мені потрібно,
Вам відоме, як також усе те,
Що вдоволити може ту потребу».

Вона ж на те: «Хочу, щоб ти тепер
Свобідний був від сорому і страху
Й не говорив, як чоловік у сні».

Вона толкує йому ті явища, що він бачив під деревом, і заповідає, що недалекий уже час, коли явиться богом зісланий чоловік і вб'є блудницю та велетня, а його ім'я буде 515. Се пророкування наслідує подібне пророкування Апокаліпси, в якій віщується прихід чоловіка, що його ім'я буде 666. Дантове пророцтво, написане римськими цифрами DXV, дає в скороченні слово Dux, яке коментатори прикладають одні до воєводи Кангранде делла Скала, а інші до цісаря Генріха VII. Аби зміцнити пам'ять і розум Данте для тих чудес, які має бачити далі, Беатріче велить одній гарній женщині напоїти його водою ріки Еуное. Поет кінчить сю пісню і заразом другу часть своєї поеми ось якими рядками, зверненими до читача:

Коли б, читачу, мав я більше місця
До писання, я б оспівав хоч в части
Солодкий той напій, якого я

Не міг відпитися. Та що вже всі листки
Заповнені, які для сеї пісні
Я призначив, то далі не пускає

Мене узда моєї штуки. Від води
Тієї пресвятої я вернув
Покріплений, немов нова ростина,

Відновлена у зелені новій,
Очищений і приготований
Летіти вгору, в зоряні простори.

VII

БОЖЕСТВЕННА КОМЕДІЯ

В. РАЙ

Опис раю в Дантовій поемі полягає — пригадую се — на Птоломеєвій системі будови світу, по якій земля творить недвижний осередок усього світу, а довкола неї в концентричних сферах підіймаються дев'ять рухомих небес, поперед усього сім сфер планет: Місяця, Меркурія, Венери, Сонця, що старою астрономією

зачислювалося також до планет, далі Марса, Юпітера й Сатурна. Понад тими сімома сферами здіймається восьма сфера постійних звізд, дев'ята — т[ак] зв[ане] кришталеве небо, або Primum mobile [1], і нарешті десята, огниста сфера, так зване емпірейське небо, якого центром єсть бог. Він також недвижний, але від нього виходить усякий рух на світі. Отсі всі круги аж до найвищого перелітає Данте під проводом Беатріче. Опис того лету починається ось якими рядками:

Пресвітлість [2] того, що усе ворушить,
Проймає всю вселенну і ясніє
В одній частині більш, у другій менше.

Я в небі був, що найбільш того світла
У собі має, і такеє бачив,
Чого ніхто, вернувши відтам, словом

Сказать не може ані не зуміє,
Бо, до мети найвищої зблизившись,
Наш розум поглибляється так дуже,

Що пам'ять відтам не знаходить шляху.

Вихідною точкою його мандрівки в небесні сфери був один момент екстази, який він описує ось як. На визвання Беатріче він вдивляється в сонце, яке тепер не разить його.

Не довго я глядів, та й не так мало,
Щоб не зуздрів, як раптом іскри присли,
Мов від заліза, що в огні нагрілось.

І враз здалось мені, що день із днем
Злучився, мовби всемогучий небо
Ще другим ясним сонцем прикрасив.

Се Беатріче стояла, в вічні круги
Втопивши зір, і я звернувсь до неї
Очима, відвернувши їх від сонця.

---

[1] Перша рушійна сила *(лат.)*.— *Ред.*
[2] В оригіналі gloria — разом і слава, й світлість.

І вид її впливав на мене так,
Як Главкові було, коли з'їв зілля,
Що божеством морським його зробило [1].

Данте дивується своєму захватові, та Беатріче виясняє йому, що він уже не на землі, а з скорістю блискавки перелітає небесні простори. Данте почуває себе, як пливак на безбережному морі:

Пливу по хвилях, де ніхто не плив ще;
Мінерва дме, веде нас Аполлон,
А дев'ять муз — то дев'ять зір Ведмедя.

Беатріче обертається до нього словами:

З подякою зверни свій ум до бога,
Що дав нам долетіть на першу зорю.

Ся перша зоря, найближча до землі,— се Місяць, і Данте з звичайною середньовіковою наївністю запитує свою провідницю, що значать ті плями на Місяці, в яких люди бачать пам'ятку Каїна. Беатріче всміхається на се, запитує його, як він сам думає про се, а він каже, що причина явища, мабуть, та, що тут мішається густіше з рідшим. І знов Беатріче всміхається і довгими схоластичними силогізмами доказує йому його помилку, але вбачає причину в самій божеській натурі світла, що неоднаково проявляється в різних тілах.

У третій пісні Данте уперве бачить душі святих; їх лиця були, як образи, відбиті в дзеркалі. Беатріче каже йому, що се такі святі, що невповні встоялися в своїх обіцянках богу. Данте заговорює до одного духа, і дух дає себе йому пізнати, як Пікарда, сестра Корса Донаті, який силою витяг її з монастиря і примусив узяти шлюб із нелюбим чоловіком. Він запитує її, чи ті, що живуть тут, у тій «найповільнішій сфері», тужать за вищим місцем? Вона відповідає, що сила любові зовсім заспокоює їх бажання.

[1] Грецька легенда про Главка-рибака, що, ловлячи риби в морі бачив, що деякі, кинені на траву, підскакували сильно і падали в воду. Бажаючи знати, що додало їм такої сили, він почав гризти ту траву і почув у собі непоборний потяг до води, скочив у море і зробився морським божеством.

Коли б ми вище бути забажали,
То те бажання не було би згідне
Із волею того, хто тут вмістив нас.

На Дантове запитання вона оповідає йому своє земне життя: вроджена побожність завела її до монастиря в ранній молодості,

Та вирвали мене мужчини, звиклі
На зле більш, як на добре, з келій любих,—
Бог зна, як відтоді уплив мій вік.

Беатріче толкує йому далі, що в небі нема постійних кругів, що всі святі живуть у однаковім блаженстві, а тільки для його смислового ока являється певне степенування.

Духи, як іскри, тисячами окружають їх хід. Данте почуває гаряче бажання дізнатися від них дещо нового. Перша така іскра, що від Дантового запитання ще більше роз'ясняється, озивається до нього:

Я цезар був колись Юстініан;
Чуттям найвищої любви пройнятий,
З законів зайве я й пусте усунув.

Він оповідає, що зразу вірив у те, що Христос мав лиш одну, божеську натуру, поки патріарх Агапіт не звернув його увагу й на людську натуру Христову. Тільки почувши себе в повній єдності з церквою, він узявся до законодатного діла. Далі розмова сходить на біжучу італійську політику, і Юстініан говорить про Карла Великого, про гвельфів і гібелінів, про роль Франції в Італії, як чоловік, добре начитаний у біжучих газетах.

Пісню сьому займає виклад Беатріче про конфлікт бога з природою і з чоловіком і про те, як бог волів дати своє власне єство, свого сина на смерть, ніж би мав просто дарувати людям їх провину. В пісні VIII Данте долітає на планету Венеру. Тут знов біля нього збираються блаженні духи, і він розмовляє з Карлом Мартелем, сином Карла II, короля неаполітанського і зятем Рудольфа Габсбурзького. Данте завдає йому питання, чому з солодкого, доброго насіння виростає іноді гіркий

плід? Не буду слідити за сею дискусією, яка доходить до досить драматичного диспуту. До нього наближається інший дух (пісня IX), Куніцца, сестра відомого тирана Еццеліно да Романо, яка зачинає свою промову ось як:

В тій части того псованого краю
Італії, що між Ріальто й Бренти
Та Пяви джерелами розложився,

Стоїть горбок не дуже-то й високий,
Де ще недавно похідня горіла,
Що люто нищила ціле около [1].

Вона і я — ми із одного корня;
Я звалася Куніцца й тут сіяю,
Бо сеї зорі блиск мене в житті споміг [2].

Вона пророкує велике горе Падуї, пораження падуан, убивство в Фельтрі та пораження ферарців. По її віддаленні Данте сходиться з духом Фолькона з Массілії. Він признається до своїх молодих любощів, поки не вступив до монастиря, і додає добродушно:

Тут ми не жалуєм, лиш усміх маєм
Не за провину — ся не йде й на думку,—
А задля сили, що вела й все знала.

В десятій пісні Данте описує круг Сонця, в який уходить тепер, і свою стрічу з Томою Аквінатом, який, привітавши його, представляє йому інші «сонця» середньовікової теології: Граціано, Петра Ломбарда, премудрого Соломона й інші світила. Одинадцята пісня починається прецікавою рефлексією Данте, яку репродукую тут:

О глупотна турбото всіх смертельних!
Які ж зрадливі всі ті силогізми
Тих, що униз твої звертають крила!

---

[1] Себто її брат Еццеліно.

[2] Пані Куніцца куштувала, як виходить із сього рядка, немало любощів у житті, та се не перепинило їй зробитися святою.

На право сей іде, той на лікарську штуку [1],
А інший на попівські хліби;
Сей ловить власть інтригами й насиллям,

Той на грабіж, другий на горожанський
Гешефт, а інший, відданий розпусті,
Теряє сили, інший все дармує.

Та я, свобідний від усіх тих речей,
Із Беатрічею був там у небі,
Де славно так усі мене приймали!

Справді, не мала сатисфакція, та, на жаль, дуже мало кому доступна. Тома Аквінат у тій пісні величає св. Франціска з Ассізі і жалується на те, що з так святого пня так мало виростає гідних його паростей:

Є ще такі, що, боячися шкоди,
К пастирю тиснуться, та їх так мало,
Що не багато на їх крій сукна йде.

Дванадцята пісня містить похвалу св. Домініка та його компанії в боротьбі з єресями; про спосіб тої домініканської боротьби, що доходив до крайніх жорстокостей, Данте говорить лише легким натяком:

З ученістю сполучуючи запал
І чин апостольський, у світ він кинувсь,
Як потік з гір, що з повних джерел буха;

І в єрестицькі хащі він з розгоном
Ударив, і то там найнасильніше,
Де найсильніший опір показався.

Вірніше було б, якби Данте порівняв сю домініканську течію не з потоком, а з огнем, що, почавши палити «хащі єресів», мало що не дійшов до спалення самого пня людської цивілізації.

Тринадцята пісня занята викладом сидеральної астрономії, певно, дуже вчена й дотепна на свій час, але

[1] В оригіналі: ad Aforismi [з лат. ad aphorismos.— *Ред.*] — так називався класичний підручник старої медицини, написаний Гіпократом.

менше цікава і не скрізь зрозуміла для нас. Викладає, розуміється, Тома з Аквіна. Данте не без іронії характеризує сей виклад ось якими віршами:

Від центра в круг, а з круга знов у центр
Ворушиться вода у круглій ванні
По тому, як попхнуть з нутра чи з боку.

Душа Томи замовкла нарешті, а слово забирає Беатріче і звертає питання в інший бік:

Скажіть йому, чи блиск сей, що ним тут
Осяяна суть ваша, вам навіки
Останеться, так як тепер сіяє?

А як останеться, скажіть, коли
Ви знов одінетесь в тіла видимі,
Чи блиск отой вам не заступить очі?

Голос, подібний до голосу ангела, що благовістив Марії, виясняє се питання. Весь круг душ розпалюється ще більшим світлом радості, ніж яснів досі. Данте глядить на Беатріче, і в тій хвилі незрима сила уносить їх обох в вищу сферу.

В п'ятнадцятій пісні описана Дантова стріча з його предком Каччіагвідою. Він являється Дантові в формі живого топаза і починає говорити таке, чого Данте зовсім не розуміє,— се з конечності, додає Данте, бо говорив такі речі, що перевишають усі поняття смертних. Потім, одначе, він знизився до мови, зрозумілої смертним.

Благословенний ти, о триєдиний,
Що сім'ю мойому вказав такую ласку!

Данте запитує його, як він зветься, і одержує ось яку відповідь:

Потомку мій, якого я ще ждучи
Втішався — я колись був корінь твій
Той, по якім весь рід ваш назву носить,

Той, що вже звиш сто літ покутну гору
На першій гзимсі обходити мусить,
Се був мій син, твій прадід. Ти й повинен

Ту довгу муку добрими ділами
Йому вкорочувать. Флоренція
В старих ще мурах проживала тихо,

Була тверeза й чиста. Не було там
Тих ланцюжків і чівок золотих
Ні дам у черевиках дорогих

Та поясах, що більш впадали в очі,
Як сама постать. Ще дочка при самім
Уродженні не турбувала батька,

Бо вчасне замужжя та посаги
Зовсім не переходили ще скромну міру.
Доми ще пусто без жильців не спали,

Ще не спровадився Сарданапал,
Щоб показать нові ряди в кватирах.
Учелатойо [1] ще не сіпалась

Буть вища понад римський Монтемало [2];
Та як потім перевершила зростом,
Так незабаром упаде глибоко.

А Беллінчона Берті я ще бачив
Вперезаного в кість і шкіру; жінка
Його при дзеркалі рум'яниться не вміла.

І Нерлі й Веккія я бачив, як
Ходили в неподежених кожухах,
А їх жінки сиділи при куделях.

Щасливі! Кожда з них ще мала певність,
Де буде гріб її, й не пустувало
Супруже ложе через франкську слабість.

Одна раз в раз колиски пильнувала,
Приспівуючи мовою м'якою,
Якою вперве родичі втішались;

---

[1] Учелатойо — гора на північ від Флоренції, з якої видно все місто.

[2] Монтемало, або Монтемаріо,— гора на північ від Рима.

Друга, прядучи лен, біля куделі
Оповідала про старі події
Троян або про Рим і Фієзолє.

Такі Чангелла, Лапо Сальтереллі [1]
Були б тоді правдивим дивоглядом,
Так як тепер Корнелья й Цінцінат.

В такім спокійнім, гарному житті
Міщан, в такій любезній вітчині,
В так чесному сусідстві привела

Мене Марія у тяжкім породі.
У вашім древнім баптістерії
Мене хрестили на йм'я Каччіагвіда.

Брати були Моронто й Елізео;
Із Валь ді Падо взяв собі я жінку,
З якої й твій виводиться придомок [2].

Під цісарем Кіндратом я служив,
І він надав мені рицарський пояс,—
Се заслужив я чесними ділами.

З ним я ходив боротися з неправим
Законом там, де з пастуха вини
Люд присвоїв собі все ваше право.

В тім бою та мене юрба погана
І розв'язала з тим зрадливим світом,
Якого лесть поганить многі душі,—

І так засмучений я тут знайшов спокій.

Шістнадцята пісня зайнята дальшим оповіданням Каччіагвіди про стару Флоренцію і має лише локальне значення; в сімнадцятій пісні той же предок віщує Дантові його будущу долю:

Як Іполит, що вийшов із Афін
Задля лихої мачухи-зрадниці,
Так мусиш ти Флоренцію покинуть.

---

[1] Відомі в Дантових часах флорентійські джигуни та донжуани.
[2] Назва Альдігері ломбардського походження.

Обкладинка першого видання книги І. Франка «Данте Алігієрі. Характеристика середніх віків. Життя поета і вибір із його поезії» (Львів, 1913)

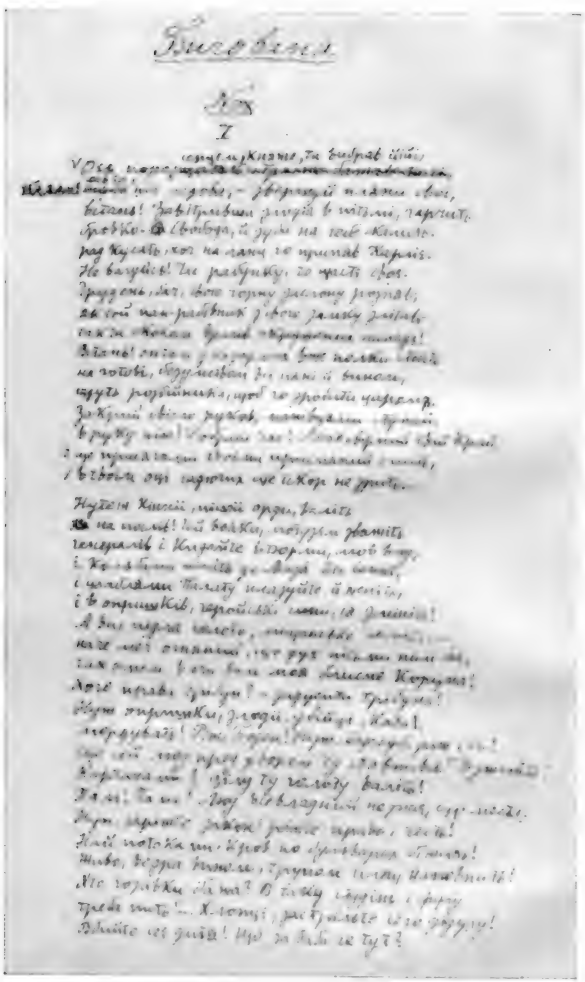

Автограф першої сторінки перекладу І. Франка з книги В. Гюго «Кари» («Бичування»)

Там того хочуть, заходи вже роблять,
І швидко вчинить той, що про се мислить
Там, де Христа щоденно продають.

Розпустять вісті й скривдженим, як завше,
Вину припишуть, але помста вкаже
На кривду того, хто її голосить.

Покинеш все, що ти кохав найбільше,—
Се буде перший постріл, що досягне
Тебе із лука твойого прогнання.

Зазнаєш ти, як солоно смакує
Хліб в чужині і як то важко й тяжко
Чужії сходи вверх і вниз топтати.

Та найважкішим каменем наляже
На тебе товариство глупе й підле,
З яким ти разом в провал сей звалишся.

Воно безтямно, глупо і безчесно
Тебе ме шарпати; та трохи потім
У них, не в тебе, виски зчервоніють [1].

Нерозум їх поводження тебе
Так нарозумить, що признаєш кращим
Творити партію собі самому.

Лишаю на боці дальшу часть сього віщування, наведу ще слова, якими той же предок прощає Данте:

І він сказав: «Сумління неспокійне
Чи через власний, чи громадський сором
Все чутиме у твоїм слові гіркість.

Та ти про те нічого не затаюй,
Все вияви, що бачив і зазнав,
Хай чухається той, кого свербить.

---

[1] Мова про партію білих, із якою Данте пішов на вигнання, та швидко порвав усякі зносини; вони ж у р. 1304 і 1305 безуспішно пробували оружною силою вернути до Флоренції.

Бо хоч гірке при першім покоштунку
Те, що ти скажеш, то протравлене
Воно полишить життєдайну страву.

Мов вітер, що найвищі верховіття
Найдужче гне, так буде поклик твій,—
А се основа честі немалої».

У XVIII пісні Данте вже в сфері Юпітера. Тут він бачить ангелів, що, мов пташки, літають у повітрі і, порядкуючися в довгі ряди, творять образи букв, то D, то I, то L, а далі й цілі афоризми вроді: «Diligite justitiam!» [1]. Нові ангели й святі душі роблять щораз то інші комбінації та узори в тім роді,— картина взята Данте, певно, з якогось земного маскового балу. Йому являється небесний орел, зложений із великого множества святих, який говорить своїм пташачим дзьобом:

Я справедливий був і був побожний,
За те й піднесений до тих пишнот,
Яких самим бажанням не осягнеш.

Данте запитує того орла про те, що його мучить і що орел, читаючи в його душі, висловлює ось як:

Над Індом десь уродиться людина,
Ніхто їй там не скаже, не читає,
Не пише ані разу про Христа;

Та добрі всі її діла й хотіння;
Оскільки розумом людським збагнути
Життя й язик її від злого вільні.

І вмре вона без хрещення, без віри,—
Чи може засудить її суддя правдивий?
І де вина її, що прожила без віри?

В доступних мені книжках я не знайшов пояснення сих, у всякім разі, незвичайних рядків. Можна би догадуватися, що Данте натякає в них на індійського царевича Готаму, прозваного Буддою, не знаючи, що той царевич жив більше як 500 літ перед Христом.

[1] «Любіть справедливість!» *(лат.).— Ред.*

На се питання той сам орел відповідає:

Хто ж ти такий, що хочеш суд судити
Над тим, що миль на тисячу далеке,
Тісним розсудком, що на п'ядь сягає?

Земній твори, тупоумні духи!
Найвища воля сама в собі добра
Не відступа від себе, бо вона

Найвищеє добро. Що з нею згідне,
Те й праведне. Сотворене добро
Її до себе притягнуть не може,—

Вона ж його своїм промінням творить.

В двадцятій пісні небесний орел вичисляє свої складові часті: його око — се Давид, цар і співак. Брови зложені з п'ятьох огнів: Траяна, що потішив бідну вдову жидівського короля Гіскії, що йому за його молитвою бог причинив 15 літ життя; Константина, що переніс столицю з Рима до Візантії, «аби вступитися пастиреві», тобто зробити місце папі.

Тепер він знає, що те зло, що вийшло
З його добра, йому хоч не шкідливе,
Та всьому світу вийшло на погубу.

У XXI пісні описано стрічу Данте з Петром Даміаном, славним аскетом із XI віку, що при кінці свого життя був вибраний єпископом. Немило згадує він про се своє підвищення:

Не много вже мені життя лишилось,
Як вибрали мене і затягли
Під капелюх, що нині переходить

Все з злих на гірших. Був колись Петро,
Був і «сосуд велій» святого духа [1],
Оба худі та босі мандрівці.

Та нові пастирі — їх справа й зліва
Піддержують і водять, бо тяжкі,
І ще й їх шлеп носить за ними треба.

[1] Апостол Павло.

Своїм плащем вони вкривають коней,
Так в одній шкірі ті два звірі ходять —
Терпливосте небесна, ти й се терпиш!

У XXII пісні до Данте наближається св. Бенедикт Нурсійський, основатель славного монастиря Монтекассіно (529 р.); він також жалується, що хоч за життя збудував драбину до неба (scalae coeli), то тепер

Ніхто з землі й ноги не піднесе,
Щоб по драбині тій іти до неба,
І мій устав лиш пергамент псує.

Ті мури, що колись були абатством,
Тепер розбійницьким притоном стали,
А ряси — міхами з зіпсутою мукою.

В XXIV пісні описана поява св. Петра, голови апостолів і по середньовіковому віруванню першого папи римського:

Як у нутрі годинника колеса
Так обертаються, що глядачеві перше,
Здається, спочива, останнє ж швидко ходить,

Так танець душ в тім крузі світлянім,
Що різно в нім кружили, повільніше
Й скоріше, вказував у них безмірну радість.

З-поміж світил, що там були найкращі,
Зішло одно, таке блаженно-ясне,
Що не було яснішого від нього.

І тричі доокола Беатріче
Обтанцювало з так розкішним співом,
Що не збагне його моя уява.

«Святая сестро, що усильно так
Благаєш нас, задля любви твоєї
Я вийшов з того круга світляного».

Отак, спинившися, святий огонь,
Звертаючися до моєї пані,
Промовив ті наведені слова.

Вона ж: «Світило вічне того мужа,
Якому дав господь ключі небесні,
Що нам до сих чудес відперли браму.

Спитай сього про легші й тяжчі пункти,
Як зволиться тобі, у справах віри,
Якої силою ти йшов поверх води.

Чи праві в нього віра, і надія,
Й любов? Не тайна буде се для тебе,
Бо ти глядиш туди, де видно все.

Та що се царство лиш правдива віра
Здобути може, то найліпше буде,
Коли ти сам її від нього взнаєш».

Св. Петро задає Дантові ось яке питання:
«Скажи одверто, добрий християнине,
Яка у тебе віра?» І при тім
Чоло підняв до вічного він світла.

Тоді звернувся я до Беатріче;
Вона ж кивнула ласкаво до мене,
Щоб з джерела душі пустив я чисту воду.

«Та ласка, що дозволила мені,—
Почав я сповідаться тут перед князем
Апостолів,— хай дасть мені сказать, що знаю,

Як праведне перо твойого брата,
З яким ти, батьку, на правдивий шлях
Рим навернув, писало, так я вірю.

Віра — се суть того, чого ми чаєм,
А доказ того, чого ми не знаєм,—
Се, на мій погляд, увесь зміст її».

Тоді почув я: «Думка справедлива,
Коли пізнаєш, чом Павло зве віру
Раз змістом, а другий раз доказом».

На сеє я: «Глибокі тайники,
Які тут зору мойому відкриті,
Там криються перед людей очима,

Так що в існування їх тільки вірять,
На вірі ж всю надію опирають;
Для того й віра єсть основою надії.

Із тої віри мусимо опісля
Без бачення висновувать все дальше,
Тому в ній наша доказова сила».

Мов подих полум'я любовного,
Почув я відповідь: «Уповні повновартна
Монета ся металом і вагою.

Та ще скажи, чи маєш ти її?»
А я: «Таку блискучу й непорушну,
Що в ній нема неясного нічого».

Пропускаю дальше досить просторе екзаменування, в якім Петро задав Данте ще п'ять питань і яке кінчиться остаточним визнанням його віри:

Вірю в одного предвічного бога,
Що, сам недвижний, рушає все небо
Любов'ю й тугою. На се я маю

Не тільки докази фізичні та
Метафізичні, але й саму правду,
Яка з отсього місця полилася

Через Мойсея псалми та пророків,
І Євангеліє, і через вас,
Що, духом божеським огріті, написали.

Вірю в три первовічнії особи,
Вірю, що в них одна суть, а потрійна,
Так що про них і «суть», і «єсть» умісне.

Сей екзамен, який треба вважати Дантовим оправданням його правовірності супроти можливих закидів єретичної тенденції його поеми, кінчиться ось якими рядками:

Мов пан, почувши від слуги свойого
Щось йому миле, обійма слугу,
Коли той замовчав, і новині радіє,

Так і мене, коли я замовчав,
Тричі з блаженним співом обняло
Апостольське світило, що мені
Веліло промовлять і так моїм словам раділо.

Після сього найвищого оправдання через блаженного князя апостолів Данте в початкових рядках XXV пісні ще раз, останній раз у тій поемі, лине думкою до свого рідного міста і потішає себе надією вернути до нього оправданим і прославленим.

Коли б могла отся свята поема,
В якій мені до помочі стояли
Земля і небо многими роками,

Так, що я вихуд за той час,— коли б
Вона могла перемогти жорстокість,
Що виключа мене із стайні гарної,

В якій ягнятем спав я, недоступний
Вовкам, які й тепер її ще облягають,
О, з іншим голосом, з увінчаним

Волоссям я вернув би як поет
До неї й почесний вінець прийняв
При джерелі, в якім мене хрестили.

Бо там до тої приступив я віри,
Що душі наші з божеством єднає,
Задля якої і Петро святий
Чоло моє отак благословляє.

В дальших піснях описана дальша мандрівка через кришталеве й емпірейське небо аж до того найвищого місця, де Дантові в морі світла являється лице самого бога в формі круга, зложеного з трьох різнобарвних, а проте однакових кругів. Данте заглиблює свій зір у той образ і

Тут щезла міць фантазії велика,—
Та вже всю волю в мене, все бажання,
Мов колесо розмахане в розгоні,

Ворушила любов, що движе сонце й зорі.

Сим і кінчиться та одинока в історії людської творчості поема.

ДАНТОВА ДРУГА ЛЮБОВ

Першою була Беатріче.

Не маємо причини сумніватися, що се була дійсна женщина, близька сусідка Дантових родичів, Беатріче Портінарі, яку Данте перший раз побачив, бувши ще малим хлопцем, із якою потім видався рідко, невважаючи на те що товаришував з її братом Манеттом, і яка коло р. 1285 вийшла заміж за флорентійського патриція Симона де Барді. Родичі звали її скороченим іменем Біче, як бачимо з заповіту її вітця Фолькона Портінарі з д[ня] 15 січня 1287, де між іншим написано: Item dominae Bici filiae meae et uxori domini Simonis de Bardis reliqui libri 50 ad florenos [1].

Тим самим іменем називає її також Данте в своїм найвчаснішім сонеті, якого він не включив у свою збірку «Vita Nuova» і в якім говорить про своїх двох молодих приятелів Гвідона Кавальканті та Лаппона делі Уберті і в мріях уявляє собі спільну з ними та з трьома любовницями плавбу човном по морі.

Гвідоне, я б бажав, щоб ти, і я, і Лаппо
Були враз перенесені якимось чаром
На човен і щоб ніс нас кождий вітер
По морю там, куди б ми забажали.

Щоб жадна буря, жадна зла негода
Плавби спокійної нам не мутила
І щоб між нами панувала згода
Й бажання жить довіку нерозлучно,

[1] Joh. Andr. Scartazzini. Dante Alighieri, seine Zeit, sein Leben und seine Werke. Zweite mit Nachträgen versehene Ausgabe. Frankfurt a. M. 1879, стор. 141.
[Цим самим пані Біче, моїй дочці, дружині пана Симона де Барді, відписую 50 фунтів згідно всіх формальностей (*лат.*).— *Ред.*].

Щоб монна Ванна і ще монна Біче,
І третя, що числом зоветься «тридцять»,
Тим самим чаром з нами враз знайшлися,

І щоб ми всі вели любовнії розмови,
І кождий так був рад своїй коханій,
Як сам своєму щастю життєвому.

Беатріче вмерла д[ня] 9 червня 1290 р. «По її смерті,— пише Боккаччо,— був Данте так пройнятий болем та журбою, що многі його найближчі свояки та приятелі побоювалися, що тільки смерть зробить кінець його пригнобленню. Бачачи, як він не слухає жадних потіх та заохот до дальшого життя, вони думали, що він незабаром умре. Дні й ночі проходили йому однаково, ані одна година дня ані ночі не проходила без нарікань, зітхання та обильних сліз. Здавалося, що його очі зробилися двома джерелами води, і многі дивувалися, відки в нього береться стільки сліз» (Scartazzini, op. cit., ст. 145). Сей стан тривав досить довго, та не така слаба була фізична й духовна організація поета, аби зламалася від сього, хоч і як тяжкого удару долі. Минув ледве рік від смерті тої женщини, що, певно, сама того не знаючи, самою своєю появою зробилася провідною звіздою одного з найбільших поетів, яких видало людство, а вже Данте знайшов собі потіху й розраду, але також нерозлучну з нею гризоту в новій любві, про яку він пізніше писав зовсім не те, що переживав дійсно, і що висловив у віршах, писаних рівночасно з панованням тої нової пристрасті, і що в ту пору писали та говорили також його близькі приятелі. В закінченні своєї книжечки «Vita Nuova» писав Данте ось що: «Пройшло більше як рік від смерті Беатріче, і я стояв на однім місці, думаючи про минулий час. Я був у тяжкій задумі, а болючі спомини, що заповняли мою душу, надавали моєму зверхньому виглядові признаки страшного знесилення. Тому, відчуваючи свій внутрішній біль, я підвів очі і поглянув довкола, чи хто не дивиться на мене. І я побачив благородну пані, молоду та незвичайно вродливу, що гляділа на мене з вікна з таким, як здавалося, співчуттям, що все милосердя видалось мені зосередженим у ній. І як зажурений, бачачи співчуття інших, швидше починає ронити сльози, то й я в тій хвилі почув, що мої очі наповняються слізь-

ми. Та боячися видати перед нею свій оплаканий стан, я віддалився з очей тої благородної пані і сказав сам до себе: «Не інакше, а тільки так, що ся милосердна пані почуває до мене найчистішу любов». І сталося так, що де потім я зустрівся з сею панею, я бачив на її виду вираз милосердя, а її лице зміняло краску, немов під впливом любові. Тому я згадував раз по разу свою найблагороднішу пані (Беатріче), яка все показувалася мені з блідим лицем. От тому сталося так, що я, коли не міг плакати ані інакше розбити свою тугу, ходив поглянути на сю милосердну пані, що своїм видом, здавалося, викликала сльози з моїх очей. Вид сеї пані зміняв мій стан до тої міри, що я не раз думав про неї як про таку, з якою міг би бути щасливим. Мені думалося: «Се благородна, гарна, молода й мудра пані. Може, вона явилася мені з волі Амора, аби моє життя зазнало спокою». І з чимраз більшою любов'ю думав я про неї чимраз частіше, а моє серце билося в згоді з тими думками» (Scartazzini, op. cit., ст. 152).

Се було писано десь коло половини 1291 р., коли Данте ще міг робити собі ілюзії щодо сеї своєї нової пристрасті, ілюзії, властиві гаряче закоханому та недосвідному. Пізніше в своїй книжці «Il Convivio» він силувався надати тій своїй другій пристрасті зовсім алегоричне значення, силувався, щоб, так скажу, затемнити дійсний образ того епізоду свойого життя, що лежить між рр. 1290 і 1295, т. є. між роком смерті Беатріче й правдоподібним роком його одруження з Джеммою Донаті. Як бачимо, бурлива доба в Дантовім житті тривала досить довго, повних або неповних п'ять літ. Важною пам'яткою сеї доби треба вважати поклик Гвідона Кавальканті, звернений до Данта ось у якім сонеті:

День в день до тебе часто я приходжу,
Та страх болить мене твоя ледачість;
Жаль серця твого, що колись так чесне,
Й чеснот, що ними ти колись пишався.

Ти звик був більше уникать людей
І сторонить від товариства підлих:
І не забуду я ту любу днину,
Коли пророк ти, що дружба

Й поезія злучили нас так тісно.
Тепер побачив я тебе таким мізерним,
Пісень твоїх тепер хвалить не смію
Ні явно другом твоїм не назвуся.

Прошу тебе, мій друже, прочитай
Не раз сей вірш, щоб зло, яке нас порізнило,
Пропало, та щоб власть лихого духа,
Який опанував тебе, ще довше не тяжила,
Душі твоєї далі не сквернила.

З того сонета можна догадуватися, що Данте вів тоді дуже неспокійне, може, навіть гуляще життя. Сам він увіковічнив пам'ять тих бурливих літ у деяких своїх поезіях, що ярко відбивають від усіх інших його поетичних творів образами змислової любові та наріканнями на нечулість та холодність укоханої. Між тими поезіями визначаються чотири канцони, в котрих ім'я тої немилостивої любки, мабуть тої самої, що гляділа на нього з вікна з таким чутливим виразом, що йому аж сльози пускалися з очей, укрите під назвою «П'єтра» (скала). У виданні Дантових ліричних поезій, яким я користуюся для отсього перекладу [1], ті канцони мають числа VI, VII, VIII, і я подаю їх тут у тім самім порядку в перекладі на нашу мову.

I. ГАРНА, А НЕМИЛОСТИВА

Сам мушу жалувать себе сердечно.
Що власне співчуття
Мене не менше мучить, як мій біль.
Ах, з болем пізнаю,
Як супроти моєї волі
Збираються зітхання в моїм серці,
Яке зранили гарні очі ті,
Що Амор власними руками їх
Звернув на мене,
Аби мене в неволю затягли.
Ах, як лагідно,
Як мило й солодко вони тоді гляділи,

[1] Karl Krafft. Dante Alighieris lyrische Gedichte und poetischer Briefwechsel. Texte, Übersetzung und Erklärung. Regensburg. 1859, ст. 130—151.

Коли мені готовили загибель,
В якій тепер я пропадаю,
І мовили: «У нашім світлі супокій!»

«Дамо спокій твойому серцю й радість!»
Так мовили моїм очам
Не раз прекрасні очі ті дівочі.
Та як переконалися вони,
Що силою своєю
У мене душу геть занапастили,
То відвернулися зі стягом Амора,
Так, щоб я їх побідного лиця
Вже ані разу більше не побачив.
Тому душа моя сумує,
Що надіялася від них потіхи,
І серце, що так подружилось з нею,
Щодня неначе завмирає,
В любві палаючи, від неї утікає.

Вона втіка, в любві палаючи,
В сльозах уходить від того життя,
Невтішна, бо геть гонить її Амор.
Вона спішить з таким тяжким риданням,
Що ще перед її розстанням
Творець її із милосердя слуха.
Вона ховається у серця глибину
І з тим життям, що гасне-погасає
В тій хвилі, як вона зі світу уступає.
Тут Амора оскаржує вона,
Що з світу її гонить,
І раз по разу обійма
Любовних духів, що невтишно плачуть
Тому, що радості у ній не бачуть.

Дівчини тої образ сяє
В душі моїй високо,
Де Амор провідник його поставив,
Та не торка її моє ридання,
Яке вона щодня ввижає:
Зате сама вона покращала тепер
І усміхається ще веселіш, як досі.
Свої убійчі оченята любо
Вона підносить, і душі моїй,

Що плачучи відходить, те лиш каже:
«Іди, нещасна, геть від мене йди!»
Се промовляє також моя туга,
Що, як усе, зо мною, знай, воює,
Хоч се і менш болить,
Бо почуття моє уже послабло дуже
І близиться до цілі моїх мук.

В той день, коли вона на світ прийшла
(Стоїть написано у книзі духа,
Що свою силу тратить через неї),
Пройшла мене, ще молодого, дрож
І перед тим нечувана тривога,
Так, що стояв я, мов одеревілий.
Всі мої сили щось немов зв'язало
Так нагло, що на землю я звалився
Від голосу, що в серце моє лився.
І коли книга та мене не дурить,
То дух мій життєвий у тую хвилю
Так задрижав, немов для нього смерть
Прийшла на світ.
Тепер, мабуть, і тому сього жаль,
Що дав життя їй на мою печаль.

Коли пізніш красу її високу
Побачив я, що біль такий тепер
Мені вчиняє,
Пізнала зараз суть мойого духа,
Поглянувши на неї,
Що в ній моє народилося горе,
Пізнала тугу ту,
Що ненастанно зір мій напружає
Й до неї притягає.
І плачучи душа моя сказала
До інших душ сестриних:
«На місці тім, що я побачила,
Стоятиме отой прекрасний образ,
Що жахом вже тепер мене проймає;
І буде панею вона над нами,
Коли сього лиш схочуть її очі».

До вас сказав я се, дівчата молоді,
Що очі маєте, оздоблені красою,
І душу, Амору підвладну та вдумчиву,

Щоб вам мої слова,
Де тільки ступите, були у тямці.
В вашій присутності
Прощаю смерть свою красуні тій,
Що се спричинила й не знала милосердя.

Текст отсеї канцони велить догадуватися, що Данте справді дав себе ошукати красоті та лагідному виразові дівчини, якої душа була нездібна до такого кохання, яке йому мріялося. Природний жах закоханого перед такою красою, в якої душу він не мав змоги заглянути, порушив його палку вдачу до самих основ і викликав у ній уяву судьбової книги, в якій йому була призначена смерть від такого кохання.

Дальша канцона виявляє сильну реакцію поетової душі проти сього пасивного фаталізму. Він почуває в собі жадобу силою і навіть насиллям здобути собі коли не прихильність, то принаймні хвилеве володіння над сею неприступною красунею. Тій канцоні можна дати титул:

II. ЖОРСТОКА

В своїй промові хочу так жорстоким
Буть, як навправду є сей гарний камінь,
Що щогодини
Більш твердості й упору набирає.
Вона вдягається в діамантову одіж,
І через ню чи через скору втеку
Ніяка з колчана
Стріла її невкриту не трафляє.
Сама ж вона вбиває:
Від стріл її ніхто з нас не безпечний,
Удару смертного уникнути не може,
Стріла її немов крилата
Досягне кождого й проб'є усяку зброю.
Отим-то перед нею й я ніяк не встою.

Нема щита, який вона б не розламала;
Нема кута, де б я сховався перед нею.
Мов на стеблині цвіт,
Отак пишається вона в моїй душі;
І так, здається, про мій біль не дбає,
Як корабель про непорушне море.

Тягар, що вниз мене стягає,
Такий тяжкий, що жадним віршем не
опишеш.
Гей ти, пило жорстока, безсердечна,
Що так потиху вік мій підгризаєш,
Чи страху ти не маєш
Шмат за шматком у мене серце гризти,
Як я не можу знать, хто дав тобі сю силу?
Бо гірше б'ється серце в моїй груді,
Коли я думаю про неї,
А хтось чужий на мене зверне очі;
Тоді боюсь, аби думки мої
Не виблисли наверх, не зрадили мене.
Сього боюсь я більш, як смерті,
Яка вже Амора зубами
Увесь мій ум заїла
Так, що з думок моїх мов лист обпав,
І праця їх ослабла.
Він кинув до землі мене й стоїть
На мні з мечем, яким убив Дідону,—
Се той сам Амор,
Якого я прошу покірно й молю,
Та він помилування відмовляє.

Лиш інколи підносить руку, злодій,
І грозить хореє життя моє згасити.
Простертого він горілиць
Держить мене лігма і пікнуть не дає.
Тоді в душі моїй лунає крик тривоги,
І кров уся, розлитая по жилах,
Тельмом збігається до серця,
Яке склика її,— і блідну я.
Та він у лівий бік мене вдаряє
Так сильно, що аж в серці біль скипає.
Я ж думаю: «Коли ще раз
Він руку підійме,
То смерть мене візьме,
Поки його удар на мене впаде».

О коб я бачив ще, як отсеї твердої
Він серце розбива, так як моє шматує!
То не була б так чорна
Передо мною смерть, якій в обійми гонить

Мене її принада.
І в світлі сонячнім, і в тіні нападa
Вона, розбійниця страшна та кровожадна.
Ах, чом же не кричить вона за мною
Так, як за нею я в гарячій бездні ада?
Я б зараз їй гукнув: «Спішу тобі на поміч!»
І радо б се зробив. О, я б ухопив
Її за жовті коси,
Які, мені на лихо, золотить
І кучерявить Амор,
І витяг би її та наситився.

Ухопивши її за жовті коси,
Я б сік її різками та бичами:
Від третьої години
Я б так її продержав аж до ночі.
Не знав би милосердя ні пощади.
І був би, мов медвідь, коли жартує.
А якби Амор покарав мене,
То я б помстився більш як тисяч разів.
В її прекрасні ті іскристі очі,
Що палять полум'ям у мене серце,
Глядів би я так близько і так сильно,
Що за її так часті втеки
Помстився б, а потім з любвою
Я б полишив її в спокою.

Моя ти пісне, просто йди
До тої пані,
Що серце в мні зранила й те забрала,
Чого мені найбільше треба.
Іди і серце їй пробий стрілою!
Бо славу здобува муж помстою такою.

Про сю саму женщину говориться також у канцоні IX, якій можна дати титул:

ЛЮБОВ НЕ СПИТЬ І ВЗИМІ

Ось я дійшов до точки зодіака,
В якій по сонця заході на небі
Являється сузір'я Близнюків.
Звізда ж любові так віддалена

Від нас своїм промінням блискотячим,
Що вигляда, мов зовсім замрачена;
Планета ж, що побільшує мороз,
Являється нам вся понад великим луком,
Де з всіх сімох планет паде лиш мало тіні.
Проте мене не відступає ні одна
Любовна думка, від яких я гнуся,
І дух мій затвердів, неначе камінь,
В собі ховаючи картину кам'яную.

Із Ефіопії пісків, які тепер
Горюча куля сонця розгріває,
Дме буйно вітер і повітря все колотить.
Дме понад море і наносить звідси
Такої мли, що якби інший вітер
Її не розігнав,
То нашу би півкулю всю закрила.
Вона згущається і білими платками,
Студеним снігом чи дощем холодним
Паде додолу,
Із того воздух весь і тьмиться, і сумує.
Та Амор, що свою мисливську сіть
Тягнув із неба через люті бурі,
Мене не покида; така прегарна пані
Отся жорстока, що заволоділа мною.

Втекли всі пташки, що за теплотою
Летять з країв Європи, з-над яких ніколи
Сім звізд холодних не щезає;
У інших пташок голосу не стало,
І не дадуть його, аж бір зазеленіє,
Хіба що біль би змусив їх пищати;
І всі веселі по своїй природі
Створіння, всі тепер позбавлені любові,
Бо холод зимовий їх серце замикає.
Лиш в мойому любов палає,
Відмінена пора мені не відбирає
Думок солодких, що їх навіває
Дівчича, що ще молодістю сяє.

Зелене листя вже давно зів'яло,
Яке під Бараном так пишно виростало
І світ красило, вмерла вся трава,

І пощезали всі гілки зелені;
Лиш не в смерек, та лаврів, та ялиць —
У тих дерев, що зелені на зиму не теряють.
Така важка та остра ся пора,
Що всі цвітки на горах повбивала,
Які не можуть інею зносити.
Лише терна любові
Із серця мого Амор не виймає,
І, певно, буде в ньому він стриміти,
Поки мого життя, хоча б я жив і вічно.

Із джерел бухає вода й парує,
А випари, що йдуть з нутра землі
І тягнуться з її безодень вгору,
Закрили стежку, що мені в дні гарні була
люба;
Тепер вона потоком стала й буде,
Аж доки зимова борня не закінчиться.
Земля затвердла, наче скло гладке,
І склом покрилася вода мертвая
Через мороз, що зверху закував її,
Але з борні моєї
Я ані кроком ще не віддалився
І не хочу, бо як солодка тая мука,
То мусить бути смерть солодша ще від неї.

О пісне, що то буде ще зо мною
У іншій, молодій порі солодкій,
Коли з усіх небес любов поллється
На землю із дощами весняними,
Коли вже в ті морози
Любов у мні жиє і більш ні в кому?
До того часу я, мабуть,
Перемінюся в образ мармуровий,
Коли в дівчини серце
Так, як і досі, буде мармурове.

В майстерній будові сеї канцони критики згідно завважують чергування картин зимової природи з рефлексіями поета про свої любовні почуття.

Канцона п'ята, звернена до П'єтри, в ряді Дантових канцон ч. XVIII має незвичайну форму т[ак] зв[аної]

секстини, в якій кожда строфа складається з шістьох рядків, усіх строф 6 із додатком кінцевої терцини. Їй можна дати титул:

ТАКА ГАРНА, А ТАКА ХОЛОДНА

До дня короткого й до круга довгих тіней
Дійшов я. Ах, всі гори побіліли,
І зілля всі потратили краски;
Лише моє бажання зелені не тратить,—
Так вкорінене в камені твердому,
Що чує й промовляє, мов дівчина!

Отся дівчина молода так само
Холодна й зимна, наче сніг у тіні!
Як камінь, так, мабуть, її не зрушить
Весна розкішна, що горби зогріє
І білий килим їх у зелень перемінить.
Їх зіллями та цвітами покриє.

Коли вона головку заквітчає,
При ній забудеш всяку іншу панну;
Її волосся — золото — так гарно
Мішається із зеленню, що Амор
Приходить в її тіні відпочити;
Мене ж вона держить поміж маленькими
Двома горбками своїми
Сильніше, ніж вежа із каменю твердого.

Її принада притяга сильніше,
Як камінь дорогий;
Кого зранить вона, тому ніякий лік,
Ніяке зілля не поможе.
Тікав я через сугорби та скелі,
Щоб утекти від дівчини тієї,
Але від світла, що все б'є від неї,
Ніякі гори і ніякі мури,
Ні зелень листя весняного
Ні захисту, ні тіні дать не можуть.

Недавно бачив я її, убрану
В сю зелень; вид її збудив би, певно,
І в камені любов,
Яку я навіть чув для її тіні.

Я визнав їй свою любов,
Якої жадна панна не зазнала,—
А нас громада гір високих окружала.

Та скорше б ріки поплили угору,
Ніж се зелене, ніжне деревце
Могло би запалати так, як інша
Прекрасна дівчина до мене,
Що рад би був увесь свій вік проспати
На сьому камені й живитися травою,
Щоб тільки бачити тінь від її завою.
Хоч гори кидали щораз густішу тінь
Під зеленню пахучою, дівчина
Розсіяла її та заховала,
Як камінь закрива пахуча зеленина.

Не потребую додавати уваги до сього перекладу, що й тут, як і в інших разах, я нарушив форму секстини, аби вірніше передати думки та вислови оригіналу.

Подаю тут іще одну канцону, що відноситься до тої самої невмолимої дівчини, яку Данте характеризує назвою Pietra (камінь), і [яка] в виданні Крафта має ч. IX. Їй можна дати титул:

КАМ'ЯНЕ СЕРЦЕ

О Аморе, ти бачиш, ся дівчина
На твою силу не зважа ніколи,
Хоч всім красуням іншим вона пані;
І відколи пізнала, що у неї
Власть надо мною, бо з лиця мойого
Твоє проміння раз у раз ясніє,
Зробилася жорстокою для мене.
Не тільки що не виявля до мене
Прихильності та ніжного чуття,
Але, мов звір, безмилосна й холодна.
І чи тепло на світі, чи холодно,
Вона така холодна проти мене,
Що вигляда, неначе гарний камінь,
Обтесаний митцем у каменярстві.

Та я постійний також, наче камінь,
У послусі для красоти дівчини,

Таємно ношу рану
Від того каменя, яку мені задав ти,
Немовби й сам я був ніщо, лиш камінь,
Що довгий час десь заважав тобі.
І вдарив ти мене у саме серце,
Немовби з каменя було воно.
Не зна ніхто ще каменя такого,
Що мав би в собі стільки сили сонця
Чи світла власного, щоб міг допомогти
Мені супроти того каменя,
Щоб він, хоч сам такий холодний,
Не запровадив мене там,
Де смерть мене зустріла би холодна.

О пане, знаєш, як мороз потисне,
Вода стає як камінь кришталевий
У горах, там, де, знай, панує холод
І де вода в повітрі все холоднім
Переміняється на сніг такий холодний,
Як та дівчина.
Перед лицем її, мов лід, холодним,
Кров мерзне в моїх жилах повсякчас,
А думка, що всяк час мені коротить,
Сама аж твердне в мені та холоне,
Зморожена отсим студеним світлом,
Що від її краси студеної пливе.
В ній лучиться все світло красоти
І вся жорстокість і тверда й холодна
Збігається в її серденьку,
В яке твоє проміння доходить.
Тому глядить вона мені
Так мило й ясно,
Що, дивлячись на неї, почуваю,
Немов гляджу на камінь.
З очей її пливе так ясне світло,
Що я на жадну іншу дівчину
Глядіть не можу.
О, якби ласкавішою була вона
Для мене, що вночі й при світлі дня
Одного лиш бажаю та шукаю,
Щоб прислужиться їй чим-будь,
Часу і місця виглядаю,
І лиш на те ще довше жить бажаю.

Тому ти, сило, старша від часу,
Старша від руху й видимого світла,
Змилосердися надо мною,
Бо в мене лютий час!
Ввійди в її серденько,
На се бо крайній час,
Щоб через тебе зм'якло в ньому те,
Що там холодне,
І не дає мені, як іншим,
Спокою ні на час!
Бо як мене постигне лютий час
В такому стані, то сей гарний образ
Із каменя мене побачить
Під каменем холодним,
Із-під якого вже не встать мені,
Хіба в той час,
Коли побачу, чи жила на світі
Коли така прекрасная дівчина,
Як ся кам'яносердая дівчина.

О пісне, у душі моїй панує
Та пані, що хоча для мене камінь,
Все-таки смілості мені не відібрала.
Отим-то і придумав я для неї
Сю нову форму співанки моєї;
І хоч вона буде холодною для неї,
Явись їй у всій світлості твоїй,
Якої ще ніхто ні в який час
Не видумав для милої своєї.

Ся канцона являється справді незрівнянним і одиноким у своїм роді віршовим твором, у якім поет висилив свою штуку для гри слів та поетичних образів, із-за яких досить чутно пробиває легка іронія, що свідчить про те, що трагічний настрій попередніх канцон уже втратив свою силу перед холоднішою розвагою.

Можливо, що до сеї групи належить також жартлива канцона XVII, писана мішаниною трьох язиків — провансальського, італійського та латинського. Ось переклад сеї канцони, якій можна дати титул:

НЕВМОЛИМА

Ах, усмішко фальшива, чом ти зрадила
Мій зір? І що я учинив тобі,
Що так без милості мене ти одурила?
Уже б слова мої почули й греки!
Всі жони знають, і ти знаєш добре,
Що ошуканець похвали негідний.

Таж знаєш ти, як радується вбоге
У того серце, що живе у тузі!
Я дармо надіюсь, вона не дба про мене.
О боже, скільки ж горя
І злої долі подаєш ти тому,
Хто, дожидаючи, свій час теряє
І навіть цвітки гарної ніколи не спіткає!

Напевно серце в тої панни з льоду,
Мов гадини, яка чуття не має,
Що свойому слузі вона не спочуває.
О Аморе, ти знаєш, що коли
Я не знайду підмоги,
То смерть знайду у муках через неї
І не живитиму себе надією марною.

О горе моїй силі всій,
Коли вона у серці своїм
Не знайде співчуття для мене.
Та як даси мені ти стільки слів, як муки,
Зроби, о пане, щоб перед моєю смертю
Ся невмолима не почула їх.
Бо якби знала, що я в серці ношу,
То жаль вменшив би красоту її.

Не можу я втекти, щоб її образ
В душі у мене не витав,
Ані позбутися думок,
Що тягнуть все мене до неї.
Моя душа дурна, що лиш собі сама
Терпіння творить;
Все представля мені її такою
Прекрасною й твердою,
Якою справді вона є,

І тим мені, знай, жалю завдає.
І знов глядить на неї, а коли
У неї вид такий тужливий,
Що їй з очей вона знов тугу висисає,
Сама себе картає,
Що роздува огонь, який мене, знай, пожирає.

І чи ж холодний розум тут поможе,
Коли в нутрі моїм така панує буря?
Тривога, що в душі вже місця не знаходить,
З уст буха полум'ям, щоб чули її скрізь,
І витиска з очей потоки сліз.

Ворожа постать та, побідоносна
Й жорстока, що сидить у мні
І над моєю волею панує,
Сама закохана у собі,
Велить мені раз в раз іти туди,
Де пробува її прообраз,
Як рівне все до рівного змагає.
Таж добре знаю, сніг шукає сонця,
О боже, як же гарне те лице!
А я, проте, боюсь його,
Так много горя я зазнав від нього.

На закінчення подаю ще в перекладі сонет XXI (op. cit., ст. 292), який можна віднести також до сеї безнадійної Дантової любові, що закінчилася остаточною резигнацією і знайшла собі заспокоєння в подружнім та публічнім житті. Йому можна дати титул:

ВІДКИНЕНИЙ НАВІКИ

Ніщо мені не трафиться страшніше,
Як та, задля якої я огнем згораю;
Її душа, мов ледовеє море,
Моя ж — немов любовная пожежа.

Незрівнянна краса немилосердної,
Неласкавої тої притягає,
А вид її — така розкішна мука,
Що жадну радість серце не приймає.

Коли ніколи я сю горду душу
Не переможу і в своїм зусиллі
Надармо все життя своє втеряю,

О Аморе, хоч ти змилосердися
І, розлучаючи мою від тіла душу,
Зітхни, що марно так я гинуть мушу.

Поет не загинув від тої любові, а життя готовило йому ще багато праці, багато розчарувань і багато радощів, нерозлучних із духовною творчістю.

Один із таких любовних епізодів, може останній у своїм житті, пережив Данте в р. 1309, пробуваючи в Апеннінських горах над горішнім Арном, недалеко границі флорентійської території в містечку Казентіно. Тут зустрів він молоду дівчину, якої появу і якої пам'ять він увіковічнив у деяких своїх поетичних творах. Ось канцона, що описує перші враження поета від тої нової появи; їй можна дати титул:

НОВА ЛЮБОВ

О Аморе, тому, що нарікать я мушу,
Аби весь світ почув мене,
І показать, що сил у мене не стає,
Дай плакати мені, як би хотілось,
Аби розпутаний мій біль
Ніс пісню сю отак, як я се відчуваю.
Жадаєш ти моєї смерті — згода!
Та хто простить мені, коли сказать не зможу
Того чуття, що ти навів на мене?
І хто повірить, що тепер такий я нещасливий?
То й я інак не можу;
Іду туди, як той, що під командою
Ногами власними ступа на місце страти.
А наближусь, то все мені здається,
Що хтось говорить їй:
«Ходи поглянути на смерть його!»
Тоді я обертаюсь і гляджу,
Чи не знайду кого такого,
Кому б міг звірити свій біль.
Отак мене мої провадять очі
Неправедно настрічу темній ночі.

О Аморе, що буде з мене,
Так зраненого стрілами твоїми,
Се можеш ти сказати, а не я,
Ти, що завзявсь мене позбавити життя!
А як душа потім верта до серця знов,
То в ній лише нетяма й забуття
Про все, що бачила, коли була далеко.
А як устану і гляджу на рану,
Що душу з мене вигнала в тій хвилі,
Коли мене стрілки твої зранили,
Не можу знов набрати сили.
Тремтить з переляку моє все тіло,
Моє ж бліде обличчя вказує,
Який страшенний грім мене ударив.
Душа моя ще довго в тьмі сумує,
Бо полекші ніякої не чує.

Отак ти серед Альп, о Аморе,
Зразив мене в долині над рікою,
Де все мені таким міцним являвся.
Тут полум'ям твоїм страшним
Ти торкаєш мене живого чи мертвого,
І блиском вказуєш мені до смерті шлях.
Ах, ні жінок, ані мужів шляхетних
Не бачу тут, які би спочували
Мойому горю!
Коли вона його до серця не візьме,
То ні від кого я не жду підмоги,
Вона ж, о пане, прогнана з твойого
Двора, стріл твоїх сили не боїться!
Опанциривши гордощами груди,
Вона безпечна від їх остроти,
Твердого серця їй зранить не можеш ти.

Моя гірська канцоно, йди у світ!
Побачиш, може, ти Флоренцію,
Мій рідний город,
Що з себе виключив мене,
Позбавлений і співчуття й любові.
Коли дійдеш туди, скажи: «Тепер мій пан
Не може до борби ставати з вами,
Бо там, відкіля я прийшла,
Держать його такії пута,

Що хоч би ви й змилосердилися,
Не був би він свобідний повернути».

Іще раз любуючися красотою молодої дівчини, Данте підіймається на висоту поетичної творчості і виливає свої чуття в прегарній канцоні, якій можна дати наголовок:

ПОХВАЛА ЛЮБОВІ

О Аморе, що з неба свою силу
Шлеш так, як сонце свої блиски,
Ту силу, що розо́гнює тим більше,
Чим більше благородного стрічає;
Ту силу, що мороз і пітьму проганяє —
Так само, пане мій вельможний,
Усяку просьбу проганяєш ти
Із серць людських
І жадна злість не може
Остоятись перед тобою.
Від тебе всякеє добро походить,
Задля якого світ увесь працює
Та трудиться; без тебе ж ні на що
Все, що б ми силою своєю
Добра вчинити захотіли —
Як мальовило в темнім місці
Краси своєї показать не може
І штукою та краскою своєю
Людського ока потішать не може.

Твоє то світло все мені ясніє
В душі, як світло зоряне,
Від хвилі, як душа моя
Зробилася слугою
Твоєї власті, пане мій.
Отим-то і в душі моїй
Живе таке щось, що мене доводить
Солодкими словами
Співать про всяку красоту,
І тим солодше, чим вона гарніша.
Через ті очі до душі моєї
Ввійшла дівчина, що ум полонила
І полум'я у серці розогнила,

Так як вода огонь у собі відбиває.
Коли вона прийшла, то вибухло
Твоє проміння і мене осяло
І все знов до її очей впадало.
Яка вона вродлива й благородна,
В поводженні любові годна,
Так і моя уява невсипуща
Красить її в душі, що нею повна.
І не сама собою вона здібна
Високим чимось бути,
Але твоїй завдячує те силі,
Що може вдіяти над те,
Що їй дала сама природа.
Краса її — твоєї сили доказ,
Оскільки з ділання судити можна
Про щось достойне;
Отак і сонце свідчить про огонь,
Що не дає йому ані уймає сили,
Яку деінде скрізь
Воно так благодатно виявляє.

Тому, о пане мій, такий величний,
Що вся величність,
Яка нам тут являється, і всяке інше
Добро з високості твоєї нам спливає,—
Глянь, як нужденне те моє життя,
Змилосердися надо мною!
Бо твій огонь через її красу
У серці своїм важко я вчуваю.
Дай, Аморе, їй милосердя вчути,
Аби пізнала, як гаряче я
Бажаю разом з нею бути.
Не дай, аби вона в молодості своїй
Мене до смерті завела!
Не бачить ще вона, як дуже
Мені припала до вподоби,
Як гаряче її кохаю я,
І що спокій мій — у її очах.
Коли ти поміч подаси мені,
Буде се честь великая для тебе,
Для мене — щастя повна міра;
Бо я пізнав тепер, що відтепер
Життя своє не можу хоронити.

Бо проти мойого живого духа
Воює ворог, із яким бороться
Не зможе він без помочі твоєї
І згинуть мусить.
О, дай мені почути власть свою
В тій гарній панні,
Що того варта! Бо ж годиться, справді,
Щоб їй дісталося добро усяке,
Їй, що вродилася на землю,
Аби під власть свою негайно покоряти
Кождого мужа, що на неї гляне.

Чим скінчилася та Дантова, може, остатня любов, крім отсих поетичних пам'яток,— невідомо.

Писано дня 12 грудня 1912.

ДЕВ'ЯТЬ СЛІПИХ[1]

ДІАЛОГ

ОСОБИ ДІАЛОГА:
Северіно, Мінутольйо

Северіно

Почуєте тепер промову дев'ятьох сліпих, із яких кождий приводить дев'ять окремих причин і підстав своєї сліпоти, хоча всі вони згідні в одній спільній причині спільної любові.

Мінутольйо

Починай же від першого!

Северіно

Перший із них сліпий зроду; та проте він нарікає на свою любов і хоче доказати іншим, що природа скривдила його гірше, ніж їх; бо ж вони, хоч тепер не бачать, бодай колись любувались баченням і, поки не поробилися сліпими, зазнавали розкошей того смислу і красоти всього видимого.

---

[1] Подаємо тут перекладом один виривок із голосного твору Джордано Бруно «[Degli] heroici furori». Сей твір, як каже сам автор у передмові, має метою «змалювання не звичайної, але геройської любові, божеської контемпляції і ділиться на дві часті, з яких кожда поділена на п'ять діалогів». Форма твору запозичена з Дантової «Vita Nuova»: попереду йдуть любовні вірші, звичайно сонети, а далі їх філософічне толкування. Поданий тут у скороченні діалог про дев'ятьох сліпців — четвертий у другій часті. Він займається межами людського знання, отже, темою, яка 200 літ пізніше послужила основою для Кантової «Kritik der reinen Vernunft». Брунів філософічний виклад його подаємо далі.

Він натомість прийшов на світ сліпий, як кріт, щоб його бачили інші, але щоб сам він не бачив нікого, і мусить бажати того, чого не бачив ніколи.

М і н у т о л ь й о

Се правда, що не один уже закохався з самого наслуху.

С е в е р і н о

Ті, говорить він, мають бодай те щастя, що хоронять у своїй душі божеський образ, посідають бодай у своїй уяві те, чого йому не суджено посідати ніколи. Потім він обертається до своєї поводаторки і просить її, щоб завела його над пропасть, щоб не мусив бути дальше образом страшної жорстокості долі. Він мовить:

П е р ш и й с л і п и й

Щасливі, ви колись хоч щось видали!
Товариші, вам світла жаль лишень,
Що втратили... Якби ви горе знали
Того, кому не блис ніколи день!

Мені відразу не дала природа
Того, що вам взяла. Вам кривда всім,
Се так. Та ваше горенько-негода
Не може порівнятися з моїм.

Веди мене над пропасть, провіднице!
В її безодню кинуся я сам,
Хай скора смерть втишить те серце кволе.

Відняти зроду світло злотолице,
Пустить на землю, мов крота до ям,
На глум — се ж надто лютий жарт, о доле!

За ним іде другий, що, вкушений гадюкою заздрості, втратив силу очей через отруту. Він іде без поводаторки, хіба що заздрість у нього на услугах. Він просить когобудь з видющих, коли не знає ліку на його горе, мати милосердя над ним, щоб він позбувся свідомості свого нещастя, і поховати його разом з його мукою, щоб і сам

від себе міг, нарешті, заховатися так, як тепер заховано від нього світло. Він говорить:

Другий сліпий

Алекто з кучерів своїх страшенних
Змію пустила, чий укус жорстокий
В моїх очах спинив живії соки,
І відтоді я у покрівлях темних.

Мене жре заздрість, я мац-мац в тривозі,
У тьмі, непевний у своїй дорозі,
Запнусь, спіткнусь на кождий камінець;
Дарма й бажати світла промінець.

Коли не знаєш чародійських слів,
Ані якого зілля, соку, ліку,
Ні з каменя якого порошків,

Щоб помогли мені, хто б ти не був,
Незвісний, змилуйсь на сліпця-каліку,
Дай, щоб він в гробі сам себе забув.

Далі йде третій, що буцімто осліп через те, що нараз із пітьми був виведений на занадто ярке світло. Се значить: він привик бачити тільки невеличкі красоти, та нараз перед його очима виявилася божеська красота, заблисло божеське сонце. Наслідком сього згасла сила його зору, те подвійне світло, що горіло по обох боках корабля його душі; бо ж очі — се немов дві корабельні ліхтарні, що освічують кораблеві дорогу. Така сліпота нападає на людей, що виросли в кіммерійській пітьмі, а потім безпосередньо, без повільного переходу в їх очі вдарить сонячне світло. В своїй промові він просить, щоб одчинено йому вхід до Гадеса, бо для його затемненої вдачі не відповідне ніщо більше, як ніч і сумерки. Він мовить:

Третій сліпий

Хто у зимі Кіммерської країни
Або в тюрмі не бачив сонця довгі дні,
Для того блиски сонячні страшні,
Коли нараз він зустрінеться з ними.

Обкладинка першого видання драми Д. Мільтона «Самсон-борець» у перекладі І. Франка (Львів, 1913)

Обкладинка першого видання драматичної поеми Дж.-Г. Байрона «Каїн» у перекладі І. Франка (Львів, 1879)

О, і зовсім осліпне він не раз;
Зирнув — і розкіш вніveч розлилася.
Так сталося й мені, що довгий час
Я знав лиш маловартеє залася.

Та ледве я зирнув на ідеали,
То осліпив мене їх блиск надземний
І розкоші в тій хвилі всі пропали.

Чого ж я, мрець, плетусь ще між живими?
Сліпий невір лугами світляними?
Геть! Радше в Оркус западуся темний!

Четвертий сліпець — се чоловік, що осліп із подібної, хоч не зовсім такої самої причини. Бо як той через несподівано прудкий позирк на сонце, так сей через надто часте й довге вдивлювання стратив почуття для всіх інших світляних вражень. Та проте його не можна вважати сліпим з огляду на те одно, що розогнило його. Він мовить, що з його зором сталося йому таке саме, яке часто лучається зо слухом; ті люди, яким уші оглушені сильним галасом і шумом, не можуть чути тихіших шелестів. Адже оповідають про славний народ так названих катадупів, що нібито живуть там, де могутня ріка Ніл із обриву величезної гори спадає на рівнину.

Мінутольйо

Так і всі, хто віддає своє тіло і свого духа важкій і високій задачі, не чують прикрості менших лих. Мені здається, що сей не потребує оплакувати свою сліпоту.

Северіно

Певно, ні. Він і називає себе добровільно сліпим, котрий рад з того, що все інше заслонене перед ним, бо йому було би прикро, коли б се відвертало його зір від тої єдиної, яку він обожає над усе. Та проте він просить прохожих хоронити його від нещасливих припадків, які могли б лучитися йому, поки він виключно зайнятий одиноким предметом свого оглядання.

М і н у т о л ь й о

Передай же його власні слова!

С е в е р і н о

Він мовить:

Ч е т в е р т и й с л і п и й

Глухий той катадупський люд живе,
Говорять, там, де з обриву крутого
Високих гір могутній Ніл реве
Униз із гуком грому вікового.

Як ті глухі— так я сліпий, допоки
Ту бачу, що не бачити лякаюсь;
Все інше бачить радо зарікаюсь,
Щоб нею тільки пасти зір безокий.

Та вас благаю: хороніть мене
Від пропастей, від лютих звірів зуба
І де там ще яка чигає згуба!

Бо хто, як я, все думання марне
Покинув і в одну лиш думку вп'ється,
О, сей сліпий і з шляху вмить зіб'ється.

У дальшого сліпця погасли очі через ненастанне плакання, так що він не може розпізнавати видимих речей ані того світла, що колись, як він раз побачив його, зробилося причиною його щедрих сліз. Зрештою, слушно він уважає свою сліпоту не конституційною і не невлічимою хоробою; навпаки, вона видається йому наслідком поганої привички; вогонь, що розпалював душу в його очах, погашено на якийсь час ворожим йому елементом сльозавої вогкості. Коли б тільки він міг перестати плакати, то він певний, що відзискав би знову бажану силу зору. Так слухайте ж, як він промовляє до товариства, просячи пропустити його:

П ' я т и й с л і п и й

Криниця сліз все воду в очі тисне,
І жадна іскра з ясних блисків тих,
Що в мні горять, крізь воду не проблисне,—
Отим-то й зір не бачу я святих.

Боюсь, що вже й остання іскра згасне
Мойого зору і зовсім незрячий
Я втрачу зорі, втрачу сонце красне
І блиск його зцілющий і гарячий.

Сліз джерело пливе і не вгаває,
І ясність денну тьмить перед очима,
І океан, здається, доливає.

І так осліпнуть мушу я вовік!
Даремно ждав найти когось між вами,
Щоб допоміг спинити сліз потік.

Шостий сліпець осліп через те, що пролив так багато сліз, що висохла вся вогкість, якої посередництво потрібне не тільки для самої зорової сили, щоб могла проявляти себе назверх, але крізь вогку матерію, що зціплює з собою різні і супротилежні частини, мусить також проблискувати зверхнє світло і всяка видима форма. І так його серце мучиться, а йому не лишилося пільги, яку біль знаходить у сльозах: бо джерело сліз знищене перемогою інших матерій. Сей стан зможете оцінити з ось яких його віршів:

Шостий сліпий

Ви згасли, очі! Висохла криниця,
В якій душа всі образи єднала;
Розбилось дзеркало, в якім блищиться
Ввесь світ, кришталь прозорий тьма заслала.

Навіки висохла (бо на вид того,
Що покохав, я плакав без упину),
Живий кришталь, що серденька мого
Огонь гасив, проливши лиш сльозину.

Тепер навпомацки я мушу йти,
Хоч рад би, ах, пролинути, як птах,
Крізь вир пекельний сеї темноти!

О, покажіть мені, сліпому, шлях,
Бездонну пропасть, щоб найти мені
І смерть в її прийняти глибині!

Дальший утратив зір через надмірний огонь, що, повстаючи з серця, знищив наперед у нього очі, а потім виссав усю решту вогкості закоханого, так що тепер, спопелілий від полум'я, він уже не той сам, бо ж сила огню розкладає всі тіла на їх атоми й переміняє на порох, не зліплений докупи, бо атоми тільки при помочі плинної матерії (води) можуть згущатися і творити одностайну цілість. Та проте він не позбавлений почуття найсильнішого огняного палу. Отим-то в кінцевих віршах він просить дати йому широке місце для проходу, бо кождий, кого б захопило його полум'я, зараз зробився б таким самим, як і він, і терпів би від пекельного полум'я дужче, ніж від студеного снігу. Він мовить:

Сьомий сліпий

Крізь мої очі відблиск красоти
Ввійшов мені у серце й розпалив
У нім огонь, якого дикий зрив
Вогкії очі знищив до цяти.

І далі палячи, вкінці зсушив
У тілі вогкість, всю злизав лакомий;
Без елементу, що зціпля атóми,
Я пил мілкий, щоб вітер ним крутив.

То ж хто від горя хоче бути вольний,
Набік! Заким вас полум'я займе,
Прохід широкий отворіть огневі!

Бо жар такий палкий пройма мене,
Що проти нього сам огонь пекельний
Здається, мов мороз підбігуновий.

Далі йде восьмий, якого сліпота спричинена стрілою, що пустила любов через очі в його серце. Отим-то нарікає він не як сліпий, але також як ранений, і його пекучий біль такий великий, що, по його думці, гіршого вже й нема. Його чуття виливається ось у яких віршах:

Восьмий сліпий

Із засідки злий бог пустив на мене
Стрілу прегострy із свойого лука
Підступно — і з обох очей герлене
Враз бухло джерело. О біль! О мука!

В тій хвилі зранений і осліплений
Я став рабом любви. Аж на дно серця
Стріла запала. Ах, і не уйметься
Ніколи вже безмірний біль скажений!

О, слухайте, боги, герої, люди!
Скажіть, чи де в ефірному просторі,
Чи на землі, чи в мрії хоч страшній,

Хоч між проклятими, то в вічнім горі
Живуть за бунт гігантів — будь де буде!
Чи чув хто де про біль такий, як мій!

Вкінці приходить іще один, в додатку ще й німий, бо те, що рад би висловити, не сміє сказати, щоб не збудити ураз і гніву. За нього промовляє його провідниця, про яку з легко зрозумілих причин я не подаю нічого більше, тільки її промову:

Провідниця дев'ятого сліпого

Сліпцям, що тут свої з'являли болі,
Ви радо співчуття вділяли свого;
Та сей ось ще завидує їх долі,
Боїться гніву, як би вирік слово.

Німий у своїм болю, що лиш частці
Його рівнятись можуть болі всіх тих там,—
Бажає він, незнаний, в своїй масці
Дійти без слова аж до смерті брам.

Ось стукаєм. Впустіть його уже!
Великого терпливця, що лише
В обіймах смерті віднайде здоров'я!

Впустіть сліпого і німого мужа,
Що, ранений надмірною любов'ю,
Лиш в смерті пільгу віднайде й подужа.

У цьому діалогу показано і подекуди вияснено причини нездібності, невідповідності і похибності людського розуміння і пізнавання супроти божеських речей. На першім сліпім, що сліпий від уродження, показано причину, що з самої природи понижує і спиняє нас. На другім

сліпім, що осліп від отрути заздрості, зазначено причину, що лежить у завзятті і бажаннях, які відвертають нас і зводять на блудні дороги. Третій сліпий, що осліп від наглого блиску надто яркого світла, показує причину, яка лежить у ясності і блиску самого предмета, що сліпить нас. У четвертім, що осліп від надто довгого вдивлювання в сонце, показано перешкоду, яка випливає з надто глибокого затоплення в єдності, через що тратимо зір для многоти. П'ятий сліпий, у якого очі раз у раз заповнені слізьми, показує ту перешкоду, яка випливає з непропорціональності між здібностями наших органів і метою. Шостий від надмірного плачу стратив органічність, вогкість в очах і зазначає брак дійсної духовної поживи, а за тим і брак сили. Сьомий, в якого очі згоріли від вогню в серці, означає палку пристрасть, що не раз пожирає і нівечить критичну здібність розрізнювання. Восьмий, що стратив світло очей наслідком стріли, показує перешкоду, яку чинить пізнанню сполучення з самим предметом, наскільки се сполучення обпутує й ушкоджує нашу розумову здібність, пригнітаючи наш ум цілою вагою безпосередньої присутності, так що його положення не без причини показується не раз у виді блискавки-нищительки. Дев'ятий, що разом з тим ще й німий, не може виявити причини своєї сліпоти. Він означає основну причину всіх причин, таємну постанову божу, що надав чоловікові те змагання і того духа вічно похіпного до думання і досліджування, але з тим, що він ніколи не може дійти дальше, як до пізнання своєї власної сліпоти і невідомості, і мовчанку мусить вважати достойнішою від промови.

Джузеппе Джусті

Десь то винайдено в Хині
Парову таку машину,
Що в рух править гільйотину.
Та машина в три години
Тняє сто голів — не бреше!
Гладко зчеше!

Гомін в кра́ю — не без рац'ї.
Бонзи кажуть: гнеть повинна
Край поставить ся машина
На вершку цівілізац'ї,
Аж зглупіє на взір чо́па
Вся Європа.

Джузеппе Джоакіно Беллі

З РИМСЬКИХ САТИР

I. ДУХОВНА ПОТІХА

Опівночі... Злочинець слуха,
Ключ заскрипів, і з шумом суне
Піп в довгій ризі в його казню,
І в казні світло, як вполудне.

«А сей чого?» — бурчить бідака,
Та піп облесно, як вахляр,
Розводить руки. «Радуйсь, сину,
Сю ніч ще будеш ти, мов цар!

Сю ніч ще в небо підеш, друже!»
«Стоного! — крикнув драб,— начхать мені
на вас!
Коли ти віриш сам в свої балачки,
То йди за мене в небо сей же час!»

II. СПОМИН

В той день, коли Пінна повісити мали,
Мені «помазання» в костьолі давали.

Мій хресний отець накупив мені «згадок»:
Ляльок, калачів, чоколядок.

А батько ще й звожчика взяв на часок,
Щоб нас із костьолу завіз у шинок.

Та перед костьолом — ой леле! Ой Кліна! —
Я мусив ще бачить, як вішали Пінна.

Я з жахом дивився, не забуду й довіку,
А батько «на згадку» ще лясь мене в пику.

І мовить: «Затям собі, синку, ляпас,
І з ним тую правду по смертний твій час:

Що ліпших людей, як ти, синку,
Отак посилають у стан супочинку».

III. РИМЛЯНКИ

Не знаю, чи жінки чужих країв
Могли б з римлянками зрівняться,
Бо що римлянка — щира християнка,
І найлюбіш їм по костьолах шляться.

Щоправда, вірить їм у всім не можна,
Бо все при купні мужа в дурні зводять,
Зате не гине їх жага побожна,
І день і ніч в церквах вони проводять.

Що смертне в них, належить світу — тіло,
Та серце їх — церковним я назву,
Се правда, бо й яке ж було б їм діло
В церквах робить постійне рандеву [1]?

---

[1] Побачення *(франц.)*. — *Ред.*

ІЗ ФРАНЦУЗЬКОЇ ПОЕЗІЇ

Віктор Гюго

БИЧУВАННЯ

[I] NOX[1]

Ось пора, що так страсно бажав ти її,
Ось та ніч льодова,— звершуй плани свої!
Встань! Завітривши злодія в пітьмі, гарчить
Бровко - Вільність і зуби на тебе скалить.
Рад кусать, хоч на ланц го прип'яв Карліє.
Не вагуйсь: час рабунку — то щастя твоє.
Грудень, бач, свою чорну заслону розп'яв!
Як лицар-рабівник з свого замку злітав,
Смілим скоком врагів окружених нападь!
Встань! Он там у казармах вже полки стоять
Наготові, завзятістю п'яні й вином,
Ждуть розбійника, щоб ізробить го царом.
Закрий світло руков, манівцями ступай!
В руку ніж! Добрий час! Легковірний твій край
В твоїм оці гадючих ще іскор не зрить,
Ще присягами твоїми приспаний, спить.
Нуте ж кіннії, пішії орди, валіть
На послів! Гей, вояки, мотуззям зв'яжіть
Генералів і кидайте в тюрми, мов в ад,
І кольбами женіть до Маза їх сенат,
І шаблями палату плазуйте й женіть!
І в опришків, геройські сини, ся змініть!
А ви, підла голото, міщанське сміття:
Мов огнистий меч, що чорний демон ним б'є,
Так огнем в очі вам моя блисне коруна!
Хоче права трибун? Задушити трибуна!
Ну ж, опришки, злодії, убійці, кати,
Мордувать! Ріж, Боден! Ну ж, Дуссуб, ріж і ти!

---

[1] Ніч *(лат.).— Ред.*

Що сей люд пред двором тут стовпився? Розженіть!
Картечами в цілу ту голоту валіть!
Паль! Паліть! Люд всевладний не знає, що месть!
Ну ж заріжте закон, ріжте право і честь!
Най потоками кров по бульварах біжить,
Живо відра вином, трупом плац наповнить.
Хто горівки бажа? В таку сльоту і фугу
Треба пить!— Хлопці, застрільте сього дідугу!
Вбийте сеє дитя! Що за баба от тут?
Мати? Вбийте й її! Най ввесь підлий той люд
Задрижить і по вулицях в крові бреде!
Се проклятий Париж, що хоч гнесь — не паде,
Най пізнасть, як глибоко ми ним гордимо:
Хоть він розум — ми сила, ми гнем го в ярмо.
Чужоземці його шанували,— ми ні!
Своїми кіньми його волочім по багні
І здавім, і звалім, і зотрім го з землі:
Гей, гармати, в лице му шліть кулі свої!

II

Закінчилось! Тиша всюди, страх і пожар.
Най жиє Пульман-цар і всевладний Суфляр!
З барикад розпалили веселі огні;
Під високими луками брам Сен-Дені
Тліють ватри, і полум'я з вітром мигоче —
Діло зділане, час відпочить! Чути звук
В кишенях сріблияків, а у піхвах шаблюк.
З банку гроші несуть для тих сторожів ночі.
Хто найліпш мордував не тремтящов рукою,
Тому хрест за заслугу — крім зиску з розбою
На руїнах ревуть побідителів купи,
По заулках толочать скривавлені трупи;
Вояк п'яний, веселий, скажений, хитаєсь —
Сліпий знаряд! — руков, що о мур нев спираєсь,
Перед хвилев розбив мозок з людської чашки...
П'ють, сміються, співають, їдять, для іграшки
Побіджених — мужчин, жінок, діти — стріляють...
Генерали всі в золоті, гордо літають
Через купи мерців — манять взір наш собов.
Гурра! Цезар поперек бульвару пройшов!
— Гей же, в двір Єлісейський, «ізбранні сосуди»!
Кров по стінах, в ровах кров джурить, кров усюди!

Щоб страшні ті калюжі пройти без брудоти,
Судії злегка підкасують довгі капоти.
А попи кров дим'ячу, пок ще не остила,
Несуть втішно Вейлотові замість чорнила.
Так! се гарно, що ви, котрих з реготом вчора
Із курульських крісел гнала п'яна дітвора,
О достойники! Днесь допевнившися крен
І осмілившись, що побідитель — Мандрен,
Що тепер вже вам чесними бути не тра,
Що Мандрен надгородить ті рабські чуття,
Що вам завтра ждать плати, та й гарної плати,
Що готов вже бюджет, і не буде вам страти,
Що він право вдушив, і мертве вже воно,
І під царською брамов лежить труп його —
Йдіть, співайте «осанна»! Хваліть го за це,
Позабудьте, що вчора він бив вас в лице!
І хоч різав дітей, матірок і старців,
Хоч в убійстві дійшов до послідніх кінців —
Пред всевладним убійцею ниць кождий впадь,
І лижіть його стопи, щоб кров з них злизать!

III

Сей огидник сказав: «Цар надземний і пан
Військ побідних, кривавих,
Пред котрим — грудь на вітер,— босоніж літав
З гласом труб геній слави;

Серед бур літ п'ятнадцять Напольйон владав
Над краями Європи,
Над царями, мов бог — по їх чолах ступав,
Вни лобзали му стопи;

Москву, Мадрід, Берлін взяв і впряг у ридван
своїй гордій надії;
Я ще ліпше зроблю! В шию Франц'ї вдавлю
свої кігті міцнії!

Франц'я вольна й горда з співом згоди ступа
ік святій своїй цілі:
Я на шию їй сам кину ззаду аркан
і закручу щосили.

Ми істор'ю між себе поділим: я й стрий —
я мудрець, він — простóта:
Його часть — слави грім, слави розблиск пустий,
моя часть — міхи злота.

Його назва — блискучка порожня і шумна,
що ми впала в колиску,
То драбина, що з велетом карла зрівна,
то завдаток для зиску.

Я причеплюся його, буду паном над ним —
маю право і волю
Понад нього в істор'ї знестись і зовсім
заслонить го собою.

Я — сова, вхоплю кігтями того орла,
він вершок — я долина,
Но він мій! Роковин його день і хвала,
се якраз — моя днина!

В тоту днину знатну я любісько напну
собі маску на очі;
Хто пізнасть, що той ясний я день затемню
чорнов плямою ночі?

Я так легше врага свого вхоплю в свої
кровоїднії лапи;
В своїх ложах лаврових ме Франц'я в ті дні
супокійно конати».

І блідий той розпусник тихцем поспішив,
озирнувшись довкола,
І злодійську ліхтарню свою засвітив
огнем сонця з Славкова [1].

IV

Твій верх! Час вже був, княже, тобі ся вказать!
Акторкам вже не стало російських княжат;

[1] Славково, з німецького Austerlitz, місто в Саксонії, де Наполеон I побив 1805 р. сполучені війська австрійські і російські.

Революц'я нуду приносила досель
Для вчорашніх Женеток, а днешніх — Памель;
Не ставало в шулярнях гроша про журнали;
Опустіли, платячи їх, конфесьйонали;
Сакре-Кер [1] почало на сухоти вмирать,
Мізерніло; протести летіли, мов град,
Що аж світу не бачив придверник Маньяна;
Насміхались вже з казань отця Равіньяна;
Не вились чистокровнії коні край брам
Всіх метрес; смок анарх'ї являвсь кокоткам
В страшнім виді сумной дорожкарськой шкапини,
Що на бал тягне за тридцять штири сантіми —
Залягла Вавілон вже погибелі змора.
Но ти встав, як герой, піддвигнувсь, як підпора:
Все спасенне, відроджене вгору несесь!
Учорашні статисти — мілордами днесь;
Раді всі: інваліди, гуляки, побожний народ;
Все співа: панотець, архієпископ і батько Жавот.
Ну ж, складаймо желання, ділімся тріумфами нині!
Всі беззубі вовки, повбиравшись в крильця
голубині
До Мандрена йдуть клінне, вписатись при нім
в гайдуки;
Фельштоф понч кип'ятить, Тартюф світить свічки.
В Єлісей, де гримлять тарабани тепер,
Пруться втішно: Парійє, Сібур, Монталамбер
І Трьопльон, той лакей, і та к-а Руер,
Грек і жид, і хто має сумління продать,
Хто краде, в кого є привілеї — брехать,
Від кропильниць товпа, від мита юрба,
Хто, сам судячи, серцем себе почува,
Що досить на сенатора в ньому рабства —
Всі, мов хвіст, подивляють комету новую.

В осередку хвоста, мов ядро, він панує.
«Що ж, панове, до діла щастила нам доля?
Що на те Паповоан, що мот батько Лойоля?
Голосування ще уджигнем дурням тим,
Ім'я всюди попишем письмом золотим.
Ну ж до втіх! Вдарте в бубни, валіть в тарабани,
Заспівайте «Te Deum», отці! Пред церквами,

[1] Святе серце *(франц.* Sacre-Coeur). — *Ред.*

Де глибоко ви бога живого сховали,
Хоругви нап'яліть на високії слупи.
Наш верх! Прошу, пані, ходім глянуть на трупи!»

V

Де вони? По дворах, на плацах, під мостами,
В каналах — з них Мопа велів криші здоймити! —
В містовому рові, що до краю набитий,
На проходах улиць, по кутах попід брами,
Без ладу всюди всуміш, в фургонах, що пріч
Їх драгуни везуть під надходячу ніч —
Гидкий похід! Що йде з піль Марсових ген вниз.
О котрім стиха шепче тремтячий Париж.
О Монмартре, стара мученицька горо,
Не позбудь ти повік сього ймення свого!
На полях твоїх, де дишуть тайнов могили,
Пошматовані, зсічені трупи спочили;
Понад землю стирчать з ями голови їх!..
Сей огидник їх сам так поставив усіх,
Не лякався страшних, скостенілих тих лиць,
В крові всі, зимні вигнано очі з зіниць,
В небо лиця, бліді, між зеленов травою;
Лячно бачити їх в тім мертвім супокою
Рваних, тятих, фалатаних; здряпані лиця
Тим терном, що в вечірніх вітрах шевелиться
Всякі тут: з передмістя завзятці і дуки,
Білоручка-багач, пролетар твердорукий,
Мать, що вказує мов на дитя своє вбите,
Білолице, з русявим волоссям, між трупи зарите
Гарне юне дівча, мов ягідка малини...
Плечі в плечі стоять в тіні тисів старих
Остовпілі, німі, сині в думах важких,
Свідки горя одного й одної провини.
Нерухливим, мертвим оком в звізди глядять.
Від зорі приходив люд в траві тій шукать
Тих, що з дому пішли, щоб вже більш не вертать.
Люд дивився на ті голови скіпані, мовби на диво.
Ніч так вчасна в грудневую добу, встидливо
Своїм килимом чорним прикрила їх там.
Сумерк, вічний страж гробів, лишився сам,
Поспішив між надгробне каміння ся скрить,
Бо жахавсь на ті лиця блідії смотрить.

І коли по домах гордо в жалю тремтів,
Острий вітер по трупах невкритих свистів,
Зимна тінь залягла мури цвинтаря того.
О мерці, що в ту ніч говорили ви богу?
Кажуть, бачивши купи мерців тих в тій ночі —
Чола сторцом з могил, в небо встромлені очі —
Що на цвинтарі тім, де циприс шелепоче,
Почуваючи голос труб суду страшних,
Всі порізані ті прокидалися вмиг,—
І всі виділи, як, Бонапарте, ведуть
Твою душу криваву, фальшиву на суд,
На суд бога грізного по склоні небес,—
І всі стали з могил, щоб на тебе свідчить.
О Монмартре, зловіщее місце! Ще днесь,
Як вечірняя пітьма на світ надвинесь,
Путник мури твої омина — і тремтить.

VI

Місяць впісля їх кат йшов у церкву Нотр-Дам,
Гордо ніс він чоло. Мирра й пахощі там
Вже курились; гук дзвонів аж мурами тряс;
Арх'єпископ в цілім блеску ждав вже якраз;
Із мертвецьких ослон був на ньому фелон;
На хресті, що пишавсь поверх злотих амбон,
Висів гвіздом прибитий Христос — щоб не втік,
Богу в дар сей підлець свої вбійства прирік!
Як, роздерши ягня, вовк облизуєсь враз,
Так, вус гладячи, рік він: «Порядок я спас!
Ангелята, в свою міць візьміть мя святую!
Я релігію спас, я родину рятую!»
В його лютих очах — чорт в них дивиться нині —
Заблищала сльоза... О колумни святині!
Бездно, що блисла в Патмі перед оком Івана!
Небо, що зрів Нерон сонце, зрівши Сеяна!
О вітри, що в Капрею Тібер'я возили,
Золотеє судно його мчали по хвили!
Вітре півночі, вітре востока — промов:
Чи й комед'янта вже вбійця сей перейшов?

[VII]. НА ОСТРОВІ ДЖЕРСІ

Ти, що б'єш своїми вірними хвилями
Скелі, де я зложив крила свої —
Збитий, но сильний духовими силами —
Бездно, де вихор гуляє,
Човен тоне-потопає,—
Що ти говориш до мене в тій тьмі?
Море понуре, що кажеш мені?

Нич ти не можеш! Гризи свої тами,
Лий свої хвилі бурними струями,—
Дай мні терпіти, і думать, і снить!
Бездно, хоч всі твої хвилі
Мили б ту ганьбу і мили,
Проступок той, що нас стидом багрить,—
Море, і ти не могло б його змить.

Знаю, ти хочеш мене потішати,
Ти мені кажеш: вспокійся, мій брате,
Думи бурливі втиши, успокій!
Море бездонне, само ти
Ну-ко, стрібуй побороти
Вал свій могучий, ревучий, прудкий,
Вічно пречистий, бо вічно гіркий!

Ти ж своєй силой гордишся страшною,
Що переймає нас дивом, любвою,
Що безвідпорна, як доля сама;
Ти, що лиш рівне одному
Небу, в лазурі чудному,
Ти, що свяченая хвиля твоя
Зорі нічнії вмиває щодня,—

Ти мені кажеш: ходи, глянь, забудься!
Вказуєш мачти, що хиляться, гнуться,
Древа зелені, похилі горбки,
Піну, що прискає вдали
Понад пошарпані скали,
З шумом летить аж на темні вершки,
Білих мов птахів густі громадки,

Босу рибачку, що пісні співає,
Синяву вод, що судно колихає,

І моряка при роботі важкій,
Хвилі, що плещуть, міцніють,
Дужче ревуть, скаженіють.
Вказуєш ласки незглиблений здрій,
Але й грозу незглибиму при ній.

Ти мені кажеш: дай мні свого духа,
Вигнанче, в мні вгаси жар свій, що буха;
В воду, вандрівче, вкинь ліску трудну,
В омут мій сей темноцвітний
Взір свій зверни непривітний!
Сократа я вколисало до сну,
Душу Катона втишило грізну!

Ні, ти вшануй мої мислі бурливії!
Ні, ти вшануй слово правди гнівливої,
Духа, що б'є на злочинства страшні!
Бесідуй з скалами дикими,
Стражами своїми великими,—
В мене ж най буря реве в глибині!
Море, ти, впрочім, ненависне мні!

Море, хіба ж то не ти той прислужник,
Що на невсипних валах харалужних
Поміж вітрами й зубами скальними
Мчиш у безодні Каєнни,
В рудники вбійчі, таємні,
Чорнії судна, що хвилями тими
Линуть — огромні живі домовини?

Чи ж то не ти їх везеш у могилу?
Чи ж то не ти їм в ню двері відкрило,
Нашим заступникам, мученикам?
В тую затоку огидну,
Де й стебелинки не видно,
Тільки гармати-картечниці там
Гирла спижеві скалять берегам!..

А як тії плачуть, сли муки до плачу
Можуть нагнути́ геройськую вдачу —
То чи, проклятая бездно, не ти ж
Мук додаєш їм до муки,
Голос їх болю й розпуки
Гомоном своїм злодійським глушиш!

VIII

Сталось се! Слава йде в світ про нашу огиду;
Вчувши се, ти заплач, спаленій весь з устиду!

А як вирвесь з оковів народ мій закутий,
Як ударить великая хвиля покути —
Помсто за крок сих днів, не являйсь нам із тьми!
Ні, ні! Чень же найдесь дух, завзятий в ті дни,
Щоб тих зрадників, хроби нічні, бичувать!
Болю мій! Хвилі тій на них громом упадь!

О, згадки, мліє дух, ставши в думах над вами!
Віз везе на шафот... вкруг жандарми з шаблями...
Тарабани гримлять... люд кричить: бий і мсти!
Здвиг заліг всі дахи, плаци, вікна, мости!
Суди давніх часів! Кров'ю злиті улиці,
Де високо тригран гільйотини блищиться
Не вертайте, проплакані види, до нас!

Небо, ми ж в мирі йдем наперед, робим враз
Кождий діло своє в сей вік праці, мов в лет:
Про безмірний труд людський співає поет,
Своїм голосом сильним говорять трибуни,
Привілеї падуть і шафоти, й коруни,
Кождий день уменшає ненависть і біль,
Людськість в поступі бачить святу свою ціль,
Франц'я поперед всіх, мов зоря огняна,—
В[тім] ті люди прийшли! Він — огида жива,
Він — бандит, святим миром не вмитий з проклять,
Вни прийшли, щоб різню нам і горе послать.
Вни убійства і кров, смерть й огонь на нас злили
І будущину нам сім'ям тим засмітили!

А тепер, жалю мій, чи ж дрижать ще тобі
При страшних тих словах: месть за месть,
Біль за біль?

Я ж, баніт, що кривавлю терни над шляхами,
В сумних думах чоло своє тисну руками,
І часом вперті пориви будяться в мні —
Заглибитись думками в будущії дні.

Ясноокий гіганте, до діла гарячий,
Революц'є, котрої щоб ввік нам не бачить,
Перед котрої гордим оком, де гнів пала,
Людськість з дрожжю стає і кличе: «Доню моя!»
І самих же катів власним тілом вкриває
І до ніг їм валиться і руки ламає,—
Ах, ти матимеш згляд на пекучий той біль
І пред матір'ю, діво, гнів злагодиш свій!

О робітнику сильний, впівнагий наймите,
Що сам бог тебе шле, щоб неправду скосити,
В один день тисячлітню недолю згорнути,
Без страху, без жалю, правий, щирий і лютий,
Ти, поставою рівний колосам, ідеш
І побореш Європу і в жмені візьмеш
Всіх царів і один об одного зітреш!
Ти, що вік заключиш, котрий ми почали,
Ти, що волю спасав в люті, злигодні дні,
Ти, котрому «конечність» понуре ім'я,
В діях, де сяєш ти, мов горнило в огні,
Ти один перестоїш бурні времена,
За тобов ніт таких, хто б тобі був рівня!

Впрочім, зродився ж ти у страшному ярмі,
І на твоїй, ще вчора рабській голові
Вся минувшість твоя затяжить мимоволі,
Погань прикладів злих і науки гнилої,
Син монархії, ти кров проллєш, як вона,
І не знатимеш, що вона в тебе взяла:
Горе й сум, право смерті й роздору закон;
І, валячи тиранів, їх раду, їх трон,
Против них встанеш ти й їх поб'єш їх мечом.

Ми з-за тебе, гіганте, що робиш нам діло,
Діти вольності, й інших ся речей діймили:
Що путь Франц'ї віднині по вік віковистий,
Се любов незатьмнена, се жар той пречистий,
Се братерство, Христа найсвятіший завіт!
Се святе слово в книзі природи стоїть!
О любімся! О будьмо братьми! Не зводім
Ввік очей із Ідей, тих небес віщунів!
Із Ідей, котрі все побідять, ввік ясніють;
Доказ святості їх, що й в гніві не бліднють;

Правда в них все горов. Мало ще — побідить;
Але чистим остать — се найбільше значить.
Як в погорді, блідий, ме тремтіти раз в раз
Зрадник сей — кара та — буде поступ для нас.
Ганьба му, а не смерть! О народи, простіть
Злу минувшість царів, щоб защез всякий слід
Мук, побоїв, тортур, шибениць, лютих війн,
Щоб зблизивсь час будущих святих поколінь,
Де Братерство для добрих всміхнеся пречисте,
Навіть злих к своїй груді люблячий притисне
І до всіх нас своє чесне схилить лице!..
Ох, щоб світ не сказав, що хробаччя отсе
Із високої путі всю людськість схибило,
Що недарма Ісус і Вольтер говорили!
Щоб не сталось так, що кілько б праці, кілько
б болю,
Не прийняв вік наш, щоб украсить людську долю,
Ах, а клятої хвилі одної досить,
Щоб віками здобуте добро розрушить!
Адже ж строгими мож буть, а щадить людську
кров!
Ох, щоб світ не сказав, що огидник сей знов
Гільйотину збудив і її кіш кривавий,
Котру Лютий [1] з гнівом взяв і верг до канави.
Що наново катів визвав з темних комір;
Що в криваві свої руки взяв він топір
І колоду поставив на горбі свяченім
І в огиді цілій став у сонці ясенім!..

IX

Ти, що любила колись Ювенала,
Лави страшної пожаром гарячого,
Ти, що зорею провідною сяла
В оці несхибному Данта мислячого.
Музо гніву і печалі, для того
Царства блискучого, щастям гордого,

---

[1] Під Лютим розуміється тут революція, що вибухла в Парижі в лютому 1848. По вигнанні короля Луї-Філіппа зложився тоді для управи Францією т[ак] зв[аний] «тимчасовий уряд», до котрого, між іншим, належав і соціаліст Луї-Блан (Louis Blanc). Сей тимчасовий уряд зніс був кару смерті, котру Наполеон III опісля знов привернув.

Для громової побіди тієї
Ганьби згромадьмо так много, так много,
Щоб розрослась аж в розмір епопеї!

ДО НАРОДУ

Плач всюди, зойк, похорони, сліз ріки,—
Чом же лиш ти спиш у тьмі?
Я не повірю, що вмер ти навіки,—
Чом же ти спиш у тій тьмі?
Ще ж не до сну пора, ні!
Воля бліда край дверей твоїх в крові лежить.
Ох, а як ти вмер, то й їй вже не жить.
Онде вовки коло терема твого,
Мишей, щурів назлазилося много,—
Чом же ти дав оповить себе в шмати-простині,
Щоб вони гризли тебе в домовині?
Ось всі народи, надівши жалобу,
На похорон твій прийшли...
Лазаре! Лазаре! Лазаре! З гробу
Встань, воскресни!

В місяця світлі над гробом громадним
В крові країна дріма...
Слава катам і вовкам кровожадним!
Вольная мова замовкла, німа,
Поступу — гробом галери й тюрма.
Гай, революція, страх на прехитрих і змінних,
Ось полягла вже! Злодюга-розбійник
Взяв, чого велетень не наострився здобути.
Ось він таємно сміється в кулак!
І на гіганта-республіку гострять відтак
Сотні ножів ліліпути.
Судді в плащах — на купецьку подобу
Правом торгують вони!
Лазаре! Лазаре! Лазаре! З гробу
Встань, воскресни!

Ген там, де Відень, Мілан побіджений,
Рим в ім'я боже підступно здушений,
Пешт замордований в крові вмира,
Там Тиранія, вовчиця стара,

Сіра, утішна сидить-позира.
Прибрана пишно яскиня її образками,
Шлях її всланий людськими кістками.
Всюди від Вісли до Танару кручі
Кормить вона свої діти гадючі.
Хто ж то годує її, наче брат?
Бонза і кат.
Хто ж то від неї свою насичає утробу?
Кесарі й їх Сеяни.
Лазаре! Лазаре! Лазаре! З гробу
Встань, воскресни!

Своїм посланцям Христос дав завіт:
«Діти, брат брата всім серцем любіть!»
Швидко мине друга тисяча літ,
Як за братерство людське він умер,
Руки криваві до всіх нас простер —
Ах, нині Рим його іменем світ в'яже в пута!
З трьох обручів посвячених укута
Папська тіара поблискує днесь:
Перший обруч із князької корони,
Другий із плетених стрічків Верони,
Третій з рабського нашийника ввесь.
Гордо Мастай отсю носить оздобу
В празничні дні...
Лазаре! Лазаре! Лазаре! З гробу
Встань, воскресни!

Тюрми мурують сквапливо, погонею...
Велетню сонний, почуй, як бурлять
Ріки, закрашені кров'ю червоною,
Як понад краєм туманом стоять
Зойки вдовиць, немовлят!
Як з кожним вітром галери героїв уносять,
Як матері їх рвуть сиве волосся,
Мов ті покоси, край шляху лежать,
Ждучи, аж вестимуть їх з казематів.
Сльози, що крапля по краплі з очей їх спливають,
Серця ненавистю нам наливають.
Тіштеся, юди! Неситую злобу
Чей перетерпимо ми...
Лазаре! Лазаре! Лазаре! З гробу
Встань, воскресни!

Га! Вже зближаєсь пробудження хвиля!
Що се за шуми доходять мене?
Чи то роїв незлічимая сила,
Плем'я гуде бджоляне?
Гомін безладний з вітрами лине.
Тільки псарям невтямки, що се судній труби!
Вснули під гомін, не чаючи згуби...
Гоя, від фінських болот до Гібралтара-діда
Здвиглись народи, мов мряка зарання!
Спіте ж, кати! Ревуть труби тиранам: «Побіда!»
Грають органи тиранам: «Осанна!»
Ти лише зміниш їх радість в жалобу,
Дзвоне грізний...
Лазаре! Лазаре! Лазаре! З гробу
Встань, воскресни!

ЗГАДКА З НОЧІ 4 ГРУДНЯ 1851

Дві кулі хлопчика поцілили в головку.
Кватира чистенька, низенька, затишна́,
Іконка і при ній галузка запашна,
Й бабуся, що в куті ридала без уговку.
Ми мовчки роздягли дитя. Бліді губки
Розкрились; зір мертвий являв тривогу й муку;
Якийсь безрадний був вид звислої руки,
Що в жмінці мала ще гумовую опуку.
В виску була діра, що палець би ввійшов;
Мов з вишні спілої, кров з неї капле рівно...
Ввесь череп розколовсь, немов сухе поліно.
Ми роздягли дитя; стара зирнула, й знов
У плач!
«Білесенький! Присуньте лампу! Ах,
Як злиплись волоски у нього на висках!»
Потім взяла його до себе на коліна.
Страшна ніч! В віддалі лунали щохвилини
Ще сальви: інших б'ють по вулицях в сей час!

«Дитину б нарядить»,— промовив хтось із нас
І взяв шмат полотна з вільхової комоди.
Бабуся тим часом з ним до вогню підходить,
Мов хоче обігріть заціпле вже тільце.
Ох, що затулить смерть в свої холодні жмені,

То вже наш огник тут не відтеплить отсе!
Вона схилилася, здіймила панчішки
І руки зморщені, старечії, студені
Пестили труп'ячі малесенькі ніжки.

«Чи ж се не біль! Чи ж се не горе, пане милий! —
Озвалась.— Він іще не мав і вісім літ.
Ходив до школи вже. Всі вчителі хвалили.
Як треба лист було мені писать, адіть,
То він писав... Та що ж таке тепер настало?
Дітей вбивати! Ах, мій боже! Се ж розбій!
Скажіть, будь ласка! Тут перед вікном гуляло
Собі ввесь день, і враз — застрілили як стій!
Він вулицею йшов, а ззаду лиш грим-грим!
Він, пане, добрий був, правдивий херувим...
Я вже стара, мій вік нічого вже не варт,—
То чом же не волів отой пан Бонапарт
Убить мене замість мойого внука?»

Урвала, сльози їй здушили в горлі голос,
І нас зворушила до сліз її розпука.
«Що ж я тепер почну на світоньку сама?
Скажіть мені! Куди приткну свій сивий волос?
У мене ж матері його давно нема.
І за що вбитий він? Нехай би хто пророк!
Бігме, що не кричав він: «Vive la République!» [1]
Ми мовчки, важко вниз хмарні хилили чола,
Та не находили потіхи ані слова.

Політики, мабуть, не втнеш, старенька мати.
Сей пан Наполеон — так звесь він по ім'ю —
Він бідний — і він князь, і любить він палати,
І хоче мати слуг, і коней, і двірню,
І гроші задля гри, для учт і для кокот,
І лови — а при тім спасає він Сім'ю,
Суспільність, Церкву, Власність і Народ.
Рад мати він Сен-Клу, де вліті рож багато,
Де власті всі йому складатимуть поклін.
Ось за що мусиш ти, старенька сива мати,
Отими пальцями тремтючими складати
В гріб хлопчика, що мав лиш восьмий рочок він.

---

[1] «Хай живе республіка!» *(франц.).— Ред.*

ДОМАШНЯ ВІЙНА

Юрба була страшна, скажена; крик лунав:
«На смерть!» Серед юрби спокійний він стояв,
Поважний, гордий, сам — здавалось—невмолимий
А люд тиснувся: «Гинь ураз з катами злими!»
Він слухав, мов та смерть зовсім природна річ.
Пропала вітчина, над краєм ганьба, ніч —
І смерть. Нехай! Між тлум, що стовпився при ньому,
Звитяжці витягли його на площу з дому.
«На смерть з ним!» Схопили його в вікні балкона
В одежі, що була від крові вся червона.
Він був один із тих засліплених, що б'ють
На розказ кесаря свій власний, рідний люд.
Ввесь день він мордував — кого — і сам не тямив.
Без ляку, без благань стояв між ворогами,
А руки чорні ще від пороху. Якась
Жона взяла його за ковнір: «А! Вилазь!
Се він! Отсей жандарм! Се він стріляв до нас!»
«Сей!» — крикнув муж. «На смерть! Розстріляти сей час!» —
Кричав народ. «Тут! Ні! В Бастилі ліпше буде!
В зброївні! Гей же! Марш!» — «Де ваша воля, люде?» —
Промовив в'язень. Всі, в густую збиті шварму,
Трясли мушкетами. «Смерть кату! Смерть жандарму!
Як вовка, вбить його!» Він звільна, без познаки
Тривоги: «Як я вовк,— сказав,— то ви собаки».
«Ще кпить із нас! На смерть!» І наче град цупкий,
На карк ненависний сипнули кулаки.
Він похилився; жовч кипить в його нутрі.
Сто голосів ревло: «На смерть з ним!
Проч царі!»
Ще іскра лютості в очах його майнула,—
І йшов, проводжений прокляттям всеї купи,
Спокійний, знуджений переступав ті трупи
Холодні, що їх сам тут, може, накосив.
Народ страшний, коли заміниться на бурю.
Та він, чим більш кляли, тим вище ту понуру,
Ту горду голову все вгору підносив.
Ох, як ненавидів він їх! Якби так змога,

Він вистріляв би їх усіх що до одного!
Ох, як ненавидять вони його! «Пропадь!
Ади, він ще б готов як стій на нас стрілять!
Смерть зрадникові! Гинь, шпіоне ти проклятий!
Смерть кровопійцеві!»
Нараз із тої ж хати
Почувся голосок дитячий: «Се мій татко!»
І щось з'явилося, мов хрущик світляний.
Дитина вибігла. Шістьлітнєє дівчатко.
І руки підняла — до просьби? до погрози?..
Скрізь крик: «Розстрілити шпіона. Гей же, бий!»
Вона ж до в'язневих колін взялась ручками
І мовить — а в очах дитячих блисли сльози:
«Татунцю, що вони робити хочуть з вами?
Не хочу, щоб вас так держали й волокли!»
Кругом: «На смерть! На смерть! — мов в одурі,
ревли.—
Скінчить з ним! Кров за кров! Гадюку
розтоптати»!
В повітрі дзвонів рев, гуркочуть десь гармати,
І повна вулиця скаженої юрби.
«Смерть зрадникам! Царям! Міністрам! Їх раби —
Шпіони, всіх на гак! Усю їх псарню вражу!»
А дівчинка кричить: «Коли ж бо я вам ка́жу,
Се татко мій!» — «Вона гарненька!» — прорекла
Одна з жінок. «Се так!» У оченятах синіх
Душа світилася з-за сліз; вона була
Бліда, у чистенькій короткій спідничині.
І друга жінка їй: «А скільки маєш літ?»
А дівчинка на те: «Не бийте! Се мій тато!»
Дехто задумався і в землю став глядіть,
І в'язня перли вже й трясли не так завзято.
Один з найзліших ще не піддавався тому,
Сказав їй: «Геть іди!» — «Куди?» — «Іди додому!»
«Чого?» — «До мами».— «Ге, умерла!» — рік
отець.
«Значить, лиш ви?» — «Так що ж? Один всьому
кінець»,—
Сказав побіджений, і тихий, безучасний,
Дитячі руки грів при своїй груді власній,
Відтак до дівчинки: «Ти знаєш Катерину?»
«Сусідку?» — «Так! Іди до неї».— «Ну, а ти?» —
«Прийду потім».— «Ні, я без вас не хочу йти».

«Чому?» — «Тут зроблять вам щось зле, як вас
покину».
Тут батько пошептав ватажкові юрби:
«Пустіть мій комір — так! Візьміть мене за руку,
Мов друг! Я їй скажу, щоб була без журби.
Розстрілите мене на скруті, в заковулку
Чи де захочете!» — Понурий ватажок
Сказав: «Нехай!» Пустив його до половини.
«Ти ж бачиш, се пани знайомі!» — до дитини
Сказав отець. «Ми йдем гуляти у садок.
Будь чемна, йди домів!»
В батьківські добрі очі
Вона заглянула — ні, він дурить не хоче!
І рада, певна вже, без ляку геть пішла.
«Ну, збулись клопоту! — сказав отець погідно.—
Тепер розстрілюйте чи тут, чи де вам вгідно!»
Та в тій юрбі, що ще недавно так ревла,
Пробігла дрож якась безмірна й гуком грому
Усі враз крикнули: «Іди собі додому».

*

Раз бог батько й Асмодей
О ненависних людей
Сіли грати в карти.
Хто що ставить? Загравай!
Божа ставка був Мастай,
Дідьча — Бонапарте.

Той худеньке попеня,
Сей погане княженя,
Та вертке, як рідко.
«Що? Нам битись о сих двох?»
Кинув карти господь бог,
І обох взяв дідько.

«На! — сказав бог батько.— На!
З них не будеш мав хісна!»
Чорт їх хвать у лапу,
Та й сміється з-під каптуря...
З одного зробив царя,
А з другого папу.

СОН КОНСЕРВАТИСТА

Чи то сон був, чи ява? Ще суд мій хитаєсь.
Якийсь муж — чи то грек, жид, перс, турок,
китаєць,
Та прихильник ладу, правдомовний наскрізь
І поважний сказав мені:
«Смерть, що поніс
Ошуканець отой, анархіст небезпечний,—
Справедлива. Для власті й порядку конечний
Був сей крок. Чи ж позволити брать їх на сміх?
Та й на що ж є права? Щоб виконувать їх.
Є ж такі віковічні правди, котрі
Слід піддержувать навіть ціною кострів.
А пророк той, знай, клепче: «Любов до людства!»
Та «Прогрес!» — все такі пустозвучні слова...
Наш поважний, старий обряд він висмівав.
Одним словом — ніщо за святе не взнавав,
Що шанують усі, того не шанував.
По відлюдних місцях він збирав рибаків,
Воларів, розбишак та брудних босяків,
Одчайдуш без гроша при душі, жебраків.
Їх своїм бунтівницьким засадам навчав
І з голотою сею за стіл засідав.
Ні за віщо мав книжники й інтелігенти,
Що шанобу і розум, маєтки і ренти
Посідали. Без варт окружений юрбою,
Він ходив із піднятою к небу рукою,
Величався, що може недужих зцілять
Самим словом, не так, як закони велять.
Та сього не досить! Самозванець той навіть
Умерлих воскрешав! Ще й фальшиве ім'я
І фальшивий собі він характер приняв,
За таке, чим не був, він посмів себе ставить.
Він блукав там і сям і скликав: «Гей, за мною!..»
По містах, хуторах і по чистому полю.
Очевидно ненависть ширив, ворожню,
Щоб піднять братовбійчу суспільну війну.
І збігались до нього й гидкії поганці...
По ровах, вапнярках залягали ще вранці:
Той хромий, той глухий, сей безокий цілком.
Той струп'я з себе дряпа старим черепком...
Всякий чесний лиш плюне і в хаті запресь,

Де він шляхом з таким товариством плетесь.
В один празник — не тямлю, якого вже дня —
Він ухопив батіг і давай виганять
З криком, фуком, брутально й зовсім неприлично
Патентових купців — знаю се автентично —
Дуже чемних людей, що в церковнім притворі,
Розумієсь, за дозволом кліру й княжат
І оплатою, мали міняльні контори;
Він з собою таскав непотрібних дівчат...
Так ходив він, навчаючи, нищив основи
Товариства, релігії, сім'ї і любови.
І моральність і власність — усе підривав,
Люд ходив за ним, поле облогом лишав...
То було небезпечно. Ганьбив він багатих
І підлещувавсь бідним. «Всі,— звик був мовляти,—
На землі ми є рівні й брати, і нема
Ні малих, ні великих, панів, ні рабів,
Всім служить має те, що зародить земля!»
А попів, так тих прямо топтав у болоті.
Ще й прилюдно. Всі ті богохульства він плів
Всім обідранцям в очі, усякій голоті...
От і вийшло! Закони виразні, святі —
І прибито його на хресті».

Він сказав се так лагідно, щиро...
Та мене в тих словах наче щось поразило.
І кажу я до нього: «Ви що за один?»
А він каже: «Їй-богу, нам конче прийшлось
Відстрашаючий приклад подати!
А я звусь Елізав, був при храмі писцем».
«А о кім говорили ви?» — став я питати,
«Та о тім волоцюзі, що звався Христос!»

ВУЛКАН МОМОТОМБО

Хрещення вулканів — це старий звичай, що походить з перших часів завоювання Америки іспанцями. Всі вулкани Нікарагуа були таким робом посвячені, окрім одного Момотомбо, з котрого ніколи не повернув жаден священик, що вибрався, щоб вилізти на його вершок і там застромити хрест.

Squier, Voyage dans l'Amérique du Sud.

Як землетрясення занадто часто стали,
Іспанські королі хрестити приказали
Вулкани, що були в їх землях в Новім світі.
Вулкани нічичирк. Забагли, то й хрестіте!
Один Момотомбо не хтів хреста прийнять.
І не один вже піп в церковному уборі,
Самим святим отцем благословенний,
Ніс гостію в руках, підвівши очі 'д горі,
І дерся на той шпиль скалистий, загострений.
Багато їх пішло там хрест святий всажать,
Та жаден не вернув назад.

Старий Момотомбо, гір лисих корифею,
Що мрієш між двома морями! Твій кратер
Тіару з полум'я і диму розпростер
Над трепечущою землею.
Ми стукаєм до твойого порога,
Правдивого тобі несемо бога!
Чому не хочеш ти прийнять його тепер?

Вулкан на хвилечку покинув лаву лити
І так проговорив, бурчливий і сердитий:
«Не дуже я любив скасованого бога.
Скупар, все золото до свого гріб берлога;
Людськеє м'ясо жер, а пасть його, мов жорна,
Від крові все була і від гнилизни чорна.
Сидів в печері — се була нора в квадрат,
Відразу церква й гріб, а в ній жерцем був кат.
Всміхались кістяки у стіп його; щоднини
З кривавих чаш він пив убійство, смерть людини.
Глухий, огидний, він гадюк держав в руках,

І свіжий труп щодень сторчав йому в зубах.
Се чудище було, мов пляма, на вселенній,—
Аж я не раз бурчав в моїй безодні темній.
Отож як надплили на легких човнах смілі
Зі сходу сонця к нам чужії люди білі,
Я радо їх прийняв, гадав, що так і слід.
Яке лице, мовляв, такий душі є цвіт,
А білий чоловік, мов небо те блакитне,
А бог їх мусить буть само добро всесвітнє.
Він, певно, вбійствами кормитися не стане.
Геть! Старих жерців проч збо́рище погане!

Та швидко я нових жерців побачив діло.
На склоні мойому — о горе! — розгоріло
Те вогнище страшне, що жре, не насититься,
Грізне, що ви звете «свята інквізиція».
Я бачив, як береся до діла Торквемада,
Щоб темних дикарів уздріла світ громада,
Як він їх просвіща, як той «святий уряд»
Навча їх і які тут світочі горять!
Я в Лімі з хворосту страшні костри видав,
На них сотки дітей, внизу вогонь тріщав
І пожирав живих, клубами вився дим
І груди вижирав дівчатам молодим...
Аж сам я інколи мало що не душився
Тим смродом, що з отих автодафе зносився!
Я, що в своїх горнах палив лиш тінь та чад,
Подумав: «Дармо ти тим гостям так був рад».
Як зблизька придивився сьому чужому богу,
Я рік: «Не варт мінять! Волію вже старого».

ЩО ТАКЕ ШТУКА?

Штука — то радість і слава,
Блискавка в бурю іскрява,
Промінь небесний у млі;
Штука — се ясність всесвітня,
Стежка народів завітна,
Зірка на божім чолі.

Штука — се пісня велична,
Серцю сумирному ближня;
Гомін діброви і міст,

Шепти, цілунки любовні,
Пориви душ невимовні,
Форма прекрасна і зміст.

Штука — се думка, що встане,
Всякі порвавши кайдани,
Се побідитель благий;
Дасть уярмленим свободу,
Вільному дасть же народу
Велич і славу в людий.

Написано в р. 1885, досі не друковано.

*

Де самичка? Десь пропала,
А де самчик? Кішка вкрала,
Онде хрупа, клята
До гніздечка в тихім гаю
Хто загляне? Я не знаю.
Бідні пташенята!

Пастуха взяли в рекрути,
Пес погиб, вовчисько лютий,
Знай, стоїть на чатах,
А в кошарі коло гаю
Хто вартує? Я не знаю.
Бідні ж ви, ягнята!

Муж в кайданах в криміналі,
Мати хора в гошпіталі,
Гнесь від вітру хата.
Дітки плачуть і ридають,
Хто їх діздрить? Я не знаю.
Бідні сиротята!

МУРИ ЄРИХОНА

Гриміть, гриміть раз в раз, ви, труби слів, думок!

Коли Ісус Навин, загніваний пророк,
З народом своїм став край мурів Єрихону,

І з громом труб почав ходить довкола їх,—
За першим разом цар підняв його на сміх,
За другим, сміючись, так мовив з трону:
«Чи мислиш вітром ти сі мури потрясти?»
За третім разом вже кіот взяли нести,
А трубачі за ним, а далі ввесь народ.
Ворожі діти йшли плювати на кіот,
Дразнили трубачів, свистячи в пищавки.
Четвертий хід — і ось ворожії жінки
З куделями в старих стрільницях посідали,
Вчорнені сажею, з гребрейців кепкували,
Синів Аронових камінням обкидали.
За п'ятим разом на понурих мурах тих
Сліпі й криві зійшлись, здіймили галас, зик,
Дразнили голос труб, що вивсь аж до зеніту.
За шостим разом цар став на вежі з граніту,
Такій високій, що в вершку орел гніздився,
Такій твердій, що грім об неї даром бився,
І, сміючись, кричав, опершися о банти:
«А справді, ті жиди — то добрі музиканти!»
З царем веселим враз і всі старці сміялись,
Що вечором у храм на гутірку збирались.
За сьомим разом — глянь! — і мури в прах
розпались.

СУМЛІННЯ

З дітьми своїми враз, в одежах з грубих шкур,
Розчіхраний, увесь зчорнілий серед бур —
Так Каїн утікав з-перед лиця Єгови.
Вже вечір западав, коли розливець крови
Спинивсь у стіп гори на краю рівнини.
Тут жінка втомлена, задихані сини
Говорять: «Ляжмо тут на землю й переспімо!»
Ліг Каїн, та не спав і лежа думав німо,
Піднявши вгору зір. Аж серед неба — цить!
Ось око дивнеє, отверте, аж горить
І, не змигаючи, на нього з тьми глядить.

«Я надто близько тут!» — промовив він, тремтячи.
І жінку змучену, синів розбуркав сплячих,
Тікати далі став, покинувши нічліг,

Спішив так тридцять день і тридцять ночей біг.
Ішов блідий, німий, тремтів при кожнім звуці,
Скрадавсь, не смів зирнуть назад, в глухій розпуці,
Без попасу, без сну. Дійшов над морський вир
В країні, що пізніш прозвалася Ассир.
«Тут станьмо! — мовив.— Тут безпечна нам
приміта.
Лишімось тут. Отсе ми вже на краю світа».
Та скоро тільки сів і вгору зір підвів,
Те саме око знов посеред неба вздрів,
І кинувсь зо страху, і мало не зомлів.

«Сховать мене!» — кричав. Заперши дух у собі,
Глядять сини, як дід трясесь, мов у хоробі.
До Явеля, вітця тих, що в степах живуть
В наметах повстяних, промовив Каїн тут:
«Ось відси протягни крило намету, сину!»
Розвили, мов стіну поставили тканину
І олов'яними вагами вниз стягли.
«Не бачиш вже ніщо?» — сидячи на землі,
Спитала внучечка, Цілля золотокоса.
А Каїн відповів: «Те око бачу й досі».

Юбаль, прабатько тих, що на торжища йдуть,
У труби граючи, і в барабани б'ють,
Сказав: «Ось я зроблю гарнішую заслону!»
Зробив із бронзи мур, скрив Каїна у ньому.
Та Каїн рік: «Глядить те око все на мене!»

І Єнох рік: «Зробім укріплення страшенне
І вежі, щоб ніхто і підступить не смів!
Збудуймо город тут і замок нездобутий,
Щоб діда там сховать, самим безпечним бути!»
І ось Тубалькаїн, отець всіх ковалів,
Великий город тут побудувать велів.
І, поки будував, брати в степах гуляли,
Синів Єнохових і Сетових стріляли.
І проходящим всім із лоба рвали очі,
Пускали хмари стріл до звізд супроти ночі.

Ось став з граніту мур, де був хитний намет;
З заліза штабами пов'язано каміння,
І город став, немов пекельнеє творіння.

Тінь з веж ширила тьму по рівнині геть-геть.
І грубий був той мур, немов гора розлога,
На брамі ж напис був: «Тут не впускають бога».

А як скінчили мур — то радість! то весілля!
І діда завели у вежу кам'яну.
Та він стояв сумний, лячний. «Дідусю, ну,
Не видно ока вже?» — рекла тремтяча Цілля.
А Каїн відповів: «Ні, й тут воно глядить!»
Тоді сказав: «Хочу я під землею жить!
Живий зариюся в могилу, сам, безпарно,
Нікого більш не вздрю, ніхто мене не вздрить».

І викопали рів, і Каїн мовив: «Гарно!»
Потому сам у той підземний льох спустивсь,
І сів на стільчику, і тьмою оповивсь;
Зверху забили вхід, замурували ціло,—
Глянь — око в гробі ще на Каїна гляділо.

НАПИС ЦАРЯ МЕЗИ

Я над царями цар, Меза, Хемосів син.
Я вирубав ось тут ліс піній і кедрин,
Я город Бааль-Меон у Африці поставив,
Я з дерева доми, а з цегли мури справив.
Я мовив: «Кождий муж під карою тюрми
Хай студню викопле там, де його домн,
Бо в рік два місяці слотливі є і зимні».
А щоб в полях могли овечки, кози, свині
Без шкоди пастися в часі гарячих жнив,
Пасовиська для стад я муром отінив.
Я брами збудував, і вежі й мур подвійний
Астарта-пані, я ж веду для неї війни.
Бог Хемос, муж її, отець мій, дуже рад,
Що я прогнав Омрі, юдейця, з міста Гад.
Я Ароер здвигнув, те місто над містами,
Поставив вежі в нім, поклав склеплені брами.
Народ мене хвалив, збагачений добром;
Мене признав царем воєнний люд з Дібон,
Що йде співаючи на смерть і щоб буть дужим,
П'є свіжу кров орлів із молоком верблюжим.
Як князь і як суддя, я чтив законні карти
Хемоса, Дагона, і Беля, і Астарти —

Чотирьох царських звізд на божих небесах.
Я викопав із Ур аж в Тир підземний шлях.
Хемос мені сказав: «Візьми в жидів край
Небо!»
А я робив усе лиш те, що каже Небо.
Так ось в сьому склепу кладусь я вічно спать.
Тямуйте ж камінь сей святинею вважать!
При сій гробниці вам курить кадило треба.
Бо я побив усіх, хто жив у краю Неба,
І круків накормив, що в тьмі на жир летять,
І на торги велів жінок всіх голих гнать.
На штириста слонів здобичі я нав'ючив
І всіх дрібних дітей я на хрестах замучив.
Я внівець обернув ті підлі племена,
І я віддав містам давні їх імена.

Сей вірш — поетична парафраза одної з найважніших пам'яток жидівської старовини,— напису на стовпі моавського царя Мези з IX віку перед Христом. Стовп сей, витесаний із одної базальтової плити, поставлений був в 898 або 897 р. перед Хр[истом] на пам'ять побіди Мези над юдейським царем Омрі і віднайдений був в р. 1869 французьким ученим Клермоном-Ганно. Він злагодив докладну відбитку напису, уміщеного на стовпі, і то в саму добру пору, бо кілька літ опісля бедуїни, дізнавшися, що французи хочуть забрати той стовп до Європи, розбили його на 20 куснів. Французи позбирали ті кусні, та не всі вдалося віднайти; недостаючі шматки прийшлося виповнити гіпсом, і в такім стані ся многоцінна пам'ятка знаходиться в Луврськім музеї в Парижі. Стовп має вигляд подібний до тих, які й тепер жиди ставлять на своїх гробах, а з напису лишилося 34 рядки, переважно захованих дуже добре. Щоб уможливити читачам порівняння вірша В. Гюго з оригіналом і заразом дати пізнати сю пам'ятку, що становить знамениту ілюстрацію до одного місця Біблії (IV, [книга] Царств, [вірші] 3, 4—5, і Параліп [омен], [вірші] 20—22), подаємо текст цього напису в дослівнім перекладі:

1. Я, Меза, син Камосів, цар моавський. Дібоніт.
2. Мій батько царював 30 літ над Моавом, і я царював
3. після мойого батька. І я поставив отсей стовп Хамосу на горбі

4. за те, що він увільнив мене від усіх моїх напасників і позволив мені побачити всіх моїх ворогів побитих.
5. Амрі був царем Ізраїлю і пригнітав Моава довгі дні через те, що Хамос був загніваний на свою країну.
6. І його син Ахав настав по ньому і сей також мовив: «Пригнітатиму Моава, поки моїх днів, і буду розказувати йому,
7. і бачитиму його при своїх ногах і ввесь його дім». І Ізраїль пропав, понівечений назавсігди. І Амрі здобув був край
8. Мадабу і жив там, він і його син... І дні його сина, 40 літ...
9. Аж отсе за моїх днів Хамос здобув назад сю країну, і я збудував Бааль-Меон і повикопував там криниці і побудував
10. Каріатаїм. І мужі з племени Гад жили здавна в тім краю, і їм побудував король
11. Ізраїлю (місто) Атарот. І я ударив на те місто і здобув його і повбивав усіх мужів
12. того міста — любий вид для Хамоса і Моава. І я взяв відтам Аріеля... Дода і я
13. поклали його на землі перед Хамосом у Каріоті, і я велів там жити мужам із Сарона, мужам
14. із Макарата. І Хамос мовив мені: «Іди візьми Небо у Ізраїля!» І я
15. пішов ніччю і боровся з ними від досвіта до полудня. І я
16. здобув їх і повбивав усе, 7000 мужів і жінок. І я лишив живими дівчата і
17. невольників, бо я присвятив їх Астарті і Хамосу. І я взяв відтам
18. посуду Ягве і поклав її на землі перед Хамосом. І король Ізраїлю збудував було
19. Ясу і жив там в ту пору, коли воював зо мною. І Хамос прогнав його від свойого лиця.
20. Я взяв із Моава 200 мужів, усіх знатних, і вислав їх на Ясу і здобув її
21. і прилучив до Дібона. Я збудував фортецю, мури Ягаріна і мури
22. Офеля. І я побудував його брами і побудував його вежі і
23. побудував королівську палату і побудував тюрми для полоняників посеред

24. міста. І не було криниць посеред міста в фортеці, і я сказав до народу: «Нехай

25. кожний із вас викопле криницю при своїм домі». І я велів ізраїльським невольникам повикопувати канали, щоби припровадити воду до фортеці.

26. Я побудував Ароер і промостив дорогу з Армона.

27. Я побудував Бет-Бамот, що лежав у розвалинах. Я побудував Босор.

З дальших рядків є тільки вривки, важні для археології, та ми пропускаємо їх тут, бо вони не дають повних речень. Про сей напис є вже досить багата література. Ми подали його текст із книги: T. Vigouroux, Die Bibel und die neueren Entdeckungen in Palästina, in Aegypten und in Assyrien, aus dem Französischen übersetzt von Joh. Ibach, т. IV, ст. 52—54. На стор. 45 у ноті подана давніша (до р. 1886) література сього предмета.

ІЗ ДРАМИ «ТОРКВЕМАДА»

Діється в Каталонії в р. 1482. Сцена — кладовище гірського монастиря Латеррана, закону августинів. Вид запущеного саду. Земля порита ровами. В глибині сцени мур, що окружає кладовище, дуже високий, але декуди порозвалюваний. На гробах хрести. На переді сцени на землі квадратова яма, обложена плитами рівно з землею. З боку видно довгу плиту, розміру якраз такого, як отвір ями. В отворі видно перші ступні тісних кам'яних східців, що ведуть униз і гинуть у ямі. Коли піднесеться заслона, надходить із глибини монах у одязі домініканця. Він іде помалу, кланяється, приклякаючи перед кождим хрестом, поки не вийде на перед сцени.

Монах
(сам)

З одного боку світ, вся людськість грішна:
Князі, гидкими злочинами вкриті,
Учені дурні, мудрагелі хворі,
Пиха, обжирство, спінена безбожність,
Сеннахерим-різун, Даліла-бреха,
Єретики, Вальдензи, Люзараби,
Жиди та гебри, сліпають блідії
Над цифрами, алгеброю — всі, всі,
Малі й старі, плямують знак хрещений,
Зреклись Христа, у злі насліпо бродять
Всі — папа, цар, єпископи, міністри...
З другого боку ад, огонь грізний, безодня!
Тут чоловік живе безтямно, їсть
І спить — а там страшне огнів провалля.
Там пекло! О нещасні твори — люди!
О два видовища людської долі!

Життя і смерть. Сміятися годинку
І плакать вічно. Пекло! Що за вид!
Гроби, могили, ями, повні жару,
Шпилі сіркові, гирла тисячзубні,
Роззявлена пащека бездни! В тім
Безмірі кар — покараних без ліку.
За частку втіх яка ж то часть жалоби!
Горять! І чути крики: «Сину! Мамо!
О, змилуйсь!» Мов химера, розсипається
Надія в попіл. Очі, лиця ринуть,
Вертають знов — страшні в жарі страшенній;
І олово розтоплене на тім'я
Живеє капа... Світ примар. Він мучить
І сам терпить. Над ним склепіння величезне
З кладовищ чорних, що натикані
Огнями, мов зірками небо ніччю.
Огидна стеля скрізь порозсідалась,
Поорана щілинами, а з них
Паде в безодню дощ невпинний душ,
Що йдуть у глиб огнів, у середину
Катуш — далеко, дальше поза межі
Помилування божого. Ніч. Зойки.
Жалібний вітер почерез яскині
Невпинно крутить полум'ям, вирує
Горюча лава, буха, заливає
Глухії ями. Небеса говорять:
«Ніколи!» Пекло мовить: «Віковічно!»
І всі, хто на землі з злоби, з лінивства
Зле час ужив, по-п'яному зблудив,
Схибив, здурив, згрішив, хоч лиш схитнувся,
Хоч на часину, на хвилину — всі там!
Безодня? Кара? Сумнів неможливий.
Що ж перед зором нашим? Ад видимий.
Його пекельний подих аж до нас
Доходить! Із огнища Беліала
Страшенні комини чи ж не стирчать
Під саме наше небо та ригають
Задушним димом і огнистим плином?
Везувій, Етна, Стромболі забивчий,
І Гекля там на півночі. Про що ж нам
І думати, як не про се? Вона,
Ся тайна — перед нами, тут зіває
Під нашою землею і плює

Огнем і тьмою й смертю. Можемо
Схилитись і заглянути в нутро,
А ніччю можем бачить грішні душі,
Як вихром крутяться, неначе іскри,
Тікають і назад падуть, коли
Огонь ім спалить крила. Горе їм!
Немає виходу ні втеки! Гей, назад!
Назад до ваших ям, огнями повних!
Назад в хаос, у тьму, в огнисте море!
Над вами сатана, падлюка безконечний,
Регочеться! Вони летять страшні,
Обгризені з усіх боків, живі
Головні, жар і дим, гидкі, в просторі
Розсипані недвижному, мертвому.
Всі огняні гадюки лижуть їх
Поскручувані руки; їх олій
Гризе, смола вертить і олово
Вливаєсь; сліпота безмежна їх
Опутала, і люта безконечність
При всіх катушах тих не допускає
До них нічого, крім двох слів страшних:
«Ніколи!» — «Вічно!»
Боже! Хто ж над ними
Змилосердиться?
Я! Так, я приходжу
Спасти людей. Амністія людству —
Ось що засіло у мойому серці!
Любов висока в мні кричить, і я
З безоднею — безоднею поборюсь,
Що Домінік почав, те я скінчу.
О пекло! Як же відвалити з нього
Залізну покришку? О Риме, Христе,
Як зупинить людей, щоб не котились
По тім страшливім склоні? Знаю! Знаю!
Се вже й Павло святий нам показав.
Орел, чим вище підліта, тим більше
Втішається, все бачить, осліпляєсь
Тим, що доглянув. Щоб замкнути пекло,
А небо відчинить,— чого потрібно?
Костра. Ад випалить. Перебороти вічність
Хвилиною. Один момент терпіння
Увільнює від незліченних мук.
Година пекла нівечить жар вічний.

З марним тілесним одягом згорить
І гріх. Душа блискуча й чиста вийде
Із полум'я. Вода, бач, миє тіло,
Огонь же миє душу. Тіло — гниль,
Душа ж — се світло; а огонь, що ходить
В небеснім возі й крутиться довкола
Своєї осі, він обілить душу,
Бо він з того самого, що й вона.
Душе безсмертна, задля тебе тіло
Я посвячу. Чи ж завагався б батько
Чи ж мати, бачачи свою дитину бідну,
Завішену поміж костром святим
І страховинним пеклом, відреклась би
Заміни, що вбиває злого духа,
А робить з нього ангела? Так, се
Правдивий змисл слівця «відкуплення».
Гоморра вічна — вічний і Сіон;
Ніхто ніколи радості й краплину
Із сього осяйного не подасть
У ту горючу,— але бог позволить
Бодай спасти грядущі покоління,
Не буде більш проклятих! Світоч ясний
Всіх освятить. Ах, час велить спішитись!
Панує в світі зло; Ісус удруге
Кона кривавий; все на світі підле,
Все зле, все скривлене; щохвиля гріх,
Мов дерево фатальне, випускає
Нову гілляку... Бог колись до себе
Нагнув той конар, та, на горе, Єва
Його аж до людських уст прихилила,
Пропала віра. Все жиди відщепи,
Ченці, що заповіти поламали,
Бегарди, монахині, що волосся
Відрощують; сей вириває хрест,
Той виплював причастя. Гине віра
У блудах, мов лілея у кропиві.
І папа на колінах — перед ким?
Чи перед богом? Ні. Людини він
Боїться: Цезаря. Ще хвиля, й Рим,
Підвладний королям, слугою буде
Ніневії. Ще крок — і світ пропав.
Та ось я йду. Я тут. Несу з собою
Розпал, задуму... Я подму на стоси

Спасительні. Земле, ціною м'яса
Я душу викуплю. Несу з собою
Рятунок, лік чудовий. Слава богу!
І радість всім! Серця, твердії скали
Розпадуться. Всю землю я покрию
Кострами, всю її зворушу криком
Могутнім з «Битія»: «Най буде світло!»
І скрізь побачать блиск печей огнистих:
Посію скрізь огні, головні, блиски,
Грань — і понад містами запалають
Автодафе́ величні, невимовно
Розкішні, животворнії, небесні.
О роде людський, я люблю тебе!

Підносить очі до неба, зціпивши руки, з рознятим ротом у екстазі. За ним із гущавини, що творить немов межу в глибині кладовища, виходить монах з руками, навхрест зложеними на груді, з капюшоном, насуненим на лице. Потім з іншого боку корчів виходить другий монах, потім ще один. Ті монахи, в одязі августинів, зупиняються мовчки, випростовані й недвижні в певнім віддаленні за монахом-домініканцем, що не бачить їх зовсім. Звільна надходить таким робом чимраз більше монахів, усе поодиноко й мовчки, й уставлюються обік перших. У всіх руки зложені на грудях і капюшони насунені на лиця, так що не видно ані одного лиця. По якімсь часі за домініканцем твориться немов півколесо. Те півколесо розділяється, і з-поміж дерев виходить єпископ, у мантії, з хрестом у руці і з митрою на голові, між двома архідияконами. Він надходить звільна, за ним іде пріор, що одинокий з усіх монахів має капюшон піднятий. Єпископ, не мовлячи ані слова, стає в осередку півколеса монахів, яке замикається за ним. Домініканець досі не бачив нічого. Звільна сутеніє.

Є п и с к о п

Ось будьте свідками, як я, Іван,
Єпископ ваш, судитиму сього тут
Присутнього, чи добрий він, чи злий.
Та зразу розпитаю. Справедливість
Дозволює карать, та хоче знати
За що.

Монах обернувся і придивляється поважно цілій тій появі. По ньому видно, що вона не збентежила його. Потім він дивиться на єпископа.

Хто ти?

Монах

Я — монах-проповідник.

Єпископ

Як звешся?

Монах

Торквемада.

Єпископ

Повідають,
Що з дітства ще тебе опутав демон
І привиди страшні тебе тривожать.
Чи так се?

Монах

Те, що дійсне, оживає
Передо мною. Я видаю бога.

(Втуплює погляд у містичний позолочений трикутник на верху великого цвинтарного хреста.)

Що хочеш, господи, щоб ми чинили, ми,
Твої жерці, перед твоїм предвічним світлом?
Закон твій бачити, грізний і простий,
І більш нічого — страшно. Та що ж можу
Зробити я?

Єпископ

Відповідай! Говорять,
Що, по-твойому, всі ми, вчені, блудим,
Ненавидячи грішних, мов пантеру.

Монах

Ви блудите, отці єпископи.

Єпископ

Черв'яче!

Монах

Грішника любити треба —
Й спасти.

Єпископ

Говорять, що фальшива догма,
В якій загинув Дідіє Ломбардець,
Тебе манить і що по твоїй мрії,
Чи то принципу, в полум'ї костра
Маліє й гасне полум'я пекельне,
Так що, хто вмер в огні, іде до неба:
Спаливши тіло, ми спасемо душу.

Монах

Се правда.

Єпископ

Черче, блуд тебе опутав.
Зло, кляте древо, корінь має в блуді.

Монах

Душа терпить, стикаючися з тілом,
Товаришем гидким. Спалити тіло —
Значить очистить душу.

Єпископ

Дикий погляд.

Монах

Ні.

Єпископ

І брехня.

Монах

Ні, правда. Я його
Стверджу ділами.

Єпископ

Змію!

Монах

Я так вірю.

Єпископ

Як не відкличеш сього, стережись!
Наказую тобі: подайся в скруху,
Покинь сю віру!

Монах

Смирний, небрехливий,
Стою при ній.

Єпископ

Упертий.

Монах

І за мною
Повага лютеранського собору
І папа Інокентій третій.

Єпископ

Скоро
Ти покоришся, все здобути можеш,
Та бунтами — нічого. Сину, знай се:
Твій блуд погане сім'я може всіять,
Розколи сплодить. Сину, бийся в груди,
Скажи: зблудив!

Монах

Я правий.

Єпископ

Відречися
Сих поглядів. Отак Брунон Анжерський
Хотів підвищитись — і пожалів.

Монах

Я не хочу підвищитись, хочу
Малим лишитися.

Єпископ

Гордяк!

Монах

Ні, вірний.

Єпископ

Що ж думаєш зробити?

Монах

Я піду
Босоніж в Рим, скажу вітцю святому.

Єпископ

Він сам звелів мені тебе судити,
Псе!

Монах

Гавкіт пса і пастуха розбудить.
Я збуджу папу, він мене послуха.

Єпископ

(до присутніх, показуючи на монаха)

Сини, се лютий звір.

Монах

О, так, бо серце
У нього ніжне. Се ж Павло святий
Сказав, що віра палить із любові.

Єпископ

Цитуєш лихо текст незрозумілий.
Наш архіпастир Сикст четвертий хоче,
Щоб церков стала менш жорстока, віра
Менш гостра. Благість у його йде врівень
Зо святістю. Хай буде доброта
Оружжям правди. Інквізиція
Повинна злагідніти. Папські руки
Підносяться радніш благословляти,
Ніж бити. Лиш де-де ще ледве видно
Огнисті стоси.

Монах

Я дивлюся з жахом
На ті полегкості. Огонь пекельний
Жахтить, росте в тій мірі, як маліє
Огонь кострів.

Єпископ

Душе убога, темна!
Чого ж ти хоч?

Монах

Попросту: світ спасти.

Єпископ

Як се?

Монах

Огнем.

Єпископ

Жахайся того ліку
Нелюдського.

Монах

Що ж винуватий лікар,
Що лік гіркий?

Єпископ

І надієшся ти...

Монах

При ласці божій до мети дійти.

Єпископ

Побачимо.

(Показує монахові отвір гробу.)

Ввійди ось тут.

Монах

Се що?

Єпископ

Гріб.

Монах

Добре.

(Йде до гробу.)

Єпископ

Завернись. Ще час.

Монах

(наближаючись до гробу)

Ввійду.

Єпископ

Подумай.

Монах

(підносячи зір до неба.)

Боже, вбий свого жерця,
Свого пророка, та нехай сповниться
Твоя святая воля!

(Наближається до гробу й зупиняється на краю.)

Єпископ

Ти повинен
Єпископа свойого слухать! Непокірне
Чоло серед монастиря — се соблазн.
І церков мусить того в ніч зіпхнути,
Хто робить розрух в ній.

Монах

Амінь.

Єпископ

Смирися!
Ще раз взиваю, черче, покорись!

Монах

Ні.

Єпископ

Так зійди ж на перший ступінь.

Монах уступає в гріб і сходить на перший ступінь.

Ім'ям Христовим заклинаю: здайся!

Монах

Ні.

Єпископ

Сходь!

Монах сходить на другий ступінь.

Відклич.

Монах

Ні.

Єпископ

Сходь!

Монах сходить на третій ступінь.

Я твій єпископ
І твій суддя. Відклич свою науку
Жорстоку й хибну.

Монах

Ні, вона правдива.

Єпископ

Піддайся!

Монах

Ні!

Єпископ

То сходь.

Монах сходить так, що його видно лише до половини. Єпископ ступає один крок до нього й наближається до отвору підземелля та показує йому те, що находиться внутрі.

Гляди, сей збан
З водою, хліб ячмінний... Ми затворим
Перегороду між тобою й світом
Навіки. Зорі, ранок — все те щезне.

Монах

Нехай.

Єпископ

Зіходь!

Монах сходить. З гробу видно ще лише голову.

Подумай ще! Ти ж тут,
Немов огонь без полум'я, загаснеш.
А голод, спрага, смерть — се ж страх.

Монах

Се добре.

Єпископ

Так сходь же!

Монах щезає в ямі.

Голос монаха з гробу

Я на дні.

Єпископ

Валіте плиту
На вхід!

Голос монаха

Валіть!

На знак єпископа два монахи привалюють плитою вхід до гробу. Та заким завалити його доразу, вони зупиняються, лишаючи тільки вузьку щілину. Єпископ похиляється над цим отвором.

Єпископ

Ім'ям Ісус Христовим
Молю тебе, Петра святого перснем!
За хвилю вже буде запізно, ніч
Тебе поглине. Чи відкличеш?

Голос монаха

Ні.

Єпископ

Ще хвилька лиш. Відклич свої заблуди
Безумні і зухвалі. Здайся!

Голос монаха

Ні.

Єпископ

Ну, так гряди со миром!

Два монахи посувають плиту, і гріб замкнений.

Помолімось,
Брати!

Всі монахи складають руки, уставлюються парами й процесіональним ходом звільна віддалюються, єпископ остатній. Вони щезають між деревами, чути тільки їх похоронні співи. Їх голоси слабнуть.

Далекі голоси монахів

De frofundis ad te clamavi domine [1].

[1] З глибин я волав до тебе, боже *(лат.)*.— *Ред.*

Голос із гробу

Помилуй, господи, сей світ нещасний!

Голоси монахів

Libera nos! [1]

Голос із гробу

Рятуй мене, мій боже!

II

ДРУГИЙ АКТ

ОСОБИ:

Франціска a Paulo, Торквемада, Борджіа.

В Італії. Шпиль гори. Печера пустинника. В глибині провал, за яким видно широку країну. На землі в однім куті солом'яна плетінка, в противнім куті невеличкий вівтар, на якому лежить труп'яча голова. В скальній скалубині збанок із водою, чорний хліб і дерев'яна тарілка, на якій видно яблука та каштани. Кам'яні стільці, більша плита замість стола. Довкола ліс, голі скелі, пориті розсілинами, та стрімкі пропасті. Неподалеку потік. У мряці видно вежу монастиря.

ПЕРША СЦЕНА

Франціска a Paulo

(молиться, припавши на коліна. Потім перериває молитву і встає.)

Чути гомін труб та рогів і глухе гавкання собак.

Що чую? Чи се помилка? Гук дзвонів.

(Надслухає.)

Ні, роги! Грають роги з скель на скелі!

(Надслухає.)

---

[1] Визволи нас! *(лат.).— Ред.*

Чи гомонить потік юрмою голосів,
І вітер їх глушить, мішає з шумом лісу?

(Надслухає.)

Ні. Лови!

(Глядить у далечінь.)

Стогне таємничий ліс.
Від свори, рику труб, скімління рогів...
Для звіра чоловік стається чортом.

(Надслухає. Гомін ловів стає чимраз виразніший.)

Скандал огидний! Від Симона й Доротеї
В блаженній пущі тій, отця святого лені,
Пустинник — сумирний сусіда з вовком;
Під захистом сих конарів розлогих
Живе любов, братаються в спокою
Природа й чоловік. І відколи
Тіара римська має в своїй власті
Святі сі гори, ані князь, ні цісар,
Ніхто не має права турбувати
Тиші сих борів криком, рогів грою
Й собаками.

Гавкання віддаляється. Галас ловів раз сильніший, то знов слабший, глухне і починається знов.

Хіба сам папа міг би...
Та він не може, він лиш душ ловець,
Ні, навіть найпідліші святокрадці
Не сміли би в отсім святому місці
Пролити кров, потурбувать пташок
Небесних, божих співаків. А хтось же
Насмілюється! Хто ж сей одчайдушник?

Старий чернець, з палицею в руці, ноги покриті пилом, виринає при вході до печери. На ньому накидка паломника, а під нею ряса домініканця. Се Торквемада. Він зупиняється на порозі. У нього борода сива, у Франціска а Paulo біла.

ДРУГА СЦЕНА

Франціск а Paulo, Торквемада

Торквемада

Помайбіг, старче!

Франціск а Paulo

Будь здоров, мій брате!

Торквемада

Позволь мені на хвильку тут спочити!

Франціск а Paulo

Ввійди, мій брате.

Торквемада

Ох, як я запікся!
Без духу... Сонце жре мене й гарячка...
Я йшов... Зайшов... мандрівець недостойний,
До тебе, отче праведний. Я з сили
Опав... Хриплю: Ляма савахтані!
Бог поздоров тебе, священику!

Франціск а Paulo

Най бог благословить тебе, мій друже.

Торквемада

Я теж священик.

Франціск а Paulo

Бог тебе провадь!
Нехай і так. Ти маєш повне право
Сказать чи не сказать, куди простуєш
І відки йдеш; бо всі ті наші кроки
Зі сходу йдуть, на заході кінчаться.
Чим ти єси, мій брате невідомий,
Тим і ми всі. Та сама безконечність
Тяжить, мій сину, над людьми усіми,
І той сам шлях проходить кождий смертний:
Ногами в гріб, коліна перед вівтар.

Торквемада

Я йду зо світу і спішу до міста,
До Рима йду.

Франціск а Paulo

До Рима?

Торквемада

Так, я, смирний
І вбогий, маю тут велике діло,
І час наспів. Я вибрався в дорогу
Насліпо, сам, босоніж, я волікся
Пісками і бродив снігами. Вже
Моє прохання і святій столиці
Відоме, папа Олександр шостий —
Знайомий мій.

Франціск а Paulo

Он як! Новий наш папа.

Торквемада

Та він іспанець, як і я. Ми знались
Іще в Валенсії. Він зветься Борджіа.
А ти, мій отче, в тій каплиці дикій,
Хто ти, дідусю, певно, самим богом
Заведений в сю пущу? Як зовешся?

Франціск а Paulo

Зовусь Франціск а Paulo. А ти як?

Торквемада

Я — Торквемада.

(Відступається з пошаною перед пустинником.)

Ти Франціск а Paulo!
Святий!

Франціск а Paulo

Ну, ні.

Торквемада

Будуще пророкуєш?

Франціск а Paulo

Та ні.

Торквемада

Говорять: чуда твориш, отче!

Франціск а Paulo

Хіба що бачу їх. Зоря щоранку
Сріблить тут воду; величезне сонце
Встає і будить пташенят; всесвітній
Стіл накривається для всіх голодних
В полях і в лісі, наповня життям
Усі затінки, цвіт розверне чашку,
А синява небесна блиском грає;
Та все се не справляю я, лиш бог.

Торквемада

Мій отче, бог велів нам око в око
Зійтись; я ясновид і я говорю
До тебе, до апостола. Послухай!
Чи інколи не думав ти про папу:
Муж у тіарі, а гріб повапнений!
І чи не думав ти: а може, тут
Якийсь незвісний перед сим фальшивим
Архієреєм єсть єрей правдивий?
І клонючися з обов'язку свого
Перед отсим намісником надутим,
Укоронованим лиш з вибрику припадку,
Задуманий сей незнайомий носить
У собі душу церкви, а той тільки
Пусту корону? Що сказав би ти,
Якби дізнався, що сей камінь віри,
Величний незнайомець сей — то я?

Франціск а Paulo

Папа — муж божий. Він нехай панує.
Нема двох Римів.

Торквемада

Той не є муж божий,
Хто не муж людський. Я такий муж, я!
Ад із своєю чорнотою грозить
Усьому світу; я лікар з руками

Кривавими. Я лагідний, лікую,
А виглядаю страшно. З жахом рину
В страшнее милосердя те правдиве
Діяльне; так, я у безодню рину,
А ся безодня, то любов.

Франціск а Paulo

Не розумію.
Молімося!

(Клякає перед вівтарем.)

Торквемада

Колись, одного дня,—
Я молод був, ще тільки що надів
На себе рясу, і знайшов у церкві
Хреста святого у Сеговії
Глоб, де зображено ввесь світ і всі
Держави, ріки і ліси, всю землю,
Дві копи царств, країв, границь і міст;
Сніги на скранях гір, острови в морі,
Безодні всі, куди з великим шумом
Летить безмірний рід людський юрбами
У тьму. Ти знаєш, отче, кождий цісар,
Язичник чи християнин, держить
Подібний глоб у руці. Отож і я
Окинув зором вид отой — ввесь світ,
Всі пояси його і всі народи:
Європу, Африку, ще й Індію,
Де сонце сходить рано, й я сказав:
«Я мушу стати паном того всього!
Я мушу сим усім заволодіти
І не для себе, для Христа, що часто
У сні мене на сеє діло кликав.
Здобути землю, щоб її віддати
Знов небесам. Так, отче мій, ся куля
Земна з усім тим галасом своїм,
З борнею, царствами, ударами
Й проломами і жахом — се мій глоб.

Франціск а Paulo

(встає і кладе палець на труп'ячу голову)

А мій — отсе! Останок всеї долі,
І всіх катастроф і всього упадку!

І я міркую про загадку тую,
Про тінь, що вічність кидає на те
Задумане ніщо. Сей череп вистирча
Понад людським водоворотом, наче
Підводний камінь; зуби зціплені
Так, як і в першу днину, і сміються,
Хоч очі вже давно погасли. Ся
Погана маска, що її з нас кождий
Під шкірою хова; ся лярва знає
Те, що нам всім незвісне; сей обломок
Свідущий невідомого кінця...
Так, під сим поглядом холодним чути
Свою обнаженую душу, думать,
Тонуть у мріях і старітися
І жить все менше й менше, маючи
За свідків тільки ті дві чорні діри,
Молиться, вдивлюватися в се ніщо,
В сей порох, в се мовчання, заглибляться
У тіні в тій молитві, отсе все,
Що маю,— і цього мені досить.

Торквемада

(набік)

Ось слухаю його, і промінь світла
Пронизує мій дух. Колись в повітрі
Побачив Костянтин хрестовий знак.

(Показуючи на труп'ячу голову.)

Я бачу також знак сей і так само,
Як Костянтин, сим знаком переможу.
Так, сей святий пустинник вказує
Засліпленим очам моїм новий
Вид правди, іншу ясність християнську.
Так, я затримаю собі свій глоб
І відберу йому той, що він має!
Підводний камінь стане знаком порту,
Життя ж за стяг свій буде мати смерть.

(До Франціска а Paulo.)

Послухай, Домінік зле зрозумів огонь;
Він доброчинний, як не буде підлий.
Наш Домінік хотів карать, а я

Хочу спасать; костри погасли вже,
Я знов розпалю їх. Чи розумієш, отче?

Франціск а Paulo

Так.

Торквемада

Я по всій землі огні засвічу
Величні і спасительні. Мій отче,
Ніколи краща мрія ще не снилась
Людській душі. А в своїй пітьмі чую
Ісуса, як до мене каже: «Йди!
Йди, ціль твоя тебе ж і оправдає,
Коли її осягнеш». І я йду.

Франціск а Paulo кладе на великій плиті, що служить замість стола, хліб, дерев'яну тарілку і збанок із водою.

Франціск а Paulo

Ось хліб тобі, каштани і вода.
Їж, щоб був ситий, пий, щоб збуться спраги.
А про твій план, якого ціль я бачу —
Ще поки перший стос твій запалає,
Я господа молитиму, щоб громом
Убив тебе: бо ж краще б і для тебе
І для людського роду, щоб ти вмер,
Ніж перший крок зробив на тому шляху

Торквемада

(набік)

Сумне ослаблення самотньої душі.
Сей бідний праведник не зрозумів мене.

Франціск а Paulo

На світі чоловік живе, щоб все любить:
Він брат, він друг. Коли вб'є хоч мурашку,
Повинен знать, за що. Господь создав
Людського духа, як крило простерте
Над всіма творами; в траві, чи в морі,
Чи під зеленим гіллям, в вітрі, в водах
Не сміє чоловік карати смертю
Ані одну живущую істоту.

Труд вольний для народу, ліс для птаха,
Мир всім. Ніяких пут. Кліток ніяких.
Як катом чоловік, то й бог стає тираном,
І з Євангелія лишається лиш хрест,
З Корана тільки меч. А ми все зло, всі тіні,
Всі жалощі на сій землі понурій
Розмиймо ласкою й благословенням.
Хто б'є, той може помилиться — отже,
Не бий ніколи. Сину мій, шафот —
Се престрашенний визов пану богу.
Йому лишімо смерть. Послугуваться гробом —
Що за відвага! Цвіт і плід, дитина
І жінка й голуб — все святе, усе
Благословенне! Чую, як у мні
Кружить той безмір жизні, як не раз
Вночі чи вдень, задуманий глибоко
З вершин сього шпиля я розсипаю
Молитви незліченні у безодню.
А папа — що ж, він владник, нам подоба.
Мій сину, чтить його і все прощать
І все в надії жить, не бить нікого,
Не видавати засуду ні на що,
Гріх бачачи, покутувать за нього,
Молиться, вірить і хвалити бога.
Отсе закон, отсе закон, мій сину,
І хто його держиться, той спасенний.

Торквемада

Спасенний — лиш ти сам! А інші що, дідусю?
Ах, отче, день і ніч щохвилі вічно ринуть
У пекло душі, в ту страшну безодню,
В отверту чорну пащу! В люті муки!
В огонь! А ти спасаєш сам себе!
А що ти робиш для своїх братів —
Людей? Живеш спокійно тут, гризеш
Горіхи, яблука їси,
Як той Анзельм або святий Пахомій
В скитах лівійських, і се має бути
Досить для світу? І вже все гаразд?
Нема страховищ жадних? Пітьма, пекло,
Прокляті душі — се тобі байдуже,
Ти сам собі задуманий глибоко
На тій соломі, з тим збанком води!

Так жить хіба дитині, не старому.
Хіба ж нема в тобі, як у тім бозі
Створителю, того батьківського
Чуття, страшного і святого разом?
А рід людський, хіба ж він ввесь — ніщо?
Та ж дбати слід про пса! Лікують
Вола недужого! А тут же люди хорі!
Ні, ти без серця! Ти живеш під небом,
Як серед стін тюрми. Не почуваєш,
Що зв'язаний ти тисячма вузлами
З людством страшним, затроєним, безбожним,
Що волоче з собою скрізь, на дно
Яскинь, на шпилі гір, своє нещастя,
З якого так і капотять злочинства.
І з того зла, розсіяного скрізь,
Тебе не доторка ніщо? Невже ж
Ти, бачачи, як все живе минає,
Не чуєш, що й твоя тінь тягнеться
До всіх тих чорних мар? Ах, ти складаєш
Побожно руки, ти псалми співаєш,
Ти припадаєш перед сим престолом,
Перед хрестом — перед обломком скелі
Й шматочком дерева! Та се ж самоошука!
Коли все хилиться, тріщить і гине,
То обов'язок, старче, дбать за загал,
Той обов'язок незлічимий, впертий,
Невблаганний, що ходить по сумлінню,
Мов чорні мурашки, що рве тебе
З монастиря, із самоти, й кричить:
«Рятуй! Подумай про народні маси!
Подумай про ввесь рід людський! Не спи!
Біжи! Адже ж отсі маленькі діти
Горітимуть навіки! Всі жінки,
Всі ті діди, всі мужі, всі ті душі
Впадуть у клекочущую Содому!
Біжи! Рятуй вильми та батогами
Проклятих сих, хоч силоміць гони їх
До раю!» Ось пощо ми в світі, старче.
Так, твій закон — се ясність, мій закон —
Се тайна. Ти одну надію знаєш,
А я хочу добитися спасення,
Хочу допомогти самому богу.

Кілька хвиль перед тим на порозі показався ще один чоловік. Він також старий, із сивою бородою. У нього в руці спис, а на шиї трираменний хрест. На ньому ловецький одяг із золотистого брокату, а на голові висока золотиста шапка з трьома вінками перел. При поясі у нього ріг. Він чув остатні слова Франціска а Paulo і промову Торквемади. Нарешті, він заходиться голосним реготом.
Франціск а Paulo і Торквемада обертаються.

СЦЕНА III

Ті самі. Стрілець.

Стрілець

Їй-богу, всі мої грачі й музики
Не позабавили б мене, синки мої,
Так, як ось ви. Ох, ви два ідіоти!
Я в лісі був на ловах, розставляв
Собак, ступиці та сильця й подумав:
«Дай вийду на вершок, відвідаю
Старого діда». Я прийшов. Ах, як же
Розвеселили ви мене! Та справді
Так жить була б брудота, якби те,
Що ви говорите, було все правда.

(Він виходить наперед, закладає навхрест руки і дивиться на них.)

Бог — коли єсть, то сам мовчить — напевно.
Создавши чоловіка, вджигонув
Преглупий архітвір. Та сам прогрес
Від черв'яка до гада, від гадюки
Аж до дракона, від дракона аж
До сатани — се гарне!

(Поступає кроком до Торквемади.)

Торквемадо,
Я пізнаю тебе. Іди, вертай
До свого краю; я прийняв твоє
Прохання й згоджуюсь. Іди, мій сину!
Твоя ідея справді що велична,
Аж сміх бере. В Іспанію вертай,
Роби що хочеш. Всі жидівські добра
Я віддаю братаничам моїм.

Синки мої, питаєте мене,
Пощо живе на світі чоловік?
Скажу вам се двома словами. Пощо
Промовчувати правду! Друзі, я
Не бачу за сим світом нічогісько,
А в сьому світі лиш себе самого.

(До Франціска а Paulo.)

Оба ми бачимо лиш те одне слівце,
Як нам просвічує крізь всякі призми:
Твоя — молитва, а моя — забава.

Торквемада

(оглядаючи за чергою Франціска а Paulo та Стрільця)

Два егоїзми!

Стрілець

Ось зліпив припадок
Хвилину і пилину, і сей зліпок —
Се чоловік. Так само, як і ви,
Я — та ж матерія, і був би дурень,
Коли би бачачи, як швидко радість
Тіка, вагався ще та отягався,
Не скоштував усіх розкошей ночі,
Не наситився тим, що й так минає,
Понад усе — зазнати щастя! В службу
Беру собі те, що звуть злочином,
І що звуть зопсуттям, і пересудом,
І кровосумішкою. Вбійство — річ вигідна.
Ви, може, думали, що як моя
Дочка хороша, то я постидаюсь
Кохаться з нею? Те-те-те! Ото б я
Був дурень. Я бажаю жить. Ідіть
Спитайте сокола, орла, шуліку,
Чи вільно їм втішатися тим тілом,
Яке їх сплодило, і чи вони питають,
З якого жертва їх гнізда? А ви
За те, що носите сю чорну рясу,
А другий білу, вбили собі в ум,
Що слід вам буть дурними й боязкими,
І очі хмурити перед безмірним

Тим скарбом щастя, що вам світ безумний
Дає до рук. Та майте ж трошки глузду!
Користуйтесь часом. Адже ж по смерті
Нема нічого, то хоч жиймо добре!
Ось зала балева валиться і стається
Могилою; той мудрий, хто йде в гріб,
Танцюючи. Служіть мені до учти!
Коли спотребиться сьогодні для кого
Отрута на приправу — подавайте.
Що там мені смерть інших? Я живий.
Я почуваю голод ненаситний,
Палкий, безмежний. Я мерця забуду,
А бога знать не хочу. Так, ввесь світ
Для мене — овоч, і я з'їм його.
Поки живу, спішуся буть щасливим,
А як умру, то й так втечу від нього.

(Відходить.)

Франціска Paulo

(до Торквемади)

Хто сей бандит?

Торквемада

Мій отче, се ж сам папа.

Жан Мореас

I

Je suis las, si las.

«Я втомлена, втомлена дуже,
То як танцювати, мій друже?»
«Віткни отсю квітку в волосся своє,—
Танцюймо ще, серце моє!»

«Сумна я, сумна чогось дуже,
То як же сміяться, мій друже?»
«Хай плаче боляче, незряче за нас!
Ми сміймося, поки ще час!»

«Заснути! Ах, любо се дуже!
Чому б нам не вмерти, мій друже?»
«Ах, смерть, моя мила, одна,
Ніколи не здурить вона».

II

Je suis le guerrier, qui taille.

Як вояк, що в січі
Страшними ударами шаблі калічить;
Лице його ясне, рука приросла до
шаблюки,—
Та він умира серед муки.
Під панцирем ясним у нього
З глибокої рани
Кров річкою ллється... немного, немного,
А крові й життя вже не стане.
Я лицар убогий, що чортові душу продав

За гроші погані, огидні,
А гроші за три дні
У карти програв.

О ти, що подібна до діви Марії,
Мені появилась, о пані високого серця,
О пані, з душею блискучою цвітом надії!
Нехай твоя чиста рука доторкнеться
І вигоїть біль мій увесь!
Нехай твої очі палкії
Відкуплять мене для небес!

III

Les feuilles pourront tomber.

Хай спадають листки,
Мерзне площа ріки,
Я сміюсь, я сміюсь!

Хай утихне танець,
Прийде скрипці кінець,
Я сміюсь, я сміюсь!

Хай все щастя розтане,
А все зло гіршим стане,
Я сміюсь, я сміюсь!

IV

Ah, rions un peu.

Ах, сміймося трохи, коли на хвилину
Сміятися годні!
Ах, сміймось на краю
Безодні!
Ох, як же то любо сміятись,
Коли погадати,
Що серце не має за всю свою щирість
Відплати.
Коли б твоє личко

Я все мав тут близько,
Я був би як лицар
Без страху, без змаз.
Коли ж твої очі далеко від мене,
То я як той дурень, що сам на шалене
Іде воювання на тисячу копій
Нараз.

V

Les yeux sereins comme le calme.

Твої очі погідні, як той супокій
На поверхні морській,
Мені мовлять: «Ми будем ті пальми тінисті
Над тобою в тривожному сні;
В твоє грішнеє серце,— так мовлять мені,—
Ми надихаєм помисли чисті,
Супокій і проміння ясні».
Твої очі говорять мені:
«Бідний хлопче, криваві зовсім твої ноги
Від лихої дороги;
Та невже ж їм блукати тягóм
Пустинею тою?
Над убогим твоїм нічлігом
Будем зіркою ми золотою.

Ми криниця, що в ній
Повно ласки й любові на дні;
Будим вранці твій дзвін,
А по праці музики гучні,
Бідне змучене серце».— Отак
Твої очі говорять мені.

Поль Верлен

І. ПОКУТНА ПСАЛЬМА

Мій боже, ти зрани́в мене любвою,
І досі рана та тремтить, болить!
Мій боже, ти зрани́в мене любвою.

Мій боже, страх твій поразив мене,
І ще пече удар твойого грому.
Мій боже, страх твій поразив мене.

Мій боже, я пізнав, що все марне́,
В душі моїй твоя царює слава,
Мій боже, я пізнав, що все марне́.

Скупай мій дух в вина твойого хвилях,
Най хліб з твого стола мене годує,
Скупай мій дух в вина твойого хвилях.

Ось кров моя, ні за що не пролита,
Ось плоть моя, негідна для страждання,
Ось кров моя, ні за що не пролита.

Ось те чоло, що встидом лиш палало,
На підніжок для ніг святих твоїх,
Ось те чоло, що встидом лиш палало.

Ось руки ті, що діла не робили,
Нехай горять на вугіль, як кадило,
Ось руки ті, що діла не робили.

Ось серце те, що билось для пустого,
Най б'ється об терни вінця твойого,
Ось серце те, що билось для пустого.

Ось ноги ті, що бігли до розпусти,
Нехай біжать на крик твоєї ласки,
Ось ноги ті, що бігли до розпусти.

Ось голос мій, той гук брудний, брехливий,
Нехай луна докорами покути,
Ось голос мій, той гук брудний, брехливий.

Ось очі ті, що лиш на блуд ясніли,
Нехай заллються жалощів сльозами,
Ось очі ті, що лиш на блуд ясніли.

О боже жертви, вибачливий боже,
Яка ж то я невдячності криниця.
О боже жертви, вибачливий боже!

Грізни́й мій боже і святий мій боже,
Ох, чорну ту моїх провин безодню —
Грізний мій боже і святий мій боже!

Ти, боже миру, радощів і щастя,
Увесь мій страх, всю сліпоту мою —
Ти, боже миру, радощів і щастя.

Ти знаєш все оте наскрізь, наскрізь,
І знаєш, що з усіх я найбідніший! —
Ти знаєш все оте наскрізь, наскрізь.

Що маю, боже, все даю тобі.

II. СЕНТИМЕНТАЛЬНА РОЗМОВА

У парку старезнім, самотнім, холоднім
Дві постаті поруч ідуть.
Їх очі завмерлі, уста їх безкровні,
Розмови їх мало що й чуть.

У парку старезнім, самотнім, холоднім
Двом тіням тим сниться колишнього тінь.
«Чи тямиш колишнії радощі наші?»
«А пощо їх тямить? Амінь!»

«Чи все ще у тебе так серденько б'ється,
Як тільки мій голос озветься?
Чи все ще мене ти видаєш у сні?»
«Ні».

«Ах, гарні бували ті дні,
Несказанна розкіш і вічно нова́,
Коли то з устами уста зустрічались».
«Овва»!

«Яке було синє те небо над нами
І скільки безмірних надій!»
«Пропали надії, мов хмари хиткії
У чорній безодні онтій».

Ішли вони звільна, і ледве хилилась
Під ними зів'яла трава;
Лиш темная нічка там чула
Їх тихі слова.

Жорж Роденбах

ЧАРИ МИНУЛОГО[1]

Минуле — любий мрець, що плачемо за ним,
Що любимо його над все, хоч кинув нас;
Що тягне наші сни, хоч крізь докорів дим,
В той час, коли ми з ним жили ось тут ураз.
В лазур, куди летять ті пташки, білі душі,
В лазур і дух його безсмертний полетів:
А труп в труні, котру коронки вкрили й плюші,
В труні збудованій з колиски наших снів.
І як в тісну ту кліть кладуть часом мерцеві
Все, що любив він тут, забутки сумовиті,—
Так ми зложили там всі іграшки розбиті,
Всі дитські вбраннячка цвітисті та рожеві,
Що в них до дзеркала пишались, щастям п'яні,—
Отим-то відтоді ми ходим чорно вбрані.

ЛЮБОВНА ЛІТАНІЯ

Я мовив їй: будь ти мадонною моєю,
Тобі даю свій дух, мов срібную лілею.

Свій гріх оплакав, як грішникові слідно,
При твоїй білизні мені не буде стидно.

Я постанову взяв, спасенну постанову —
У добровільний гріх не попадати знову.

Другої, крім тебе, не полюблю до суду,
Немов святині жрець, тобі служити буду.

[1] Із збірки «La jeunesse blanche», Paris, 1886.

Мов у святині жрець клякає, б'є поклони,
Я вставлю образ твій поміж святі ікони.

І в скупленній душі, і в захваті без краю
Тебе літанії словами звеличаю.

І руки зложені опру серед тих ликів
На кінчиках твоїх злотистих черевиків.

Замість служебника я божеству своєму
Малюнками вкрашу любовную поему.

І строфи обведу барвистими квітками,
Гортатиму картки шовковими стяжками;

Там в плиннім золоті, в лазурі і батисті
Тобі клониться муть чуття мої пречисті.

І я вгорну тебе в порфіри і скарлати,
Щоб так у пам'яті будущини жила ти,

Щоб, бачачи красу твою в вінку зеленім,
В містичнім вівтарі з моїх пісень різьбленім,

Нащадок мій колись, пречиста ти моя,
Хоч не зазнав тебе, любив тебе, як я.

Жан Рішпен

З «ЖЕБРАЦЬКИХ ПІСЕНЬ»

І. СТАРИЙ ЗАЄЦЬ

Сей дід, мов заєць, сірий весь,
Що, хліба просячи, плетесь,
Що нині тут, а завтра десь.

Куди йде? Відки? Годі знать.
Хай траф жене, де хоче гнать,
А він шлап-шлап від хат до хат.

Днесь босий, завтра без чобіт,
В руках вишневий бук від літ,
Дальш, ніж візник, зайде він в світ.

У мріях — миль не лічить зір
По тих шляхах, що тнуть простір
Аж ген там до тих синіх гір,

Що мріють десь в далечині,
Щоранку дальші, осяйні,
А вечором не ближчі, ні.

Так без упину тюпа він
Незбутній мрії наздогін
Аж до мети, що зветься скін.

Край шляху він колись засне,
Жнець-голод мов стебло зіжне,
Ніхто не сплаче, не зітхне.

В траві простягшись горілиць,
Він зорить в небо до зірниць,
Що сяють, повні таємниць.

Ах, може, там вгорі є та
Його надій і мрій мета,
Що тут манить і відліта.

Ах, може, пристань там така,
Куди ся чаєчка хитка
Свій біг кермує від віка.

Коли в неділю він клячить
Край брами церкви і мовчить,
То серцем вгору він біжить.

О, там обіцяний куток
Для жебраків без сорочок,
Стіл ситий, ложе з подушок.

І певно ж, сей бездомний кміть
Рад скоком вгору полетіть,
Хоч зараз мав би к сьому хіть?

Якраз! Сей струпішілий пняк,
Сей в'язень — пута йому в смак,
Вмирать не хоче! От дивак!

Він плаче, просить і блага,
Гне плечі, шию простяга,
Цілує землю за шага.

Він райських ще не прагне втіх,
В неситих жадощах своїх
Рад земний смакувати гріх.

В барлозі ось без накриття
Він згадує, рад мов дитя,
Всі радощі свого́ життя.

Як він маленьким ще гуляв,
В якімсь дворі притулок мав,
При теплій печі в кухні спав.

Як потім бігав цілі дні
В зелені місяці літні,
Рвав дикі рожі запашні.

Як в марті в барвінковий час
Він в гаю обіймав не раз
Дівочий стан, найкращу з всіх прикрас.

Як щастя дбало напрочуд,
Щоб мав він все тепленький кут
У скирті сіна в зимну лють.

Як пив він свіжеє вино,
Як любо в горло йшло воно,
Як борщик смакував давно.

І як то добре швендять скрізь...
Хоч ти чужий, жебрак,— не бійсь,
Усякий їсти дасть, надійсь!

Який то люд той добрий є,
Прийме старця в житло своє,
Що сам їсть, те й йому дає.

Ніде, і в небесах, мабуть,
Не ліпше бідним, як ось тут,
На сій землі! Коб ще добуть

До завтра! — дума бідний дід.
Не хочеться топтати слід
В той інший, невідомий світ.

Ах, бо в житті добра так много,
Що дід сей, пес, жебрак, усього
Жалкує, хоч не мав нічого.

ІЗ АНГЛІЙСЬКОЇ ПОЕЗІЇ

Вільям Шекспір

ІЗ СОНЕТІВ

XIV

З небесних зір не вмію я читати,
Проте астролог я, хоч про февральні дні,
Зарази, війни, біди й дорожні
Не вмію віщим духом провіщати.

Хоч не звіщу, чи завтрашній день полю
Дощ принесе чи бурю або град,
З знаків небесних теж не вмію розізнать,
Яку царям судьба готує долю.

Твої очиці — те сузір'я ясне,
В котрім я правду вичитав такую:
Коли ти синові все лишиш у наслідді,

То житиме краса і правда в світі;
А як не лишиш, то напевно пророкую,
Що враз з тобою і краса, і правда згасне.

XXVIII

І як же щастя знов мені зазнати,
Коли пропали ліки супокою,
І муки дня не хоче ніч втишати,
День мучить ніч, а ніч його чергою;

Коли враги відвічні, ніч і день,
Зв'язались, щоб в'ялить мене стражданням;
День працею, ніч сумом і риданням,
І труд мій час розділює лишень?

Дню лестячись, кажу; який ти гарний.
Сум украша його, як стане хмарний,
І ніч лещу: як в небесах не стрітиш
Ні зірки, сам ти всю її освітиш!

Та кождий день мій біль довжи́ть, не спинить,
І кожда ніч його ще тяжчим чинить.

XXIX

Неласкаві на мене щастя й люди,
І на свій стан я, де піду, там плачу,
В глухеє небо і у власні груди
Звертаю зір, клену судьбу ледачу.

Бажаю буть багатшим на надію;
Як сей — буть гарним, як той — друзів мати,
Отсього хист, оттого власть дістати,
Все тим не рад, що маю і що вмію.

Аж сам горджу собою за ті хиби!
Та як тебе згадаю, з мого серця,
Мов жайворонок із плідної скиби,
До неба вранці моя пісня в'ється.

Як лиш твою любов солодку нагадаю,
Своєї долі я й за трон не заміняю.

XXX

Коли в солодкій тиші любих дум
Я спомини минулого збираю,
Чимало страт оплакує мій сум,
До давніх сліз новії доливаю.

І виступає на очах росиця
За другами, що смерті тьма пожерла,
І щедро знов перлиться сліз криниця,
І туга воскреса, що здавна вмерла.

Я важко мучуся минулим горем,
І жаль до жалю додаю раптово;

Колишній сум бушує новим морем,
Що сплачено давно, плачу наново.

Та як до тебе зверну свої мислі —
Всі страти віднайшов, всі смутки присли.

XXXI

У твоїй груді всі серця заперті,
Які оплакував я, мов мерців,
В ній зміст любові і любовних снів.
Тих другів, що я мав за здобич смерті.

Чимало сліз жалібних і святих
Любов сердечна з моїх віч вточила,
Як дань мерцям, що їх земля покрила,—
А се їх ти у грудях крив своїх.

Тому ти гріб живучої любові,
Обвішаний вінцями мого жалю,
І кождий дав тобі часть мого паю,
І всі паї — твої тепер...

Всі, кого я любив, живуть у тобі,
А з ними всіми ти живеш у мні.

LXVI

Не раз я кличу смерть, бо нудно бачить
в світі,
Як ходить працівник в жебрацькому лахмітті,
А капосне ніщо блищить у пишнім строю,
А вірність щирая, знай, б'ється з клеветою.

Як славу має й честь огида і облуда,
А чистоту он там сквернить насилля дике,
Як чесноту ганьбить ось стовпище велике,
А власть над всіма зла, як на очах полуда.

Перед надсилою художество німіє,
А дурень мудрому відмірює права,

І правда спугана, безпомічна дуріє,
А добрий в найми йде, а ледар ужива —

Умер би! Ні, держусь тривогою одною:
Як я умру, й любов моя умре зі мною.

LXXVI

Чом бідний так на новину мій спів,
Не строїться відмінно все для моди?
Чом я не силуюсь, як іншим се уходить —
Пишних, надутих добирати слів?

Чом мисль моя одно й однаке все
Одіння носить, просте і щоденне?
І легко взнать мене, бо кождеє слівце
На свого творця вказує, на мене.

Про тебе, любко, я раз в раз співаю,
Про тебе, мого співу й серця раю!
В старі слова ввесь дух свій я вкладаю.

Тобі даю, що вже твоє здавен.
Як сонця схід і захід все ясен;
Так спів мій все новий, хоч все оден.

Писано д[ня] 17 грудня 1882, друковано в «Зорі» 1884 р.

XCVI

Сі говорять: твоя хиба —
Молода ти і пуста;
Ті говорять: до лиця се
Молодощам пустота.

Та чи хиба, чи прикмета,
Люблять всі тебе проте;
З хиби кождої у тебе
Вже й прикмета наросте.

Як на пальці у цариці,
Що тронує вище нас,

Навіть найпідліший камінь,
А уходить за алмаз,

Так твої всі блуди й хиби,
Скільки їх у тебе єсть,
Ще й красять тебе, принаду
Надають тобі і честь.

CXXX

У моєї пані очі
Не такі, як сонце, ні,
І коралі червоніші
Від пурпури уст її.

Коли білий сніг, то певно,
Що смаглява в неї грудь;
Коли волос — дріт, то в неї
Дроти чорнії ростуть.

Бачив я всілякі рожі —
І червоні й білі теж,
Та таких на личку в неї
Рож ти певно не найдеш;

І багато розкішніших
Пахощів нам вироста,
Аніж ті, якими дишуть
Мої милої уста.

Я люблю її розмову,
Хоч докладно знаю сам,
Що музика приємніше
Гомонить моїм ушам;

Як богині ходять, сього
Я не бачив ані в сні;
Моя пані, як і всі ми,
Ходить просто по землі.

CXXXI

Тиранка ти, о так, така твоя вже вдача,
Як всіх тих, що краса жорстокими зробила;
Бо добре знаєш, що моя душа гаряча
Тебе, мов жемчуг найцінніший, обіймила.

Дехто в лице твоє загляне й обізветься:
«Чого б його зітхать і мучиться так гірко?»
Брехня! Хоч голосно се з уст і не зірветься,
Та я в душі клянусь: «Брехня се, люба зірко!»

Що не фальшиво клявсь, про се мене впевняє
Та тисяча зітхань при згадці про твій вид.
Хто хоче, білий цвіт над все най величає;
У мене чорний — верх над усіма держить.

Та чорна вдача в тебе, ось в чім горе!
І відси, думаю, і йдуть всі поговори.

CXLIII

Як господиня дбала без упину
Слідить курчатко, що втекло від хати,
Свою на землю посадить дитину,
Сама ж курчатка побіжить шукати;

А тим часом дитя кричить і плаче
І все за нею кличе: «Мамо, мамо!» —
Вона ж нічого не вчува, не баче,
Поки курчатка не знайде,— так само

Й ти того, що втіка від тебе, прагнеш,
А я, дитя, зову тебе з сльозами:
«Вернись до мене, як мету свою осягнеш!

І поцілуй, і будь мені замість мами!
І втихне плач мій, сліз джере́ло висхне,
Як мати к серцю дитятко притисне».

*

Очей твоїх небесна перекона,
Не переперта жадними словами,
Звела мене. Світ сей не суддя над нами;
Його я зрікся, щоб тобі служити сповна.

Я зрікся женщин і всіх злуд облесних,
Но ти богиня, чи й тебе зрікаться?
Лиш земних ласк я зрікся, не небесних,—
Як ти ласкава, то з бідов мені не знаться.

Зарік мій був лиш подув, мла невпинна.
О, гарна зоренько, коли краса твоя
Розбила млу, то ти ж у сьому винна!

Бо ти зламала мій зарік, не я.
А хоч би й я! Не міг я в ліпшім стані бути,
Як свій зарік зламать, щоб рай такий здобути.

[ПІСНЯ ЮНАКА З КОМЕДІЇ «МІРА ЗА МІРУ»]

Геть, о геть уста ті скорі,
Що так любо присягали,
І ті очі, ранні зорі,
Що не ранок віщували!
Лиш віддай мої цілунки,
Дай назад!
Сю печать мого кохання,
Твоїх зрад!

ВЕНЕЦЬКИЙ КУПЕЦЬ

ПЕРЕДМОВА

Від осені 1592 р. аж до літа 1593 всі театри в Лондоні були позамикані задля страшної чуми, що навістила тоді се місто. Припускають небезпідставно, що тоді, і тільки тоді, Шекспір, свобідний від своїх театральних обов'язків, міг вибратися в подорож до Італії і пробути там, особливо в північноіталійських містах — Мілані, Вероні, Пізі, Падуї та Венеції, довший час. Новіша критика зібрала багато дуже важних свідоцтв у Шекспірових драмах із часу по р. 1593, в яких видно надзвичайно докладну знайомість автора з місцевостями, звичаями, життєвим побутом, а навіть із способом вислову різних верстов людності в північноіталійських містах,— усе такі відомості, яких автор не міг набрати ні з якої книжки, ані з усних оповідань своїх земляків, що бували тоді в Італії[1]. Із визначних англійців, Шекспірових сучасників, пробули довший або коротший час у Італії державний канцлер лорд Бекон, лікар Гарві, поети та письменники Лайлі Мондей, Наш, Грін та Деніель, а також визначний маляр Інігo Джонс. Тій подорожі до Італії, про яку зрештою досі не знайдено ніякого виразного свідоцтва, завдячував Шекспір не тільки багату знайомість північноіталійських людей та відносин, не менше багату знайомість подробиць морської подорожі, але також вироблення надзвичайної сили, ясності та гармонійності в його поетичнім таланті, що допомогли йому від р. 1595 протягом дальшого десятиліття сотворити ряд незрівнянних архітворів драматичної штуки. На чолі тих архітворів стоїть трагічна комедія «Венецький купець».

---

[1] Georg Brandes. William Shakespeare. Paris—Leipzig—München, 1896, стор. 156—164.

Сей твір, як і найбільша часть Шекспірових творів, оснований і збудований на грунті багатої літературної традиції, що своїм корінням сягає в дуже давні віки, але силою поетичного генія була перетворена в живий образ людського життя з локальним колоритом «королеви моря» Венеції, але багатим психологічним змістом — у безсмертне надбання загальнолюдської духовної скарбниці.

В основі Шекспірової драми лежать два мотиви старої міжнародної традиції, а власне, мотив довжника, який на випадок невиплати довгу зобов'язується допустити до того, аби віритель вирізав із його тіла фунт м'яса з якого схоче місця; другий мотив — женитьба, залежна від вибору одної з трьох скриньок із загадковими написами. Перший із тих мотивів полягає на стародавнім римськім праві, формульованім у законах XII таблиць, по якому віритель мав право вбити свого неоплатного довжника або продати в неволю («Postea de capite addicti poenas sumito, aut, si volet, uls Tiberim venum dato»)[1]. Коли ж вірителів було більше, вони мали право розрубати довжника на части, не вважаючи на те, чи котрий уріже більше або менше («Si pluribus addictus sit, partes secanto; si plus minus ve secuerint, sine fraude esto»[2]). Пізніша судова практика в римській, а також пізніше в німецькій державі, не нарушаючи основи староримського закону, який вірителеві давав право над життям довжника, виробила, одначе, ряд обмежень, що випливали з принципу т[ак] зв[аних] aequitas супроти принципу jus strictum[3]. До таких обмежень спеціально в тій точці належали умови — вирізати лише стільки м'яса, на скільки була обопільна згода, і вирізати м'ясо без проливу крові. Коли перша умова робила виконання операції дуже трудним, то друга робила його зовсім фіктивним, бо ж без проливу крові ніякого м'яса з живого тіла вирізати не можна. Отсі умови, що обмежували первісний строгий закон, були джерелом оповідань про вироки мудрих суддів, що при їх помочі ударемнювали згоду між вірителем і довжником,

[1] Karl Simrock, Die Quellen des Shakespeare in Novellen, Märchen und Sagen mit sagengeschichtlichen Nachweisungen, Zweite Auflage, Erster Theil, Bonn,1870, стор. 221. [Буквально: Після того він може стратити його (тобто кредитор боржника) або, коли схоче, продати в рабство за Тібром *(лат.).— Ред.*]

[2] Буквально: Якщо він (боржник) багатьом не виплатив, нехай вони розрубають його на частини, і коли хтось відрубає більше, а а хтось — менше, то так воно й буде справедливо *(лат.).— Ред.*

[3] Строге право, строга законність *(лат.).— Ред.*

яка могла потягти за собою смерть довжника. Може, найстарше з таких оповідань дійшло до нас із Сирії, що колись була провінцією Римської держави. Се оповідання, заховане в однім перськім рукописі, опублікував уперве англійський шекспіролог Малон; початок його виглядає ось як. В однім сірійськім місті жив бідний мусульманин у сусідстві багатого жида. Він попросив у жида позичити йому сто динаріїв з обіцянкою уділу в зиску. У мусульманина була гарна жінка, яку вподобав собі жид, і тому заключив із ним угоду, якою надіявся усунути його зі світу. Він позичив йому сто динаріїв на запис, що зверне гроші за шість місяців, а коли проволоче хоч один день, то віритель виріже йому фунт м'яса з тіла, з якої схоче часті. Мусульманин із визиченими грішми їде в дорогу, і йому щастить із ними такий добрий заробок, що ще перед упливом реченця він здужав добути сто золотих, які через довіреного посланця посилає вірителеві. Але посланець, маючи бідну родину, не передав гроші, куди був повинен, тільки вжив їх для своєї потреби. Коли мусульманин вернув із своєї подорожі, жид зажадав від нього не тільки звороту довгу, але надто ще й фунта м'яса. Перший судія, до якого вони пішли з сим ділом, рішив на сторону жида. Те саме вчинив і другий судія, та коли мусульманин не перестав противитися, вони вдалися до третього, кадія з Емеси. Почувши скаргу, кадій велів принести острий ніж, а звертаючися до жида, велів йому з тіла (довжника) вирізати фунт м'яса, але ні в якому разі анітрошки більше, анітрошки менше, а то він зараз буде покараний смертю. Розуміється, що жид не пішов на таку умову і волів зректися свого довгу, ніж наражати своє життя (S i m r o c k, op. cit., стор. 218—219).

Можливо, що з сього самого, у всякім разі з орієнтального джерела пішло також оповідання, прив'язане до особи Солимана Великого, султана турецького, що містить в рукописі 213 збірки о. А. Петрушевича, писанім у XVIII в. мовою, зближеною до народної, з численними полонізмами, які свідчать про те, що оповідання перекладено з польської мови.

Польський текст сього оповідання вказав мені д. М. Возняк у друкованій книжці...[1]

Як найбільша часть польських оповідань такого роду, друкованих у другій половині XVIII в., так само й се, ма-

[1] Тут в рукописі пропущено місце для назви книжки.— *Ред.*

буть, узяте з французького джерела. Відомо, що орієнтальні оповідання здобули собі в другій половині XVIII в. велику популярність у Франції і переходили відси до інших європейських народів, у сім числі також до поляків, у яких тоді все французьке було в моді.

В самім оповіданні цікава та подробиця,що процес за людське м'ясо йде між християнином і жидом, і сим зближається се оповідання до типу тих, що виробилися в Західній Європі.

Також до орієнтального круга належить, але ще більше зближене до західноєвропейського типу, оповідання босняків, опубліковане 1853 р. в часописі «Grenzboten» у німецькім перекладі і відси наведене Рейнгольдом Келлером у журналі «Orient und Occident», т. II, стор. 315—316. «З одним молодим чоловіком, що потребує грошей, аби оженитися з убогою дівчиною, заключає жид таку угоду,що, коли до семи літ не сплатить йому позички, він буде міг вирізати йому драхму м'яса з язика. Довжник протягом семи літ не здужав сплатити довгу, і жид позиває його до суду та обстає при своїм праві вирізати йому драхму з язика. Дізнавшися про се, жінка молодого чоловіка виєднує з судії дозвіл на один день заступити його в суді і рішає справу так, що жидові вільно вирізати драхму м'яса, але ані крихти більше». Закінчення сього оповідання не наведено.

В середньовічнім письменстві Західної Європи найстарші сліди саги про записаний фунт м'яса сягають IX—X в. До таких слідів можна віднести оповідання т[ак] зв[аної] пізнішої Едди, списаної в XII в., але основаної на старшій скандінавській традиції про заклад бога Локі з карликом Броком о голову: хто програє заклад, той утратить голову. Локі програв заклад, та коли Брок хотів відрізати йому голову, Локі покликався на те, що карлик не сміє доторкатися шиї, про яку в закладі не було жадної мови (S i m r o c k, op. cit., I, стор. 238).

Другий слід, можливо також старшої дати, маємо в німецькій вірші «Kaiser Karls Recht», друкованій у р. 1493, якої зміст досить недокладно подав Доцен у часописі «Altdeutsches Museum», II, стор. 279—283, ось якими словами: «Багатий купець полишив своїому синові весь свій маєток, який той син розтратив зараз у першім році. Бажаючи шукати щастя в чужім краю, він зичить у жида 1000 золотих із тою умовою, що, коли до року не сплатить йому довгу,

жид може з тіла йому вирізати фунт м'яса. Молодий чоловік по році вернув додому збагачений, але занедбав сплатити жидові свій довг, і жид запізвав його до суду. Молодий чоловік виміг на ньому те, аби оба предложили справу самому цісареві Карлові. Їдучи до цісаря, молодий купець необережно наїхав конем на дитину і розтолочив її. Отець дитини окричав його зараз як убивцю і пустився за ним у дорогу, аби оскаржити його перед цісарем. Коли прибули до цісарської столиці, молодого купця зараз ув'язнено під закидом убивства, та коли він у розпуці, бажаючи зробити кінець своїому життю, кинувся з вікна в'язниці,— впав на старого лицаря, що сидів на лавці під вікном в'язниці, і вбив його тягарем свого тіла, а сам лишився живий. Тоді син лицаря також виступив проти нього зі скаргою за смерть свого вітця. Коли всі три ті справи предложено цісареві, сей розсудив їх ось як: жид має право вирізати з тіла купцевого фунт м'яса, але не сміє при тім пролити ані краплі крові, інакше буде покараний смертю; супроти сього жид зрікся свого права. Отець, якому купець розтратував дитину, повинен запровадити купця до своєї жінки і заставити його зробити їй нову дитину; отець супроти сього зрікся свого права. Нарешті син, що стратив вітця через упадок купця з вікна, повинен кинутися з того самого вікна вниз на купця, який сяде на тій самій лавці, і вбити його так само, як він убив його вітця. Супроти сього син зрікся свого права» (S i m r o c k, op. cit., I, стор. 225).

В тій вірші бачимо давній правний мотив про фунт людського м'яса, скомбінований з орієнтальним мотивом мудрих судіїв у незвичайних справах, яких приклади знаходимо в староєвропейських оповіданнях про царя Соломона і пізніших індійських, які в різних формах, у писаній та усній передачі протягом середніх віків розширилися по Азії та Європі. Пор. про се Th. B e n f e y, Pantschatantra, I, 392—407. Тому, що сей круг оповідань, розширених також серед слов'янських народів (пор. Афанасьев, Русские народные сказки, т. . .)[1], має дуже слабий зв'язок із сагою про угоду на фунт м'яса, полишаю його тут на боці.

Дальшим ступенем розвою європейського типу оповідань про угоду на фунт м'яса треба вважати оповідання про дочку римського цісаря Люція, поміщене в збірці «Gesta Roma-

[1] Том і сторінка в рукопису не зазначені.— *Ред.*

norum», що була зредагована зі старших історичних та людових оповідань десь при кінці XIV в., а вперше друкована в р. 1472. Десяте оповідання другої часті сеї збірки (по німецькому перекладу Й.-Г.-Т. Грессе), що має титул «Про цісаря Люція», подаю тут у скороченім перекладі.

«Панував колись могутній цісар Люцій у Римі. Була в нього дуже гарна дочка, до якої довго, та даремно зітхав один із його придворних лицарів. Одного дня, заставши її саму при вікні, він обіцявся дати їй, що сама схоче, аби позволила йому проспати з собою одну ніч. Царівна, недовго думавши, зажадала 1000 марок. Рад тому, лицар приніс їй гроші, і вона потайки завела його до своєї кімнати і веліла йому лягти в ліжко. Лицар роздягся і ліг, та скоро тільки ліг, заснув твердо і проспав усю ніч. Рано царівна збудила його, і він перелякався дуже, що проспав усю ніч, і просив її, аби знов лягла коло нього. Царівна не пристала на се і веліла йому забиратися геть, але він не переставав просити її і обіцяв їй знов дати 1000 марок, аби міг проспати з нею слідуючу ніч. Та слідуючої ночі повторилося те саме, що було першої: лицар спав усю ніч мов убитий, а коли рано царівна збудила його, він аж заплакав із жалю та досади і, коли вона сердито веліла йому йти геть, обіцяв їй іще раз дати 1000 золотих, аби позволила йому проспати з собою одну ніч. Царівна згодилася, та що лицар був незаможний і вичерпав свою касу на два попередні датки, пішов до одного купця і попросив його позичити йому 1000 марок під застав його дібр. Купець, знаючи, що дібр у лицаря не було ніяких, а не можучи спекатися його налягання, згодився дати йому позичку з тою умовою, що, коли не зверне грошей до трьох день, купцеві вільно буде вирізати йому з тіла фунт м'яса, з котрої захоче часті, а він має дати на се запис, написаний власною рукою. Лицар згодився на се і дав купцеві запис, а одержавши гроші, пішов до царського двору. По дорозі здибав його один мудрець і сказав до нього: «Дивуюся, що ти такий дурень і довіряєш тому, що здурив тебе вже два рази». Лицар здивувався і запитав, що се значить, а мудрець відповів йому: «Адже панна, до якої йдеш тепер, здурила тебе вже два рази. Коли не хочеш зовсім пропасти, не лягай до ліжка, тільки сягни насамперед під подушку, вийми з-під неї сховане там писання і викинь за вікно, а потім лягай і удавай, що спиш». Лицар подякував сердечно мудрецеві і, прийшовши до царського двору, передав гроші царівні, а покликаний до її кімнати, зробив усе

так, як порадив йому мудрець. Коли, викинувши писання за вікно, поклався в ліжко і прикинувся, що спить, царівна ввійшла і лягла біля нього. Тут він зараз ухопив її в свої обійми і, хоч як вона злякалася та просилася, обіцяючи звернути йому всі гроші, він не випустив її аж до самого ранку. В тім часі царівна так засмакувала в його товаристві, що не хотіла випустити його від себе і продержала його в своїй кімнаті цілий тиждень. Розкошуючи з нею, він забув про свій довг, а коли нарешті згадав про нього, йому зробилося страшно, і він почав сумувати та плакати. Царівна запитала його, що йому долягає, і він признався їй про все. Вона потішила його, що купець не буде такий злий, аби за такий невеликий довг наставав на його життя, віддала йому всі його гроші і веліла йти зараз заспокоїти купця. Але купець, покликаючися на пропущений реченець, не захотів брати грошей і подав діло в суд. А в Римі було право, що віритель може зробити смерть довжникові, який не встоявся в своїм довзі. Позов купця проти лицаря мав той наслідок, що його зараз ув'язнено. Але царівна, прочуваючи, що з ним могло статися, вислала своїх слуг і поручила їм слідити за ним. Вони незабаром донесли їй, що його поведено в суд і ув'язнено. Тоді вона перебралася за лицаря, сіла на коня і поїхала до суду. Там її прийнято як лицаря, і, приступивши до купця, вона розпитала його про його діло і запитала, чи не хотів би помилувати свого довжника за відповідною оплатою. Купець відповів, що не прийме ніякої оплати і настоює на сповненні того, що стоїть у записі. Тоді вона сказала до купця: «Добре, коли сей лицар зобов'язався до свого і підписався на се, то повинен додержати свого. Але ти знаєш добре, що в нашім законі стоїть: «Хто проллє кров чоловіка, того кров має бути також пролита». Сей лицар зобов'язався тобі, коли спізниться з оплатою довгу, дати вирізати собі фунт м'яса зі свого тіла, з якої захочеш часті. Він готов додержати свого слова, але ти мусиш різати його так, аби не потекла ані крапля крові. Бо, коли проллеш його кров, будеш сам винен смерті». Почувши се, купець зажадав своїх грошей, але вона сказала: «Ні, про се тепер нема ані мови, коли ти заявив свій намір стояти при своїм записі». Вона покликала судію і, вияснивши йому все діло, просила видати законний вирок. Судія рішив, що, коли купець не може вирізати м'яса без проливу крові, лицар має бути увільнений, а купцеві довг пропадає. Почувши се, вона подякувала судії і від-

їхала до свого двору, перебралася там знов у свою дівоцьку одежу і ждала на лицаря. Вернувши з суду, він прийшов до неї і на її запитання оповів їй усе, що сталося з ним у суді і як якийсь невідомий лицар вирятував його від загибелі. Царівна запитала його, чи пізнав би того лицаря, а коли він запевнив, що пізнав би, вийшла до другого покою, перебралася знов за лицаря і ввійшла до нього. Тут він пізнав її зараз і, обіймаючи її, сказав: «Благословенний той день, коли ти родилася». Царівна ж своєю мудрістю довела до того, що її отець позволив їй вийти за нього замуж, і вони обоє жили довго щасливо»[1].

Середньовікова збірка оповідань, відома під назвою «Gesta Romanorum», дійшла до нас із середніх віків у трьох редакціях, а власне в англійській, німецькій і латинській. Ті редакції різняться між собою, головно, числом поміщених в них оповідань. Дослідники завважили факт, що латинська редакція не скрізь може вважатися джерелом обох інших, бо, приміром, у англійській редакції містяться деякі дуже давні оповідання, яких нема в латинських редакціях[2]. До таких оповідань належить також подане вище оповідання про дочку цісаря Люція. І тут первісний правний мотив угоди на фунт людського м'яса скомбіновано з постороннім мотивом подружжя, доконаного після поборення трьох перешкод, так, як се бачимо також у Шекспіровій драмі. Важно зазначити, що вірителем, який жадає фунта м'яса з тіла довжника, являється тут не жид, але купець-римлянин, і що його вперте обстоювання при тім записі майже зовсім не мотивоване нічим, окрім того одного, що довжник пропустив реченець. Сей упір купця, безпредметовий і недоречний у інших випадках, являється зовсім природним у римлянина, що виріс у традиціях старого римського права. Там, де ті традиції були слабі або й зовсім не існували, висунено з часом інший психологічний чинник, а власне, расову ненависть жидівську проти інших народів, і немилосердний віритель являється жидом, що в повнім переконанні про законність свого поступування настає на життя свого ворога, чи то мусульманина, чи християнина.

---

[1] Gesta Romanorum, das älteste Märchen und Legendenbuch des christlichen Mittelalters, deutsch von Dr. J. G. Th. Grässe, Leipzig, 1905, Zweiter Theil, стор. 154—158.

[2] Про се, а також про здогадного автора первісної латинської збірки, німецького літописця Геліанда, що вмер у р. 1227, див. G r ä s s e, Gesta Romanorum, II, стор. 286—306.

Чи знав Шекспір оповідання «Gesta Romanorum»? З огляду, що воно входило в склад власне англійської редакції, яка була кілька разів друкована протягом XVI в., а власне 1577 і 1595, т. є. у тім самім році, коли правдоподібно був написаний «Венецький купець», можемо сміло допустити, що Шекспір знав се оповідання. Але нам відоме ще інше джерело, яке значно ближче підходить до змісту Шекспірової драми. Сим джерелом була новела італійського письменника Джіованні Флорентіно, поміщена в його збірці «Il Pecorone», написаній р. 1378, а друкованій уперве в Медіолані в р. 1554. Цікава річ, що скорочений німецький переклад сеї збірки був друкований уже в р. 1538. Повний переклад сього оповідання з італійського тексту подав Зімрок (op. cit., I, стор. 183—212); подаю тут його переповід у скороченні.

«Флорентійський купець Біндо віддає перед смертю весь свій маєток двом старшим синам, а наймолодшого, наймилішого йому Джіанетта посилає до Венеції, до хресного вітця Анзальда, найбагатшого купця в цілім світі, та бездітного. Анзальдо приймає Джіанетта дуже ласкаво, як власного сина, і дає йому можність жити виставно та розкішно, а навіть заохочує його не щадити грошей і не відмовляти собі ані своїм приятелям жадних приємностей. Джіанетто жиє в Венеції зовсім на великопанській стопі, зайнятий лицарськими забавами і не мішаючися до купецтва. Два його приятелі вибираються зі своїми кораблями до Александрії в купецьких ділах і запитують його, чи не хотів би прилучитися до них, побачити ширший світ і скористатися дещо купецтвом. Його прибраний отець згоджується на се, виряджає для нього прегарний корабель, наповнений дорогоцінними товарами, і відпускає його в дорогу. Вони плили трьома кораблями кілька день по морю, та ось одного дня побачили на морськім березі дуже гарну пристань і місто довкола неї.

Джіанетто запитав патрона свого корабля, що се за місто, а сей відповів йому:

— Пане, се місто належить до знатної панни, що погубила вже багато знатних паничів.

— А се як?— запитав Джіанетто.

— Ся панна, дуже гарна та повабна, має таке правило, що запрошує кождого визначного гостя, який завітає до сеї пристані, погостити в неї і переночувати з нею, прирікаючи йому, що, коли приємно проведе з нею ніч, вона візь-

ме його собі за мужа і зробить його паном усіх своїх маєтностей, а коли вночі не зуміє догодити їй, то стратить усе те, що має. Багато їх запливало до сеї пристані, та ні одному ще не пощастило догодити їй.

— Завертай корабель до пристані!— розказав Джіанетто, і патрон, хоч остерігав його, не міг змінити його волі і завернув корабель до пристані так зручно, що товариші з інших кораблів навіть не спостерегли сього. У пристані численні юрби народу радісно привітали гостя, що надплив у такім гарнім кораблі. До нього зараз приступили слуги пані того міста Бельмонте. Пані замку прийняла його дуже радо, гостила до вечора в добірнім товаристві лицарів і дам, а коли настала ніч, завела його до своєї спальні, попросила його напитися вина і лягати спати. Напившися вина, Джіанетто зараз заснув і проспав непробудно аж до ранку. Він іще спав, коли пані встала і веліла своїм слугам узяти в своє посідання Джіанетті[в] корабель із усім, що було в нім, а потім веліла служницям розбудити його, дати йому коня і трохи грошей на дорогу і сказати, що пані не може прийняти його і все його добро пропало тому, що він проспав усю ніч.

У дуже невеселім настрої вернув Джіанетто до Венеції і, не маючи відваги показатися на очі Анзальдові, заїхав до одного приятеля і пробув у нього кілька день, сумуючи та подаючи, що його корабель розбився і він сам один ледве спасся від смерті. Се донесено Анзальдові, який зараз же прибув до свого прибраного сина, виявив велику радість із того, що він вернув живий, і просив його не журитися стратою і жити в нього по-давньому. По якімось часі вернули його товариші з Александрії з багатими зисками, а довідавшися про невдачу Джіанетта, потішали його, що слідуючого року їм пощастить ліпше. І справді, слідуючого року Анзальдо приготовив для Джіанетта ще кращий корабель і наповнив його ще більшими багатствами, але й сим разом, допливши до Бельмонте і викравшися від своїх товаришів, він із панею сього замку мав те саме нещастя, що й перший раз, і стратив усе своє добро. Коли й сим разом Анзальдо прийняв його знов до свого дому і готов був не відмовляти йому нічого, він наважився третього року ще раз спробувати щастя з панною в Бельмонте. Анзальдо й сим разом приготовив йому ще кращий корабель і наповнив його рештою свого маєтку. Він витратився на сю виправу до тої міри, що йому не стало грошей на кошти

подорожі Джіанетта і він був змушений позичити ще 10 000 дукатів у одного жида. Жид, знаючи прикрий стан його інтересів, поставив умову, що коли Анзальдо до червня того ж року не сплатить йому довгу, віритель буде мати право вирізати йому фунт м'яса з його тіла, відки сам захоче. Анзальдо згодився на се, і угоду списано в суді при свідках з усіма потрібними формальностями. Скінчивши приготування до виїзду Джіанетта, Анзальдо з важким серцем попрощався з ним і благав його, коли й сей раз не пощастить йому, не дбаючи ні на що, вертати назад, аби бодай був при його смерті.

Товариші, з якими Джіанетто пустився в подорож, пильнували на морі його корабля, аби не відлучався від них, але, коли наблизилися до Бельмонте, Джіанетто намовив патрона, аби вночі відплив від товаришів, і вранці був уже в пристані Бельмонте. Пані міста здивувалася і вжахнулася, почувши про його третій приїзд, та проте запросила його знов до себе і вгощала та забавляла весь день іще приязніше, ніж в попередні рази. Коли ж вечором запросила його до своєї спальні, до нього в коридорі підійшла одна дама і шепнула йому:

— Не пий вина, якого подадуть тобі перед спанням, а то пропадеш.

Джіанетто відразу зрозумів причину своїх дотеперішніх неповоджень, і, коли перед спанням дві гарні панночки принесли йому на тацях вино й закуску, він, усміхаючися до пані, подав вид, що випиває вино, але незамітно вилляв його собі за ковнір, а потім, роздягшися, ліг у ліжко і почав хропіти, немовби заснув.

— Отсе й добре! — промовила пані, і, коли служниці роздягли її, вона відіслала їх і лягла в ліжко біля Джіанетта. Та сим разом він не спав і, вхопивши її в свої обійми, почав цілувати та милувати, і вони обоє провели так усю ніч. Рано вона веліла скликати всіх лицарів і баронів свого краю і представила їм Джіанетта як свого нареченого, а їх будущого володаря.

Збір усіх старшин цілого краю ухвалив піднести його до стану лицарського, по чім серед лицарських забав і розривок відбулося його вінчання з панею Бельмонте. Весело та безтурботно провів Джіанетто медові місяці зі своєю молодою дружиною, аж раз у червні він із замкового вікна побачив похоронний похід на вулиці і тут же згадав про прикре положення, в якім лишив свого прибраного вітця

в Венеції. Він зажурився дуже тяжко, згадавши про пропущений реченець сплати довгу, а коли жінка спитала його про причину його смутку, він сказав їй усю правду. Тоді вона сказала йому:

— Любий мій, бери зараз коня й їдь до Венеції, бо берегом заїдеш туди швидше, як морем, бери з собою услуги, кілько тобі треба, і 100 000 дукатів і виручай свого добродія. А коли застанеш його ще живого, то привези його сюди.

Джіанетто зробив так, як вона веліла йому, а прибувши до Венеції, довідався зараз, що, скоро тільки минув день виплати довгу і Анзальдо не зложив грошей, жид велів ув'язнити його і стояв на тім, що по виданні судового оречення виріже йому фунт м'яса з тіла. Джіанетто удався зараз до жида і просив його увільнити ув'язненого, обіцяючи замість 10 000 дати йому 100 000 дукатів, але жид, хоч згодився взяти ту суму, все-таки настоював на фунті м'яса за недодержання реченця. Йому хотілося таким способом зігнати зі світу Анзальда, аби між своїми земляками мав славу, що згладив одного з найвизначніших християн.

Тим часом Джіанеттова жінка, прочуваючи, до чого дійде діло, зараз по його від'їзді перебралася в мужеську одіж і в супроводі двох слуг поїхала до Венеції. Вона заїхала до заїзного дому і веліла господареві сього дому оголосити, що до міста прибув славний і вчений судія, а хто має яке неясне діло, може вдатися до нього за рішенням. Почувши про се, Джіанетто разом із іншими венецькими купцями наклонили жида піддатися ореченню сього судії. Коли станули перед ним і виложили йому своє діло, судія зразу порадив жидові прийняти 100 000 дукатів і звільнити Анзальда з його довгу, та коли жид не хотів піддатися його намові, він пішов із ними всіма до урядової зали судових розправ і, вислухавши ще раз прилюдно обох сторін, велів Анзальдові розкрити свої груди, а жид узяв у руки бритву, яку приготовив собі навмисно для сього випадку. Коли, одначе, приступив до Анзальда, судія остеріг його:

— Уважай, як різатимеш, аби не вирізав ані більше, ані менше як фунт, бо інакше пропала твоя голова. Так само остерігаю тебе, аби ти при тім не пролив ані краплі крові, бо інакше жде тебе кара смерті. Бо в угоді не сказано нічого про кров ані вимовлено, аби м'яса було більше або менше як фунт.

Почувши се, жид перелякався, та, не маючи чим викрутитися, згодився прийняти 100 000, потім 80 000, потім 50 000 а нарешті, хоч би лише 10 000, але судія не відступав від свого і велів йому якнайскорше виконати операцію. Розуміється, жид не хотів робити сього під такою загрозою, і вся публіка почала кепкувати з нього та дражнити його, примовляючи:

— Хто під ким яму копає, сам у неї впадає.

Тоді жид розсердився, подер свій запис і таким способом увільнив Анзальда від довгу. Тим часом Джіанетто взяв 100 000 дукатів і пішов шукати судії, який, опустивши сквапно судову залу, був уже в своїй гостиниці і готовився до від'їзду. Джіанетто предложив йому взяти 100 000 дукатів як гонорар за його оречення, але судія не захотів брати грошей, лише попросив у нього перстеня, який мав на руці. Джіанетто нерадо згодився на се, бо се був шлюбний перстень, одержаний ним від жінки, але не міг опертися наляганням судії і дав йому його.

Судія від'їхав із Венеції зі своїми слугами, а по кількох днях, проведених у радості та забавах, Джіанетто й Анзальдо виїхали до Бельмонте. Там численна публіка зустріла їх дуже святочно, на їх честь устроєно многолюдні забави та празники, всі були раді їх приїздові, тільки жінка Джіанеттова була немов у лихім настрої. Він запитав її, чи вона не сердиться чого, а вона відповіла:

— Як не маю сердитися, коли ти, виїхавши на короткий час до Венеції, зараз же й зрадив мене?

Джіанетто остовпів із зачудування і почав запевняти її, що йому й на думку не прийшло зраджувати її в Венеції.

— Там у тебе була якась любка,— сказала вона,— і ти дав їй мій перстень, який я дала тобі на знак твоєї вірності.

Джіанетто почав заклинатися, що перстень дав не жадній любці, але мужчині, а власне тому судії, що своїм вироком увільнив Анзальда.

— Клянешся зовсім надурно,— рішуче промовила жінка,— бо я знаю напевно, що мій перстень ти дав женщині, а не мужчині.

Ті слова так уразили Джіанетта, що він аж заплакав, а тоді жінка, сміючися, показала йому його перстень і призналася, що вона сама була тим судією. Як утішився Джіанетто сим признанням своєї жінки, про те нема що й казати. Він не забув також віддячитися тій дамі, що остерегла його перед вином, заправленим сонним порошком».

Чи збірка Дж. Флорентіно була перекладена на англійську мову — невідомо, так само як невідомо напевне, чи Шекспір знав настільки італійську мову, аби міг користуватися сим оповіданням в оригіналі. Се друге, одначе, видається мені досить правдоподібним з огляду на те, що Шекспір значну часть своїх драм оснував не тільки на італійських відносинах, але також на творах італійських письменників. Оповідання Флорентіно можна вважати свобідною переробкою давнішого оповідання «Gesta Romanorum», локалізованою у Флоренції та Венеції. Із сього оповідання, крім головної його основи, взяв Шекспір назву замку Бельмонте, хоч і помістив сю місцевість недалеко Венеції, не над морем, а десь на північ від Венеції, на горі, за рікою Брентою, через яку до Венеції треба було перевозитися паромом (trajetto). Здається, не завважено досі, що в італійськім оповіданні місцевість Бельмонте та її властителька окружені потрохи казковим німбом і нагадують давні казки про зачаровані замки, до яких в'їздять лицарі та гості, але з яких не вертає ніхто. Прототипом сих оповідань можна вважати оповідання Гомерової «Одіссеї» про чарівницю Кірке та її острів. Не можна сказати, аби акт суду, що рішає про долю довжника купця, в італійськім оповіданні переведений був добре. Жінка Джіанетта являється тут самозваним приїжджим судією, який при помочі господаря гостиниці анонсує свою судейську мудрість і якого вирок ні в якій законно устроєній державі не може мати обов'язкової сили. Італійський оповідач силкувався обминути сю трудність тим, що проголошення вироку помістив у звичайній судовій залі, не вважаючи на те, що в такій залі судити й вирокувати мав право тільки звичайний судія. В оповіданні «Gesta Romanorum» ся сцена уложена трохи зручніше, але все-таки не зовсім добре, бо там жінка, перебрана за лицаря, виступає тільки як посторонній свідок, що своїми запитами виясняє суть закону, але до видання вироку покликає дійсного судію, що переводив розправу. Шекспір перевів сю сцену далеко краще від обох своїх джерел, зробивши жінку, перебрану за правника, оборонцем, а не судією в процесі.

Другий мотив, покладений Шекспіром у основу його драми,— се оповідання про подружжя, утруднене перешкодами, які можуть довести жениха до страти життя або маєтку. Сей мотив дуже поширений у казках найрізніших народів із темою «царівна на скляній горі». Може, найстар-

ішим зразком такої казки треба вважати староєгипетську казку «Царевич і призначення», написану приблизно в XVII в. пер[ед] Хр[истом] і поміщену в перекладі на французьку мову в збірці G. Maspero, Les contes populaires de l'Egypte Ancienne, Paris, 1899, стор. 239—244. Подаю тут її в перекладі на нашу мову, тому що досі вона не була введена в круг дослідів над джерелами Шекспірової драми.

«Був раз цар у Єгипті, що не мав мужеського потомка. Його серце було дуже сумне, і він благав хлопця від тогочасних богів. Вони рішили дати йому сина, і, проспавши ніч зі своєю жінкою, він зробив так, що вона почала. Коли вийшли її місяці, вона вродила дитину мужеського полу. Зійшлися богині Гатори (судильниці, яких у єгиптян було 7) судити йому долю. Вони сказали: він умре від крокодила, або від гадюки, або від пса. Коли присутні при дитині почули се і донесли се цареві, цар засмутився дуже в своїм серці і велів збудувати дім на високій горі, оселити в нім людей і заповнити його всяким добром із царського двора і держати там царського сина так, аби ніколи не виходив із того дому. Коли царевич доріс, він вийшов на плоский дах свого дому і побачив на вулиці пса, що йшов з чоловіком. Він сказав до слуги, що був біля нього: «Що се таке йде за чоловіком отам на вулиці?» Слуга відповів: «Се пес». Хлопець сказав: «Дайте мені такого!» Слуга доніс про се цареві, а цар сказав: «Приведіть йому молодого ловчого пса, аби його серце не сумувало». І йому привели пса.

Коли минули роки і хлопець почув молодечу силу у всіх своїх суставах, він вислав просьбу до свого вітця з отсими словами: «Чого мені сидіти тут, як привидові? Коли я призначений на три нещасливі припадки, то чому не жити по своїй волі? Нехай у всім буде воля божа». Цар вислухав сього і дав йому всяку зброю, дав йому також його пса для супроводу і вислав його в східну сторону царства, до Сирії, і сказав йому: «Іди, куди хочеш!» Його пес ходив із ним, і він по своїй уподобі ходив по всім краю, живлячися ловецтвом і стріляючи всяку дичину того краю. Отак він зайшов до князя краю Нагаранні, а в князя того краю не було сина, лиш одна дочка. Для неї збудовано дім, якого 70 вікон було віддалених на 70 локоть від землі. Князь Нагаранні розіслав поклик до синів усіх князів Сирії та Палестини з отсими словами: «Хто досягне до вікна моєї дочки, тому дам її за жінку».

Від того дня минуло багато часу, і сірійські князевичі трудилися день у день надарма. Тоді єгипетський царевич прибув до того міста, і князевичі розповіли йому про князівну в тім домі, прийняли його по-приятельськи і запитали, відки він. Він відповів: «Я син візника з Єгипту. Моя мати вмерла, а мій отець оженився з другою жінкою. Коли у сеї другої жінки знайшлися діти, вона зненавиділа мене, і я втік від неї». Вони прийняли його до свого товариства, стискали йому руки і обіймали його по-приятельськи. Отак минуло кілька днів, і він запитав молодих князів: «Що ж ви робите тут?» Вони відповіли: «Проводимо час ось як: підскакуємо на своїх конях до он тих вікон. Хто доскочить до вікна князівни Нагаранні, той одержить її за жінку». Він сказав до них: «Коли позволите, я помолюся до богів і попробую підлетіти з вами». Вони почали підлітати так, як привикли чинити се кождого дня, а царевич стояв оддалік від них і побачив, як із вікна вихилилася князівна Нагаранні і вдивилася в нього. А коли минуло кілька днів, царевич сів на свого коня і виїхав разом із молодими князями. Він підлетів вище від їх усіх, доскочив до вікна князівни Нагаранні, вона вхопила його в свої обійми і цілувала з усієї сили.

Двораки князівни поспішили врадувати серце її вітця і донесли йому: «Один із молодих людей досягнув до вікна твоєї дочки». Князь запитав післанця: «Котрого князя син?» Той відповів: «Се син одного царського візника з Єгипту, що приїхав сюди, тікаючи від своєї мачухи, яка зненавиділа його задля своїх дітей». Князь Нагаранні розсердився дуже і сказав: «Чи ж маю віддати свою дочку за єгипетського втікача? Нехай забирається геть із мого краю!» Сказано зараз царевичеві: «Вертай назад туди, відки прибув». Але князівна задержала його і заклялася богом, мовлячи: «На ім'я бога Фра Гармахуіті, коли його відберуть від мене, я не буду ані їсти, ані пити і вмру передчасною смертю». Післанець повторив її слова її вітцю, а сей вислав своїх людей, аби вбили молодого чоловіка, поки ще не вийшов зі свого дому. Княжна сказала їм: «Клянуся богом Фра, коли ви вб'єте його, я вмру до заходу сонця. Я не прожию ані години, коли буду розлучена з ним». Се донесено її вітцеві. Сей велів привести до себе молодого чоловіка і свою дочку. Молодий чоловік перелякався дуже, ставши перед князем, але княжна обняла його, почала цілувати і сказала: «Скажи мені, хто ти, бо для мене ти моя дитина». Царевич

відповів: «Я син царського візника з Єгипту. Моя мати вмерла, а мій отець оженився з іншою жінкою. Вона зненавиділа мене, і я втік від неї». Тоді князь дав йому свою дочку за жінку, дарував йому дім, багато поля, худоби, домашньої посуди і всякого добра».

Друга парість сеї теми підіймається о ступінь вище з розвоєм людського духу: місце фізичного напруження, потрібного для осягнення руки царівни, заступає духове напруження. Царівна надзвичайно мудра і хоче мати надзвичайно мудрого чоловіка, тому й задає охотникам до своєї руки загадки з надзвичайно тяжкими умовами для того, хто їх не відгадає; хто ж відгадає, той буде її мужем. Прототипом сеї групи казок можна вважати китайську, а може, індійську казку про царівну Турандот, поміщену на чолі другого тому збірки орієнтальних оповідань, відомої під назвою «Тисяча й один день»[1]. Ся орієнтальна казка послужила основою для драми італійського письменника Гоцці, якого твір у переробці німецького поета Фрідріха Шіллера п[ід] з[аголовком] «Turandot» здобув собі європейську популярність.

Окремою парістю сеї групи оповідань треба вважати ті оповідання, в яких загадки задає не царівна, а її отець, і то в формі скриньок із загадковими написами і більш або менш символічним змістом. Прототипом сеї групи оповідань можна вважати оповідання про індійського царя та його двораків, поміщене у вступній часті духовної повісті «Варлаам і Йоасаф», якої авторство в грецькій мові приписувано Іванові Дамаскінові, а якої індійське, а спеціально буддійське походження виказав німецький учений Фелікс Лібрехт[2]. Ось оповідання сеї повісті в перекладі на нашу мову з церковнослов'янської, що міститься в крехівськім рукописі сеї повісті з XVI в., яким користувався я для своєї праці «Варлаам і Йоасаф», старохристиянський духовний роман. У Львові, 1897, стор. 17—18.

«Був один цар, дуже великий і славний. І коли він їхав на позолоченім возі, а довкола нього збройна дружина,

[1] Tausend und ein Tag. Morgenländische Erzählungen. Aus dem Persischen, Türkischen und Arabischen... übersetzt von F. H. von der Hagen, Zweite wohlfeilere Ausgabe. Zweiter Band. Prenzlau, 1836, стор. 1—19.

[2] Felix Liebrecht. Zur Volkskunde, Alte und neue Aufsätze. Heilbronn, 1879, Die Quellen des «Barlaam und Josaphat», стор. 441—460, первісно друковано в журналі «Jahrbuch für romanische und englische Literatur», 11, 314 і д[алі].

як подоба царям, зустрів двох мужів, одітих у подерті та погані одяги, марних на обличчях і дуже блідих. Знаючи, що се у них від тілесної втоми, важкого посту та праці, що знесилила їх тіло, цар, побачивши їх, зіскочив із воза і, припавши до землі, поклонився їм, а вставши, обіймав їх і цілував з любов'ю. Вельможі його та князі обурилися сим, уважаючи негідним царської слави робити таке, але не посміли висловити до очей цареві своє обурення. Пізнавши се, цар велів зробити чотири дерев'яні скриньки, дві обложити золотом і накласти в них мертвецьких костей смердячих та позабивати золотими гвоздями. Дві інші велів помазати смолою, а наповнити їх дорогими камінцями та всякими пахощами і обов'язати волосяними мотузками. Тоді покликав своїх вельмож, що сердилися на нього при його стрічі з бідними людьми, і велів їм оцінити, що варті золоті скриньки, а що осмолені. Вони ж признали золотим велику ціну, думаючи, що в них лежать царські корони та пояси, а осмоленим признали дуже малу вартість. Тоді цар промовив до них: «Знав я, що так скажете. Але не так треба думати, не по зверхньому треба судити, але вперед пізнати, що міститься внутрі». І тоді велів отворити золоті скриньки, а коли їх отворено, повіяв злий сопух і всіх лиця посумніли. А цар сказав: «Отсе наш світ! Убрані в світлі та пишні одежі, горді своєю славою, внутрі показуються як смердючі мертвецькі кості задля множества своїх злих діл». Потім велів отворити осмолені скриньки, а коли їх отворено, всі повеселіли на вид поміщених у них дорогоцінностей та від приємного запаху, що виходив із них. І цар сказав до них: «Знаєте, до кого подібні сі скриньки. Подібні до тих нужденних і обдертих людей, за яких привітання ви сердилися, але яких я розумними очима бачив душевну красоту і честь, гідну царського поклону». Отак він присоромив своїх вельмож і навчив їх не дати себе дурити поверхності, але вникати вглиб розумом».

ДІЙОВІ ОСОБИ

Дож Венеції.
Принц Марокканський.
Принц Арагонський.
Антоніо — венецький купець.
Бассаніо — його друг.
Саланіо, Саларіно, Граціано — друзі Антоніо й Бассаніо.
Лоренцо — закоханий в Джессіку.
Шейлок — єврей.
Тубал — єврей, друг Шейлока.
Ланселот Гоббо — шут, слуга Шейлока.
Старий Гоббо — батько Ланселота.
Леонардо — слуга Бассаніо.
Бальтазар — слуга Порції.
Стефано — слуга Порції.
Порція — багата дідичка-поміщиця.
Нерісса — її служанка.
Джессіка — дочка Шейлока.
Сенатори, члени суду, тюремщики, слуги.

Дія відбувається частково в Венеції, частково в великому замку Порції, на материку.

АКТ ПЕРШИЙ

ПЕРША СЦЕНА

Венеція. Вулиця. Антоніо, Саларіно і Саланіо виступають.

Антоніо

Їй-богу, сам не знаю, чом сумую;
Вже годі того; кажете: й вам годі.

Та як я вбрів у се, як підвінуло,
І що воно таке, і відки родом,—
Ось що я знати б рад.
Такого дурня робить з мене туга,—
Вже далі сам себе не пізнаю.

Саларіно

Думками ви мчите по океані,
Де ваші галеони пишномашті
На водах, мов пани й купці багаті,
Немов якісь морські парадні цуги,
Глядять згори на те дрібне купецтво,
Що їх вітає, кланяється їм,
Коли летять на своїх тканих крилах.

Саланіо

О, вірте, пане, якби я так много
Поклав на ста́вку щастя, то найкраща
Часть серця мо́го і моя надія
Була б там геть. Я все траву би микав,
Щоб бачить, відки вітер віє, все б глядів
До мап, на пристані, греблі та доки,
І всяка річ, що моїм би товарам
Грозила злом, мене б смутила, певно.

Саларіно

Мій дмух, що студить борщ, на мене б віяв
Лихорадкою, скоро б я подумав,
Який грізни́й на морі дужий вітер.
Вид, як пісочок сиплеться в клепсидрі,
Мені б нагадував мілизни й коси;
Все б бачив я — Івашко мій багатий
Загруз в піску, гне голову під ребра,
Свій гріб цілує. А ввійшовши в церкву
І бачачи святі храми з каміння,
Чи зараз не згадав би я злі скелі,
Яким доси́ть торкнуть крухий кораблик,
І він весь крам свій висипле у воду,
І диким хвилям дасть мій шовк на шати.
Сказать — отсе ще мій весь сей маєток,
А ось пропав! Чи ж, знавши сеє, можна
Думки клеїть, а то́го й не подумать,
Що засмутив мене б такий припадок?

Хоч не кажіть! Відома річ, Антоніо
Сумний, бо торгові діла його зжурили.

Антоніо

О, ні, не те! Спасибі мому щастю,
Мій статок не одному кораблеві
Повірений ані одному місцю;
І не залежить все моє майно
Від щастя сього лиш одного року;
Ні, не торги мене так засмутили.

Саланіо

То ви закохані?

Антоніо

Пек! Пек!

Саланіо

І не закохані? Ну, що ж, хіба сумні
Тому, що невеселі. Ви могли б
Сміятися, скакать, сказать: «Я втішний,
Бо не сумний!» Та бий вас Янус двоголовий!
Природа дивні чудасії плодить;
Сей жмурить очі у одно й регоче,
Мов шпак у клітці біля дударя,
А другий строїть так прекислу пику,
Що в усміху не блиснув би зубами,
Хоч би сам Нестор клявсь, що жарт смішний.

Бассаніо, Лоренцо і Граціано входять.

Ось тут Бассаніо, світлий ваш братанич,
Граціано і Лоренцо! Прощавайте!
Лишаємо вас в кращім товаристві.

Саларіно

Я б рад лишився, щоб вас звеселити;
Та вам любіші други ось надходять.

Антоніо

Високо й ви у мене у повазі;
Візьму се так, що вас діла геть кличуть
І ви відходите, діждавши хвилі.

Саларіно

Добрий день, любії панове!

Бассаніо

Панове милі, а коли нам разом
Повеселиться? Щось вас рідко видно.
Чи так се мусить бути?

Саларіно

В вільну хвилю
Сподіємось служити вам.

Саларіно й Саланіо відходять.

Лоренцо

Отсе ви
Знайшли Антонія, Бассаніо,—
То ми прощаєм вас. Та прошу, ув обіди
Згадайте, де б нам здибаться.

Бассаніо

Будь певний.

Граціано

Ви щось сумні, пане Антоніо!
Світ завдає занадто вам турботи,
Хто дорого платúть його, той тратить.
Повірте, ви змінилися на диво.

Антоніо

Я ціню світ як світ лиш, Граціано:
Як сцену, де свою гра кождий ролю;
Моя ж сумна.

Граціано

Ось я заграю дурня.
Усміху й втісі зморшки хай приходять,
І радше най вино нам серце гріє,
Ніж мають сум його й грижá студити.
Чому ж би муж, в якого кров гаряча,
Сидіти мав, як дід алебастровий?
Спать, як не спиться, раз у раз журиться
Аж до жовтачки? Слухай, друже мій!
Люблю тебе, й любов говорить з мене.

Бувають люди, у яких лице
Заходить плісню, як багно стояче,
Які мовчать так довго і завзято,
Немов бажають вид собі надати
Поваги, мудрості та дум глибоких,
Немов сказати хочуть: «Я вирочня,
А як уста отворю, й пес не гавкне!»
О друже мій, знавав таких я много,
Яких тому лиш мудрими вважали,
Що все мовчали. Якби що сказали,
То мусив би слухач їх согрішити
Й сказать про брата свойого: «Се дурень!»
Скажу тобі про се ще іншим разом.
Та не лови ж бо на принаду смутку
Отого ковблика дурного — суд людський!
Ходім, Лоренцо! Поки що прощайте!
Скінчу свою балачку по обіді.

Лоренцо

Так прощавайте аж до пополудня!
Я мушу буть одним із тих німих,
Бо не допустить сей мене до слова.

Граціано

Еге, пробудь зо мною ще два роки,
То й голосу свойого звук забудеш.

Антоніо

Здорові йдіть! Для вашої вподоби
Зроблюся ще балакуном.

Граціано

Спасибі!
Мовчання добре лиш тоді, як перед нами
Копчені язики і непродажні дами.

Граціано й Лоренцо виходять.

Антоніо

Хіба се новина?

Бассаніо

Граціано балакає без кінця про ніщо, більше, як котрий-будь венеціанець. Його ро-

зумні думки такі, як два зерна пшениці в двох кірцях полови. Шукай хоч увесь день, поки їх знайдеш, а коли знайдеш, то покажеться, що вони неварті були шукання.

Антоніо

Нехай собі! Та ви скажіть, яка се
Та дама, до якої ви пустились
І про яку мені сказати мали?

Бассаніо

Чей же вам відомо, Антоніо,
Яка надшарпана моя фортуна,
Яке життя веду я блискучіше,
Ніж позволяють засоби скупії.
Та я не жалую тепер, що мушу
Розстаться з тим життям; бажав би
Лиш з честю від довгів себе звільнити,
В які життя, крихітку марнотратне,
Мене втягло. У вас, Антоніо,
Стоїть найбільший довг мій, і грошима,
Й любов'ю; та любов мені порука,
Що можу вам довірити свій план,
Яким з довгів звільнить себе задумав.

Антоніо

Скажіть усе, прошу вас, любий мій!
І скоро, як се все у вас буває,
Се діло з честю згідне, будьте певні,
Що й сам я, мій маєток і всі сили
Готові в кождім разі вам служити.

Бассаніо

Ще бувши школярем, я випускав
Не раз одну стрілу, а як хибив,
Пускав другу таку саму за нею
І потім пильнував знайти обі.
Отак рискуючи обі, я часто
Обі й знаходив. Сей дитячий приклад
Наводжу вам на доказ, що мій намір
Зовсім невинний. Ви позичили
Мені багато, і я легкомисно
Розтратив те, що позичав у вас.

Та коли ласка ваша випустить
Іще одну стрілу в ту саму ціль,
В яку не трафив досі, то я певний,
Що попильную віднайти обі.
А не знайду, то сю остатню ставку
Повéрну вам, за першу ж лишуся
Вам вдячним довжником.

Антоніо

Бассаніо,
Ви знаєте мене і гаєте
Даремно час, заходячи з боків
До приязні моєї. Ви вхибляєте
Мені тепер більш тим, що ніби в сумнів
Подаєте мою маленьку неспроможність,
Ніж якби стратили усе, що маю.
Тому скажіть, що маю вам вчинити
Таке, що вам вчинити маю змогу,
А я готов на все. Тому лиш сміло!

Бассаніо

В Бельмонті дідичка живе багата
І гарна і, що найгарніше всього,
Чеснотами багата. Сталось раз,
Що від її очей одержав я
Німе посольство: зветься Порція,
Нічим не менша від дочки Катона,
Що Брутовою жінкою була.
Ціну її вже знає світ широкий,
Бо всі вітри з усіх сторін приносять
До неї славних сватачів. Злотисте
Волосся оттіняє скрань її,
Мов золотеє руно. Бельмонт-город
Колхідою зробився, й не один
Там Ясон добивається до неї.
О мій Антоніо, якби я мав
За що між ними в супірництво стати,
Віщує дух мій, що я побідив би
І осягнув би ту мету щасливу.

Антоніо

Ти знаєш, весь маєток мій на морі;
Не маю грошей ні добра, щоб суму

Готівкою підняти. Отже, йди
Попробуй, що в Венеції кредит мій
Значи́ти може; я готов його
До крайності тягнуть, аби тебе
Для Порції до Бельмонта послати.
Іди розпитуй, де дістати грошей,
А я на все пристану без вагання,
Бо чей же ще приймуть мою поруку.

Оба відходять.

ДРУГА СЦЕНА

Бельмонт. Кімната в домі Порції.
Порція і Нерісса входять.

Порція

Кажу тобі, Неріссо, моя мала особа сприкрила собі сей великий світ.

Нерісса

Се було би так, дорога пані, коли би ваше лихо було таке велике, як ваше щастя. Проте, скільки бачу, так само хорі ті, що переїдаються, як ті, що голодують. Оттому бути посередині — се вже не найменше щастя. Надмір доводить скоріше до сивого волосся, але достаток жиє довше.

Порція

Се гарні думки і гарно сказані.

Нерісса

Ще ліпше було би, якби були гарно виконані.

Порція

Коли б виконання було так легке, як знання того, що добре, то каплиці були би церквами, а хати бідних людей — палатами. Той добрий провідник, що сам виконує свої науки. Я можу ліпше двадцятьох навчити, що добре чинити, як бути одною з тих двадцятьох і виконувати свої власні навчання. Мозок може видумати закони для крові, але

гаряча кров перескакує через холодні приписи. Молодість — се той дурний заєць, що перескакує через сіті каліки розсудку. Але се міркування не поможе мені вибрати мужа. От іще слово «вибрати»! Я не можу ані вибрати, кого хочу, ані відкинути, кого не хочу. Воля живої дочки зв'язана останньою волею покійного вітця. Чи ж се не страшна річ, Неріссо, що я не можу ані вибрати, ані відкинути нікого?

Нерісса

Ваш отець був усе чесний чоловік, а чесні люди мають при смерті добрі помисли. Тому й лотерея, яку він видумав із тими трьома скриньками, золотою, срібною та олов'яною, і з тим, що хто відгадає його замисл, той дістане вас, не могла, без сумніву, бути видумана ніким іншим, лиш таким, що вас дуже любив. Але скільки ж прихильності почуваєте ви до котрого з тих князів-сватачів, що зголосилися досі?

Порція

Прошу тебе, іменуй їх за чергою! Котрого назвеш, про того я скажу свій суд, а після сього ти осуди мою прихильність.

Нерісса

Першим між ними неаполітанський королевич.

Порція

Се справді дикий жеребець. Не говорить ні про що, тільки про свого коня, і вважає великим доказом своєї здібності, що вміє сам його підкувати. Боюся, що його пані мамуня почала його від якогось коваля.

Нерісса

Далі йде граф Палатин.

Порція

Сей тільки й робить, що морщить чоло, немовби хотів сказати: «Коли мене не хочете, то мені байдуже». Слухає веселе оповідання і не всміхнеться. Боюся, що з нього зробиться плачучий філософ у старості, коли в молодості він так нечемно понурий. Волю радше пошлюбити труп'ячу голову з кістками в роті, як одного з тих двох. Хорони мене боже від обох!

Нерісса

А що скажете про французького пана monsieur Le Bon?

Порція

Бог сотворив його, то нехай собі буде чоловіком. Їй-богу, знаю, що се гріх — кепкувати з ближнього, але сей... Певна річ, у нього ліпший кінь, як у неаполітанця, і ліпший кепський звичай морщення чола, як у графа Палатина. Він усякий і ніякий. Коли заспіває дрозд, він зараз підскакує і готов битися зі своєю тінню. Коли б я його взяла, то взяла би двадцять мужчин. Коли би він згордував мною, я простила б йому; та хоч би він полюбив мене аж до безумства, я не полюбила б його.

Нерісса

Що скажете про Фоконбріджа, молодого англійського барона?

Порція

Знаєш, я не говорю до нього нічого, бо ані він не розуміє мене, ані я його. Він не вміє ані по-латині, ані по-французьки, ані по-італійськи; а ти ж можеш піти до суду і присягти, що я ані за сотик не вмію по-англійськи. Він — малюнок гарного мужчини, але хто ж може розмовляти з німою фігурою? І як по-чудацьки він одягнений! Думаю, що

він купив свій жупан у Італії, свої широкі штани у Франції, свою шапку в Німеччині, а своє поводження нахапав із усіх усюдів.

Нерісса

Що скажете про шотландського пана, його сусіда?

Порція

У нього сусідське милосердя, бо він, дістав-ши поличник від англійця, поклявся, що відплатить йому, коли матиме змогу. Мені здається, що француз поручився за нього і поквітував його іменем англійця.

Нерісса

А як подобається вам молодий німець, братанич саксонського князя?

Порція

Дуже обридливий уранці, коли тверезий, а ще обридливіший попівдні, коли п'яний. Коли він найліпший, то буває мало чим гірший від чоловіка, а коли найгірший, то мало чим ліпший від скотини. Хоч би трафилося мені щось найгірше, я все-таки надіюся, що мені пощастить позбутися його.

Нерісса

Коли би він приступив до вибору і вибрав властиву скриньку, то ви мусили би відкинути його, аби сповнити волю свого батька, відкидаючи його.

Порція

Ось чому, боячися найгіршого, я прошу тебе поставити склянку рейнського вина на невластиву скриньку; бо коли в ній сидить чорт, а на ній стоятиме покуса, я певна, що він вибере її. Волю все інше, Нерісо, як пошлюбити губку! [1]

[1] Губка, spongium, має ту властивість, що насисається води. Порція, називаючи свого жениханімця губкою, натякає на його нахил до п'янства.

Нерісса

Не потребуєте боятися, люба пані, дістати за мужа одного з тих панів. Усі вони звірилися передо мною зі своїм наміром вернути до своїх домів і не докучати вам більше своїми конкурами. Вони переконалися, що вас треба добиватися іншими способами, крім заповіту вашого батька зі скриньками.

Порція

Хоч би я мала постаріти так, як Сібілла, то волю зістати так непорочною, як Діана, ніж маю пошлюбити когось невідповідно до остатньої волі мого вітця. Тішить мене, що ся часть моїх сватачів пішла до голови по розум, бо між ними нема ані одного, якого віддалення не було би моїм сердечним бажанням. Нехай бог дасть їм щасливу дорогу!

Нерісса

Чи не пригадуєте собі, пані, ще за життя вашого вітця одного венеціанина, студента й вояка, що був тут у товаристві маркіза з Монферрату?

Порція

Так, так, се був Бассаніо — таке, здається, було його ім'я.

Нерісса

Так, пані. З усіх мужчин, яких бачили мої глупі очі, сей був найгідніший гарної пані.

Порція

Пригадую собі його добре і тямлю також, що він заслугував на твою похвалу.

Слуга входить

Ну, що там нового?

Слуга

Чотири чужинці, ласкава пані, шукають вас, аби попрощатися з вами. А власне прибіг

гонець від п'ятого, марокканського бея, з вісткою, що його пан під ніч прибуде сюди.

Порція

Коли б я могла повітати сього п'ятого з такою радістю, з якою відпускаю чотирьох інших, то його прихід утішив би мене. Коли в нього душа святого, а тіло чортівське, то я воліла б, аби він освятив мене, ніж аби сватав мене. Ходи, Неріссо! Іди наперед, хлопче!

Тільки що заперла двері
За чотирма сватачами,
А вже п'ятий, як найнятий,
Гульк, і стукає до брами.

Відходять.

ТРЕТЯ СЦЕНА

Венеція. Публічна площа. Бассаніо і Шейлок виступають.

Шейлок

Три тисячі дукатів — добре.

Бассаніо

Так, пане, на три місяці.

Шейлок

На три місяці — добре.

Бассаніо

А за се, як я казав, має дати запоруку Антоніо.

Шейлок

Має дати запоруку Антоніо — добре.

Бассаніо

Можете порятувати мене? Можете зробити мені ласку? Можу почути вашу відповідь?

Шейлок

Три тисячі дукатів на три місяці — і Антоніо дає запоруку.

Бассаніо

Яка ж ваша відповідь?

Шейлок

Антоніо добрий чоловік.

Бассаніо

Чи, може, ви чули щось навпаки про нього?

Шейлок

О, ні, ні, ні! Коли кажу: добрий чоловік, то думаю при тім — розумієте,— що він маючий. Але його заможність оперта на надії: одна його галеона пішла до Триполіса, друга до Індії. Та й ще чую на Ріальті, що має третю в дорозі до Мексіки, а четверту до Англії — і так ще й інші свої статки порозсипав по заграницям. Але кораблі — се ж лише дошки, а матроси — лише люди... Бувають щурі сухопутні й водяні; водяні злодії й сухопутні злодії,— хочу сказати, корсари, а надто ще небезпеки вітру, хвиль і скель. З тим усім сей пан маючий,— три тисячі дукатів,— думаю, що його поруку можу прийняти.

Бассаніо

Будьте певні, що можете.

Шейлок

Хочу бути певний, що можу; а щоб я міг бути певний, хочу надуматися. Чи можу поговорити з Антоніем?

Бассаніо

Коли ваша ласка обідати з нами.

Шейлок

Ага, щоб нюхати шинку, їсти ту домівку, в яку ваш пророк, назарянин, закляв чорта. Рад з вами торгувати та баришувати з вами, стояти й ходити і все таке інше, але їсти з вами не хочу, ані з вами пити, ані з вами молитися. Що там нового чувати на Ріальті?

Антоніо приходить.

Бассаніо

Отсе синьйор Антоніо.

Шейлок

(сам до себе)

Він око в око як митник лукавий!
Ненавиджу його, бо християнин він,
Ще гірш за те, що з простої нетями
Задармо гроші зичить і ось тут,
В Венеції, збива ціну процентів.
Коб я його раз міг під бік пощупать,
Вже б злість свою стару я заспокоїв.
Мій люд святий ненавидить він, лає,
Там навіть, де все сходиться купецтво,
Мене, мій торг і мої правні зиски,
Які зве лихвою. Проклятий будь мій рід,
Коли йому прощу!

Бассаніо

Ви чули, Шейлок?

Шейлок

Обчислюю отсе свою готівку;
Та так більш-менш, як в тямці все складаю,
То повну суму — тисяч три дукатів
Відразу не постачу.— Ну, що з того!
Тубал, єврей багатогрошовитий,
Чей вигодить мені.—Та гово[ріть], на скільки
Вам місяців. (*До Антоніо.*) Гаразд, мій
чесний пане!
Про вашу милость тут була в нас мова.

Антоніо

Шейлок, хоч не зичу ані взайми,
На лихву не даю ні брать не звик,
Та що мій друг в потребі ось пекучій,
То вже зламаю звичай. Знаєш, скільки
Йому потрібно?

Шейлок

Так, три тисячі
Дукатів.

Антоніо

На три місяці.

Шейлок

Ага,
Отсе й забув — три місяці, значить.
Ну, добре, ви порука! Хай і так.
Та слухайте, ви ж мовили, здається,
Що не займаєте ні зичите на прік.

Антоніо

Не звик на те.

Шейлок

Як Яков вівці пас
Леванові — по нашім Авраамі
Святім він був, при мудрім старанні
Його матусі, третім спадкоємцем —
Так, справді, третім.

Антоніо

Чи се тут до речі?
Він брав проценти?

Шейлок

Ні, щоб так проценти,
Те, що звемо процентом,— ніби ні;
Та слухайте, що Яков учинив!
Коли з Леваном він так угодився,
Що всі ягнята красі та перісті —
Се має бути Яковова плата,

І як під осінь, літячись, ягниці
До баранів звернулись, і як в тій
Вовнистій череді заплід почався,—
То мудрий пастир обдирав з кори
Такі жердки і в момент парування
Ставляв їх перед вівцями літними,
Що тут приймали; а став час котитись,
Весь плід перістий був і Якову дістався.
Так він мав зиск і був благословенний,
Бо зиск — благословенство, як не з кражі.

Антоніо

Се був припадок, що йому сприяв.
Сам Яков того не зумів зробити;
Вела й чинила се рука небесна.
Чи має се проценти оправдати?
Та ж золото й срібло не вівці й барани?

Шейлок

Не знаю. Я рощу його так само.
Послухайте, мій пане!

Антоніо

(до Бассаніо)

Бачиш, друже,
Чорт на свій зиск письмо святе цитує.
Ся зла душа святе на свідка кличе,
Хитрець із добродушним усміхом, рум'яне
Те яблуко, гнилеє всередині.
О, як блищиться зверха фальш нутра!

Шейлок

Три тисячі дукатів — кругла сума...
Три місяці — погляньмо, скільки вчинить.

Антоніо

Ну, Шейлок, мушу ж вам зобов'язаться?

Шейлок

Пане Антоніо, ви не раз, не два
Мене там на Ріальті зневажали
За мої гроші й за мої проценти.

Все я зносив, здвигаючи плечима,
Бо спадок роду нашого — терпіння,
Ви лаяли мене невірним, псом кривавим,
Плювали на жидівський мій халат
Тому лиш, що з свого користь я тя́гну.
Гаразд, отсе ж тепер я вам потрібний!
До мене ви прийшли й говорите:
«Шейлок, нам треба грошей». Кажете
Се ви, що в бороду мені плювали,
Що копали мене, як пса чужого,
Якого гонять із двора. Вам грошей треба.
Що ж маю я сказать? Ану ж скажу:
«А де в пса гроші? Відки мопс візьме
Три тисячі дукатів вам в позйку?»
Чи, може, маю знов як раб зігнуться,
Покірно стать, дух замираючи,
Й сказать: «Мій гарний пане, в середу
Ви плюнули на мене, а в четвер
Ви ко́пнули мене, а в п'ятницю
Назвали псом. За всі ті чемності
Ось вам такі й такії грошенята».

Антоніо

Я міг би легко знов тебе так лаять,
Плювать на тебе й копати ногами.
Бо ж, зичачи нам гроші, зичиш їх
Не з приязні, бо приязнь не бере
Доходів із безплодного металу.
Зич нам, як ворогам; тоді сміліше
В випадку невиплати можеш ти
Свій довг стягать.

Шейлок

А бач, яка в вас буря!
Я хтів вам услужить, добро зробить,
Забуть зневагу, що мені вчинили,
Дістати вам потрібне і не взяти
Процента ні гроша, а вам невтя́мку.
Се ж бу́ла б приязнь?

Антоніо

Так, була би приязнь.

Шейлок

Сю приязнь я хочу вам оказати.
Ходіть зо мною до нотарія,
Там підпишіть мені свій лист заставний,
А так, для жарту, як на певний день,
На певнім місці вам не змога буде
Тут тую певну суму, скільки там
Позúка винесе, мені сплатити
По вмові точно, хай мені за страту
Свобідно буде з вашого ось тіла
Фунт м'яса вирізати також точно,
З якої часті тіла я захочу.

Антоніо

Нехай і так! Я підпишу сей запис
І скажу: «Жид зробив отсе з любові».

Бассаніо

Не слід вам се підписувать для мене!
Волю́ лишитися в своїй потребі.

Антоніо

Не бійся, друже! Я ж не пропаду.
Вже за два місяці, о місяць скорше
Від реченця виплати, я напевно
Дістану суму вдесятеро більшу.

Шейлок

О отче Авраме, що за люди
Ті християни! Власних серць жорстокість
Вчить їх підозрівати в інших зло.

(До Бассаніо.)

Скажіть мені, прошу вас, коли він
Пропустить термін, що за зиск мені
Умовлену пеню стягнути з нього?
Фунт м'яса людського із чоловіка
Не має вартості ані пожитку
Такого, як волове чи козяче
Або бараняче м'ясиво. Бачите,
Вам для догоди чиню сю послугу.
Приймете — добре, а як ні — прощайте
І на любов мою не нарікайте!

Антоніо

Так, Шейлоку, підпишу вам сей запис.

Шейлок

То зараз зійдемся в нотарія.
Повчіть його про сей веселий запис,
А я йду приготовити дукати.
Оглянуть мушу дім, який лишив я
Під доглядом хлопчища-пустака,
І за хвилину буду вам служити!

Антоніо

Спішися ж, бравий жиде!

Шейлок відходить.

Сей єврей
Ще буде християнином; він добріє.

Бассаніо

Не вірю в добрість злобної душі.

Антоніо

Ходім! Сим ділом ніщо турбуваться.
Чей кораблі мої заздалегідь являться.

Відходять.

АКТ ДРУГИЙ

ПЕРША СЦЕНА

Бельмонт. Кімната в домі Порції. Трублять у роги. Входять бей марокканський і його супровід, Порція, Нерісса та інші з її челяді.

Марокко

Не погордуйте мною за мій колір,
Смагляву барву південного сонця,
Що виріс я під ним в сусідстві вашім.
Хай стане тут найкращий муж з півночі,
Де Феб заледве топить криги льоду,
І хай для вас дряпнем собі ми шкіру,
В кого кров червоніш, в його чи в мене.

Кажу вам, пані, се моє лице
Хоробрих стра́шило. Любов'ю вам кленуся,
Що благородні діви мого краю
В нього́ влюблялись. Не хотів би я
Мінять сей колір, лиш хіба для того,
Щоб вкрасти вашу мисль, моя царице.

Порція

При виборі не покермує мною
Сам тільки потяг серця молодого;
Льос, на якім моя зависла доля,
У мене виключа свобідний вибір.
Та якби мій отець не був стіснив мене,
Вкладаючи своєю волею
На мене мус лиш то́го пошлюбити,
Хто позиска мене так, як я вам казала,
Ви, світлий княже, мали б рівне право
До мо́єї руки, як кождий з тих,
Що досі тут були.

Марокко

Спасибі і за те!
Тож наведіть мене до тих скриньок,
Щоб спробував я зараз щастя сво́го
На шаблю сю, якою вбив я Софі
І перського царя, що тричі побідив
Султана Солимана, найдикіші
Я б очі переблискав, найсміліше
Я б серце переважив на землі;
В медведиці я б видер молоді
І льва б сполошив, що ричить над жиром,
Щоб вас здобути, пані. Але, ах!
Коли Геракл і Ліхас в кості грають,
Хто хоробріший, то щасливий льос
Припадком впасти може в слабшу руку,
Алкід підляже хлопцеві свойому.
І я, як проведе сліпеє щастя,
Схиблю там, де потрафить менше гідний,
І з жалю вмру.

Порція

Беріть свій льос, як є.
Вам вільно відступить, а хочеться

До вибору пристать, то присягнете —
Коли хибне вам щастя, на будýще
Ніяку жінку за жону не брати.
Тож поміркуйте.

Марокко

Я й так не схотів би.
Ходіть ведіть мене, хай льос рішає.

Порція

Спершý до церкви, по обіді ж можна
До проби стати.

Марокко

Да щастить нам бог!
Чи горе на ввесь вік, чи щастя вдвох.

ДРУГА СЦЕНА

Венеція. Вулиця. Ланселот Гоббо входить.

Ланселот

Нема сумніву, моя совість не допускає мені втекти від жида, мого пана. Але ворог наступає мені на п'яти і спокушає мене, говорячи мені: «Гоббо, Ланселоте Гоббо, добрий Ланселоте, або добрий Гоббо, або добрий Ланселоте Гоббо, дай ногам знати, драпни, тікай!» Совість говорить: «Ні, стережися, чесний Ланселоте! Стережися, чесний Гоббо, або, як сказано, чесний Ланселоте Гоббо, не тікай, не давайся на втеки!» Гаразд! Дуже спокусливий ворог велить мені забиратися. «Махай! — говорить ворог.— Гони! — мовить ворог.— Бога ради, здобудься на відвагу,— мовить ворог,— і дралюй!» Гаразд! Моя совість вішається моєму серцю на шию і говорить мені премудро: «Мій чесний друже Ланселоте, ти ж син чесного батька» — або властиво чесної жінки, бо, сказавши по правді, мій батько мав трохи кепський смак, був трохи квасковатий... Гаразд, моя совість каже: «Лансело-

те, не вступайся і не руш із місця!» — «Втікай!» — говорить ворог. «Не руш!» — говорить моя совість. А я кажу до совісті: «Твоя рада добра!» І кажу до ворога: «Твоя рада добра». Коли піддамся раді своєї совісті, то лишуся в жида, свого пана, а сей — боже мені прости! — трохи подібний до чорта. Коли ж утечу від жида, то піддамся раді ворога, а сей — непричком кажучи — такий сам чорт. Певна річ, жид — се втілений чорт, але, на сумління, моя совість — се подекуди твердосерда совість, коли радить мені лишитися в жида. Ворог дає мені приязнішу раду. Втечу, вороже, побіжу, мої п'яти готові накивати жидові. *(Кидається бігти.)*

Старий Гоббо входить із кошем.

Гоббо

Панцю, паничу, гей ти! Будь такий добрий, куди мені зайти до дому пана жида?

Ланселот

(набік)

О боже, мій ріднісінький отець! Він не такий сліпий, як стовп, але все-таки досить сліпий і не впізнає мене. Ану, пожартую з ним.

Гоббо

Панцю, паничу, будь такий добрий, куди тут до дому пана жида?

Ланселот

Зверніть у праву руку на найближчім розі, але перед найближчим зверніть наліво! Розумієте? При першім найближчім розі не звертайте ані направо, ані наліво, тільки пріть навпростець до дому пана жида.

Гоббо

Ай боже мій, се буде не легко знайти дорогу. А не могли би ви сказати мені, чи нікий

Ланселот, що живе в нього, живе в нього чи не живе в нього?

Л а н с е л о т

Питаєте про молодого пана Ланселота? *(Набік.)* Пожди, тепер тобі заїду. *(Голосно.)* Питаєте про молодого пана Ланселота?

Г о б б о

Та він не пан, паночку, тільки бідного чоловіка син. Його отець, сказати вам по правді, сетно бідний чоловік, але зрештою, богу дякувати, має́ться добре.

Л а н с е л о т

Та добре, най має́ться, як хоче, але тут мова про молодого пана Ланселота.

Г о б б о

Вашого послушного слугу і Ланселота, паночку.

Л а н с е л о т

Отож, прошу вас, старушку, будьте такі добрі,— чи питаєте про молодого пана Ланселота?

Г о б б о

Та про нього ж, паночку, коли ваша ласка.

Л а н с е л о т

Отже, про пана Ланселота. Не говоріть про пана Ланселота, татусю, бо той молодий пан волею судьби, чи долі, чи трьох сестер Парок, чи якою іншою неволею направду вмер на смерть, або, кажучи простішими словами, помандрував у вічність.

Г о б б о

Е, борони боже! Та ж він іще молодий і був підпорою моєї старості, моєю найліпшою підмогою.

Л а н с е л о т

(набік)

Чи я виглядаю як кій або як кіл, як костур або як підпора? *(Голосно.)* Чи не пізнаєте мене, татусю?

Г о б б о

Ой лишенько, відки ж мені знати вас, паничу? Але скажіть мені, прошу вас, чи мій синок — най з богом спочиває! — живий чи вмер?

Л а н с е л о т

Та чи ж не пізнаєте мене, татусю?

Г о б б о

Їй же богу, паничу, я старий і трохи сліпий і не пізнаю вас.

Л а н с е л о т

Та правда, хоч би ви навіть були зовсім видющі, то, певно, не пізнали би мене. Мусить бути мудрий отець, аби пізнав свою дитину. Гаразд, старий діду, скажу вам правду про вашого сина. Благословіть мене! Правда мусить вийти наверх. Убійство не може укритися довго, а батьківський син також ні; правда все виявиться. *(Клякає перед ним.)*

Г о б б о

Прошу вас, пане, встаньте! Я певний, що ви не мій син Ланселот.

Л а н с е л о т

Прошу вас, не робімо більше жартів, але благословіть мене! Я ваш син Ланселот, той хлопець, що був, та дитина, що має бути.

Г о б б о

Не можу й подумати, що ви мій син.

Ланселот

Я також не знаю, що думати про се, але я Ланселот, жидів слуга, і я певний, що ваша жінка Маргарета — моя мати.

Гоббо

Се так, вона зоветься Маргарета, і я готов присягти, що коли ти Ланселот, то ти моя власна кров. Боже небесний, яка ж у тебе борода! В тебе більше волосся на обличчі, ніж у мого коня Доббіна на хвості.

Ланселот

Мабуть, у вашого коня Доббіна волосся покоротшало, бо коли я остатній раз бачив його, то в нього на хвості було далеко більше волосся, як у мене на лиці.

Гоббо

Їй-богу, ти змінився дуже. Але як же ти заходишся зі своїм паном? Я несу йому дарунок. Ну, як же тобі поводиться в нього?

Ланселот

Добре, добре! Але щодо мене, то я, постановивши собі втекти від нього, не сяду скорше, поки не вбіжу шмат дороги. Мій пан — правдивий жид. Йому дарунок? Хіба мотуз на шию. Я мру з голоду в його службі. Кождий мій палець можете почислити моїми ребрами. Тату, я рад, що ви прийшли. Давайте сюди ваш дарунок, я дам його пану Бассаніо, який своїм слугам дає справді препишні убрання. Коли не дістану служби в нього, втікатиму хоч би на край світу. Ось щастя! Се він сам надходить. Просіть його за мною, тату, а то я сам волю́ стати жидом, ніж довше служити в жида.

Бассаніо надходить із Леонардо і іншими слугами.

Бассаніо

(до одного слуги)

Зроби се так! Але поспішай так, аби вечеря була готова найдалі о п'ятій годині. Надай отсі листи, дай шити ліберії і проси Граціана, аби зараз прийшов до мого дому.

Слуга відходить

Ланселот

Приступіть до нього, тату!

Гоббо

Боже вас благослови, паночку!

Бассаніо

Спасибі! Чого вам треба від мене?

Гоббо

Отсе мій син, паночку, бідний хлопчище.

Ланселот

Та не бідний хлопчище, пане, відколи служу в багатого жида. Але я рад би, як се виложить мій тато...

Гоббо

У нього, паночку, як то кажуть, велика деклінація служити...

Ланселот

Правду сказавши, вся річ у тім, що я служу в жида, і рад би, як се ясніше виложить мій тато...

Гоббо

Він зі своїм паном, вибачайте, що так скажу, друть коти.

Ланселот

Одним словом, чиста правда в тім, що жид зробив мені кривду, силуючи мене, як се

дякувати богу, докаже мій тато, отсей старенький чоловік...

Гоббо

Тут у мене пара голубів, які я готов дарувати вашій милості, а моя просьба до вас...

Ланселот

Коротко кажучи, ся просьба дотикає мене самого, як ваша милость почує від отсього чесного старця, який, хоч я се кажу, проте таки мій отець і бідолаха.

Бассаніо

Говоріть же один із двох! Чого хочете?

Ланселот

У вас служити, пане.

Гоббо

Еге, се хотіли ми ласкаво пропонувати вашій милості.

Бассаніо

(до Ланселота)

Тебе я знаю; буть по твоїй просьбі!
Шейлок, твій пан, згадав про тебе нині
І поручив тебе, коли порука — зиск,
Із служби в жида-багача вступити
У службу шляхтича з малим маєтком.

Ланселот

Стара приказка дуже добре поділена між моїм паном Шейлоком і вами: у вас ласка божа, а в нього всього много.

Бассаніо

(до Ланселота)

Вгадав! *(До Гоббо.)* Старий, ідіть зі сво́їм сино́м!
Ти, сину, попрощайся з сво́їм паном
І розпитай помешкання моє. *(До слуг.)*

Дасте йому ліберію приличну,
Як своєму товаришу, й старунок!

Л а н с е л о т

(до Гоббо)

Ходімо, тату! *(Набік.)* Не можу дістати служби, ні, бо не маю язика в голові. *(Оглядає свою долоню.)* Ось воно! Ледве в цілій Італії знайдеться чоловік, який мав би кращий рисунок на отсій табличці, якою можна присягти на святе письмо, що я буду мати щастя! На́ тобі! Ось тут зовсім паскудна життєва лінія — якась дрібниця з жіноцтвом. Ах, п'ятнадцять жінок — се ще нічого. Одинадцять вдів і дев'ятеро дівчат — се скупа запомога для одного мужчини. А далі — тричі мало що не втопитися і раз мало що на смерть не розбитися о ріг постелі,— се мені раз поводження! Гаразд! Коли доля — женщина, то в сьому випадку вона добра дівка. *(До Гоббо.)* Ходімо, тату! За хвилину я попрощаюся з жидом. *(Оба відходять.)*

Б а с с а н і о

(до Леонардо)

Прошу тебе, мій добрий Леонардо,
Купивши все і розстаравши добре,
Вертай чим скорше, бо під ніч гощу
Своїх найліпших друзів. Поспішай же!

Л е о н а р д о

Спустіться на мою стараннy службу!

Входить Г р а ц і а н о.

Г р а ц і а н о

(до Леонардо)

А де твій пан?

Леонардо

Он там іде, мій пане!

(Виходить.)

Граціано

Пане Бассаніо!

Бассаніо

А, Граціано!

Граціано

До вас у мене просьба.

Бассаніо

Вам вона
Вже сповнена.

Граціано

Не відкажіть мені!
Я мушу з вами їхать до Бельмонта.

Бассаніо

Як мус, то мус. Та слухай, Граціано!
Ти надто дикий, острий, смілий в тоні.
У тебе вдача до лиця тобі
І нам усім не дуже неприємна,
Та там, де ще тебе не знають добре,
Вона покажеться занадто вільна.
Тому нагни себе і остуди
Палкий свій дух кількома крапельками
Холодної ввічливості, щоб дикість
Твою мені не ставлено в догану
І ти б не знівечив мої надії.

Граціано

Пане Бассаніо, послухайте!
Коли я не нагнусь до чемної подоби,
Не буду здержливим в річах, лиш десь-
колись
Гугну, молитвослов не матиму в кишені
І не сидітиму схиливши голову,
А при молитві за столом лиш злегка

Перед лицем подержу капелюх,
І не зітхатиму, і а́мінь не скажу,
І не сповню́ всіх правил чемності,
Як той, що для догоди рідній бабці
Вдає святошу, то не вір мені ніколи!

Бассаніо

Гаразд, побачимо, як ви поведетеся.

Граціано

Лиш нині виїмок; що нині вечором
Робитиму, не входить у рахунок.

Бассаніо

Се бу́ла б шкода. Прошу вас, приходьте
У найсміліших барвах веселості,
Бо матиму приятелів, що схочуть
Веселі бути. Тим часо́м прощайте!
У мене діло ще.

Граціано

Я також мушу
Зайти ще до Лоренца і до інших,
А вечором зберемся всі у вас.

Виходять.

СЦЕНА ТРЕТЯ

Кімната в домі Шейлока.
Джессіка і Ланселот входять.

Джессіка

Жалію, що ти так нас покидаєш.
Сей дім — то ад; ти в нім — веселий чорт,
Вменшав ти трошечки його противність.
Так прощавай же! Ось тобі дукат,
А як ти при вечері, Ланселоте,
Лоренца вбачиш гостем твого пана,
То дай йому сей лист, лиш потаємно.
Прощай же, щоб, буває, мій отець
З тобою на розмові не застав.

Л а н с е л о т

Прощайте! Сльози заступають мій язик. Найкраща нехристко, найсолодша жидівочко! Коли я не круглий дурень, то, певно, якийсь християнин одуріє через тебе. Отже, прощавай! Отсі глухі сльози аж надто доказують мого мужеського духа. З богом! (*Відходить.*)

Д ж е с с і к а

Щасти-бі, добрий Ланселоте! Ах,
Яка ж ненависна сама собі я,
Що стидно буть мені дитиною
Свого вітця. Та хоч я кров його,
То серцем не його. О мій Лоренцо!
Допоможи мені вузол сей розв'язати!
Не зрадь мене, щоб жінка християнина
Була я, любая твоя дружина!

(Відходить.)

СЦЕНА ЧЕТВЕРТА

Вулиця. Входять Г р а ц і а н о, Л о р е н ц о, С а л а р і н о й С а л а н і о.

Л о р е н ц о

Гаразд, ми вимкнемося із вечері,
Передягнемося у мене дома
І за годину будем тут усі.

Г р а ц і а н о

Ми на се все ще не готові.

С а л а р і н о

Ніхто й світильників ще не замовив.

С а л а н і о

Коли все не уряджене гаразд,
То негаразд, і краще киньмо діло.

Лоренцо

Ще лиш четверта. Дві години маєм
Для підготови.

Входить Ланселот із листом.

Що несеш, друже Ланселоте?

Ланселот

Коли ваша ласка розламати отсе тут, то воно дасть вам відповідь.

Лоренцо

Рука мені знайома. Ах, вона
Така прегарна, біла, як папір
Той, що на нім писала гарна ручка.

Граціано

Еге, мабуть, любовнеє посольство?

Ланселот

Вибачайте, пане! *(Хоче відійти.)*

Лоренцо

Куди ти?

Ланселот

Ось, паночку, маю запросити свого старого пана жида до мого нового пана християнина на нині на вечерю.

Лоренцо

На́ тобі се і гарній Джессіці
Скажи, що я сьогодні буду в неї.
Скажи се тайно. Йди!

Ланселот відходить.

Мої панове!
Зволіть готовиться до маскаради!
У мене світлоносець вже найнятий.

Саларіно

Як слово дав, то йду готовиться.

Саланіо

Я також.

Лоренцо

Зійдемось із Граціаном
В його домівці за одну годину.

Саларіно

Гаразд, нехай і так!

Саларіно й Саланіо відходять.

Граціано

Чи лист сей від красуні Джессіки?

Лоренцо

Довірю се тобі: вона тут план дає,
Як з дому батька увести її.
Вона набрала золота й клейнотів,
А пажів супровід уже готов.
Коли отець її, жид, ввійде в небо,
То ввійде там задля дочки-красуні.
Ніяке зло не стане їй в дорозі,
Хіба тому лише, що родилась
Вона від батька нехриста-єврея.
Ходім, а йдучи прочитай отсе!
А в маскараді тій — не знатимуть всі люде—
Красуня Джессіка за світлоносця буде!

СЦЕНА П'ЯТА

В домі Шейлока. Шейлок і Ланселот входять.

Шейлок

Гаразд, побачиш власними очима
Розділ між Шейлоком старим і між
Бассаніом.— Ей, Джессіко! — А ти там
Не будеш напихаться так, як в мене.—
Гей, Джессіко! — Ані лежать, ані хропти,
Ані одежу дерти.— Гей, кажу,
Гей, Джессіко!

Л а н с е л о т

Гей, Джессіко!

Ш е й л о к

Агов!
Чого кричиш? Чи я велів кричати?

Л а н с е л о т

Ваша милость кажете все, що я не можу нічого зробити без веління.

Д ж е с с і к а входить.

Д ж е с с і к а

Ви кликали? Що ваша воля, тату?

Ш е й л о к

Мене запрошено ось на вечерю.
Ось, Джессіко, тобі мої ключі!
Чого я йду, не знаю. Запросили
Напевне не з любви, а для підхлібства.
То я піду з ненависті, щоб їсти
На кошт християнина-марнотратця.
Дитино, Джессіко, вважай на дім!
Я поневолі йду. Якесь нещастя
Варúться проти мóго супокою,
Бо сеї ночі снилися мені
Мішки із золотом.

Л а н с е л о т

Прошу вас, пане, ходіть! Мій пан чекає на ваші відвідини.

Ш е й л о к

Я також на його.

Л а н с е л о т

У них там змова. Не скажу, що ви побачите маскараду, але коли побачите маскараду, то в мене недармо пустилася була кров із носа вранці о шостій годині в саму великодню неділю, яка того року припадала на той день, у який чотири роки перед тим було пополудні середопісної середи.

Шейлок

Що? Маскарада? Джессіко, чи чуєш?
Замкни всі двері, а як вчуєш бубни
І кривошиїх пищавок квичання,
То не вилазь же на вікно, небого,
Не виставляй на вулицю головки,
Не задивляйся на християнських блазнів
З мальованими лицями! Позатикай
Мойого дому вуха — мовлю, вікна,—
Щоб навіть галас глупого гармидру
Не доносився в мій честивий дім.
Клянуся палицею Якова,
Нерадо йду вечерять поза домом,
Але піду. Ти, хлопче, йди вперед,
Скажи, що я прийду.

Ланселот

Іду наперед, пане.

(До Джессіки.)

Панночко, глядіть у вікно, се перша річ!
Бо надійде християнин,
Варт, щоб вам побрать з ним.

(Відходить.)

Шейлок

Що рік той блазень з племені Гагари?

Джессіка

Та що сказав? «Паннунцю, прощавайте!»
Нічого більше.

Шейлок

Та незлий хлопчище,
Лиш жре багато і на хід лінивий
І спить удень твердіше від сп'юха.
Ні, трутнів не терплю я в своїм домі,
Тож най іде. Нехай іде до того,
Кому поможе запозичену
Мошонку спорожняти. Джессіко,
Іди тепер у дім, моя дитино!
За хвилю, може, я поверну знов.

Вчини, як я сказав! Позамикай
Всі двері за собою, позав'язуй
Всі засуви, позащіпай футрини!
Се чинить добрий газда щогодини.

(Відходить.)

Джессіка

Прощай! Коли мій льос щасливий в сю
хвилину,
Я стратила вітця, а ти втеряв дитину.

(Відходить.)

СЦЕНА ШОСТА

Там же. Граціано й Саларіно надходять у масках.

Граціано

Ось ганок той, перед яким Лоренцо
Велів нам стать.

Саларіно

Година вже минула.

Граціано

Се диво, що він пропустив її;
Закохані усе перед часóм приходять.

Саларіно

О, десять раз скоріше прилітають
Венери голуби, щоб запечатать
Новий любовний зв'я́зок, як закохані
Привикли заприсяженую вірність
Додержувати незламно.

Граціано

Так се йде у всім!
Хто ж від їди з таким же апетитом
Встає, з яким сідав? І кінь чи ж пробігає
Весь довгий шлях з таким самим огнем,
Як вирушив? Усяку розкіш гонить
Людина з більшим запалом, ніж поживає.

Як радісно, мов той розбещений
Мамин синок, виходить в хоругвках
Прекрасний корабель із пристані
Під шелест радісний зрадливих вітру хвиль!
А як верта, неначе блудний син,—
Пошарпані вітрила, пощерблені
Боки та пообдирані зрадливим вітром!

Лоренцо надходить.

Саларіно

Ось і Лоренцо! Більш про се пізніше.

Лоренцо

Сердечні друзі, вибачте! Спізнився.
Не я, інтéрес мій велів мені заждати.
Як вам прийде грать ролю злодія
Жінок, то я зажду на вас ще довше.
Зближімося! Ось тут жиє мій тесть.
Гей, хто там?

Джессіка перебрана за хлопця.

Джессіка

Ви хто? Скажіть, щоб я впевнилася,
Хоч можу присягти, що голос ваш пізнала.

Лоренцо

Лоренцо, милий твій.

Джессіка

Лоренцо, так,
І милий мій без сумніву, бо я
Нікого більше не люблю. А хто ж,
Як ви, Лоренцо, може ліпше знати,
Що я вам наймиліша?

Лоренцо

Саме небо
І власне почуття твоє впевня тебе.

Джессіка

На, скриньку сю лови! Труд не марний.
Гаразд, що ніч тепер, ніхто мене не бачить,
Бо соромна мені отся моя відміна.

Але любов сліпа, закохані не бачать
Тих милих глупостей, які сповняють;
Бо, якби бачили, й сам Амор би стидався,
Побачивши мене перебрану за хлопця.

Лоренцо

Ходи, ти будеш моїм світлоносцем.

Джессіка

Що? Світло ще держать до свого стиду?
А він, їй-богу, вже видний аж надто.
Ей, милий, світло ж відкриває все,
А я повинна буть укрита.

Лоренцо

Й будеш,
Кохана, в гарнім тім хлоп'ячім вбранні.
Ходи скоріш, бо темна ніч готова
Зробитися втікачкою, як ти.
На нас там ждуть в Бассанія на пирі.

Джессіка

Позамикаю двері, трохи ще
Дукатами позолочу себе
І вийду зараз.

(Щезає.)

Граціано

Ну, слово честі, се богиня, не жидівка.

Лоренцо
Хай буду проклят я, коли її
Всім серцем не кохаю. Що вона
Розумна, се я можу осудити;
Що гарна, в тім мене не дурять очі;
Що вірна, се вона вже доказала.
Тому така, розумна, гарна й вірна,
Хай буде на ввесь вік жона мені примірна.

Джессіка входить.

Ну, ти вже тут? Ану, панове, рушмо!
Там дожидає нас вже маскарада.

Відходить із Джессікою й Саларіно.
Входить Антоніо.

Антоніо

Хто тут?

Граціано

Чи ви, синьйор Антоніо?

Антоніо

А, Граціано! А де ж інші всі?
Дев'ята вже; на вас ждуть наші друзі.
Вночі масок не буде; вітер обернувся,
Бассаніо як стій всіда на корабель.
Я вислав двадцять вже послів за вами.

Граціано

Отсе й гаразд, бо се найкраща річ.
Під парусами рушити в сю ніч.

Виходять.

СЦЕНА СЬОМА

Бельмонт, кімната в домі Порції. Трублять у роги. Входить Порція з беєм марокканським і його супроводом.

Порція

Ідіть відкрийте від скриньок заслону
І покажіть їх світлому князеві! *(До бея.)*
Ви ж вибирайте!

Марокко

Га, перша золота і з написом:
«Хто вибере мене, той має
Те, чого не один бажає».
А друга срібна з тим приреченням:
«Хто вибере мене, той одержить
Те, на що здужав заслужить».
А третя — олово тяжке й важкая осторога:
«Хто вибере мене, той у ту гру вкладає
Усе, що має».
По чім пізнать, чи виберу гаразд?

Порція

В однім міститься мій портретик, княже:
Хто вибере її, того й сама я буду.

Марокко

Нехай же бог веде мій вибір! Гляньмо,
Ще раз ті написи я прочитаю.
Що каже той, на олов'яній скриньці?
«Хто вибере мене, той у ту гру вкладає
Усе, що має». В гру вклада — за що?
За олово? Вся гра за олово!
Ся скринька гро́зить. Хто все в гру вкладає,
Все виграє, а може, й все програє.
Золота сміліть на метал так підлий
Не йде. Мину його й не візьму олово.
Що каже срібна з краскою дівиці?
«Хто вибере мене, той одержить
Те, на що здужав заслужить».
Гм, заслужить! Подумай лиш, Марокко,
Й зважж свою вартість крепкою рукою.
Коли ти сам ціниш свою ціну,
Ти заслужив доси́ть, та се доси́ть
Ще може не доси́ть для сеї пані.
Та за свою лякатися заслугу —
Се ж недовір'я до себе самого.
«Що заслужив?» Ось тут вона, ся пані!
Я заслужив її багатством, родом,
Природи дарами та вихованням,
Та більш за все заслугую любов'ю.
Що? Не йти далі й вибрати сю скриньку?
Та глянь ще раз на напис золотої!
«Хто вибере мене, той має
Те, чого не один бажає».
Ось панночка! Її весь світ бажає,
З усіх сторін приходять сватачі
Поцілувать сю смертную святую.
Гирканські пущі та пустині дикі
Арабії промощено шляхами
Для князиків, що їдуть хоч зирнути
На гарну Порцію. Морськеє царство,
Що горді хвилі б'є в лице небес,
Не зупиня чужих тих духів, що несуться
Мов через рів, щоб Порцію побачить,

Одна з отсих скриньок вміщає в со́бі
Її небесний образ. Олов'яна?
Ні, се була б наруга хоч подумать
Таку зневагу, було б паскудство
Її, мов трупа, в олов'яне трумно
Вкладать. Чи ж маю вірити, що в сріблі
Її заховано, що вдесятеро меншу
Має ціну, як чисте золото?
О грішна думка! Ся безцінна перла
Не може в іншій буть, як в золотій оправі.
Є в Англії монета, що на ній
Стать ангела, вся бита з золота,
Із написом: «Тут ангел золотий
В постелі золотій». Давайте ключ!
Сю вибираю! Будь, що має бути.

Порція

Ось ключик, княже, і коли в тій скриньці
Мій образ, то я ваша.

Він відмикає золоту скриньку.

Марокко

Грім і пекло!
Се що таке? Кістяк, а в очній ямі
Записаний папір. Ну, прочитаю.
«Не все золото, що світить,—
Знають се й малії діти;
Не один життя втеряв,
Що позором довіряв.
Черв жиє й у злотім гробі.
Якби розум був при тобі
Старий в молодій подобі,
Не дістав би відповідь:
«Прощавай і далі їдь».
І справді — їдь! Істрачена робота.
Прощай же, гаряче, й вітай мені, морозе!

(Відходить.)

Порція

Пожаданий кінець. Спустіте знов заслону!
Хай кождий вибира отак, подібний сьому!

Усі відходять.

СЦЕНА ВОСЬМА

Венеція. Вулиця. Входять Саларіно й Саланіо.

Саларіно

Я бачив, як Бассаніо відплив,
А з ним поїхав також Граціано,
Лоренцо ж, певно, в тім судні не був.

Саланіо

Сердитий жид покликав зараз дожа,
Що був з ним, обшукати корабель.

Саларіно

Прийшли запізно, відплило судно вже.
Та тут до дожа донеслася вістка,
Що бачили Лоренца у гондолі
І Джессіку, його кохану, з ним.
Також Антоніо впевнив його,
Що їх нема в судні Бассанія.

Саланіо

Ніколи я не чув таких пристрасних,
Шалених, диких, баламутних слів,
Як ті, що жид-собака викрикав
По вулицях. «О донечко моя!
Мої дукати! Донечко моя!
Пси християни! Християнської
Мої дукати! Де ж закон, де ж суд?
Мої дукати! Один міх, два міхи,
Так запечатані, дукатів повні,
Дублонів золотих — і вкрадені!
А ким? Моєю рідною дочкою.
Ще й камінці, два дорогі, коштовні
Клейноти, вкрала та ж моя дочка.
Де ж суд? Знайдіть мені мою дитину!
У неї камінці мої й дукати!»

Саларіно

Усі вули́чники скрізь бігали за ним
Кричачи: «Камінці! Дочка! Дукати!»

Саланіо

Коб лиш Антоніо не пропустив речéнця,
А то за все він поплатúться.

Саларіно

Справді!
Я вчора здибався з одним французом,
І сей сказав мені, що в тіснині,
Що ділить Францію від Англії, якийсь
Наш корабель з ладунком пребагатим
Пропав. Я зараз і згадав, що се
Антоніїв, та побажав в душі,
Щоб се не був його.

Саланіо

А ви б йому
Сказали те, що чули, та не нагло,
Аби не причинить йому турботи.

Саларіно

Нема чеснішого на світі мужа.
Я бачив, як з Бассаніем він розстався;
Бассаніо сказав, що приспішить
Свій поворот. «Ні,— відповів Антоніо,—
Не приспішай для мене своє діло!
Май вільний час, аби воно дозріло.
Той запис, що я жиду дав, нехай
Твої любовні плани не мішає.
Веселий будь, усі думки зверни
На женихання й об'яви любові,
Які узнаєш там за відповідні».
Тут очі в нього заплили слізьми,
Він відвернувся, руку взад простяг,
І, зрушений глибоким прочуттям,
Стиснув Бассанієву руку й відійшов.

Саланіо

Мені здається, що він любить світ
Лиш задля нього. Ну, ходім до нього,
Ачей таким чи іншим способом
Потішимо його в журбі.

Саларіно

Гаразд, ходімо!

Відходять.

СЦЕНА ДЕВ'ЯТА

Бельмонт. Кімната в домі Порції.
Нерісса входить зі слугою.

Нерісса

Ходи мерщій, мерщій здійми заслону.
Князь Арагону тільки що зложив
Присягу й зараз тут явиться до вибору.

Грають у роги, князь Арагону й Порція з обопільними супроводами входять.

Порція

Ось, світлий княже, ті скриньки стоять!
Як виберете ту, в якій лежить мій образ,
То зараз і відбудеться наш шлюб.
А схибите, то вже без дальших слів
Ви мусите геть відси віддалиться.

Арагон

Три речі наклада на мене ся присяга:
Одна — нікому не сказать, яку
Я скриньку вибрав; друга,— як схиблю
Правдиву скриньку, в мойому житті
До жадної не свататься дівчини;
А третя,— як не буде вибір мій
Щасливим, зараз відси віддалиться.

Порція

На сі три речі присягає кождий,
Хто посягає на мою особу.

Арагон

І я готов. Гей, доле, пощасти
Бажанню серця! Золото, срібло
Й лихеє олово. «Хто вибере мене,
Той важить і дає за мене все своє».

Ти мусила би краще виглядати,
Аби я се вчинив. Що каже золотая?
«Хто вибере мене, той має
Те, що не один бажає».
Гм, не один! Се «не один», мабуть,
Значи́ть багато глупих, що свій вибір
Дають на позір, тим кермуючись,
Що їм показує маловидюще око
Тих, що не можуть вникнути в суть речі
І, наче ластівка, гніздо будують
Знадвору на стіні, доступне всім негодам.
Не візьму те, чого муж не один бажає,
Бо не належу до поспільства духів
І не хочу́ мішатися з юрбою.
Тепер до тебе, срібная скарбнице!
Ще раз твоє писання прочитаю:
«Хто вибере мене, той одержить
Те, на що здужав заслужить».
Се добре сказано! Бо хто ж посміє вийти
Здобути щастя і в людей пошану,
Не маючи заслуг? Нікому не годиться
Щось незаслужене присвоювать собі
О, якби до́бра, уряди й шаноба
Не здобувалися підкупством, якби честь
Лише заслуженому діставалась,
Як много бідаків жило би у достатку,
Як много старшини зійшло б на слуг!
Як много виділено би ледачих
Із почту чесних і як много чесних
Піднято би з занедбання й зневаги
До блиску честі! Так! Се вибір мій:
«Хто вибере мене, той одержить
Те, на що здужав заслужить».
Держусь заслуги. Дайте ключ мені,
Хай зараз він отворить моє щастя!

П о р ц і я

Судити і кривди́ти — різні вчинки,
Що інколи собі противорічать!

А р а г о н

Що се?

(Читає.)

«Сім раз в огні пробоване було
Оте срібло;
Сім раз і ти провірити зумій
Тут вибір свій,
Аби першенства ти не дав
Речі пустій.
За річ приймає тінь, кому
Розчовпать лінь;
Не диво, що за річ йому
Дістанесь тінь.
Так дурень не один пишається
У золоті й сріблі,
Та хто до них ось тут звертається,
Лежи хоч сам в стеблі.
Срібло ти вибрав, то срібло
Й до смерті матимеш;
Те лишиш, що дістать хотів,
І в смутку геть підеш».

(Промовляє.)

Коли пробуду довше тут,
За дурня всі мене приймуть.
Одну я голову дурну
Сюди приніс, з двома верну́.
Прощай, кохання! Як прирік,
Самітно, в горі і без сну
Коротатиму я свій вік.

(Відходить зі своїм супроводом.)

Порція

Отак за свічкою міль полетів!
О, ті розумні дурні, що їх розум
При виборі на манівці заводить!

Нерісса

Стара та приповідка не дурна:
Шибениця й жінка богом суджена.

Входить слуга.

Слуга

Де моя пані?

Порція

Ось! Що пану треба?

Слуга

До брами нашої прибув, о пані,
З Венеції младенець, поспішивши
Звістити про прихід свойого пана.
Від нього він приніс значні привіти,
Значні, бо, крім багаточемних слів,
Цінні дарунки. Ще ніколи я
Не бачив так приємного післанця,
Ніколи в цвітні день не був так милий,
Як заповідь приємностей весни,
Як сей предтеча перед сво́їм паном.

Порція

Досить, прошу тебе! А то ще скажеш зараз,
Що пан той — твій свояк, бо так його
Дотепно та празнично величаєш.
Ходім, Неріссо! Рада й я побачить
Того так вихваленого післанця.

Нерісса

Хай буде се Бассаніо, пан любові!

Відходять.

АКТ ТРЕТІЙ

СЦЕНА ПЕРША

Венеція. Вулиця. Входять Саланіо й Саларіно.

Саланіо

Ну, що нового на Ріальті?

Саларіно

Нема ще заперечення, що Антоніїв корабель з багатим ладунком розбився в морській тіснині. Її, пам'ятаю, називають Гудвіновою лавою; се справді небезпечна та пагубна лава, де лежать кадовби многих пишних кораблів, коли пані поголоску можна вважати правдомовною жінкою.

Саланіо

По-мойому, вона така брехлива кума, як немногі з тих, що жують імбир і переконують своїх сусідок, що сплакалися з жалю за своїм третім мужем. Але се правда, без усяких обходів та викрутасів у простій стежці розмови, що наш добрий Антоніо, наш чесний Антоніо... я бажав би знайти ще ліпшу назву для його добрих прикмет...

Саларіно

Так, так, але в чім же річ?

Саланіо

Га, що кажеш? Річ у тім, що він утратив корабель.

Саларіно

Я бажав би, аби се була його остатня страта.

Саланіо

І я кажу амінь сьому слову, поки мені чорт не перехрестить сю молитву. Бо ось він надходить у подобі жида.

Шейлок входить.

Агов, Шейлок! Що чувати між купцями?

Шейлок

Ви знали, ви оба знали — ніхто ліпше від вас не знав про втеку моєї дочки.

Саларіно

Розуміється! Я, приміром, знав кравця, що зробив для неї крила, на яких вона вилетіла.

Саланіо

А Шейлок сам добре знав, що його дочка вміє літати. Бо всі вони дістають крила, коли їм хочеться вилетіти з гнізда.

Шейлок

За се вона проклята.

Саларіно

І засуджена на вічну загибель, коли чорт буде її судією.

Шейлок

Аби моє власне тіло й кров так бунтувалося проти мене!

Саланіо

Стидайся, старий хричу! Ще й у такій старості бунтується?

Шейлок

Я кажу, що моя дочка — моє тіло й кров.

Саларіно

Е, між твоїм тілом і її тілом більша різниця, як між гебаном і слоновою кістю. А між твоєю кров'ю і її кров'ю більша різниця, як між червоним вином і рейнським вином. Але скажіть нам, що чувати? Чи Антоніо стратив що на морі, чи ні?

Шейлок

Га, се мені другий паскудний інтерес. Той банкрот, той марнотратник, що вже ледве сміє показатися на Ріальті! Той жебрак, що все так гарно вбраний виходив на торговицю — нехай стережеться зі своїм записом. Він усе називав мене лихварем — нехай стережеться зі своїм записом! Він усе позичав гроші з християнської любові — нехай стережеться зі своїм записом!

Саларіно

А я певний, що, коли він не додержить реченця, ти не візьмеш його м'яса, бо нащо воно тобі здалося?

Шейлок

Хоч би на принаду для риби! Хоч воно не нагодує нікого, але я насичу ним свою помсту. Він лаяв мене, він причинив мені страти на півміліона, він сміявся з моїх страт, кепкував із моїх зисків, зневажав мій народ, ущербляв мій заробок, відвертав від мене моїх приятелів, а цькував на мене моїх ворогів,— а за що се все? За те, що я жид. Чи в жида нема очей? Чи в жида нема рук, частей тіла, росту, змислів, чуття та пристрастей? Чи ж він не живиться тими самими стравами, чи його не ранить те саме оружжя, чи він не підлягає тим самим хоробам, чи йому не помагають ті самі ліки, чи та сама зима не студить і те саме літо не гріє його так само, як і християн? Коли мене хто вколе, чи з мене не потече кров? Коли мене хто поскобоче, чи я не буду сміятися? Коли мене хто отруїть, чи я не вмру? І коли ви зневажаєте нас, чи ми не маємо мститися? Коли ми у всьому однакові з вами, то хочемо дорівняти вам і в тім. Коли жид образить християнина, то чим проявить сей свою любов ближнього? Помстою. Коли християнин образить жида, то чим мусить бути його терпіння по християнському взірцю? Ну, помстою. Ви навчили мене злоби, і я проявлю її, і се було би велике моє горе, якби я не перевищив моїх учителів.

Входить слуга.

Слуга

Мої панове, мій пан Антоніо тепер дома і бажає поговорити з вами.

Саларіно

Ми шукали його тут, бажаючи побачити його.

Входить Тубал.

Саланіо

Ось другий із жидівського племені: третього не знайдеш, хіба би сам чорт захотів зробитися жидом.

Саланіо, Саларіно й слуга виходять.

Шейлок

Ну, що нового, Тубалу? Які новини з Генуї? Знайшов мою дочку?

Тубал

Я скрізь ходив по тих місцевостях, де чував про неї, але не міг знайти її.

Шейлок

О, так, так, так! Діамант пропав, за який я дав дві тисячі дукатів у Франкфурті. Аж тепер чую прокляття, що впало на наш народ, аж тепер чую його! Дві тисячі дукатів — се не дрібниця, а з ним іще й інші дорогоцінні камінці. Я бажав би, аби моя дочка лежала мертва під моїми ногами, а в її заушницях були ті камінці. Я бажав би, аби вона лежала в труні при моїх ногах і дукати лежали би в тій домовині. Ні вісточки про неї! Ось як! А скільки то видатку на пошукування! Ой, ой, ой, страта через страту! Злодій утік, забравши стільки добра, а ти докладай та й докладай, аби віднайти його! І ніякої потіхи, ніякої помсти! Ні на кого не паде біда, тільки на мої плечі; ні в кого стільки зітхання, як у мене; ніхто не проливає стільки сліз, як я.

Тубал

Ей, у інших людей також своє горе. Ось Антоніо — я чув у Генуї...

Шейлок

Що, що, що? Яка йому біда?

Тубал

Пропала одна його галера, що плила з Триполіса.

Шейлок

Богу дякувати! Богу дякувати! А чи се правда, правда?

Тубал

Я говорив із кількома моряками, що спаслися з розбитого корабля.

Шейлок

Спасибі тобі, добрий Тубалу! Се добра вість, добра новина! Га, га, де? В Генуї?

Тубал

В Генуї, чув я, ваша дочка видала одного вечора вісімдесят дукатів.

Шейлок

Се мені кинджал у серце! Пропали мої гроші! Вісімдесят дукатів одного вечора! Вісімдесят дукатів!

Тубал

Деякі віритслі Антонія їхали зо мною до Венеції і впевняли, що він мусить оголосити банкротство.

Шейлок

Я дуже рад тóму. Я йому допечу! Я його вимучу! Дуже рад.

Тубал

Один із них показував мені перстень, який дала йому ваша дочка за мавпу.

Шейлок

Хай їй усе лихо! Ти мучиш мене, Тубалу! Се був мій туркус; я дістав його від Леї, ще бувши кавалером. Я не був би дав його за цілу череду мавп.

Тубал

Але Антоніо направду зруйнований!

Шейлок

Так, се правда, се дійсна правда. Іди, Тубалу, замов мені поліційного урядника, замов на чотирнадцять днів наперед. Хочу вирізати в нього серце, коли не додержить реченця. Бо коли його не стане в Венеції, я можу торгувати тут, як схочу. Іди, йди, Тубалу, і зажди на мене коло нашої школи. Іди, добрий Тубалу! Коло нашої школи, чуєш?

Відходять.

СЦЕНА ДРУГА

Бельмонт. Кімната в домі Порції.
Входять: Бассаніо, Порція, Граціано й Нерісса з супроводом.

Порція

Прошу вас, ждіть! Підождіть день, два дні,
Поки наважитесь! Як виберете зле,
Я втрачу ваше товариство. Тож пождіть!
Мені щось мовить — але не любов,—
Що вас втерять мені не слід. Чей буде
Вам звісно, що не мовить се ненависть.
Та щоб мене ви добре зрозуміли —
А дівчина не має слів, лиш мисли —
Я рада б вас держать хоч місяць або два,
Поки до вибору ви станете. Могла б
Вказівку дати вам про влучний вибір,
Та я зламала би свою присягу.
Сього не хочу, та, коли б ви мали
Схибити, я воліла б согрішити,
Ніж вас утратить. О, ті ваші очі
Мене причарували й розділили.
Я в половині ваша, а у другій
Теж ваша — так сказать, своя,
Але коли своя, то також ваша.
Значить, вся ваша. Горенько моє,

Що власникові права не дає!
Тим, хоч вся ваша, я не ваша. Вдасться
Ваш вибір, то най щастя в пекло йде,
Не я. Говорю довго лиш тому,
Аби хоч трохи час проволокти
І вибір відтягти.

Бассаніо

Не відтягайте!
Бо проволока — се для мене мука.

Порція

Мука, Бассаніо? Так признавайтесь,
Яка в любові вашій скрита зрада?

Бассаніо

Одна лиш прикра зрада — недовір'я,
Що будить сумніви в мою любов.
Скоріш би побратався сніг з огнем,
Аніж зі зрадою моя любов.

Порція

Боюсь, що ви говорите на муках,
Де мучений говорить, що хто хоче.

Бассаніо

Приобіцяй мені життя, то я
Скажу всю правду.

Порція

Ну, скажи і жий!

Бассаніо

Скажи і жий! Ось все моє признання:
Щаслива мука та, в якій мучитель
Сам відповідь мені піддав для освободи.
Тож спробую ще щастя при скриньках.

Порція

Нехай! В одній із них моя подоба.
Коли мене кохаєш, то знайдеш її.
Неріссо й інші, відступіть набік!
Нехай загра музика в час вибору.

Коли хибне він, хай, як лебідь той,
Умре з музикою! Щоб порівняння
Ще більш трафляло, хай з моїх очей
Поллються ріки і його затоплять.
Він може виграть — що ж тоді музика?
Тоді музика — той побідний марш,
Яким народ стріча царя нового,
Або як та мелодія солодка,
Що в ухо жениха півсонного впливає
І на весілля йóго завзиває.
Ось він іде, не менше показний,
Та більш любові повний, як Алкід колись,
Що Трою увільнив від дані престрашної,
Яку морській потворі з лементом
Дівчатами давали. Я стою,
Як жертва, а ті здалека — жінки
Дарданські зі сльозавими очима,
Що вийшли вниз поглянуть на успіх.
Іди, Геракле! Жий, то й я жить буду.
Із більшим острахом жду того долі суду,
Як ти, що до його ступаєш ось без труду.

Музика. Бассаніо роздумує над скриньками.

ПІСНЯ

Скажіть, скажіть, відкіля ви,
Огні любовнії, в крові,
Чи з серденька, чи з голови.
Скажіть, скажіть!
В очах палких ми родимось
І поглядами кормимось,
А як хвилина пробіжить,
І ока жар не може жить,
В колисочці, в якій лежить,
І тут скона; но смертний дзвін
Задзвонить: бім-бім, бім-бім!

Хор

Бам-бам, бам-бам! Бім-бім, бім-бім!

Бассаніо

Не раз буває зверхній вигляд сам
Собі чужий; світ дурить все себе
Прикрасою. В процесах найскверніший

Інтéрес, гарним голосом покритий,
Ховає зло своє. В релігії
Нема такого злого суєвір'я,
Яке б якась шановна голова
Не усвятила і цитатами
З письма святого не скріпила, щоб
Оздобою закрить його шкідливість.
Нема такого нáлогу лихого,
Який не вмів би зверхній вигляд свій
Позорами чеснот замаскувати.
Скільки то трусів, що від небезпеки
Тікають, мов від вітру та полова,
На лицях носять бороду Геракла
І Марса зір грізний, хоч у їх жилах
Не кров пливе, а молоко, яке
Дає їм заріст смілості, аби їх
Зробить страшними. Гляньте на красу,
Побачите, що на вагу її купують,
Яка наслідує природи чудо,
І тих, що носять її напоказ,
Робить податними на всяке зло.
Ті кучері, що, мов гадючки, в'ються
І гарно так підскакують від вітру,
Як найкраща принада, се не раз
Бува чужої голови оздоба;
Череп, що мав її, гниє вже в гробі.
Оздоба — се зрадливе побережжя
Страшного моря, прехороша маска,
Що криє препогану пику, одним словом
Луда, неправда, а лудою сею
Час ловить часом навіть наймудріших.
Тому блискуче золото, що Мідасові
Нестравним хлібом стало, геть від мене!
Тебе не хочу теж, худе срібло,
Дешевий посередниче в суспільстві.
Ти ж, худе олово, що радше грозить,
Ніж обіцяє, скромним виглядом
Проречисто до мене промовляєш;
Тебе я виберу і чей же не покаюсь.

Порція

О, як же з вітром всі зворушення летять,
Думки сумнівні, наглая зневіра,

Тремтячий жах, зеленоока заздрість!
О, здержуйся, любов, спини свій захват,
Вгамуй веселість, уменши свій надмір!
Занадто сильне ти, чуття, ослабни,
Щоб я не вмерла.

Бассаніо

(відчиняє олов'яну скриньку)

Що знайду я тут?
Прекрасний образ Порції! Який же
Півбог дійшов так близько до творіння?
Чи очі ті живі, чи, тільки глядячи
На мене, так живими видаються?
Отворені уста, з яких іде
Пахучий віддих; так солодкая
Розлука мусить буть між любими друзями.
В її волосся жартом вплів маляр
Малого павука і павутину.
Аби ловить мужів серця, як мухи
Павук. Та її очі — о, як міг
Він бачить їх і змалювать? Коли
Він змалював одно, то чи ж воно
Не мусило йому обоє вкрасти
Й лишить його безоким? Але глянь,
Яка далека правда моїх слів
Від сеї тіні, так далека тінь
Від дійсності. Ось карточка, в якій
Міститься сума вся мойого щастя.

(Читає.)

«Ти, що на позірне не глядів
І вибрав влучно й гарно,
Коли те щастя ти посів,
Не трать же часу марно.
За іншими вже не гляди
І не бануй химерно;
В її обіймах щастя жди,
До неї зараз підійди
І поцілуй нескверно!»
О люба картка — так позволь же, мила!

(Цілує Порцію.)

Тут я прийшов, щоб дать і принімать.
Як той, що з другом в заліжку біжить
І перед всім народом звитяжить,
Почувши оплески й загальний крик хвали,
Мов п'яний стане й сам собі не вірить,
Чи ся хвала для нього йде, чи ні,—
Так я, тричі благословенна пані,
Стою ось тут і сам собі не вірю,
Чи правда те, що бачу, поки ви
Не ствердите се й не признаєте.

Порція

Пане Бассаніо, ви бачите
Мене ось тут такою, як я є.
Сама для себе я не мала би
Претензії бажать, аби була я ліпша;
Але для вас бажала б я утроє,
Удвадцятеро ліпшою зробиться,
І сто раз кращою, і тисяч раз
Багатшою, щоб тільки бути вам
Дорожчою; хотіла б мати безліч
Добра, принад, і талантів, і другів.
Та сума всього того, що я маю,—
Се тільки щось, загально беручи,
Зле вихована, маловчена панна,
Тим лиш щаслива, що ще не стара
Для вчення; щасливіша тим іще,
Що не вдалась тупою для науки;
Та тим найщасливіша, що своє
М'якеє серце можу вам віддати,
Щоб ви ним руководили як муж,
Як провідник і пан. А я сама
І все моє належить тільки вам.
Ще перед хвилею була я пані
Сих гарних дібр, людей моїх цариця,
Володарка себе самої, а тепер
І дім, і люди, й я сама — все ваше,
Прийміть усе оте з сим перстенем!
Та коли ви втеряєте його,
Загубите чи віддасте кому,
Се буде знак руїни вашої любові,
Для мене ж — привід скаржиться на вас.

Бассаніо

Пані, ви відібрали в мене всі
Мої слова; лиш кров у моїх жилах
До вас говорить. Дух мій у такім
Замішанні, в якому по врочистій
Промові улюбленого князя
Стоїть народ з утішним шемранням,
Де кождий скаже щось, а все те враз
Спливається в хаос, утіхи вираз,
Хоч голосний, протеє невиразний.
Та як сей перстень щезне з мóго пальця,
Тоді й життя моє скінчиться; о, тоді
Скажіть рішучо: «Вмер Бассаніо!»

Нерісса

О пане й пані, час тепер на нас,
Що тут стояли й бачили, як ваші
Сповнилися бажання, кликнуть вам:
«Радість і благо! Жийте в радості
І в щасті, панство наше любе!»

Граціано

Друже Бассаніо й ви, прекрасна пані,
Бажаю вам усяких радостей,
Яких бажати можу другам і яких
Ані одної хай вам не збуває!
А як обоє будете справляти
Веселе свято свойого подружжя,
Прошу вас, щоб і я міг з вами разом
На себе взять подружнєє ярмо.

Бассаніо

І овшім, лиш знайди собі дружину.

Граціано

Спасибі, пане! Та дружину ви
Знайшли мені самі. У мене око
Так само бистре, як у вас; ви вздріли
Властительку, а я її слугу;
Ви закохались, і я закохався.
Проволікати час мені так само
Не всмак, як вам, Бассаніо. Як ваше щастя

Прив'язане було до сеї скриньки,
Так і моє, а сталося ось як.
Я залицявся тут аж до сухого поту
І клявся, аж від тих заклять любовних
Охрип, аж поки за все те мені
Не сталась осолода — чемне слово
Отсеї панни, що приобіцяла
Взаїмністю прийнять мою любов,
Коли ви виграєте руку пані.

Порція

Чи правда се, Неріссо?

Нерісса

Так, паннунцю,
Коли на сеє буде ваша воля.

Бассаніо

А ви, Граціано, справді так рішились?

Граціано

Та так, не як.

Бассаніо

Ви зробите нам честь
Своїм подружжям.

Граціано

А ми заложімся
О тисячу дукатів, у котрого
З нас буде перший хлопець.

Нерісса

Що? Хочете о теє закладаться?

Граціано

Ні, в закладі такім не виграєм ніколи.
Та хто се йде? Лоренцо зі своєю
Жидівкою і мій старий приятель
З Венеції Саларіо!

Входять Лоренцо, Джессіка й Саларіо.

Бассаніо

Вітайте,
Лоренцо, й ви, Саларіо!

(До Порції.)

Оскільки
Як новий пан я можу тут вітати,
Позвольте, Порціє моя надобна,
Що моїх друзів-земляків прийму.

Порція

І овшім, пане мій! Вітайте, гості!

Лоренцо

Спасибі, пані! Щодо мене, пане,
Не мав я наміру вас тут стрічати,
Та, здибавши Саларіо в дорозі,
Не міг відмовити його проханню
В його това́ристві прибу́ть сюди.

Саларіо

Я се вчинив, і то не без причини.

(До Бассаніо)

Синьйор Антоніо пригадується вам.

(Подає йому лист.)

Бассаніо

Заким отво́рю лист, скажіть, будь ласка,
Як мається мій добрий друг?

Саларіо

Не хорий,
Хіба душею, пане! Не здоров,
Хіба в душі. Сей лист вам вияснить
Його положення.

Граціано

Неріссо люба,
Потіште сю чужинку, привітайте!
Здоров, Саларіо! Що там чувати
В Венеції? Як мається король
Поміж купцями, пан Антоніо?

Я знаю, його втішить наше щастя;
Ми Язони, що руно здобули.

Саларіо

О, якби теє руно, що він стратив!

Порція

У тім письмі міститься щось страшне,
Бо ось лице Бассанія поблідло.
Вмер якийсь милий друг, що ніщо інше
Так не змінило би спокою духа
В такого мужа сильного, як він.
Що? Ще щось гірше? Друже мій Бассаніо,
Я половина вас самого, і мені
Належить половина всього того,
Що містить сей папір.

Бассаніо

О люба Порціє!
Тут кілька найприкріших слів, якими
Коли папір плямили. Люба пані,
Я[к] я любов свою вам предложив,
Сказав вам щиро, що моє багатство —
Се моя кров, те, що я дворянин.
Се була правда. Але, люба пані,
Коли я так цінив себе ні ві що,
Побачите тепер, яким я був хвальком.
Коли я вам сказав, що в мене дібр нема,
То се не все; повинен був сказати,
Що в мене довг страшний. Бо правда в тім,
Що я умовився з тим милим другом,
А друг згодився з найгіршим ворогом,
Аби допомогти мені. Ось, пані,
Сей лист, паперу шмат, як тіло мóго друга,
А кожде слово в нім — отверта рана,
З якої кров жива пливе. Та чи се правда,
Саларіо? Чи всі вже підприємства
Його розбиті? Чи ж ані одно
Не повелось? Із Триполіса ні,
Ні з Мексіки, ні з Англії, ні з Індій,
Ні з Лісабона, ні з Берберії?
Чи ж ні одно судно там не уйшло
З тяжких навал, з-під водних скель
фатальних?

Саларіо

Ні, ні одно. А надто, як здається,
Хоч мав би він готівку жидові
Сплатить, то він не взяв би. Я не бачив
Ще твору божого в людській подобі
Так завзятущого, щоб знищить чоловіка.
День в день він докучає дожеві
Нарушенням державної свободи,
Коли йому відмовлять його права.
Вже двадцять купців, дожа і сенатори
Найповажніші — всі його вмовляють,
Та годі їм зламать його завзяття
На право, термін спізнений і запис.

Джессіка

Коли ще я була у нього дома,
Я чула, як він присягався перед
Своїми спільниками, Тубалом
І Хусом, що волить фунт м'яса з тіла
Антонія, як вдвадцятеро більшу
Суму довгу, що завинив йому.
Я певна, пане, що коли закон,
Повага й сила йому не зборонять,
То бідний пан Антоніо пропаде.

Порція

Чи се ваш милий друг в такій біді?

Бассаніо

О, найдорожчий друг і наймиліший муж,
Найприхильніший і незмінний дух
В різних услугах, чоловік, в якім
Жиє ще староримська честь у більшій мірі,
Ніж у кім іншім зі всіх італійців.

Порція

Якую ж суму жидові він винен?

Бассаніо

За мене лиш три тисячі дукатів.

Порція

Що? Тільки всього? Дай йому шість тисяч,
Щоб викупити запис, дай удвоє стільки
І ще три рази стільки, щоб такий приятель
Ані на волосок не потерпів
За довг Бассаніо. Ходімо зараз
До церкви і назвіть мене своєю,
А потім їдьте до Венеції,
До друга вашого, бо я хочу,
Щоб не спочили ви при моїм боці
З тривогою в душі. Я золота
Вам дам удвадцятеро більше, ніж
Потрібно, щоб малий сей довг сплатити.
Сплатіть і привезіть мені сюди
Свойого друга. Я з Неріссою
Тим часом житимемо тут як вдови
І як панни. Ходіть зо мною! В наш
Весільний день ви рушите звідсіля.
Поздоровляйте своїх другів там,
Та хай вони відваги не теряють.
Так дорого купивши вас, я буду
Дорожче ще любити вас. Та дайте
Лист друга вашого мені почути!

Бассаніо

(читає)

«Наймиліший Бассаніо, мої кораблі всі пропали, мої віритслі тиснуть жорстоко, моя фортуна зовсім підкопана, мій запис жидові запізнився. А що тепер життя для мене стало неможливим, хоч би я й заплатив, то всі довги між мною й тобою змазані. Коли б я тільки перед своєю смертю міг побачити тебе. Проте роби, як тобі вгідно. Коли твоя любов не наклонить тебе прийти до мене, то сей лист не мусить наклонити тебе до сього».

Порція

О милий, покидай усі діла
Й спіши!

Бассаніо

Так, поспішу, коли твоя любов
Сього бажає. Та, поки не верну,
Не ляжу в ліжко сам без тебе, мила,
І сон не перерве щасливих хвиль між нами.

Виходять.

СЦЕНА III

Венеція. Вулиця. Шейлок, Саланіо, Антоніо й в'язничний сторож входять.

Шейлок

Вважай на нього, ключнику! Ні слова
Про ласку! Се той дурень, що всім зичив
Задармо гроші. Ключнику, май бачність!

Антоніо

Послухай, добрий Шейлоку!

Шейлок

Я маю запис!
Ні слова проти мого запису! Я клявся
При своїм записі стоять. Ти псом
Назвав мене, не мавши ще причини.
Коли я пес, пізнаєш мої зуби.
Дож мусить помогти мені до права.
Дивуюся ти, ключнику ледачий,
Що ти такий дурний і вийшов з ним
По його просьбі.

Антоніо

Слухай тільки, Шейлок!

Шейлок

Не хочу слухать! В мене запис твій!
Ось запис! Більш не говори ні слова!
Не хочу, щоб робив ти з мене дурня,
Що звісить голову, зітхне й пожалує
Й уступить посередникам-християнам.

Не йди за мною! Ані слова більше!
Мій запис — се моє остатнє слово.

(Виходить.)

Саланіо

Отсе немилосердний пес, якого
Ще не бувало між людьми.

Антоніо

Нехай іде!
Я не піду за ним і більш не буду
Просить надармо. На моє життя
Він дибає, і знаю я чому:
Не раз я довжників, що скаржились мені,
Від нього визволяв і від пені звільняв.
За те він і зненавидів мене.

Саланіо

Я певний, що наш дожа не допустить
Ніколи виконати запис той.

Антоніо

Не може дожа права хід спинити.
Вигода, яку мають чужинці
Тут у Венеції, не може потерпіти,
Хоч би терпів на тім закон держави,
Бо торгівля і зиски сього міста
Стоять на всіх народах. Тож ходім!
Грижа і страта так мене зсушила,
Що ледве м'яса фунт у мо́їм тілі
Найдеться завтра ще для кровожадного
Вірителя. Ходімо, ключнику!
Дай боже, щоб лише Бассаніо
Прийшов і бачив, як відплачую
Я довг його, а решта все байдуже.

(Відходить.)

СЦЕНА IV

Бельмонт. Кімната в домі Порції. Порція, Нерісса, Лоренцо, Джессіка й Бальтазар входять.

Лоренцо

О пані, мовлю се вам до очей:
У вас чуття так щире і благородне
Й божеська добрість! Се доказує
Те, як ви зносите розлуку з мужем.
Та якби знали ви, кому ви честь
Зробили і як праведний
Той муж, якому ви післали поміч,
Який він дорогий мойому пану,
Вашому мужеві, то певне знаю,
Що ви б ще більш гордилися сим ділом,
Ніж вам велить звичайна ваша добрість.

Порція

Ніколи я не жалувала того,
Як добре що вчинила, і тепер
Не жалую. Бо між товаришами,
Що одні з одними свій час проводять,
Постати мусить певна рівновага
Любви; та в'яже їх пропорціональність
Однаких звичаїв та поглядів і духа.
З сього догадуюся, що й Антоніо,
Такий улюблений друг мо́го мужа,
Подібний мусить буть до мо́го пана.
Коли се так, то як же мало кошту
Вжила на те я, щоб ту подобизну
Душі моєї вивести зі стану
Страшної небезпеки. Не хочу́
Отсим сама себе хвалить, тож годі
Про се! Послухайте щось інше! Вам,
Лоренцо, поручаю в ваші руки
Хазяйство й ведення мойого дому,
Аж поки верне пан мій. Я ж сама
Зложила богу тайний заповіт
Прожить в молитві і душевній скрусі,
В това́ристві одної лиш Нерісси,
Поки не вернуть наші чоловіки.

Дві милі відси монастир лежить,
Туди ми й подамось, а вас благаю
Не відмовляться від поручення,
Яке вклада на вас моя любов
І часова потреба.

Лоренцо

Пані мила.
Всім серцем рад служить велінням вашим.

Порція

Мої домашні знають вже мій намір
І будуть слухать вас та Джессіки,
Як слухали б мене й Бассанія.
Тож прощавайте й до побачення!

Лоренцо

Хай буде щастя вам і час веселий!

Джессіка

Бажаю всякого добра ласкавій пані.

Порція

Спасибі за бажання, й вам самим
Бажаю то́го ж. Джессіко, прощай!

Джессіка й Лоренцо відходять.

Ну, Бальтазаре, як усе я досі
Тебе учтивим знала й вірним, так
Будь і сей раз! Візьми отсе письмо
Й спіши, наскільки може людська сила
До Падуї, віддай у власні руки
Його братанку мому, доктору
Белларіо. Які папери там
Він дасть тобі й убрання, принеси
Якнайспішніше аж до перевозу,
Що перевозить до Венеції.
Не трать часу ні на які слова,
Спіши! Я буду там перед тобою.

Бальтазар

Йду, панечко, й спішитиму якмога.

(Відходить.)

Порція

Неріссо, в мене план у голові,
Невідомий тобі: ми своїх
Мужів побачимо так скоро, що вони
Й не надіються.

Нерісса

А вони ж побачать нас?

Порція

Побачать, та в такім перебранні,
Що думатимуть, буцім є в нас те,
Чого нема. Я ручу, за що хочеш,
Що, як ми переберемось обі
За молодих панів, я буду кращим
Кава́лером із нас [обох,]
Держатиму бравіше свою шпаду
І говоритиму, як в переході
Від парубка до мужа, трохи хриплим
Дискантом. Два дівочі кроки я
Простру в один мужський, балакать
Почну про бійки та про поєдинки
Й брехать, як молодії паничі,
Про те, що гарні дами добивались
Любви моєї, а мій відказ їх
Доводив до розпуки та до смерті.
Померли, і ніхто їм не поміг.
Я ж ніби пожалію й побажаю,
Щоб не була причиною їх смерті.
Зо двадцять брехеньок таких пущу,
Щоб кождий міг і присягти, що я
Від року вже всі школи покінчила.
Я вже обдумала зо тисячу
Таких веселих жартів буршівських,
Якими сипатиму всім у очі.

Нерісса

Се що? Чи ж нам мужчинами робиться?

Порція

Фі, що за питання! Коли б лише
Хто не почув тебе! Але ходім!
Я розповім тобі свій план у возі,

Що жде нас біля паркової брами.
Нам треба поспішать, не гаять хвиль,
Бо мусим ще зробить сьогодні двадцять миль.

Відходять.

СЦЕНА П'ЯТА

Бельмонт. Сад. Входять Ланселот і Джессіка.

Ланселот

Еге, не брешу! Бачите, гріхи батьків мусять мститися на дітях, і тому, вірте мені, я боюся за вас. Я все був щирий із вами, то й тепер висловляю вам своє занепокоєння в тій справі. Розуміється, не тратьте відваги, бо, на мою думку, сяк чи так ми пропащі. Лиш одна надія лишається, що могла б вам бути стежкою до спасенія, та й се лиш неправесна надія.

Джессіка

А то яка така надія?

Ланселот

Така, що ви могли би надіятися, що ваш отець не був вашим вітцем і що ви не жидова дочка.

Джессіка

Се справді була би неправесна надія, але в такім разі на мні мстились би гріхи моєї матері.

Ланселот

Без сумніву, в такім разі боюся, що ви неспасенні по батькові й по матері. Коли обмину Сціллу, вашого батька, то впадаю в Харібду, вашу матір; ви пропали з обох боків.

Джессіка

Я буду спасенна через мойого мужа; він зробив мене християнкою.

Ланселот

Справді, се ще більший сором для нього. Християн і перед тим було досить; їх стільки, що вони ледве живуть одні при одних. Те роблення християн збільшить лише ціну свинини. Коли всі ми станемо свиноїдами, то незабаром навіть за гроші не можна буде дістати шматка свинини.

Входить Лоренцо.

Джессіка

Я скажу се своїому мужеві, Ланселоте, що ти говорив мені. Ось він надходить.

Лоренцо

Я незабаром ревнуватиму на тебе, Ланселоте, що водиш мою жінку отак по кутках.

Джессіка

Ні, не маєш чого боятися, Лоренцо; я з Ланселотом у незгоді. Він говорить мені до очей, що для мене нема ласки в небі, бо я жидівська дочка. А про тебе він сказав, що ти недобрий громадянин, бо, навернувши жидівку на християнство, побільшуєш ціну свиней.

Лоренцо

За се я ліпше можу відповісти перед громадою, як він за свої любощі з муринкою. Муринка має дитину від тебе, Ланселоте.

Ланселот

Тут муринка більше винна була, ніж мій розум. Та коли я зробив із неї чесну жінку, то вона справді більша, ніж була, як я думав.

Лоренцо

Як кождий дурень уміє грати словами! Здається, що незабаром найбільшим дотепом буде мовчанка, а балакучість буде похвальна хіба в папуг. Іди додому, хло', і там приготуй усе до вечері.

Ланселот

Там усе вже готове, пане; кождий має жолудок.

Лоренцо

Боже милий, який же ти похопний на дотепи! Іди й вели приготовити вечерю!

Ланселот

Вона вже готова, пане; нема тільки накриття.

Лоренцо

Так ти ж не накриєш!

Ланселот

Ні, пане, не накрию ані себе, ані нікого. Маю деякі сумніви.

Лоренцо

Знов тобі хочеться жартувати при нагоді. Чи ж хочеш у одній хвилі висипати весь міх своїх дотепів? Прошу тебе, зрозумій простого чоловіка та його прості слова. Іди до слуг і скажи їм, аби накрили стіл, принесли страви, а ми прийдемо вечеряти.

Ланселот

Стіл мають принести — чи так, пане? Страви мають накрити — чи так, пане? А при вечері я маю висипати міх дотепів. *(Відходить.)*

Лоренцо

Та й балакучий же отсей кепкар!
У пам'яті його стоять постоєм

Полки хороших слів. Та не одного
Я дурня знав також у вищім стані
Так само ласого на дотепи, який
За остре слово річ готов віддати.
А що ж з тобою, Джессіко? Скажи
Мені, кохана, як подобалась
Тобі Бассанія дружина?

Джессіка

Більше,
Я[к] я сказати можу. Відтепер
Повинен би Бассаніо провадить
Життя побожне, бо, таке блаженство
Знайшовши в жінці, він вже на землі
Знайшов тут небо. А як на землі
Його він не вдержи́ть, то і по смерті
До неба не дійде́. От якби два боги
Вдалися в гру небесну й на вагу
Поклали двох земних жінок, а з них
Одна була би Порція, то треба б
За другу щось поставити рівноважне.
Бо сей убогий, неохайний світ
Не має їм рівні.

Лоренцо

Такого мужа
Дістала ти у мні, як він в ній жінку.

Джессіка

Ого, питай про се у мене суду!

Лоренцо

І попитаю, та вперед ходім
Вечерять.

Джессіка

Ні, перед вечерею
Я ще хотіла б похвалить тебе.

Лоренцо

Ні, зроби ласку, заховаймо се
Аж до вечері; поки ти там будеш

Балакать, я, між іншим, буду
Порядно тра́вить.

Джессіка

Ну, хай буде й так!

Відходять.

АКТ ЧЕТВЕРТИЙ

СЦЕНА ПЕРША

Венеція. Судова зала. Входять дожа, сенатори, Антоніо, Бассаніо, Граціано, Саларіно, Саланіо та інші.

Дожа

Чи тут Антоніо?

Антоніо

Ось, до услуг
Вашої милості.

Дожа

Жаль мені вас.
Тут вийшло діло вам з противником
Твердим як камінь, нелюдом ледачим,
Для милосердя недоступним, що
Ні крихти милості в душі не має.

Антоніо

Я чув, що ваша милість потрудився
Немало, щоб залагодить отсе
Важкеє діло, та що він уперто
Стоїть на сво́їм і закон ніякий
Мене не може вберегти від злої
Ненависті його, то я поставлю
Свою терпливість супроти його
Заїлості й узброївся спокоєм духа
Стерпіти все, що зможе проти мене
Його жорстокість і шалена лютість.

Дожа

Ідіть хто і покличте жида в сюю залу!

Саланіо

Він жде при дверях. Ось уже він, пане.

Входить Шейлок.

Дожа

Пустіть його перед моє лице!
Шейлок, світ думає й я теж міркую,
Що ти доводиш злість свою позірно
Аж до остатнього моменту діла;
Коли ж дійде до того, думаєм,
Що ти покажеш своє милосердя
Так само дивно й несподівано,
Як досі дивну вказував жорстокість.
І, не впираючись при лютій карі —
Фунт м'яса взять із сього бідного
Купця, ти не лише зречешся кари,
Але, почувши жаль, зм'якшивши серце,
Даруєш і одну часть капіталу
Зі спочуття до тих нещасть, які
Недавно так звалилися на нього.
Вони такі, що короля купців
Геть зруйнували й викликали жаль
Над його станом навіть в кам'яних
Серцях та у залізних душах, навіть
У турків і татар, що не привикли
До ніжних милосердія зворушень.
Ми всі ждем слова чулого від тебе.

Шейлок

Вже предложив я вашій милості
Свій намір. Сабатом святим кленуся,
Що мушу обставать при своїм записі.
Коли відмовите мені, нарушите
Свободу і закони сво́го міста.
Питаєте, чом радше я волю́
Фунт м'яса підлого, ані[ж] три тисячі
Дукатів? Я на се не відповім.
Скажу лише, що так мені забаглось.
Чи се не відповідь? Коли б у мо́їм домі

Щур докучав мені, а щоб звести його,
Я б дать хотів три тисячі дукатів?
Чи й се не відповідь? Бувають люди,
Яким незносний вид квикливої свині;
Дуріють інші, бачачи кота;
А інші, чуючи бечання дуди,
Не можуть мочу вдержати. Природні
Чуття, що пристрастями володіють,
Викликують у них прихильність і ненависть.
А ось вам відповідь моя: як годі
Вказать правдивую причину, для якої
Не зносить хтось квикливої свині,
А інший — пожиточного кота,
Ще інший — шкіряної дуди й мусить
Стягать на себе мимовільний сором,
Робити прикрість сам собі та іншим,
Так я не знаю, не хочу сказать
Причини, крім ненависті старої
Й глибокої відрази до Антонія,
Чому так обстаю за своїм правом,
Яке мені самому шкоду робить.
Досить вам сеї відповіді?

Бассаніо

Ні!
Хіба ж се відповідь, що оправдать
Могла б твою жорстокість безсердечну?

Шейлок

Нема потреби, щоб подобалась
Тобі та відповідь моя.

Бассаніо

Чи ж мусить
Вбивати кождий те, чого не любить?

Шейлок

Хто що ненавидить, хіба не рад би вбить?

Бассаніо

Обра́за — се ще не така ненависті причина.

Шейлок

А хтів би ти, щоб гад вкусив тебе два рази?

Антоніо

Прошу вас, що вам з жидом сперечаться?
Все одно, що, на березі стоячи,
Рукою воду в течії спиняти;
Все одно, що перечитися з вовком,
Коли вівця бегече по ягняти;
Все одно, що смерекам заказать,
Аби не рушалися й не шуміли,
Коли ворушить їх небесний вітер;
Все одно, що зм'якшать найтвердішу річ,
А що ж твердіше, як жидівське серце?
Тому благаю вас, не пропонуйте
Йому нічого більш і не трудіться,
Але без страти часу по закону дайте
Мені мій вирок, жиду його волю.

Бассаніо

Замість трьох тисяч ось тобі шість тисяч.

Шейлок

Коли б із тих шести тисяч дукатів
На шестеро розтять, а кожда часть
Була б дукатом, я не взяв би їх,
Але стою при своїм записі.

Дожа

Якої ж ласки надієшся ти,
Сам жадної не маючи!

Шейлок

Чого
Мені бояться вироку, коли
Я маю право? В вас рабів багато
Купованих, яких ви держите
Немов ослів, псів або мулів для
Рабської, хоч би й найпідлішої
Услуги лиш тому, що їх купили.
Чи я кажу вам: «Дайте їм свободу!
Дружіть їх у своїй сім'ї! Не мучте

Тяжкою працею! Давайте спать їм
На ліжках так само́ м'яких, як ваше!
Годуйте їх так са́мо, як себе!»
Ви відповіли б: «Наші се раби».
Так само й я відповідаю вам:
Фунт м'яса, за яким я тут стою,
Грубо заплачений; він мій, і я
Хочу́ дістать його. Коли відмовите,
То я скажу: «Тьфу на закони ваші!
Нема вже права в вироках венецьких».
Я жду на вирок. Ви скажіть: дождуся?

Дожа

Я маю власть засідання відрочить,
Аж стане тут Белларіо, правник,
Учений, до котрого вислав я
Просить поради. Він яви́ться нині.

Саларіно

Тут, ясний пане, ось прибув посланець
З письмом від доктора із Падуї.

Дожа

Подайте се письмо! Призвіть посланця!

Бассаніо

Се добра вість! Гаразд, Антоніо!
Хай жид бере у мене м'ясо й кров
І все добро, поки від тебе хоч
Краплину крові відбере за мене.

Антоніо

Я вже заражена вівця у стаді,
Варт тільки вмерти. Найслабіший овоч
Паде найшвидше вниз. Не дбай про мене!
Одно, що можеш ще зробить для мене,
Се написать мені надгробне слово.

Входить Нерісса, перебрана за адвокатського практиканта.

Дожа

Чи з Падуї ти, від Белларія?

Нерісса

Так, ваша милость! Ось вам лист від нього.

(Подає письмо.)

Бассаніо

Чого так пильно остриш ніж, єврею?

Шейлок

Щоб м'ясо вирізать в сього банкрота.

Граціано

Не на осельці тій, а на своїй душі
Остри, завзятий жиде! Ніякий
Метал ні навіть катівська сокира
Не має й половини того вістря,
Як гнів твій лютий. Чи ж ніяка просьба
Тебе не зрушить?

Шейлок

Ні, ніяка просьба
Ні дотеп, на який здобуться міг би ти.

Граціано

Та будь проклятий ти, псе безсердечний!
Життя твоє най буде скаргою
Супроти справедливості. На тебе
Гляджу й готов я сумніватися
У свóїй вірі і пристать на думку
Піфагора, що в людської тíла
Вселяються звірячі душі. Твій
Собачий дух узяв якогось вовка,
Повішеного за розбій, і, з нього
Жорстоку душу вийнявши, всадив
У тебе, як ще ти у матірній
Лежав утробі. Ось чому то в тебе
Така погана, вовча жадобá,
Кровава й ненаситна.

Шейлок

Лайкою
Ти не здіймеш з мойого запису
Навіть печатки, а твій крик надармо

Лиш легке в тебе трудить. Дай, паничу,
Свій дотеп до направи, а то він
Розсиплеться зовсім. Я тут у своїм праві.

Дожа

Отсей лист від Белларія пору́чає
Нам молодого доктора, що вчений
У праві. Де він?

Нерісса

Жде ось тут близенько
На відповідь, чи впустите його.

Дожа

Зо всього серця. Йдіть три-штири з вас
І з чемністю введіть його сюди.
Тим часом вчуймо лист Белларія!

Секретар

(читає)

«Вашій милості доношу, що при одержанні вашого письма я був дуже хорий. Але в хвилі приходу вашого післанця був у мене милим гостем молодий доктор прав із Рима, на ім'я Бальтазар. Я познайомив його про процес між жидом і купцем Антонієм. Ми перегорнули багато книг; він знає мій погляд, який він виложить, доповняючи його власною вченістю, якої великість я не можу досить вихвалити, ставши задля моєї немочі замість мене перед вашою милостю. Благаю вас, не вважте його малолі́тність причиною для невіддання йому належної поваги; я не знав досі такого молодого тіла з такою старою головою. Поручаю його вашому ласкавому прийняттю; ваш допит буде для нього найліпшою рекомендацією».

Дожа

Ви чули, що нам пише вчений муж,
А ось, здається, й молодий правник.

Порція входить в одязі доктора прав.

Подайте руку! Ви приходите
Від вченого Белларія?

Порція

Так, ваша милость,
Готов служити.

Дожа

Так вітайте ж нам!
Сідайте! Відомий вже вам той спір,
Що виточено тут перед сей суд?

Порція

Спір відомий мені досúть докладно.
Хто тут купець, хто позовник-єврей?

Дожа

Антоніо й старий Шейлок, виступіть!

Порція

Ви Шейлок?

Шейлок

Так, зовуся Шейлок.

Порція

Ваш прóцес справді дуже незвичайний.
Та так, як ви провадите його,
Венецьким се законам не противне.
(До Антоніо.)
Вам грóзить смерть від нього? Так?

Антоніо

А так.

Порція

Ви признаєте запис?

Антоніо

Признаю.

Порція

То мусить жид вам оказати ласку.

Шейлок

З якої раціï я мушу? Се скажіть!

Порція

Се правда, ласка примусу не знає;
Вона, як теплий дощ з небес, спадає
На землю вниз, благословенна двічі:
Блажить того, хто дав, і того, хто приймає.
Найбільша у найбільших, украшає
На троні короля більш, як корона.
Скіпетр показує лиш світську власть,
Се знак достойності й величності,
В якій лежить страх перед королями.
Та ласка вища понад скіпетра власть,
Вона царює в серці короля,
Вона прикмета божества самого.
Власть земна лиш тоді зближається
До божої, коли закон і ласка
Йдуть в парі. Тим-то, жиде, що стоїш
Так твердо на законі, поміркуй,
Що по самим законам жаден з нас
Не спас би ся; всі ласки просимо,
А та молитва мусить нас навчати
Сю ласку теж ділами виявляти.
Се я сказав, щоб у своїм жаданні
Законності ти лагіднішим був;
Коли ж не подасися, строгий суд
Венецький мусить отсього купця
Нехибно й неминуче засудити.

Шейлок

Мій чин на голову мою! Жадаю
Того, що слід по праву, виконання
Мойого запису.

Порція

Чи той купець
Не в стані виплатитися з довгу?

Бассаніо

Так! Ось я перед судом тут
Готов сплатити все, подвійно навіть;
Коли ж сього йому ще буде мало,
Готов дать суму вдесятеро більшу.
Тут ставлю руки, голову і серце,
А як того йому ще буде мало,
То буде видно, що злість правду душить.
Прошу вас, покажіть йому повагу прав,
Малою кривдою побіду дайте правді,
Зігніть жорстоку волю сього чорта.

Порція

Се неможливо. Жадна власть в Венеції
Не може прав усталених змінити.
Се був би небезпечний прецедент
І міг би за тим самим прикладом
Багато помилок надалі допустити.

Шейлок

Се Даніїл, а не суддя! Їй-богу,
Се Даніїл! О шана й честь тобі,
Ти, мудрий судіє, так молодий!

Порція

(до Шейлока)

Прошу вас, покажіть мені свій запис!

Шейлок

Ось він, шановний докторе, ось він!

Порція

Вам обіцяють суму сю трикратно.

Шейлок

Ні, ні! Присяга! Я зложив присягу
Самому богу! Чи ж на душу маю
Кривоприсяжство брати? За цілу́
Венецію ні й ні!

Порція

Гаразд. Купець пропав.
По праву може сей єврей отсим
Жадать фунт м'яса, і то близько серця,
Купцеві вирізать.

(До Шейлока.)

Будь милосердний!
Візьми трикратну суму, а сей запис
Я розідру.

Шейлок

Коли його сплатять
Так, як тут писано. Ви ж, бачу ясно,
Достойний судія, законів знáвець;
Те, що сказали ви, було так гарне;
І я взиваю вас, в ім'я закону,
Якого ви така міцна підпора,
Давайте вирок! На душі спасіння
Кленуся: ніякúй язик людський
Не в силі відклонить мене від запису.

Антоніо

І я прошу сердечно суд високий
Подати вирок.

Порція

Добре, хай і так!
Так приготуйте ж грудь під його ніж!

Шейлок

О чесний судіє! Чудесний мій паничу!

Порція

Інтенція і зміст закону згідні
Вповні з тією карою, яка
У записі отсім призначена.

Шейлок

Се так! О мудрий, справедливий сýдіє!
Ти мусиш буть далеко старший, ніж се
По тóбі видно.

Порція

(*до Антоніо*)

Ну, відкрийте грудь свою!

Шейлок

Ай, грудь! Так каже запис! Чи ж так,
Шановний судіє? Найближче серця!
Отсе правдиве слово!

Порція

Справді так!
А маєте вагу, щоб зважить м'ясо?

Шейлок

Ось тут вона.

Порція

Покличте фельдшера
На свій кошт, Шейлок, щоб перев'язав
Потому рану, щоб кров не стекла.

Шейлок

Чи се написано у записі?

Порція

Нема виразно, та се менша річ,
Сього лиш вимагає людяність.

Шейлок

Ні, в записі нема про се нічого.

Порція

Ви, купче, маєте ще що сказати?

Антоніо

Немного. Я на все готов. Бассаніо,
Подайте руку і живіть здорові!
Хай не гризе вас те, що через вас
Мене трафляє, бо фортуна тут
До мене ласкавіша, як звичайно.
Вона ж, звичайно, заставляє бідних
Переживать багатство й в старості

З запалими очима й зморщеним чолом
Терпіти бідність; а мене виймає
З такої муки довгої в нужді.
Спімніть про мене своїй чесній жінці,
Скажіть про мій процес і мій кінець,
Згадайте хоч по смерті добрим словом,
Як я любив вас, а сказавши все,
Веліть їй осудить, чи міг Бассанія
Хто інший так любить. Не жалуйте,
Що друга тратите, як він не жалує
Життя віддать за вас, бо скоро жид
Утне глибоко, то я цілим серцем
Сплачу свій довг.

Бассаніо

Антоніо, у мене
Так мила жінка, як життя моє;
Та ні життя, ні жінка, ні весь світ
Для мене не дорожчі над твоє життя.
Все я віддав би, все я жертвував би
Отсьому чортові, щоб лиш тебе звільнить.

Порція

Та ваша жінка, певно б, зле приймила,
Коли б почула вашу жертволюбність.

Граціано

І в мене жінка мила, слово честі!
Та я бажав би, щоб пішла до неба,
Коли б могла вблагать там таку силу,
Щоб сучий жид змінив своє завзяття!

Нерісса

Гаразд, що ви отсе позаочі сказали,
А то б удома ви, напевно, бучу мали.

Шейлок

Такі-то з християн мужі! У мене
Одна дочка, та я волів би, щоб
Вона була із племени Варавви,
Ніж стала жінкою християнина.

(До Порції.)

Минає час. Прошу вас, дайте вирок!

Порція

Фунт м'яса з отсього купця — він твій.
Закон позволив, суд затверджує.

Шейлок

О вельми справедливий судіє!

Порція

Те м'ясо мусиш вирізать з грудей;
Закон позволив, суд затверджує.

Шейлок

О вельми справедливий судіє!
Отсе так вирок! Ну, Антоніо,
Ходіть сюди!

Порція

Заждіть іще хвилинку!
Одно завважу: крові ні краплини
У записі нема; стоїть виразно:
«Фунт м'яса». На, візьми собі свій запис
І ріж фунт м'яса! Та не забувай,
Що коли, ріжучи його, проллєш
Хоч краплю крові християнської,
То по венецькому закону все
Добро й майно твоє на річ держави
Венецької пропало.

Граціано

Отсе так!
Суд справедливий! Розумієш, жиде,
Який премудрий судія?

Шейлок

Чи се закон?

Порція

Глянь сам, ось припис! Та коли так твердо
Ти на законі став, то будеш мати
Більш, ніж бажається тобі.

Граціано

Ось мудрий
Суддя! Тямуєш, жиде? Ось правник!

Шейлок

Ну, я приймаю, що онтой давав;
Платіть утроє проти запису,
А християнин нехай собі живе.

Бассаніо

Ось гроші!

Порція

Стій! Із жидом мусить бути
Все по закону. Не спіши! Пожди!
Нічого не дістане він над те,
Що в записі стоїть.

Граціано

А що, єврею!
Премудрий судія! Правник учений!

Порція

Тож приготуйся вирізать фунт м'яса,
Та крові не пролий і виріж так,
Щоб не було ні більше, ані менше,
Як тільки фунт; збільшиш або зменшиш,
Як на вазі хоч би двадцята часть
Одного скрупула більш або менше стане,
Навіть як перехилиться вага
На волосок, то все твоє добро
На річ держави нашої пропало.

Граціано

Ось Даніїл! Ось другий Даніїл!
А що, невірний? Взяв тебе за чуб?

Порція

Чого ж ти став, єврею? Відбирай
По запису!

Шейлок

Віддайте капітал
І відпустіть мене!

Бассаніо

Ось він готов!
Бери і йди!

Порція

Перед обличчям суду
Він зрікся капіталу, тож повинен
Взять тільки те, що признає закон.

Граціано

Правдивий Даніїл! Спасибі, жиде,
Що ти навчив мене отсього слова!

Шейлок

Що, чи я й капіталу не дістану?

Порція

Нічого не дістанеш, окрім тої
Пені, яка впадає по закону;
Її приймити мусиш рад-не-рад.

Шейлок

То най же чорт і ним і нею подавíться!
Я більш не хочу на сей суд дивиться.

Порція

Гов, жди! Закон до тебе має ще
Претензії. В венецькім праводавстві
Приписано, що скоро чужинцеві
Докажуть, що, чи то безпосередньо,
Чи посередньо, покушався на
Життя когось з міщан, то тій особі,
Яка була загрожена, припáде
З дібр винуватця перша половина,
А друга скарбові державному.
А винуватого життя залежить
Виключно лиш від ласки дожі, навіть
Проти всіх голосів сенату. Ось в якім

Положенні стоїш ти тут тепер,
Бо з явної розправи випливає,
Що ти безпосередньо й посередньо
І зовсім недвозначно й явно важив
На тіло та життя твойого довжника.
Тому паде на тебе та загроза
Закону, про яку сказав я вище.
Впадь на коліна перед дожею
Й проси помилування!

Граціано

Ні, проси
Лиш дозволу, щоб міг повіситься!
Та що добро твоє все пропада
На річ держави, то немає в тебе
Ні стільки навіть, аби шнур купити;
Так, що й повісити тебе прийдеться
На кошт держави.

Дожа

Щоб пізнав ти, Шейлок,
Що не такий в нас тепер дух панує,
То я життя тобі дарую без
Твоєї просьби. Половина твого
Добра впадає на Антонія,
А друга половина на державу,
Та ласка може се змінить на кару грошову.

Порція

Лиш з боку скарбу, не з Антонія.

Шейлок

Візьміть життя моє! Нащо мені сей дар?
Ви берете мій дім, як візьмете
Підпору, на якій стояв він досі;
Ви берете моє життя, коли
Візьмéте засоби, якими жив я досі.

Порція

Антоніо, що можете вчинить для нього?

Граціано

Дай шнур йому задармо, більш нічого!

Антоніо
Як ласка пана мого дожі й всього суду
Йому дібр половину дарувати,
То я готов, коли він другу половину
Віддасть мені в ужиток, передати
Її, як він умре, на власність то́го пана,
Що вкрав його дочку. Двох рі́чий тільки
Жадаю я,— щоб він за сю ласку
Негайно перейшов на християнство,
А друге, щоб тут зараз перед судом
Дав запис, що усе своє майно
У спадку передасть Лоренцові,
Своїому зятеві, й своїй дочці.

Дожа

Се має він вчинить, а то я зараз
Відкличу ласку, що явив йому.

Порція

Ти пристаєш, єврею? Ну, що скажеш?

Шейлок

Та пристаю.

Порція

Секретарю, спиши
Акт даровизни!

Шейлок

Вибачте! Позвольте
Мені геть відійти,— мені недобре.
Той акт пришліть мені додому, там
підпи́шу.

Дожа

Іди ж, але вчини се!

Граціано

Двох кумів
Ти матимеш при хрещенні. Коли б я
Твоїм суддею був, ти мав би десять,
Що повели б тебе на гак, не до хреста.

Шейлок відходить.

Дожа

(до Порції)

Прошу вас, пане, на обід до мене.

Порція

Звиніть, благаю вас, високість ваша!
Я мушу ще під ніч до Падуї
Вертать і зараз рушаю в дорогу.

Дожа

Жалкую, що вам часу не стає.
Антоніо, віддякуйте якмога
Отсьому пану; ви, на мою думку,
Йому багато зобов'язані.

Дожа, сенатори й супровід відходять.

Бассаніо

Мій пане дорогий, я і мій друг —
Ми через вашу мудрість освободжені
Сьогодні від тяжкої кари. Сю услугу
Ми сплачуєм хоч в часті: ось прийміть
Три тисячі дукатів, що єврею
Я винен був, за ваш ласкавий труд.

Антоніо

Проте ми довжниками вашими
Зістанемо назавсіди ві всім.

Порція

Хто задоволений, той плату взяв найліпшу.
Я, увільнивши вас, тим задоволений
І се вважаю за найліпшу плату,
А зисків я ніколи не бажав.
Рад буду ближче познайомиться
З обóма вами при найближчій стрічі.
Бажаю вам усякого добра
І прощавайте!

Бассаніо

Дорогий мій пане,
Заждіть ще хвильку і прийміть від нас,
Прошу вас, пам'ятку, а не заплату,

Лиш дар. Зробіть мені двояку ласку:
Не відкажіть у сьому і простіть!

Порція

Коли так налягаєте, то згода.
Подайте ваші рукавиці, буду
Носити їх і ще від вас на спомин
Візьму сей перстень. Не хапайте руку!
Не смієте відмовити мені, коли
Се прирекли.

Бассаніо

Сей перстень — ах, мій пане,
Та ж се дрібниця! Мені був би сором
Вам дать її.

Порція

А я нічого більше
Від вас не хочу, лиш якраз сей перстень.
Така нараз мене забаганка зняла.

Бассаніо

Даруйте, перстень сей дорожчий в мене,
Ніж його вартість. Найдорожчий перстень
В Венеції, хоч би прийшлось шукать
Його через окличників публічних,
Готов я дати вам, лише не сей.

Порція

Як бачу, щедрі ви в обіцянках.
Зразу́ заставили мене просити,
Тепер показуєте ось мені,
Як відмовляють жебракам.

Бассаніо

Сей перстень
Дістав я від своєї жінки, пане;
Вона мені його вдягла на палець,
І я присяг їй, що його ніколи
Не здійму, не згублю й не дам нікому.

Порція

Такі слова — все та самá відмова.
Як ваша жінка не зовсім дурна
Й знать буде, як я заслужив сей перстень,
То чей не схоче враждувати з вами
За те, що ви дали мені його.
Гаразд і мир вам!

Порція й Нерісса відходять.

Антоніо

Любий Бассаніо, дай йому той перстень!
Нехай його заслуга й моя приязнь
У тебе переважить заказ жінки.

Бассаніо

Йди, Граціано, наздогін йому,
Дай йому перстень і проси його
У дім Антонія! Ну, поспішай!

Граціано відходить.

А ми ходім обá також туди,
А завтра рано разом до Бельмонта
Поспíшимо. Ходіть, Антоніо!

Відходять.

СЦЕНА ДРУГА

Венеція. Вулиця. Входять Порція й Нерісса.

Порція

Ти розпитай, де жида дім, і дай
Сей акт йому до підпису. Під ніч
Поїдемо, аби перед мужами
О день вчасніше дома буть. Сей акт
Лоренцові велику втіху зробить.

Входить Граціано.

Граціано

Ось гарно, пане, що вас ще стрічаю!
Тут пан Бассаніо, надумавшись,

Шле перстень вам і просить вас на південь
До себе на обід.

Порція

Ні, се не може бути.
З подякою приймаю перстень сей
І прошу се йому переказати.
Ви ж будьте такі добрі й покажіть
Отсьому молодому паничеві
Дім Шейлока.

Граціано

І овшім! Дуже радо!

Нерісса

(голосно до Порції)

Ще слово з вами, пане доктор!

(Потиху.)

Спробую
Й від свого мужа видобути перстень,
Який мені він теж присяг нікому
Не віддавать.

Порція

(стиха)

Я певна, що й ти зможеш.
А то потому будуть присягаться,
Що перстені мужчинам віддали;
Ми ж сміло заперечимо й брехню їм
завдамо.

(Голосно.)

Ану, спіши! Ти знаєш, що я жду.

Нерісса

(до Граціано)

Ходіть, мій пане! Де дім Шейлока?

Відходять.

АКТ П'ЯТИЙ

СЦЕНА ПЕРША

Бельмонт. Подвір'я перед домом Порції.
Входять Лоренцо й Джессіка.

Лоренцо

Як місячно! В таку ніч, як отся,
Як легіт дерева пестливо цілував
І їм шуміти не давав, в таку ніч
Входив, мабуть, Троїл на мур троянський
І слав свої зітхання в грецькі шатра,
Серед яких дрімала Крессіда.

Джессіка

В таку ніч Тісбе йшла тихесенько
До свого милого й, побачивши
Тінь льва замість його, злякавшися,
Втекла.

Лоренцо

В таку ніч, мабуть, і Дідона
Стояла з гілкою в руці й махала
Своїому милому, аби вертав
До Карфагена.

Джессіка

В таку саму ніч
Збирала і Медея чари-зілля,
Щоб Язона відмолодить.

Лоренцо

В таку ніч
І Джессіка втекла таємно з дому
Багатого єврея і з веселим
Коханцем дряпонула до Бельмонта
З Венеції.

Джессіка

В таку ніч заприсяг
Лоренцо їй любить її довіку
І вкрав у неї серце клятвами,
З яких ні одна не була правдива.

Лоренцо

В таку ніч вельми чемна Джессіка
Пустила чорну клевету на свого
Коханого, а він простив їй се.

Джессіка

Я переночувала б вас сю ніч,
Якби ніхто не надійшов. Та чую,
Йде муж якийсь.

Входить Стефано.

Лоренцо

А хто се йде так спішно
У тиху ніч?

Стефано

Приятель.

Лоренцо

Чий приятель?
Скажіть, приятелю, прошу, ім'я своє!

Стефано

Я звусь Стефано й вість приношу вам,
Що моя пані перед досвітом
Приїде до Бельмонта. Об'їздила
Вона святі хрести, молилась і благала
В своїм подружжі щастя.

Лоренцо

Хто ще з нею?

Стефано

Лиш еремі́т один святий та її панна.
Але скажіть, чи пан мій вже вернув?

Лоренцо

Ні, і не чули ми ніщо про нього.
Та, люба Джессіко, ходім додому
І приготуймо все на урочисте
Прийняття пані дому.

Ланселот входить.

Л а н с е л о т

Агов, агов! Гей там! Агов, агов!

Л о р е н ц о

Се хто кричить?

Л а н с е л о т

Агов, чи бачив хто з вас пана Лоренцо й паню Лоренцову? Гой, га!

Л о р е н ц о

Та годі гукати! Хло'! Ходи сюди!

Л а н с е л о т

Агов, хто там?

Л о р е н ц о

Я тут.

Л а н с е л о т

Скажіть пану Лоренцові, що від мого пана прибіг гонець з повним рогом новин. Мій пан завтра рано буде тут. (*Відходить.*)

Л о р е н ц о

(до Джессіки)

Душе моя, ходім, ждім їх у домі!
А втім чого? Пощо йти нам у дім?
Друже Стефано, потрудись, скажи
Там в домі, що приїде пані зараз.
Хай музиканти вийдуть на подвір'я.

С т е ф а н о відходить.

Як любо спить блиск місяця на взгір'ї!
Тут сядьмо, і нехай нам музика
До слуху ллється. Люба тиша ночі
Зіллється з звуками гармоній милих
Тут, Джессіко! Глянь, як небесний двір
Набитий щирозлотими огнями!
А кождий на́йменший кружок, який
Ти бачиш, движучись, співа, мов ангел
У хорі херувимів яснооких.

В такій гармонії живуть безсмертні душі;
Лиш ми, яким ся груба поволока
Тілесна заваджа, її не можем чути.

Входять музиканти.

Ходіть сюди й збудіть Діану гімном,
Зворуште звуками солодкими
Слух пані нашої, щоб при музиці
Вона вертала.

Музика.

Джессіка

Музика, хоч як
Приємна, ніколи не веселить мене.

Лоренцо

Тому, мабуть, що в тебе дух нап'ятий.
Глянь лиш на дику, полохливу череду
Тих юних жеребців, що ще узди не знають,
Як скачуть, фиркають і ржуть вони,
Коли в їх жилах кров гаряча грає.
Та як лиш бойова труба загра
Або в їх слух музика інша вдарить,
То всі вони збігаються докупи
І дикий шал, що грав у їх очах,
Змінюється лагідністю під впливом
Солодких тонів. Тим-то й повідають
Поети про Орфея, що в танок
Пускав і дерева, і скелі, й хвилі;
Бо ж і нема нічого так твердого,
Закам'янілого й шаленого,
Чого би музика на час не відмінила.
І чоловік, що музики не має
В своїй душі, якого люба згідність
Солодких тонів не ворушить, здібний
До зради, хитрощів та до клевет;
Дух в ньому темний, як понура ніч,
А помисли чорніші від Ереба,
Такому вірити ніяк не треба.
О, слухай музики!

Трохи оподалік являються Порція й Нерісса.

Порція

Те світло, бачиться, горить у мо́їй залі.
Як же далеко досягає блиск
Малої свічки! Так і добре діло
Ясніє в пітьмі сього світу.

Нерісса

Доки
Світив нам місяць, свічки ми не бачили.

Порція

Так, більший блиск пригашує малий.
Заступник блискотить, немов король,
Поки король не явиться; тоді,
Вливається той блиск, немов потік
Із суходолу в озеро широке.
О, слухай музики!

Нерісса

Се музиканти
Домашні ваші.

Порція

Бачиться, немає
Нічого доброго без застережень;
Тепер ся музика мені здається
Далеко кращою, як вдень.

Нерісса

Се тиша
Їй додає краси, ласкава пані.

Порція

Коли невважно слухаєш, ворона
Співа так мило, як і жайворонок.
Мені здається, якби соловій
Співав удень, коли джергочуть гуси,
То в ньому бачили би співака
Не ліпшого, як воробця. Як часто
Час робить річ якусь дозрілою,
Дає ціну і досконалість їй!

Цить! Луна спить тепер з Ендіміоном,
І хай ніхто її не будить!

Музика втихає.

Лоренцо

Га!
Коли мій слух мене не помиляє,
Се голос Порції.

Порція

Він, наче той
Сліпий зозулю, пізнає мене
По моїм кепським голосі.

Лоренцо

О люба пані,
Вітай!

Порція

Ми молилися за наших
Мужів поводження. Вони вже дома?

Лоренцо

Ще ні, ласкава пані, та прибіг
Гонець і заповів їх поворот.

Порція

Піди, Нерісо, й накажи всім слугам,
Щоб не дали пізнать нічим, що ми
Були не дома. Ви, Лоренцо, також!
Й ви, Джессіко!

Чути трублення рогів.

Лоренцо

Ось іде ваш муж.
Вже чую труби. Ми не балакучі,
То й ви не бійтеся нічого, пані.

Порція

Ніч, бачиться мені,— се хорий день;
Вона зовсім бліда; се день такий,
В якім не видно сонця.

Входять Бассаніо, Антоніо, Граціано та їх супровід.

Бассаніо

День отсей
Ми провели посеред антиподів,
Де в браку сонця ви були світилом.

Порція

Зовіть мене світилом, але я
Не буду легкою, бо легка жінка —
Тягар для мужа, а таким для мене
Бассаніо не мусить буть ніколи.
Та се як бог дасть. Тож вітаю вас,
Мій пане.

Бассаніо

Дякую вам, пані. Привітайте
Мого приятеля! Сей пан — Антоніо,
Якому я без міри зобов'язаний.

Порція

Вам треба все завдячувать йому,
Бо він за вас тяжкий довг взяв на себе.

Антоніо

Вже не тяжкий, як з нього я звільнився.

Порція

Вітайте в нашім домі, пане любий!
Се мусить показаться не лише
В словах, тому скорочу се вітання.

Граціано

(до Нерісси)

Кленуся місяцем, ви кривдите мене,
Я дав свій перстень писарю судді.
Хай би скопцем був той, кому я дав його,
Коли се вас, кохана, так вражає.

Порція

Що, сварка вже? А се з якої речі?

Граціано

За перстень, за марну обручку злоту,
Яку вона дала мені. На ній
Був напис так, як на ножі слюсарськім:
«Кохай мене і не покинь ніколи!»

Нерісса

Що плетете про напис і про вартість?
Ви присягли, коли я вам дала
Його, носить його до смерті. Навіть
У домовині мав він бути з вами.
Ви мусили для самої присяги,
Як не для мене, чтить і берегти його.
Судейський писар! Знаю я, сей писар,
Що взяв його у вас, не має й волоска
На бороді.

Граціано

Ще матиме, коли
Дійде до мужніх літ.

Нерісса

Еге, тоді,
Як баба стане мужем.

Граціано

Слово честі,
Я дав його малому паничеві,
Хлопчині, що не більш від тебе ростом,
Що був за писаря в судді. Сей говіркий
Хлопчина випросив у мене перстень,
І я ніяк не міг йому відмовить.

Порція

Се не подоба, скажу вам одверто,
Так легкомисно розставаться з першим
Дарунком жінки, з предметом, який
З присягою вам вложено на палець
І вірністю прив'язаний до тіла:
Я теж вложила свому милому
На палець перстень і взяла від нього
Присягу, що не дасть його нікому.

Ось тут він, і я можу присягти
За нього, що він не віддав його,
Не стяг його зі свого пальця за всі скарби,
Які є в світі. Справді, ви, Граціано,
Неделікатно поступили, давши
Своїй дружині до грижі причину.
Коли б се сталося мені, то я
Здуріла би.

Бассаніо

(набік)

Ов, я готов би зараз
Собі відтяти ліву руку, щоб
Збрехати міг, що стратив перстень в бою.

Граціано

А пан Бассаніо віддав свій перстень
Судді самому, що попросив його
І справді заслужив. Тоді й хлопчина,
Що писарем у нього був і потрудився
Над писанням, у мене випросив
Мій перстень, і оба, суддя й слуга,
Не хтіли взять нічого, лиш ті два
Перстені.

Порція

О, який же перстень ви
Дали йому, мій пане? Чей не той,
Що ви одержали від мене?

Бассаніо

Якби міг я
До свóї похибки додати ще брехню,
Сказав би, що не той; та, бачите,
На мóїм пальці ось нема його.

Порція

Таке ж невірне в вас, фальшиве серце.
Їй-богу, я не ляжу в ліжко з вами,
Допоки перстеня в вас не побачу.

Бассаніо

Солодка Порціє, коли б ви знали,
Кому я дав той перстень, і те знали,
За кого дав його, і бачили,
За що я дав його й як неохітно
Я з ним розстався, коли той нічого
Від мене взяти не хотів, лиш перстень,
То ви б мене судили лагідніше.

Порція

Коли б ви знали силу перстеня
І хоч пів вартості тієї, що його
Дала вам, знали честь свою,
Що з перстенем тим зв'язана, ви б, певно,
Не віддали його ніяк. І де ж би
Знайшовся чоловік так нерозумний,
Що не потрафив би хоч трохи гарячіше
Оборонить його, щоб інший, мов на глум
Усякій скромності, жадав доконче того,
Що ти вважав святим. Нерісса відгадала
Те, в чім я також переконана
Й готова вмерти: перстень дав ти жінці.

Бассаніо

Не словом честі, ні, кленусь душею,
Не жінці дав я, а достойному
Судді і правникові, що не хтів
Узять три тисячі дукатів і жадав
Лиш перстеня. Я зразу відказався,
І він пішов сердитий, той сам доктор,
Що спас життя приятеля мойого.
Що ж мав сказать я, дорогая пані?
Я мусив вислати його йому,
Вдячність і сором змусили мене,
І честь не позволяла, щоб невдячність
Мене сплямила. То ж даруйте, мила!
Кленусь онтими світлами святими,
Самі б ви, бувши там, були просили
Дать перстень доктору достойному.

Порція

Най доктор той ніколи не вступає
В мій дім. Бо скоро має він ту річ,

Яку я так любила й яку ви
Заприсягли оберігать для мене,
То й я зроблюся щедра так, як ви,
Не збороню йому нічого з того,
Що в мене є, ні навіть свого тіла,
Ні ліжка мóго мужа. Знаю се,
Що буду з ним знайома. Тож не спіть
Ані одної ночі поза домом!
Вартуйте, мов той аргус, бо як ні,
То хоч що хочете робіть, а я,
На мою честь, яка ще є у мене,
З тим доктором спать буду кожду ніч.

Нерісса

А я так само з писарем. Тож, пане,
Вважайте, що я житиму сама
У свóїй охороні.

Граціано

Хай і так!
Та тільки хай не попада той писар
У мої руки, а то я його
Зламаю, як писарськеє перо.

Антоніо

А я — нещасная причина всеї
Отсеї звади!

Порція

Пане, не журіться!
Проте ви милий гість у моїм домі.

Бассаніо

Даруйте, Порціє, невласновільний блуд.
І вслух отсим усім приятелям
Кленуся вам на ваші любі очі,
В яких себе самого бачу...

Порція

Уважайте!
В моїх очах себе він бачить двічі,
Бо в кождім оці раз. Тож покляніться
Своїм подвійним «я», тоді присяга
Не буде чей фальшива.

Бассаніо

Слухайте ж!
Простіть сей раз, і я кленусь душею,
Що більше вже присяги не зламаю.

Антоніо

Я дав у застав своє власне тіло
За його щастя; без ученого,
Що перстень мужа вашого дістав,
Я був би згиб. Позвольте ж, що й тепер
У застав дам за теє свою душу,
Що муж ваш з розмислом ніколи вже
Присяги не злама.

Порція

Так будьте ж ви
За нього запорукою і дайте
Йому сей перстень з тим, аби беріг
Його май ліпше, як беріг тамтой.

(Дає йому перстень.)

Антоніо

Ось, дон Бассаніо, нате й присягніть
До смерті берегти сей перстень!

Бассаніо

Боже мій,
Се ж той сам перстень, що я доктору
Віддав.

Порція

А я від доктора взяла.
Так, вибачай, Бассаніо, за перстень
Отсей я доктора взяла.

Нерісса

А я,
Мій чемний Граціано, писаря.
Бо той хлопчина, писар докторів,
За перстень сей був усю ніч зі мною.

Граціано

Ну, се таке... таке щось, як направа
Доріг уліті, коли сухо скрізь.

Що, чи ми стали рогачами, ще
Й не заслуживши того?

Порція

Не плетіть дурниць!
Всі ви здивовані. Ось тут вам лист,
Візьміть і прочитайте в вільну хвилю.
Він з Падуї, він від Белларія.
В нім знайдете, що Порція була
Тим доктором, а писарем Нерісса.
Лоренцо ось де може посвідчити,
Що гнеть по вашім від'їзді я також
Від'їхала і тільки що вернула;
Я й не вступала ще до свого дому.
Антоніо, вітайте! Маю тут
Для вас ще ліпші вісті, ніж ви ждали.
Ось нате лист, з нього побачите,
Що ваші три галери з статками
Багатими враз приплили у пристань.
Не потребую говорити вам,
Який припадок дивний допровадив
Сей лист до моїх рук.

Антоніо

Я онімію.

Бассаніо

(до Порції)

Так ви були тим доктором, а я
Вас не пізнав?

Граціано

(до Нерісси)

Так ви тим писарем
Були, що рогачем зробив мене?

Нерісса

Так, писарем, та рогачем нікого
Я не зроблю, поки не стану мужем.

Бассаніо

(до Порції)

Так будьте ж, любий докторе, ви моїм

Товаришем в постелі, а як я
Не буду дома, спіть при моїй жінці.

Антоніо

Ви, пані, віддали мені життя
Й прожиток. Тут читаю я напевно,
Що кораблі мої у пристані безпечні.

Порція

А ви, Лоренцо? Писар мій і вам
Зробив приятельську услугу добру.

Нерісса

Таку, що й такси сплачувать не треба.
Ось нате вам і вашій Джессіці
Від жида-багача акт даровизни,
Яким по своїй смерті все своє
Майно лишає вам.

Лоренцо

Ви, гарні женщини,
Все манну сієте голодному
Народові на шляху.

Порція

Вже світає.
Проте я певна, що всі ті події
Вам ще не ясні. Тож ходімо в дім,
І тут візьміть на допити нас двох,
А ми відповімо вам все по правді.

Граціано

Отсе гаразд! А перший запит мій,
Який заприсягти довжна Нерісса,
В тім буде, чи волить заждать до завтра,
Чи спати йти до світу дві години?
Та як настане день, то я бажав би,
Аби ще ніч була і я міг довше
Лежать при боці писаря отсього.
Гаразд! Поки живу, не берегтиму
Нічого бережніше й тривожніше,
Як отсей перстень милої Нерісси.

Всі відходять.

Писано д[ня] 15 липня до 8 серпня 1912.

Джон Мільтон

САМСОН-БОРЕЦЬ

ПЕРЕДМОВА

І. ЖИТТЯ ДЖОНА МІЛЬТОНА

Джон Мільтон належить до покоління англійських письменників, що наступило по часах Шекспіра та сучасної йому групи великих драматичних талантів, по силі та плодючості своєї творчості майже безприкладної в історії літератур усього світу. Нове покоління, що виросло під впливом церковної реформації — спеціально під впливом її англійської форми, яка найяскравіше визначила себе в т[ак] зв[аному] пуританстві, пішло також у літературній творчості зовсім іншою дорогою, як Шекспір і його сучасники. Можна сказати, що літературні таланти сього нового покоління (XVII в.) здрібніли в порівнянні до своїх попередників, і разом із тим дуже значно звузився обсяг їх творчості. Характерним явищем сеї нової доби являється перевага біблійних тем над національними та інтернаціональними та упадок драматичної штуки, яка з забороною театрів, доконаною під впливом пуританської доктрини, стратила головну основу свого розвитку. Найвизначнішим англійським поетом сеї доби являється Джон Мільтон.

Про його життя дійшли до нас досить численні та докладні відомості. Його рідня жила в графстві Оксфордськім. Отець поета, також Джон на ім'я, був нотарієм у Лондоні, жонатий із Сарою, якої батьківське прозвище подають різно: Кестон, Бредшоу або Гоутон (Caston, Bradshaw або Haughton). Сім'я була досить маюча, бо нотарій Мільтон був властителем двох домів на Широкій вулиці (Breadstreet). У однім із тих домів родився поет д[ня] 9 грудня 1608 р. В нього була старша сестра Анна, а 1615 р. родився ще молодший брат Христофер. Троє інших дітей Мільтонів померло. Мати Мільтона часто терпіла біль очей. Сім'я, як можна догадуватися з біблійного імені матері, держалася пуританства і виховувала дітей у побожності, хоч не цуралася також

світських наук та штук, особливо музики. Батько Мільтона сам навіть компонував музичні твори, переважно, хоч і не виключно, духовного змісту. Син також був добрим співаком і замолоду навчився грати на різних інструментах, та й пізніше, в тяжких літах своєї старості, не раз знаходив потіху в музиці.

Початкову освіту він одержав дома і в публічній школі; його домашнім учителем був Томас Юнг, родом шотландець, гарячий пуританин, який, пробуваючи три роки в домі Мільтонів, мав значний вплив на духовий розвій поета. Його пам'ять заховав Мільтон у двох листах і в одній латинській елегії, де його означено іменем Юнія. Від р. 1622 почав Мільтон учащати до школи при церкві св. Павла в Лондоні, що тоді була під управою славного латиніста Александра Джілля. Одержавши ще дома початки грецького та гебрейського язиків, у тій школі Мільтон навчився їх досить добре. Взагалі ся школа давала багато того, що тоді називали вченістю, і Мільтон, працюючи дуже пильно від 12-го року свого життя, здобув справді величезний засіб знання, але придбав також початки пізнішої сліпоти. В тій школі почалися також перші поетичні проби Мільтона, а власне, переклад псалмів 114 і 136 на англійську мову та елегії, писані латинською мовою.

З початком 1625 р. Мільтон вступив на університет у Кембріджі. Про його студії в тім університеті відомо дуже мало. Знаний тільки факт, що в р. 1626 за якусь бійку в суперечці його на короткий час видалено з університету. В р. 1629 він одержав на тім університеті степінь бакалавра, а три роки пізніше степінь магістра. Сим кінчалися в тодішній Англії університетські студії.

По скінченні університету Мільтон замешкав у фільварку своїх родичів Гортоні, віддаленім кілька миль на захід від Лондона, займаючися тут переважно поезією та приготовляючися до будучого життєвого заводу. Тут прожив він до року 1638; у тім році оженився його брат Христофер і прибув зі своєю жінкою на постійний побут до Гортона; наслідком сього було, що поет мусив виїхати відтам, і, бажаючи розширити свої студії, він удався в подорож до Італії. Через Париж він заїхав до Ніцци, потім пробув довший час у Флоренції, потім у Римі і в Неаполі. Відси бажав поїхати ще до Сіцілії та до Греції, але відомості з дому спонукали його до повороту. Вертаючи, він їхав через Рим, Болонью та Феррару, був якийсь час у Венеції та в Медіо-

лані, а відси через гору св. Горгарда поїхав до Женеви. До Англії вернув у серпні 1630 р.

По повороті з Італії задумав Мільтон присвятити себе учительству і зайнявся на разі вихованням своїх двох сестринків. Але політичні події змінили цілий дальший план його життя і поставили його в службу англійської революції, що вибухла в р. 1640, довела до впадку й смерті короля Карла I з шотландської родини Стюартів і осягла свій вершок у семилітнім протектораті Олівера Кромвеля над Англією в рр. 1653—1660. Побіда пуританського напряму над прихильністю до католицизму, яку проявляв король, заставила Мільтона випустити в світ цілий ряд полемічних писань, із яких найважніші: «Про реформацію», «Єпископство та прелати» та «Про суть церковного устрою». Основою тих писань була оборона єпископства як підстави церковної організації, яку він мотивував доказами не тільки з Євангелія, але також із Старого завіту. В р. 1643 він оженився з Марією Пауель, дочкою мирового судді в графстві Оксфорді. Жінка по короткім часі не зовсім згідного подружнього життя покинула його й вернула до родичів, а коли довший час не вертала, на його листи не відповідала, а висланого для порозуміння посланця відправила без відповіді, він виставив їй розводовий лист із заявою, що вважає своє подружжя з нею розв'язаним. Для оправдання сього свого кроку він написав трактат «Учення й наука про розвід», доказуючи в нім, що подружжя, особливо бездітне, має право розійтися, коли подруги пізнають, що не можуть жити з собою в згоді.

В тім самім 1643 р. доконався також зворот у його релігійних поглядах. Перевага пуританства над т[ак] зв[аною] англіканською церквою показала йому, що пуритани потрафлять бути так само нетерпимі супроти інших вір, як католики. Він виступив проти них у письмі «Areopagitica», в якім боронив свободи віри та совісті й особливо рішуче відкидав цензуру. Тоді також написав він трактат «Про виховання», в якім представив хід виховання хлопця з вищого стану від 12—20 року.

В р. 1645 він поєднався знов зі своєю жінкою, з якою прожив аж до її смерті 1652 р. В р. 1648 він написав декілька політичних писань. Ще перед смертю короля Карла I він написав трактат «Право королів і урядів», але коли на внесок Кромвеля короля покарано смертю, він з поручення того ж Кромвеля написав латинською мовою славний

трактат «Оборона англійського народу» («Defensio pro populo Anglicano»), в якім мотивував право народу карати своїх володарів за надужиття своєї власті. Сей трактат викликав досить оживлену полеміку; на пороблені йому закиди Мільтон відповів другою «Обороною». Від р. 1644 Мільтон почав чимраз тяжче занепадати на очі, а 1652 р. осліп зовсім наслідком ненастанної напруженої праці. В р. 1647 умер його отець, в р. 1652 умерла його жінка Марія, з якою мав четверо дітей. Лишившися сам із дрібними дітьми, а надто в стані сліпоти, він 1656 р. оженився другий раз, але ся друга жінка вмерла вже 1658 р. при дитині.

З р. 1660 скінчилася англійська республіка, а династію Стюартів покликано знов на трон. Наступила звичайна в таких випадках реакція, в якій Мільтон не чув себе безпечним, а деякі його писання засуджено на спалення катівською рукою. Але особисто його не зачеплено, а впливові прихильники здужали виєднати йому повну безпеку. Відтепер починається його наукова та поетична діяльність. Диктуючи задля своєї сліпоти, він уложив «Словар латинської мови», «Нарис логіки», «Систему теології» та «Географічно-історичний опис Російської держави». Від р. 1648 він працював над просторою «Історією Англії аж до норманського завоювання». Хоча сліпота не позволила Мільтонові зробити з тої історії вповні джерелову працю, то вона все-таки свідчить не тільки про його надзвичайний талант, але також про широкі студії та значне критичне поглиблення.

Домашні обставини його життя при його сліпоті не могли бути дуже веселі, тим більше що дочки не могли давати йому такої помочі, якої йому було потрібно. Тому він 1663 р. оженився третій раз і знайшов у третій жінці добру та вірну подругу, що доглядала його аж до смерті. В р. 1665 чума змусила його покинути Лондон і виїхати на село, де він зачав писати свою головну поему «Страчений рай». Ся поема вийшла друком у р. 1667, чотири роки пізніше вийшло її продовження «Відзисканий рай», а того самого 1671 р. також його трагедія «Самсон-борець» («Samson Agonistes»). Ще три роки прожив поет у спокої, радуючися славою, яку принесли йому ті поетичні твори, та д[ня] 8 падолиста 1674 р. він умер, а 12 того ж місяця був похований у церкві св. Егідія в Лондоні[1].

---

[1] Всі подробиці сього біографічного нарису взяв я з праці німецького вченого д-ра Ріхарда Велькера (Professor Dr. R i c h a r d

II. ЛІТЕРАТУРНА ДІЯЛЬНІСТЬ МІЛЬТОНА

Літературна діяльність Мільтона почалася дуже вчасно, ще в його шкільних часах. Іще бувши учеником школи при церкві св. Павла, що відповідала теперішній гімназії, він почав писати вірші англійською мовою. Із книжок, які тоді довелось йому читати, дослідники особливо зазначують французьку книгу «Шестоднев, або сотворення світу» (Du Bartas, Le Septimaine ou Creation du Monde) в англійськім перекладі; вплив тої книжки видно не тільки в перших його літературних пробах, перекладах псалмів 114 і 136 на англійські вірші, але також у його поемі «Страчений рай». Тоді ж написав він латинською мовою кілька елегій, із яких четверта присвячена пам'яті його вчителя Юнга. Між рр. 1625—1629, у часі своїх університетських студій, Мільтон написав декілька латинських поезій із нагоди університетських свят, смерті визначних учителів, а одну на пам'ятку відкриття порохового замаху на будинок парламенту в р. 1605 («In proditionem bombardicam»). Англійською мовою були написані вірші на смерть візника, що возив пасажирів між Лондоном і Кембріджем, а також «На смерть гарної дитини», донечки його сестри. Англійською мовою для університетської диспути написана також віршована «Похвала рідної мови» та епічна трилогія з життя Христа: «На вродження Христа», «Представлення в храмі» і «Муки спасителя»; особливо перша з тих поезій визначається незвичайною поетичною красотою. В р. 1630 був написаний сонет на пам'ять Шекспіра, який подаю тут у перекладі на нашу мову як свідоцтво про те, як відносився найвизначніший поет XVII в. до свого попередника з XVI в.

Чи ж мусить над мойого Шекспіра кістьми
Камінь за каменем здвигать нащадків покоління?
Чи ж мусить прах його святий лежать
Під пірамідою, що під небес стримить склепіння?
Син споминів, великий спадкоємець слави,
Чи ж потребує він пам'ятника мертвого,
Щоб в забуття ім'я його не впало?
У подиві, який ім'я те окружає,
В нім пам'ятник, який віки перетриває.

Wülker, Geschichte der englischen Litteratur von den ältesten Zeiten bis zur Gegenwart. Leipzig und Wien. Bibliographisches Institut, 1896, ст. 325—336.

Ти, штуку застиджаючи мозольну,
Летиш на ритмах, що беруть в неволю
Кождіське серце, у яке безцінні дари
Твоєї книги, мов дельфійської пророцтва,
Вриваються глибоко. Своїми словами
Фантазію ти нашу рвеш з собою,
Нас робиш мармуром, що в подиві німім
Слів твоїх слухає. І так лежиш ти тут
В такій пишноті похоронений,
Що королі бажали би вмирати,
Аби в такому гробі спочивати.

По скінченні університету, живучи кілька літ у фільварку Гортоні біля Лондона, Мільтон викінчив цілий ряд поетичних творів, між якими значніші були «Час» («Time»), «Веселий» («L'Allegro»), «Задуманий» («Il Penseroso»), гру зі співами «Аркадійці», гру пастирську «Comus» і другу гру пастирську «Lycidas». Особливо дві поемки «Веселий» і «Задуманий», що завдячують свій мотив двом різьбленим портретам двох князів із родини Медічі в медіцейській каплиці в Флоренції, являються протиставленням веселого життя на лоні природи та поважного, вдумчивого життя чоловіка, зайнятого важкими питаннями часу. Можна би тут бачити протиставлення двох поколінь англійської суспільності — веселого часів Шекспіра й поважного, пуританського часів Мільтона.

Драматичні штуки «Аркадійці», «Комус» та «Лікідас», писані Мільтоном принагідно для двірських празників його багатих приятелів, визначаються наслідуванням грецького міфологічного апарату і не мають для потомності більшого значення.

В часі своєї подорожі по Італії написав Мільтон ряд сонетів італійською мовою, а вернувши до Англії 1639 р., написав латинською мовою і в класичнім стилі «Нагробник Дамонові» («Epitaphium Damonis»), де пастух Тирзіс (Мільтон) оплакує смерть свого товариша Дамона (властиво Карла Діодаті, шкільного товариша Мільтонового).

Під благотворним небом Італії зародилося в Мільтоновій голові багато планів літературних творів, переважно драм. Страченому раєві мали бути присвячені три нариси, а четверта драма мала представляти Адама, вигнаного з раю. В окремих драмах мали бути оброблені «Потопа світу», «Збурення Содоми», «Самсон» у двох частях, «Дітовбійця

Ірод», «Іван Хреститель», п'ять драм із життя спасителя, «Лазар» і «Зруйнування Єрусалима». Цілий ряд драм мав представляти найстаршу історію Англії, а особливо панування короля Альфреда; інший ряд драм мав представляти історію Шкоції, в тім числі був також «Макбет». З усіх тих планів Мільтонові не довелося обробити нічого, крім «Утраченого» та «Відзисканого раю» та «Самсона».

Полишаючи на боці полемічні, політичні, історичні та інші наукові праці Мільтона, вичислені в попереднім розділі, згадаю тут коротко лише про дві його епічні поеми «Утрачений рай» і «Відзисканий рай». У сих двох поемах оспівав Мільтон основну християнську догму про сотворіння, гріховний упадок і відкуплення чоловіка через сина божого. Ся догма, розвинена й вироблена отцями церкви в перших віках християнства, вимагала для свого мотивування величезного апарату, скомпонованого не тільки на основі строго біблійних переказів, але також, і то навіть головно, на основі т[ак] зв[аної] апокрифічної традиції про сотворіння та бунт ангелів і про ненастанну боротьбу між збунтованими та з неба скиненими ангелами й їх провідником сатаною та богом. Жертвою тої боротьби паде зразу праотець людського роду Адам зі своєю жінкою Євою, а пізніше, по 4000-ах літ, також син божий Ісус Христос, зроджений із дівиці і втілений бог, який через свою смерть викупляє людський рід із неволі сатани і другий раз рішуче побіждає його. Ся тема відповідала більше поглядам та віруванням середніх, ніж новіших віків, і коли за її оброблення взявся геніальний англійський поет XVII в., то се був до певної міри анахронізм, який пояснюється тільки тим приливом християнського пієтизму, що найяскравіше виявив себе в пуританстві й не лишився без впливу на сформування духового складу англійського народу ще й до сього часу.

Зміст першої поеми Мільтона «Втрачений рай», зложеної в першім виданні з десяти, а в другім і у всіх дальших із 12-и пісень без зміни тексту, представляє апокрифічну машинерію гріхопадіння перших людей дуже широко, а основне біблійне оповідання про життя Адама й Єви в раю, їх гріх та вигнання з раю займає зглядно дуже мало місця. Поема починається описом упадку збунтованих ангелів, які, отямившися після свого погрому, збираються на нараду й укладають план боротьби з новосотвореним людським родом. Головний між ними сатана вилітає з пекла й удає-

ться до раю, з якого, одначе, проганяє його ангел. Аналогічно до пекельного парламенту відбувається також у небі нарада бога з ангелами. Бог заповідає ангелам близький упадок людей, а син божий зараз же заявляє свою готовість спасти людей від власті сатани та його товаришів. Середня часть поеми скомпонована дуже слабо і складається головно з оповідань про сотворіння та бунт ангелів, про сотворіння Адама, його перше життя в раю й сотворіння Єви. В чотирьох остатніх піснях оповідається широко та дуже нескладно драма, що міститься в першім розділі книги Битія; Мільтон штучно розширяє своє оповідання просторими описами та оповіданням про те, як бог об'являє Адамові будущу долю людського роду та його відкуплення через сина божого.

Ще слабше скомпонована друга поема, основана на євангельських оповіданнях про життя Ісуса Христа, з яких автор, властиво, бере тільки оповідання про хрещення Ісусове на Йордані та про його спокушування сатаною в пустині. На основі апокрифічного оповідання про сю остатню подію Мільтон скомпонував довжезну диспутацію між Ісусом і сатаною, повну середньовікової вченості, доказів і протидоказів, у якій Ісус перемагає сатану. Поема кінчиться описом бурі, після якої Ісус вертає до дому своєї матері, і ангельським хором на похвалу спасителя, зложеним у дусі старої грецької трагедії. «Ся поема,— відзивається про неї німецький історик англійської літератури,— має всі хиби «Утраченого раю», але не має його добрих прикмет. Вона має ще більше дидактичний характер і містить іще менше акції, як її взірець. Се не «Месіада», як би можна було ждати, не історія вродження життя та страждання спасителя аж до його вознесіння на небо, а тільки один момент із його життя»[1].

Мільтоновій поемі «Утрачений рай» пощастило надзвичайно не тільки в англійській, але і в інших європейських літературах. Починаючи від XVIII в. вона була перекладена майже на всі важніші європейські мови, в тім числі також на російську. На нашу мову перекладати її тепер уже, мабуть, запізно, бо ані своїм змістом, ані своєю композицією, ані своїм основним духом англійського пієтизму, ані, нарешті, своєю формою — неримованими віршами шестискладового ямбічного розміру — вона не може зачисля-

[1] Pr. Dr. Richard Wülker, Geschichte der englischen Litteratur.., ст. 336—339.

тися до архітворів світової літератури, а визначається надто дуже важким стилем, переобтяженим абстракціями та метафорами.

IV. РОЗБІР ДРАМИ МІЛЬТОНА

Я подав навмисне текст отсих біблійних оповідань, аби, порівнюючи їх із тим, як визискав їх Мільтон, можна було зрозуміти композицію його драми та її художню вартість.

Те, що оповідає книга Судіїв про Самсона, складається з п'ятьох епізодів, а власне, з оповідання про божу об'яву про вродження та призначення Самсона, про його першу женячку та її наслідки, про його втеку до Юдеї та її наслідки, про його зносини з Далілою, а нарешті про його смерть. Тільки перший і останній епізоди мають визначно драматичний характер, інші ж, невважаючи на оживлену акцію, мають характер більш епічний, ніж драматичний. Додаймо до того, що між епізодом утеки Самсона до Юдеї та доконаним там пораженням філістинів і епізодом про зносини з Далілою минає неозначене число літ, із яких оповідання не подає ніякої події. З того бачимо, що цілість того оповідання не надавалася на тему одноцільної драми, бо не давала одноцільної акції, а тільки ряд епізодів, більш або менше припадково пов'язаних із собою. Із плану величезного циклу біблійних драм, уложеного Мільтоном у часі його побуту в Італії, дізнаємося, що Самсона він мав обробити в двох драмах, із яких виконав тільки одну; яка мала бути перша, сього з плану не видно.

Драма Мільтона про смерть Самсона відбувається протягом одного дня, так, як найбільша часть старинних, грецьких та римських трагедій. Ідучи за взірцем старинних трагіків, Мільтон, зовсім неподібно до Шекспіра, усунув із сцени всю акцію, а заступив її конфліктами людських потреб, характерів та пристрастей, які виявляються переважно в довгих промовах; властивого драматичного діалогу, яких так багато в Шекспіра, але яких безсмертні взірці дали вже чільні грецькі трагіки, у Мільтоновій драмі зовсім нема. Зате його хор досить подібний до хорів грецької трагедії; він не посуває драматичної акції наперед, а тільки коментує її, декуди лише подаючи розумні ради дійовим особам.

Аби сконцентрувати якнайбільше психологічних конфліктів у своїй драмі, Мільтон поробив у старогебрейськім

оповіданні ось які найважніші зміни. Поперед усього з Даліли, яка в старогебрейському оповіданні являється блудницею, з якою Самсон знайомиться зовсім припадково, яка не має для нього ніяких зобов'язань і за обіцяну їй грошову надгороду без великої трудності виманює в нього тайну його сили та віддає його в руки ворогів, англійський автор ізробив законну жінку, яка доконала зради на своїм мужі не тільки задля обіцяної надгороди, але також під натиском страшних погроз, а ще більше під впливом свого власного релігійного та патріотичного почуття, маючи надію через знівечення страшенного ворога своїх богів і свого народу заслужити собі ласку в тих богів і вдячність та славу в свого народу. Сцену в драмі між Самсоном і Далілою Мільтон перепровадив справді знаменито, невважаючи на те що симпатія читача в тій сцені, помимо зневажливих слів Самсона, поневолі стає на стороні Даліли, яка рада спокутувати свій учинок і вжити свого впливу для увільнення Самсона з неволі, аби мати його при собі в своїм домі. Його зневажливі слова щодо її нещирості вона обезсилює своїми дальшими признаннями про моральний примус, під якого впливом вона зрадила його. Супроти тих її признань Самсон має тільки одну вимівку, що бог наслав на нього се найтяжче униження, аби випробувати його терпливість.

Другою зміною в біблійнім оповіданні треба вважати те, що Мільтон у своїй драмі виводить вітця Самсонового живим у день його смерті, хоча з біблійного оповідання видно, що тіло Самсона з Гази забрали його брати й положили в гробі його вітця, значить, отець його в ту пору не жив уже. І ся зміна потрібна була Мільтонові для драматичної композиції, бо в фігурі того вітця бачимо на сцені свідка того божого заповіту, що попередив уродження Самсона. Та в тій фігурі дав Мільтон іще значно більше. Маноа, вірний прихильник культу Єгови, не похваляв Самсонового залицяння до філістинських дівчат і його подружжя з філістинкою, а його нещастя вважає безпосереднім наслідком його легкомисності та занедбання божих заповітів. Він приходить до Гази з наміром викупити сина з неволі філістинів і взяти його до себе, маючи надію, що з часом бог помилує його й верне йому не тільки силу тіла, але також зір очей.

Видумана Мільтоном фігура Гарафи, велетня з Гата і при тім лицаря, що виступає в повній зброї, зазначує контраст між фізичною силою Самсона й лицарською вдачею філістина, що очевидно стояв на вищім ступні культури від

гебрея навіть щодо поняття лицарської честі та правил лицарського воювання. Гарафа приходить до Гази, аби побачити Самсона, й жалує, що не міг зустрітися з ним на полі битви, де би своїм оружжям міг був побідити його. Й тут Самсон промовляє до Гарафи грубо та лайливо, як нижче культурний чоловік до культурнішого, а на його пропозицію стати до бою з ним у повній зброї, причім він мав би в руках лише дубову булаву, Гарафа відповідає, що вважає нижче своєї честі боротися зі сліпим, а ще до того невільником, покараним за злочини. Мільтон, мабуть, не зовсім докладно уяснив собі сю нерівність культурності у Самсона й Гарафи, коли заставив при кінці сцени Гарафу відійти з погрозою, яка в дальшім ході драми являється зовсім безпредметовою.

Центральну фігуру драми, Самсона, Мільтон із конечності драматичної композиції мусив значно поглибити в порівнянні до того, що подає про неї старогебрейське оповідання. Там Самсон являється тільки силачем, який без обдуманого плану робить шкоди філістинам, легкомисно й проти волі родичів жениться з філістинкою, деколи тільки в своїх подвигах почуває вплив духа божого, але з молитвою до бога обертається тільки раз, у передостатній хвилі свого життя. У нього нема почуття гебрейського патріотизму ані виразної місії увільнити своїх земляків із філістинської неволі, а навіть у своїй передсмертній молитві він тільки просить бога дати йому ще раз силу помститися на філістинах за свої очі. У Мільтона Самсон виходить національним героєм, свідомим своєї місії й свідомим того, що він своїм легкомисним поступком із Далілою програв свою справу, спроневірився своїй місії й заслужено потерпів страшну кару, з якої тільки смерть може увільнити його. В розмові з хором своїх земляків-данітів він прилюдно кається своїх провин і осуджує їх так остро й безпощадно, що хор мусить лагодити той його суд і пригадати йому, що понад людськими провинами є ще милосердя боже. В розмові з невірною жінкою Самсон показує справді геройську постійність характеру, опираючися покусі спокійного родинного життя в достатку та бездільності, але під властю жінки, й волить лишитися в неволі у ворогів, ніж коритися домашньому ворогові.

В розмові зі своїм вітцем Самсон опирається ще сильнішій покусі, ніж та, якою манила його жінка, а власне, покусі спокійного життя в родиннім крузі з надією відзис-

кати не тільки силу тіла, але також зір очей, і віддати не одну важну службу своєму народові. Сю надію відпихає Самсон силою свого внутрішнього почуття, що зір його страчений безповоротно, що життя його скінчиться незабаром і що боротьба між богом Ізраїлю та Дагоном заострилася тепер так, що бог Ізраїлю не потерпить довше величання Дагона і якимось великим, надзвичайним ділом покаже свою славу. Щодо себе ж він надіється одинокого визволення від смерті. Зазнавши двох упокорень у розмовах із жінкою та з Гарафою, Самсон одержує через урядника філістинів визвання, аби ставився на їх празник і потішив зібраних князів та тисячі народу своїм видом і пробами своєї сили. Се визвання Самсон приймає з обуренням, як намір ворогів упідлити його до крайності й заставити його робити щось суперечне з заповітами Єгови. Він їх невільник, але ніяка сила в світі не присилує його бути їх блазнем та комедіантом. Та коли філістинський урядник із тою його відповіддю відійшов до князів, у Самсона будиться інше почуття, почуття можності, піддавшися жаданню філістинів, зробити щось для слави божої, і коли урядник вертає знов і поновляє жадання князів, він без опору піддається тому жаданню, заявляючи, одначе, що не зробить на філістинськім празнику нічого негідного своєї честі та незгідного з божими законами.

Остання сцена, від якої взято титул драми, «Samson Agonistes» — Самсон-актор, що виступає на сцені, незважаючи на свою драматичність, у Мільтоновій драмі передана в епічній формі, через оповідання гебрейського післанця, не драматично, та зате згідно з загальним правилом старогрецької трагедії.

Для нас сей твір, окрім пам'ятки творчості великого англійського поета та борця за свободу думки та слова, має значення також задля тих глибоких почувань людського терпіння, що творять його основу, а не менше також задля численних глибоких та влучних спостережень із людського життя, з відносин між мужем і жінкою, між вітцем і сином, між одиницею й народом, між чоловіком і божеством. Ся ідейна сторона запевняє Мільтоновій драмі визначне місце у всесвітній літературі і в пам'яті освіченого людства.

Писано в днях 21—26 серпня 1912.

ОСОБИ

Самсон.
Маноа — його батько.
Даліла — його жінка.
Гарафа з Гата.
Урядник.
Посланець.
Хор данітів.

Сцена перед в'язницею в Газі.

Самсон

(входить із поводатором)

Ще трохи далі взич руки своєї
Незрячим крокам, ще крихітку далі!
На тій лавчині маю тінь і сонце,
Там я сідаю, як який випадок
Мене від рабської звільнить роботи,
Що зрештою день в день в робочім домі
Мене лоточить. Там я в ланцюгах
Ледве вспіваю хлипнути повітря
Важкого, спертого, що в груди ллється,
Немов гнилий напій. Та тут затеє
Знаходжу лік, сей свіжий подих неба,
Солодкий, чистий подув поранковий.
Тут дай мені віддихаться! Сьогодні
Сей люд святкує празник свого бога
Дагона, праця всяка спочиває.
Не радо дав мені сей відпочинок
Їх забобон; тому ж я, скоро вільно,
Тікаю геть від гомону людського
І в самоті спішу тут заховаться,
Щоб трохи відпочить — спочити тілом,
Бо для душі нема мені спокою

Від дошкульних думок, що, наче рій
Роздразнених шершенів, скоро тільки
Мене самого вбачать, натовпом
Густим на мене пруться і минулі
Часи мені виводять перед душу,
Чим я колись був і чим став сьогодні.
О, пощо вродження моє два рази
З небес благовістив той ангел, що
Нарешті на очах моєї неньки
Із вівтаря, де жертва ще горіла,
Мов стовп огнистий полум'я, піднявся
І в гору линув? Пощо заповів він,
Що я діл славних доконати маю
І добродійств для роду Авраама?
І пощо той наказ і розпорядок
Плекать мене як вибранця Єгови,
Призначеного на велике діло,
Коли судилось так мені вмирати
Одуреним, в кайданах, світла сонця
Позбавленим, дивовищем та глумом
Людей ворожих? Богом дану силу
Терять у ланцюгах, в важкій роботі!
Преславну міць збувать на труд звірячий,
В пониженні ще нижчім, як невільник!
Обіцяно було, що я Ізрайля
Мав слобонить з ярма філістимлянів...
О, запитайте нині: де той сильний
Освободитель? В Газі ось сліпцем
З рабами жорна крутить, сам у путах
У філістинському ярмі! Та годі!
Не смій так скоро в сумнів подавати
Обіцянок небесних! А як все те горе
На мене впало лиш за власні хиби,
То на кого й жалітися мені,
Крім на себе самого, що не змігся
Те зберегти, в чім крився скарб великий
Тієї сили, що мені був даний
Під тайною великою. А я,
Слабий, безтямний, як се легко втратить,
Я мусив жінці тайну сю відкрити,
Її слізьми й благаннями розм'яклий!
О, слабодух я у міцному тілі!
Що варта сила, як із нею в парі

Не йде премудрості два рази стільки!
Важка, тумановата, незугарна,
У гордощах себе самої певна,
Та на найменшій перешкоді впасти
Готова, не до володіння здібна,
А лиш до служби, де одна премудрість
Всевладно порядкує. Бог, що дав
Мені сю силу і хотів при тому
Вказать, який слабий се дар, вложив
Її мені в волосся. Та мовчу вже!
Не слід мені на прю ставати з вишнім
І суд його відсуджувать, бо, може,
Він мав мету, якої нам не збагнуть.
Досить, що сила — то моя загибель
І джерело всіх моїх мук, так лютих
І так важких, що щоб одну з них, кожду
Оплакати — життя людського мало.
Та над усі найтяжча ти мені,
Утрато світлості очей! Сліпий
Між ворогами — о, се сто раз тяжче,
Як пута, як тюрма, як кий жебрацький,
Як старість без підмоги! Світло, світло,
Те перше діло боже згасло в мене,
Всі радощі його мені пропали!
А се ж було б хоч крихотку влекшило
Мій сум. А так я знижений ще нижче,
Як найпідліший твір не лиш з людей,
Але й з хробаччя; найпідліше ще
Стоїть понадо мною, бо хоч лазить,
То бачить світ. А я в тьмі серед світла
День в день ошуки зазнаю й погорди,
І кпин, і кривд, у домі й на дворі,
Все, мов той дурень, на людській нарузі,
А не на власній силі. Бачиться, живу
Лиш півжиттям, направду ж більша часть
Моя померла. Пітьма, пітьма, пітьма!
При блисках півдня пітьма непроглядна,
Бездонна тьма без жадної надії
На те, щоб розвиднілася колись.
Ти, перший творе божий, блиску дня,
Велике слово: «Най настане світло!»
І стало світло скрізь! — О як же я
Так вийнятий від твойого веління!

Для мене сонце чорне,
Мовчуще, як той місяць,
Що ніч лишив сліпою,
Сховавшися в яскиню.
Коли ж те світло так життю потрібне —
Воно саме життя! Коли се правда,
Що світло і в самій душі сіяє
І як вона пройма всі члени тіла,—
Чому ж той зір обмежено на око,
На ту маленьку, ніжну кульку, так
М'яку та легко загасиму? Чом
Він не розлитий по всіх частях тіла
Так, як чуття, щоб в кождій одробинці
Міг бути весь? Тоді не був би я
Тим вигнанцем із краю світла, що
Хоч мусить жить у світі, та жиє
Півтруп'ячим життям! В могилі — ні,
Ще нужденніше, сам своя могила!
Ходячий гріб! Заритий, та не вільний
Тим правом смерті й погребу від муки,
Від горя й гіркості життя, і овшім,
Ще тяжче всім житейським горем битий,
Життям в неволі ворогів імстивих.

Хор

(виступає)

Ось він! Ось він! Підходьмо стиха,
Не забіжім його зненацька!
О, зміна понад всяке слово, мисль і віру!
Глянь, як лежить він тут без догляду й
турботи,
Схиливши втомленую голову,
Як той, що всяку попрощав надію,
Сам в себе стратив віру,
В рабській одежі, в препоганім шматті,
Такім зужитім і такім бруднім!
Чи ж дурить зір мене? Чи ж може бути він
Той сам герой, прославлений широко,
Самсон непобідимий, той, якому,
Хоч безоружному, ніяка людська сила,
Ніякий найдикіший звір опертися не міг?
Той сам, що льва роздер

Так, як лев роздира козу;
Той, що на війська він фаланги
В спижевій зброї кидався один,
Без зброї, зброю роблячи собі для жарту,
Перед якою не остоявся
Ні сильний панцир з жареної сталі,
Ні дротяна сорочка, як алмаз тверда?
Найбезпечніший був, хто здалека стояв,
Коли невдержно він все наперед ступав,
Кепкуючи із пишної їх зброї,
Із знарядів потуги військової,
І юрбами на смерть їх гнав.
Відважний Аскалона син
Втік перед львиним нападом його,
І навіть старші воїни давали плечі
П'яті його, та шоломи свої пушисті
Валяли в поросі, та погибали
Від кепського оружжя, що йому
Якраз попало в руку, від ослячої щоки,
Від шаблі кістяної, від якої
Погибли тисячі філістимлян,
Цвіт Палестини під Рамат-Лехі,
Що славна аж до нинішнього дня,
Тоді він з силою безмірною
Зірвав з землі і виніс на плечах
Міськую браму Гази зі стовпами,
З тяжкими засувами аж на гору Геброн,
Місце пробутку велетнів старих.
На що ж найперше нарікати нам?
Чи на неволю, чи на сліпоту,
Тюрму в тюрмі непросвітної тьми?
Ти сам — ах, найстрашніша се в'язниця! —
Став власною тюрмою, а душа твоя,
Яку видющі люди безпідставно
Оскаржують, ув'язнена безповоротно,
Живе в правдивій пітьмі твого тіла,
Денному світлу недоступна, в узах
Понурої, безпросвітної ночі,
Ах, світло внутрішнє не кидає
Ніякого видимого проміння.
О ти, безсилля нашого подобо,
Що був недавно ще без рівні на землі,
Ти найсильніший із усіх смертельних,

Що впав ось на найглибше дно недолі!
Бо не той стоїть високо,
Хто від роду благородний,
Кого колесо фортуни
На високість піднесло;
Але ти стояв високо,
Бо твої чесноти й сила
Могли землю покорити,
Могли скрізь тобі створити
Славу і найвищу честь.

Самсон

Я чую звуки слів, але повітря
Розносить їх, і змисл їх не спійму.

Хор

Промовив. Підійдім до нього ближче!
Ах, ти пресильний, що недавно ще
Був славою Ізраїлю, а тепер
Його став найважкішою журбою,
Ось ми, твої приятелі й знайомі,
Сусіди з Естаголю та Зараса
Долин плодючих тут приходимо
Відвідати тебе й оплакати
Або, що може ліпше буде, дать тобі
Пораду й поміч, лік на твої рани.
Таж щире слово може влагодить
Біль хорої душі, немов бальзам
Вменшає рани біль.

Самсон

Приятелі!
Прихід ваш додає мені життя нового.
Тепер я знаю власним досвідом,
Не з наслуху лише, який фальшивий гріш
Ті други — їх у нас бува найбільше,—
Які приходять юрбами в дні щастя,
А в горі криються так, що хоч як шукай,
Не знайдеш їх. Ах, гляньте, други милі,
Як різнородне горе налягає
На мене! Те, що можна би вважать
Найгіршим,— сліпота,— тепер найменше
Мене турбує. Бо коли б я мав

Світло очей, то як же міг би я
Від сорому глядіти й голову
Піднести, я, що, мов моряк той глупий,
Розбити дав величне те судно,
Мені повірене самого неба волею?
За одно слово, за одну сльозину
Відкрив я, дурень, божий дар таємний
Фальшивій жінці. О, скажіть мені,
Приятелі, чи не окричано
Мене як дурня по всіх вулицях,
І чи не став я притчею в язиціх?
І чи не кажуть, що зробилося мені
Все по заслузі? Силу величезну
У мене бачено, та мудрості не много:
Ся сила, нерозмірна з розумом,
Була причиною мойого впадку.

Хор

Не нарікай на допуст божий!
Блудили навіть наймудріші часто,
Давали одурить себе жінкам;
Се й на будуще буде так, бо мудрість
Не встереже від того. От тому
Ти не понижуй сам себе занадто
В тім тягарі твойого лихоліття.
Сказать по правді, від людей не раз
Чували ми здивування, чому ти
Філістимлянку вибрать у подружжя
Собі волів, ніж з власного народу
Якусь гарнішу або рівно гарну,
А щонайменш землячку й благородну?

Самсон

Одну побачив я у Тімнаті;
Вона подобалась мені, та родичам
Моїм було немило, що дочку
Язичника хотів я взять в подружжя.
Вони не знали, що до того я
Спонуканий був волею небес;
Я знав се з внутрішнього потягу,
Для того й прискорив одруження,
Міркуючи сим розпочати також
Ізрайлю освободження, те діло,

Якого довершить я в собі чув клич божий.
Вона вдалась зрадливою. Найближча,
Яку я взяв за жінку,— о, щоб я
Не був сього зробив ніколи! — глупе
Та пізнає бажання,— походила
З долини Сорека, на ймя Даліла,
Прегарная потвора, пасть на мене.
Я думав після першого подружжя,
Що й друге мені вільно для такої
Самої цілі, дибаючи все,
Гнобить гнобителів Ізраїлю.
Тому, що я терплю тепер, вона
Не винна; винен сам я, що словами
Зневолений (о слабість!) жінці зрадив
Найліпшу часть моєї таємниці.

Хор

Не вхибив ти, раз у раз
Нагоди шукаючи,
Ворогів свойого краю,
Тих філістимлян завзятих
До побою визивати.
Се ми можем посвідчить.
Та проте Ізраїль досі
З всіма своїми синами
У ярмі філістимлян.

Самсон

Вину того я не беру на себе,
Кладу її на старшину Ізрайлю,
На воєвод його племен, які,
Хоч бачили великії діла,
Що бог чинив через мене самого
На ворогах, сього не признавали
Й не міркували, що се нагоду
Давало їм до освободження.
Що правда, сам я не пускавсь на те,
Свої діла хвалити перед ними;
Та ті діла, хоч і були німі,
Свідчили голосно про того, хто чинив їх.
Але вони були глухі, не хтіли
Обміркувать положення як слід,
Аж поки їх пани філістимляни,

Мене шукаючи з всім своїм військом,
Не впали до Юдеї. Я тоді
Знайшов безпечную криївку в скалах
Етама, не втікаючи, лиш місця
Шукаючи, де би найдогідніше
Міг вдарити на них. У тім часі,
Щоб уникнуть плюндрування своєї
Країни, вояки юдейські всі
Зібралися до мене. Добровільно
Я на умовах дався їм у руки;
Вони ж утішені передали мене
Язичникам як пожадану здобич,
Зв'язавши посторонками мене.
Та посторонки ті були для мене
Нитки, які поломінь пожирає.
Зовсім без зброї кинувсь я на їх
Цілеє військо, і лихим оружжям
Побив усю їх молодіж добірну;
Лиш ті живі зістали, що втекли.
Якби в той день зібралася Юдея
Або одно лиш плем'я, то могли б
Здобути вежі Гата й панувати
Над тими, у кого тепер вони раби.
Та що ж ми часто бачимо в зіпсутих
Народах, що за проступки свої
Рабами робляться, як тільки те,
Що люблять більш рабство, аніж свободу,
Гнилу неволю більш, як вільну волю,
Ділами сильну? Того ж, кого бог
Своєю ласкою великою
Покликав на освободителя для них,
Вони погорджують, підозрівають,
Підкопують своєю завистю.
Коли почне що, вони серед діла
Його покинуть, а найбільше діло,
Яке для їх користі зробить він,
Вони відплачують невдякою.

Хор

Слова твої пригадують мені,
Як колись Сухот і твердиня Пнуель
Погордою віддячили великому
Освободителю, незрівняному

Герою Гідеону, що мідіанітів
Прогнав і їх князів розбив урозтіч,
І як невдячним показавсь Ефраїм
Супроти Ефти, що своєю радою
Не менш як зброєю оборонив
Ізраїля від сили амонітів,
Коли б його хоробрість не була
Зламала їх пиху в кривавій битві тій,
Де многих помордовано без милості,
Смерть завдаючи кождому,
Хто слова «шіболєт» сказать не міг.

С а м с о н

Додайте до сих прикладів мене!
Рад, може, мій народ мене покинуть,
Та не покинув мене бог, який
Для мене ще увільнення готує.

Х о р

Справедливі дороги господні.
Справедливі також для людей!
Хоч немає таких, що не вірять у бога,
Та багато таких, що блукають у тьмі.
Та наука таких, се не іншая школа,
Тільки серце дурного,
У якім кождий сам собі вчитель.

Та ще більше таких, що дороги його
Несправедливими вважають,
Бо перечать вони власним висловам їх,
Що летучі, пустії думки висловляють.
І не дбають про теє вони,
Що вменшають господню хвалу,
Поки в власних своїх суперечностях
Не вловляться, не заплутаються,
Чимраз менше виходу знаходячи,
Чимраз більш загадок нерозгаданих.
І бажають вони незглибимого
Зв'язати власними заповідьми його;
Хоч заповіді ті на те він дав,
Аби нас зв'язать, не самого себе;
І має право виїмки робить
По своїй уподобі, по своїм виборі,

Звільняти від загальних обов'язків
Без огляду на сором або гріх,
Або переступ закону:
Бо своїм власним заповідям
Він сам найліпший володар.

А то не був би він, якому
Ніколи не забракло способів,
А проти ворогів також причин,
Щоб увільнити свій народ, отсього
Героя-назарея допустив до того,
Щоб, свій пречистий шлюб зламавши,
Взяв за подругу ту зрадливу,
Нечисту та неціломудренну
Філістимлянку.

То ж ніщо розум, ніщо тут
Пустеє міркування.
Хоч розум мусить тут признати,
Що суд моральний увільня
Її від закиду нечистоти,
То все ж вона розпусті підлягла;
Її тут — не його вина.

Та глянь, ось батько чесний твій іде
Важким, турботним ходом,
Старий Маноа, і волосся в нього біле,
Як найбіліше пір'я.
Подумай скоро, як його
Ти привітати маєш.

Самсон

О горе! Інша, внутрішня жура
При йменні тім знов нападa мене.

Маноа

(входить)

Брати, мужі із покоління Дана,
Се ви, здається, хоч на незвичайнім
Тім місці тут я зустрічаю вас,
Коли давніша почесть, як гадаю,
До вашого колись так славного
Приятеля, а мого сина, тут
Ув'язненого, ваші ноги молодії

Сюди аж привела, коли мої
Старечі ноги звільна йшли за вами,—
Скажіть мені, чи тут він і де він?

Хор

Образ пониження, як упєред
Великості, поглянь, ось він лежить.

Маноа

О нещаслива зміна! Се той муж,
Самсон непобідимий, славлений,
Той пострах ворогів Ізраїлю,
Що з силою архангела ходив
Свобідно по їх вулицях,
І з них ніхто не смів
До бою стати з ним.
Він сам один їх гордії війська,
В стрій бойовий поставленії, побивав,
Сам — ціле військо, а тепер
І не борець, щоб міг оборониться
Від драба уоруженого, що до нього
На віддаль списа приступа!
О злудна певність на смертельну силу!
І що йому здавалось щастям, те
Не раз йому виходить на погибель.
Я в господа дітей благав, гадав,
Що брак дітей в подружжі — гріх тяжкий.
І сина я дістав, такого сина,
Що всі мене щасливим величали.
Та ось тепер хто хтів би буть його
Вітцем на моїм місці? Пощо бог
Сповнив моє благання й наділив
Його такою силою страшною?
Чом божий дар для нас такий привабний,
Нас побуджа до молитов сердечних,
А вділений небесною рукою,
Приносить скрите жало скорпіона?
І чи ж на те зступав до мене ангел
Два рази, чи ж на те виховання
Його було святе, немов добірної
Ростини? Він освячений і славний
Серед ровесників, і чудо між людьми,

І ось в одній годині піддається
Покусі, нападові ворогів.
Його спіймали, в'яжуть, кплять із нього,
Він раб, до того ще й осліплений!
Його вкидають у тюрму, з рабами
До рабської роботи запрягають!
Ах, думаю, що той, якого бог
Для діл великих вибрав, хоч зблудив
Із слабості, все ж не повинен би
Попасти у таке пониження
І зазнавать як раб таких знущань,
Вже хоч би задля честі діл давніших.

Самсон

О тату, не став приписів до бога!
Кожде з тих лих по справедливості
На мене впало, сам я їх стягнув
На себе, їх завідця та причина.
Коли понижен я, бо ж низькою була
І глупота моя, що зрадила
Ту тайну божу, ввірену мені,
Яку під клятвою я мусив берегти.
А я відкрив її тій женщині,
Хананеанці, ворогові мому.
І я се знав, і не було мені
В тім несподіванки, бо вже повчив
Мене давніший досвід. Бо вже перша,
Та, з Тімната, хіба ж не зрадила мене?
Бо, видерши в розпалі пестощів
Любовних в мене тайну, яку я
Їй визнав, швидко донесла її
Мужам, які на те підмовили її,
Моїм шпіонам і супірникам.
І чи ж я більше вірності мав ждати
Від тої другої, що в любощів весни,
Серед обіймподружніх золотом
Підкуплена, яке, хоч лиш обіцяне,
Її враз блиском своїм заслiпило
Й спонукало на мні сповнити зраду.
І ось благаннями облесними,
Зітханнями й докорами любовними
Вона три рази покушалася
Від мене виманить життя мойого тайну.

Де в моїм тілі вміщена та сила
Страшна — отсе вона бажала знати.
Три рази я дурив її, збивав
Її благання жартами, вбачав
Її безсоромність, гидкішу, як невкрита
Ненависть, що мене змагалась ошукати
І зрадником зробить проти себе самого.
Але четвертий раз, коли вона
Всі хитрощі свої ураз зібрала,
Підлещуваться не переставала,
Усі жіночі способи, підмови,
Як день, так ніч на мене виливала,
А особливо, як я втомлений
Заснуть бажав, спокою не давала,—
Тоді я звірився їй і перед нею
Відкрив всю душу. Якби лиш зернятко
Рішучої в ній мужності було,
Я міг би був порвать її всі сіті.
Та я збабів, попав в її ярмо
Як жінки раб, негідний назви мужа.
Сей рабський дух у мене заслужив
На рабську кару. Те пониження,
В яке я впав, ті лахи, та робота,
Усе те не так підле, як була
Моя давніша служба у жони,
Негідна і немужня і ганебна,
Правдива нечесть, повная неволя.
Тодішня сліпота була ще гірша,
Як ся теперішня, бо бачити
Знеправлення мойого не могла.

Маноа

Не можу, сину, похвалить твої
Подружні вибори й ніколи не хвалив їх.
Та ти твердив усе, що божеське
Вітхнення руководило тебе,
Щоб нагоду знайти і нашим ворогам
Пошкодити. Я не годився на се.
Я певний був, що наші вороги
Гнеть нагоду знайдуть тебе самого
В неволю взять собі на втіху. Ти
Знайшов для себе швидше нагоду
Піддатися покусі повабів

Жіночих і святу обітницю
Мовчання, що була наложена тобі,
Зламать. Таж міг ти мовчки свою тайну
Заховувати. Чуєш ти тепер,
Сам чуєш аж занадто добре
Всю тяготу твойого проступка.
Сплатив ти досі прегірким терпінням
Свою вину тяжку й платитимеш і далі.
Та гірше ще щось жде тебе. Сьогодні
Обходять в Газі тут філістимляни
Народний празник і приносять жертви,
І пишні обходи, і голосну хвалу
Дагонові, свойому богу, що тебе,
Самсоне, зв'язаного і сліпого
Їм в руки дав і увільнив від того,
Що їх так часто побивав.
Дагона величатимуть сьогодні,
А бога, крім котрого жадних інших
Богів нема, зрівняють з божками;
Його ругатиме й хулитиме
Юрба ідолослужна при вині.
До того діло ти довів, Самсоне!
Се, думаю, з твоїх терпінь найтяжче,
Найтяжчий з докорів, які падуть
На тебе й на вітця твойого дім.

С а м с о н

О тату, признаю і каюся,
Що я Дагонові зробив сю честь
І між язичниками так підніс
Його хвалу, а нечесть і наруги
Стягнув на бога нашого, відкрив
Уста ідолослужників, накинув
Ганьбу на дім Ізраїля, відняв йому
Всю віру в бога, а в слабих серцях
Збудив я сумніви, де й перед тим
Досить вже склонності було від бога
Раз по раз відпадать і ідолам служить.
Се справді найважкіше в мене горе,
Журба і сором і душі тривога,
Що сон від моїх відганя очей,
А супокій з думок. Лиш та одна
Надія потіша мене, що скоро

Скінчиться боротьба моя. Тут спір
Між богом і Дагоном. Побідивши
Мене, Дагон стає до бою з богом,
Себе на рівні ставить з божеством
І вище понад бога Авраама.
Він, думаю, не потерпить сього,
Так визваний не згаїть часу марно,
Підійметься й ім'я своє високе
Сам возвеличить. Впаде перед ним
Дагон і незабаром потерпить
Такий упадок, що померкне блиск
Його побід і гордощів на те,
Що він здобув на мні, й замішання внесе
У всіх, що досі вірують у нього.

Маноа

Небезпідставна в тебе та надія,
І ті слова твої я за пророцтво
Беру, бо ж певний я також, що бог
У скорий час покаже оборону
Своєї слави й свого імені
Проти супірника фальшивого.
Не довго лишимося в сумніві,
Чи бог тут паном, чи Дагон.
Та що з тобою станеться? Не слід
Нам забувати тебе тут і в тім
Нужденнім, бридкім стані полишати.
Пішов би я до декількох старшин
Філістимлянських торгуваться з ними
За викуп твій, бо ж їм досить уже
Для найтяжчої помсти того, що тобі
В тих муках і в неволі завдали,
Гірших від смерті, що її готують
Для тебе, хоч ніякої вже шкоди
Зробити їм не можеш ти тепер.

Самсон

Покинь сей намір, тату, й не трудися
Проханнями! Нехай я тут відбуду
Заслуженую кару і спокутую,
Коли можливо, злочин свій, оту
Ганебну балакучість. Якби я

Був зрадив людську тайну, тайну друга,
То чи не був би чин такий ганебним,
Чи не стягнув би насміху й погорди
Усіх на мене, чи не вистарчив би
На те, щоб відцуралися мене
Всі друзі й оминали як пустого
Балакуна, в якого на чолі
Клеймо нерозуму? Та зрадив я
Встанову божу, виявив його
Святую тайну підло і безстидно,
В зарозумілості й огиді — гріх, який би
Й язичника завів у саме пекло
На найстрашнішу муку.

Маноа

О сину, кайся за свою провину,
Та сам собі не додавай ще мук!
Покутуй гріх свій, але коли можеш
Уйти від кари, то вчини се, бо
Себе самого заховати треба.
Віддай доконання твоєї кари
На вищу волю! Нехай інші руки,
А не твої здіймуть пеню ту з тебе,
Бог може потерпить тобі ще довго,
Простить тобі твою провину, бо ж
Той швидше здобуває його ласку
(Адже ж дитяче, смирне каяття
Йому все наймиліше!), хто благає
І береже своє життя, ніж той,
Хто надто строгий для себе самого,
Сам собі робить смерть, хто метикує
Більше ніж треба і твої провини
Остріше судить, ніж сам бог. Тому
Не відкидай уперто способів,
Яких для твойого увільнення
Ужиємо! Хто знає, чи сам бог
Не випередить нас і не поверне
Тебе до вітчини й до свойого
Святого храму, де ти міг би жертву
Йому принести й його дальший гнів
Від себе відвернути молитвами
Й новими шлюбами.

Самсон

Лиш прощення
Його благаю; пощо мав би я ще
Життя просити? Коли силою
Пишався я перед усім народом,
Надій великих повен, молодечої
Відваги та думок високих, перед
Уродженням уже призначений
До діл великих, повен духа божого.
Одну велику пробу показавши
Справді геройських діл, я славний став
Більш, як сини Анакові в повазі,
Не дбав на жадну небезпеку, наче
Півбог, ходив я по ворожім краю,
Всім диво, всім напострах, і ніхто
Не смів до бою вийти проти мене.
І тут надутий гордощами впав я
У сіть очей хороших та зрадливих,
У поваби любові, і віддався
Приємностям розкішного життя,
Аж поки голову свою, святую
Сил моїх запоруку, я зложив
В розкішне лоно блудниці зрадливої.
Вона обстригла, наче барана,
Коштовні кучері мої і осмішила,
Обстриженого, обрабованого
І зовсім безоружного мене
У руки ворогів передала.

Хор

Жадобу вина та інших
Оп'яняючих напоїв,
Що вже многих славних воїв
Погубила, міг ти прецінь
Побороти і не мусив
Знадити тебе перлистий
Той рубін, що в склі танцює,
Блискотить і пахне любо,
Смаком своїм звеселяє
Мужів і богів безсмертних,
Якби пив ти чисту воду
З джерел зимних, кришталевих.

Самсон

Де тільки джерело або потік холодний
Заблисли проти сонця вранці-рано,
Пливучи чистою, прозорою струєю,
Що мов сміялась від небесних поцілункі
Там пив я воду ту погожу, спрагу
Свою втишаючи, і чув себе
Освіженим, і не завидував
Тим, кому виноградів сік буйний
Буйнії голови морочив і дурив.

Хор

О безумство, що міркує,
Буцімто міцні напої
Й вина нашому здоров'ю
Головная запомога.
Адже ж їх заборонивши,
Бог зробив так дуже сильним
Свого можного героя,
Доки іншого напою
Він не знав, окрім води.

Самсон

Що помогла мені ота тверезість,
Коли не встоялася проти інших,
Знадніших ще покус? І що поможе
Одної брами добре боронити,
Другою ж ворога впустити
І побіджену голову склонити?
Тепер сліпий, покритий ганьбою,
Знесилений і обезчещений,
Побитий — чим іще й кому
Я можу здатися, чим послужити
Народові та ділу мойому,
Яке мені приділено із неба?
Бездільно тільки можу я сидіти
При огнищі, лінюх, завада людям,
Видовище для гостей або предмет
Жалю та співчуття. А кучері
Оті, що без потреби знов так густо
Повиростали і в клубах звисають,—
Марная пам'ятка моєї сили!

Отак я постарію́ся сидячи,
Недвижність з'їсть мойого тіла силу,
Наляже згірдна, осоружна старість.
Ні, краще тут томитися й на хліб
Робити, поки комашня гидка
Та ще гідкіша рабська́я пожива
Не виснажить мене й не прискорить
Давно пожаданої смерті, що
Кінцем блаженним буде моїх мук.

Манoа

Чи ж даром отаким бажаєш ти
Філістимлянам услужить, хоч він
Виразно даний був тобі на те,
Аби їм шкодить? Ліпше тобі буде
У своїм домі хоч би у постелі
Лежать, не лиш без діла, а й без слави
Та без заняття, в старості й знесиллі.
Та бог, що за молитвою твоєю
Велів явиться джерелу з сухої
Землі, щоб ти після жаркого бою
Міг свою спрагу угасить водою,
Він може також легко відновить
Зір у очах твоїх, щоб ним
Служив йому ти ліпше, як вперед.
Я вірю в те, бо пощо би з такою
Чудною силою знов виростало
Твоє волосся? Міць його недармо
Лишилася тобі, і не повинні
Пропасти марно його дивні дари.

Самсон

Зовсім не те віща душа моя.
Ті темнії зіниці світла вже
Не будуть бачити й огонь життя мойого
Не довго тлітиме у моїм тілі.
Він згасне швидко в недалекій і
Подвійній ночі. Життєва основа
Захитана у мене і надія
Знесилена; моя природа вся
Перетомилася. Шлях слави й ганьби
Я перебіг і в скорую годину,
Здається, я між мертвими спочину.

Манoа

Не вір думкам таким, Самсоне мій!
Вони пливуть з тривоги твого духа,
З понурого настрою, що заліг
Твою уяву. Та мені не вільно
Батьківськую дбайливість занедбати.
Всіх способів я мушу спробувати,
Щоб вивести тебе на волю, чи то
За окупом, чи як інакше. Тим часом
Спокійний будь і від приятелів
Прийми хоч декілька потіхи слів.

(Відходить.)

Самсон

О, чом же біль із тіла ранами
Й каліцтвом не кінчиться?
Чом незліченними доганами
У серці, груді й голові ятриться?
Чом стежку тайну мусить він знайти
Аж до душі глибин,
І найлютіші муки там внести,
І найчистіші часті в неї пожирать,
І хоч без видимих причин
В нутрі страшенні болі причинять?
Моя жура в'ялить мене
Не тільки як уперте лихо;
Вона кипить, лютує, не спічне,
Як невлічима рана,
Коли гниє й ятритися почне,
Мов чорна смерть погана.
Думки, мої мучительки,
Мов смертоносні колючки,
Впиваються у найніжніші,
Найслабші часті моєї душі,
Здіймають, розганяють там
Страшний підпал, якого
Не охолодить жаден лік холодний,
Не згоїть жадна масть цілюща
І не остудить Альп сніговий вал.
Мене покинув сон, що наводив
Смертельне отупіння,

Як одинокую мені відраду;
І відси слабість та й зомління,
І почуття зневіри, й шал тривог,
Що вже забув про мене бог.
Колись я був улюблений йому,
Був радістю, був вибранцем його
Вже з матірнього лона
Через небесний заповіт,
Що двічі сходив на сей світ
І віщував про мене.
І чистий під його очима
Я виростав і сили набирався;
Він вів мене до діл могутніх,
Що силу смертного перевищали геть
І все зверталися проти невірних тих,
Відвічних наших ворогів.
Тепер він занедбав мене,
Немов ніколи і не знав мене,
І в руки моїх ворогів
Безпомічного передав мене
Жорстоких тих, що з наказу його
Я визивав до бою.
Очей позбавлений безповоротно,
Живий на те лиш, щоб жорстокості
Й наругам їх я був метою.
І не належу вже тепер до тих,
Що можуть мати ще надію.
Бо найлихіше з моїх лих
Те, що я й думати не смію
Про те, що втратив. Лиш одно мені
Лишається благать — о, коб моє благання
Сповнилося! — щоб я благав недовго,
Щоб визволила скора смерть мене
Й скінчила горе те страшне.

Х о р

Багато приповідок мудреців
Записано в старих і нових письмах,
Що терпеливість величають, як
Правдиву силу. Вписано там також
Потіхи на всіляке горе,
На всякі зміни, що їм підляга
Слабе життя людськеє,

Проречисто й вимовно сказано
Там не одно на влагодження болю
Й тривоги, але нещасливому в його
Нещасті всі ті гарнії слова
Мала підмога. Чує він у них
Лиш прикрість, гіркість, дисгармонію,
Докір собі, аж поки сам у собі
З небес дароване не віднайде
Потіхи джерело, покріплення таємне,
Що сили в нього відновляє,
Ослабленого духа підіймає.
О боже предків наших, що таке
Той чоловік, що так нерівномірно,
Чи, може, се назвати — суперечно? —
Ведеш його ти по короткій тій
Життя дорозі, а не рівномірно,
Як хори ангелів, або як ті німі,
Ті безрозумні, низькі сотворіння
Кермуєш ти? І не говорю тут
Про простих та звичайних тих людей,
Що йдуть байдужно шляхом життєвим,
Ростуть і мруть, як мухи дня літнього,
Лиш голови без імен, про які
Ніхто колись і словом не згадає.
Про тих говорю, що їх вибрав ти,
І дарами своєї ласки наділив
Багато, й на велике, славне діло
Призвав твоєму імені на славу,
Народам на добро. Чи ти зміняєш
Свою прихильність і звертаєшся
До них ворожо, і коли вони
На висоті стоять, скидаєш їх униз,
Мов забуваючи про ту велику добрість,
Що ти їм оказав, і про великі ті
Заслуги, що вони тобі зробили?
І ти не тільки понижаєш їх,
Спихаючи в укритеє життя,
Де ще вони могли би жить спокійно,—
Ні, ти скидаєш їх далеко нижче,
Ніж був підняв, і шлеш на них таке
Тяжке нещастя, що й звичайним людям
Було б не в моготу собі те пояснити:
Який же гріх страшний його сподіяв?

Не раз ти полишаєш їх мечам
Поганців та неправедних, їх тіло
Псам або хижим птахам на поживу,
Або даєш їм нидіти в неволі,
Або їх ставиш перед судіїв
Неправедних, даєш їх на поталу
Клевет, погорди й непостійності
Невдячної юрби. А як усього того
Вони уйдуть, то гнеш убожеством
Та болістями їх додолу, старість
Каліцтвом навіджаєш. І коли
Такі терпіння між людьми й звичайні,
Тут безосновними вони здаються,
Бо зрештою являються звичайно
Лиш карою за проступки й розпусту.
Отим-то праведні й неправедні
Являються нещасними однако,
Бо їх однако жде лихий кінець.
Але не поступай же так із тим,
Що був колись герой твій многославний,
Твоєї сили образ і могутній
Слуга твій! Та чому ж я так благаю,
Як поступив ти з ним, або я знаю?
Поглянь на нього в тім його нещасті
І відверни, коли се в твоїй силі,
Його недолю на благий кінець!
Та що се? Чи земна, чи морська твар —
Жіночого, як видно, роду —
Така пристроєна й весела
Сим шляхом сунеться сюди?
Немов багатий корабель
Із Тарзу, що до островів
Явани або Гадії
У всій пишноті різнобарвних
Вітрил, з розвіяними хоругвами,
Що лопотять на всіх вітрах,
Пливе і запахи довкола сіє.
За нею йде ціла юрба служок,
Здається, се якась багата
Філістимлянка. А, зближається!
Тепер і видно вже напевно: се
Не інша, лиш жона твоя Даліла.

Самсон

Жона моя, що зрадила мене!
О, не пустіть її сюди!

Хор

Та ось
Вона вже тут, стоїть і дивиться
На тебе певним оком, хоче, знать,
Промовити. Та ось склоняє голову,
Мов гарний цвіт під краплею роси,
Її ж слова, якими говорити
До тебе хтіла, бачиться в сльозах
Розтаяли, що крайчики її
Шовкового серпанку омочили.
Та ось таки збирається на слово.

Даліла

Непевними ногами і з ваганням
Сюди я приходжу, Самсоне, все
Твойого невдоволення лякаючись,
Яке, без сумніву, я заслужила.
Та ось, коли мене очистить можуть
Ті сльози, хоч учинок мій явився
Далеко гіршим, ніж я сподівалась,
Моє покаяння не меншає,
Хоч прощення я ще зовсім не певна.
Але подружняя любов, міцніша
Від страху й сумніву, веде мене сюди,
Я рада глянути ще раз
В лице твоє, дізнаться, як живеш
І чи не здужала би я чим-будь
Допомогти тобі та облегшити
Твій біль, розвеселити твого духа,
Та, хоч і пізно, винадгородить
Той нерозважний та нещасний чин,
Що я вчинила.

Самсон

Геть, гієно, геть!
Се все твої звичайні штуки, штуки
Кождої жінки так фальшивої,
Як ти: ламать присяги вірності,

Дурить, ошукувать, а потім удавать
Покаяння, просить і вданою
Покутою поєднання здобуть,
Обіцювати чудеса відміни,
Не з жалю справжнього, а лиш тому,
Аби дійти, на скільки легковірний
І терпеливий може бути муж
І як із сили й слабості його
Ще скористать. А потім знов підуть
Нові гріхи, нові плачі й благання
О прощення, так, що той муж, хоч будь
Він наймудріший і найліпший, буде
Ще раз одурений, ще раз дуфаючи
У її добрість та розкаяння,
Не відіпхне її, і знов із нею
Він мусить дні погані проживати,
Мов з гадиною їдовитою
Сполучений, коли не здужає
Рішучим вчинком зразу знівечить
Її, як я не міг тебе, усім століттям
На приклад.

Даліла

Та послухай ще мене,
Самсоне, не тому, немовби я
Вменшить хотіла й змить свою провину,
Але тому, що безсторонній осуд
Мойого вчинку, судячи його
Самого в собі, без обтяжень зайвих,
По справедливості самій можливо
Зменшить твою ненависть і знайде
У тебе нахил ще до прощення.
Коли поперед усього признаю,
Що справді сталося, що в мене слабість
Була, то адже ж слабість ся властива
Цілому родові жіночому:
Цікавість невдержима на всі тайни
І рівна слабість виявляти їх.
Оба гріхи ті у жінок звичайні,
І чи ж не була слабість з твого боку,
Що не оперся ти моїй цікавості
І не закрив від неї те, у чім лежала
Твоя безпека й сила? Сам же ти

Моїй цікавості вказав дорогу.
Я визнала все ворогам, бо й як же
Могла інакше поступить? А ти,
Ти не повинен був довірювать
Жіночій слабості. Ще поки я
Жорстока стала, був жорстокий ти
Проти себе самого. Так нехай же
Торгується тепер моя та слабість
З твоєю, бо обі вони своє собі,
Обі однакові. Нехай твоя
Моїй пробачить, щоб і світ твою
Благороднішою признав і бачив,
Що ти в надмірній строгості від мене
Не вимагаєш сили більшої,
Як та, що ти в собі самім знайшов.
А чи ж любов, яку вважаєш ти
Ненавистю, чи ж заздрощі любовні,
Що в серці людському панують сильно
І в мойому не слабше панували,
Не були часткою вини моєї?
Я бачила у тебе примхуватість
І часті зміни і боялася,
Що ти й мене покинеш, так, як ту
З Тімната, за якою зразу ти
Вбивався всіми силами. Отож
Бажаючи тебе назавсігди
До себе прив'язать, я кращої
Дороги не знайшла, як вимогти
Від тебе тайну і до своїх рук
Дістати ключ твоєї сили та безпеки.
Спитаєш, чом я зрадила той ключ?
Ті, що мене намовили до сього,
Запевнили мене, що проти тебе
Не зроблять нічого, крім певної
В'язниці; для моєї цілі се
Було пригідне, бо я знала, що
Свобода пхне тебе на небезпеки,
А я у страху та турботах дома
Сидітиму у самітній постелі,
Сумуючи в твоїй відсутності.
Тут мала я втішатися тобою,
Невільником любви, не ворогів,
День в день і ніч у ніч. Увесь ти мій,

Не десь далеко в небезпеках, дома
Безпечний від супірників у моїй
Любві. Отсі причини винайшов
Закон любви, хоч як безумними
І глупими вони здаваться можуть.
Адже ж не раз любов в найліпшій мислі
Наробить лиха ще страшнішого,
Та все знаходить співчуття й прощення.
Не будь же й ти інакшим, як всі інші!
Не будь суворим, так, як сильним ти
Себе показуєш, незламним, наче сталь!
Коли ти силою перевищаєш
Усіх людей, то не перевищай же
Їх також безсердечністю й завзяттям!

Самсон

Як зручно вміє відьма та свої
Провини розвивать, аби мені
Із моїх закиди робить! Із того
Аж надто ясно видно, що не скруха,
Лише зла воля привела тебе сюди.
Говориш, що я приклад дав тобі,
Вказав дорогу. Закид се гіркий,
Але правдивий. Зрадив я себе,
Заким ти зрадила мене,— се так.
Тож власній глупоті прощаючи,
Прощаю також злочин твій тобі.
Ти ж, бачачи мене так безстороннім
І строгим і немилостивим проти себе,
Зречешся й ти того, чого благаєш,
Сама благання те ти за брехню признаєш.
Приводиш слабість як оправдання
Для себе, і я вірю, се була
Та слабість, котра золоту ворожому
Опертись не могла. Коли би слабість
Була оправданням, то кождий зрадник
І батьковбійця й храму грабівник
Оправдував би нею злочин свій.
Усяка погань — слабість; сей мотив
Ні перед богом, ні перед людьми
Тобі прощення не здобуде. Але ж
Любов примусила тебе! Назви се
Шаленою жадобою до задоволення

Своєї похоті. Любов любви шукає.
І як могла ти надіятися
Здобуть мою любов таким учинком,
Що мусив принести тобі мою
Ненависть вічну? Адже ж знав я зараз,
Що ошукала ти мене. Даремно
Стараєшся ганьбу покрить ганьбою,
А викрутами відкриваєш ти
Ще більше злочин свій.

Д а л і л а

Коли твердиш,
Що слабість не оправдує ні жінки,
Ні мужа, хоч себе самого сим
Засуджуєш, то слухай, у які
Принади та покуси вплутано
Мене й кругом обсачено, поки я
Не піддалася! Страх той був би, певно,
І найсмілішого й найтвердшого
З мужів знесилив і піддаться змусив
Без сорому. Не золото, як ти
Виниш мене, спонукало мене.
Старшини краю нашого й князі
Прийшли самі, веліли і грозили,
І налягали, й заклинали всіми
Основами громадських обов'язків
Та віри, вказували, скільки б я
Заслуги мала, честі й слави, якби
Зловила спільного всім ворога,
Що стільки тисяч люду нашого
Побив. Жерці не зіставалися також
Позаду й проповідували, скільки в мене
Заслуги буде у богів, коли
Невірного ганьбовника Дагона
Обпутати й зловити допоможу.
І що ж могла я на такі могутні
Намови відказать? Одна лише
Моя любов до тебе довгий час
Їм опір ставила. Нарешті побідив
Мене з повагою грізною сказаний
І доказами скріплений із уст мудрців
Священний заповіт, що воля одиниці
Все відступити мусить перед благом

Загальним. Ось я і повірила,
Що чеснота і вірність і повинність
Мені велять вчинить те, що вчинила.

Самсон

Я добре знав, до чого доведуть
Всі ті крутії підходи та штуки
Брехливої релігії й гладкої лести.
Та якби та любов твоя, яку ти
Аж до обридження мені все накидала,
Була правдива й щира, як повинна
Вона була б тебе навчити інших
Думок і довести до інших діл.
З усіх дочок мойого племені
Й народу вибрав я тебе за жінку
З-посеред моїх ворогів. Тебе,
Як знаєш, полюбив я аж занадто,
Тобі довірив я свої всі тайни,
Не легкомисно, а порушений
Твоїми просьбами, яким нічого я
Відмовити не міг. І ось тепер
Ти признаєш, що бачила в мні ворога.
Чого ж ти прийняла мене за мужа,
Хоч знала, що тоді і все я
Був явним ворогом твого народу?
Раз жінкою моєю ставши,
Повинна задля мене ти була
Покинуть другів, вітчину й рідню,
Бо я не був підданий їх ані стояв
Під їх защитою, а був сам собі пан,
А ти належала до мене, не до них.
Коли від тебе вітчина твоя
Чогось жадала, що життю мойому
Грозило, се було несправедливе,
Противне всім правам народів і законам
Природи. Ні, не вітчина твоя
Вчинила се, а грішний тлум мужчин,
Що ще грішнішими способами
Хотів утримати свою державу,
Безсоромно нарушуючи ціль,
Задля якої вітчина свята нам.
Сих не повинна ти була послухать.
Та пер тебе твій невгамовний запал,

І ти вчинила се, аби своїм
Богам подобаться. Та ті боги,
Що лиш небожеськими вчинками
Держать себе, вони самі перечать
Своїому божеству. Вони не можуть бути
Правдивими богами, і тим менше
Не мусить чоловік для їх вподоби жити,
Їх слухати та їх боятися.
Усі ті докази твої — які ж слабі!
Всі фарби неправдиві, і вони
Тобі ні на що не здадуться. Як же
Поганою і злою мусиш ти
Являтися сама собі у всій
Тій наготі своїх провин!

Даліла

У спорі
З мужчиною не може женщина
Ніколи виграти, хоч будь-що-будь.

Самсон

Хіба тому, що слів і віддиху
Йому не стане. Се свідчить за тим,
Як тяжко знівечив мене язик твій.

Даліла

Дурна була я і занадто скора,
І помилилася у тім до разу,
Чим надіялася найскорше побідити.
Позволь мені тепер тобі вказати,
Як думаю направити все те,
Що помилкою проти тебе прогрішила.
Те, що минуло, най тепер тебе
Вже не болить, перестань надалі
Сам себе мучить! Хоч ти стратив очі,
Проте життя дасть не одну ще втіху,
І можна дома при дозвіллі та
В вигодах радощів ще не одних
Зазнати змислами здоровими,
Без тих турбот і без тих небезпек,
Які наводить зір на чоловіка.
Я поговорю зі старшинами
Й не сумніваюся, що згодяться

Вони по моїй просьбі випустить
Тебе з огидної сеї тюрми.
Тоді візьму тебе до себе й там
Ти житимеш зо мною, а моя
Подвоєна любов і захід і старання,
Для мене милі обов'язки, будуть
Тобі потіхою до старості.
Так проживеш у радості й достатку.
Й того, що стратив ти через мою
Провину, не пожалуєш ніколи.

Самсон

О, ні, нехай моє поводження
Тебе не журить! Між тобою й мною
Навіки прірва. Не гадай, що я
Так неоглядний і забутий богом,
Що знов ступлю ногою у ту сіть,
В яку зловила ти мене. Доволі
Пізнав я поваби твої, хоч теє
Пізнання дорого я заплатив.
Ті сіті й сильця, той пугар чарівний
І всі твої відьомські штуки, що колись
Отуманили мої змисли, нині
Не мають власті наді мною, бо вже
Пропала сила їх. Настільки вже
Навчився я змієвої премудрості,
Що слух мій забезпечений на всі
Твої чарівні поклики. Коли
Ти в цвіті моїх юних літ, вповні
Сил моїх, коли всі мене любили
І шанували і боялися,
Могла ненавидіти так завзято
Мене, твойого мужа, погорджати,
Продати й опустити, як же ж би
Тепер ти поводилася зі мною
Сліпим, якого легко одурити,
Якому в многих річах, мов дитині,
Потрібна поміч і якого завше
Так легко зневажать та висмівати?
В яку ж неволю запродався б я,
Коли, піддавшися тобі в довічну службу,
Я мусив би по твоїй волі жити!
Як ти ошукувала би мене,

Як всі слова мої та вчинки ти
Передавала би своїм старшинам,
Аби втішались ними, висмівали
Та лаяли мене! Отся тюрма мені
Далеко привітніша від тієї
Неволі, що знайшов би я у твоїм домі,
В якому на поріг нога моя не стане.

Даліла

То хоч позволь мені зблизитися
І доторкнутися руки твоєї.

Самсон

О, ні, не важся! Хай ні жаден спомин
Не будить мого гніву, щоб тебе
Я тут на штуки не роздер. Лиш здалека
Я можу ще простить тебе. Іди
І жалуй там облудності своєї
Та всього того доброго, що вийшло з неї,
Що захова між славними жінками
Й твоє ім'я та пам'ять зрадниці.
Твоє прискорене вдівство нехай
Красить те золото, яким свою
Ти зраду окупила! Прощавай!

Даліла

Як бачу, невмолимий ти зовсім,
Глухий на просьби, мов морська буря.
Та й буря ж бо єднається вкінці
Із морем так, як море з берегами.
Лиш твій гнів все лютує й не вгаває,
Мов вічна буря, що тиші ніколи не зазнає.
Пощо ж мені унижувать себе?
Чи ж миру просячи, я не знайду
Нічого, крім гніву й ненависті,
І відійду, обтяжена прокляттям,
З клеймом ганьби на моїм імені?
Нехай і так! Покину турбуваться
Твоїм добром, щоб свого не втеряти.
Хоч слава не дволична, все-таки
Вона хоч двоязичною буває
І про мій вчинок не однаку вість
Подасть потомності. На своїх крилах,

З яких одно, знай, чорне, друге біле,
Несе вона великі імена
З собою у безмежний лет часів.
Моє ім'я в будущині далекій
Хоч, може, в вас, у Дана та у Юди
І в племенах сумежних з вашими
З ганьбою тільки та з прокляттями
Спімнуть, і пляму подружньої зради
На нього кинуть, але в моїй вітчині,
Яка для мене завше наймиліша,
В Екроні, Газі, Аздоді та Гаті
Мене числитимуть до найславніших
Жінок, співатимуть про мене в празники,
Чтитимуть за життя мене й по смерті,
За те, що поміч своїй вітчині
Проти гордого ворога воліла
Я дать, аніж ховать подружню вірність.
Мій гріб щороку обсипатимуть
Цвітами, і не меншу славу я
Здобуду, як Ягела ваша з гір
Ефраїма, що нечестивою ошукою
У сні Сісеру вбила, у виски
Гвіздь йому вбивши. Не ненависне
Мені ім'я моє, але прилюдні
Подяки й почесті воно мені з'єднає
За ту любов до вітчини, якої
Дала я доказ. Хто сього мені
Завидує або на се кривдує,
Того лишаю власній я судьбі,
Моя ж мене ні разу не турбує.

(Відходить.)

Хор

Пішла. Гадючине жало
Своє нарешті показала,
Яке під маскою жалю
Аж дотепер скривала.

Самсон

Нехай іде! Бог надіслав її,
Аби мене ще дужче принизити,
І глупоту мою мені
Ще чутливішою вчинити

За те, що гадині такій свою
Святую тайну і життя й безпеку
Довірив я.

Хор

А все ж краса, хоч як зблудила,
Велика, невимовна сила.
Після нещастя, що вчинила,
Верта назад, аби любов,
Яку колись у тебе розогнила,
Тепер здобути знов.
Не легка річ була її відправить;
Сердечна пристрасть у душі її
Дала почуть себе жалом таємним
Любовного докору.

Самсон

Любовні спори часто згодою
Кінчаться, та не знайде згоди зрада,
Що на життя людськеє настає.

Хор

Не чеснота, ні мудрість, ані сила,
Ні розум, ні краса, ані велика
Заслуга не потрафлює здобуть
Любов жіночу і вдержати довго.
Чим здобувається вона, се тяжко
Сказати, а ще тяжче відгадати,
Хоч як би хто хотів се викладати
Отак, як загадку твою, Самсоне,
Хоч би над нею не один, а сім день
Без діла думав. Якби з тих прикмет
Одна була або й усі нараз,
То наречена твоя в Тімнаті
Не вибрала б була відразу іншого,
В порівнянні з тобою не вартного,
І не взяла його собі в подружжя.
І не були б обі вони так легко
Зламали свій подружній зв'язок, ані
Ся друга не була б тобі зрадливо
Фатальні кучері на голові обстригла.
Чи се тому, що, наділяючи
Надзверхніми оздобами жіноцтво,

Природа в поспіху не додала
Йому внутрішніх дарів, наділила
Так скупо розуму, поскупила
Здібності помірковання того,
Що найцінніше і найкраще в мужа,
Натомість заставля не раз
Хапати те, що злеє та погане?
Чи вмішано в жіночую природу
Занадто много самолюбства, а
Постійності занадто мало, так,
Що або нічого вони не полюбляють,
Або лиш коротко кохають?

Чи сяк, чи так і наймудріший муж,
Найліпший чоловік у дівчини
Вбачає під серпанком лагідність
І скромність, м'якість, добрі обичаї;
Та скоро з нею лиш ввійде в подружжя,
Побачить швидко щось зовсім противне,
Почує терня й їдь ненависті,
Проти якої безоружний він.
Вона то запира йому дорогу
До чесноти, морочить голову,
Веде принадами свойого тіла,
До себе прив'язавши й дух його,
Все понижаючи до глупостей,
До вчинків, яких сам би він стидався,
І ті його доводять до упадку.
Який моряк не мусив би розбити
Свій корабель, якби стерном його
Такий ось лоцман кермував?

Любимець неба, що для себе
Знайде дружину, честі повну,
Яку знайти так рідко в світі,
Яка з ним разом дбала б дружно
Про рай домашній, дім щасливий —
Се шлях до мирного життя.
Та чеснота, що всякий опір
Перемагає, всі покуси відвертає,
Вона в тім домі найясніше сяє,
Найбільшу радість небесам справляє.
Тому найвища божа заповідь

Дала у руки мужа повну власть
Над жінкою, їй послух наказала,
Йому ж не попускати того права,
Хоч би вона сміялась чи ридала.
Тоді лише не буде жити він
У вічнім заколоті, під ярмом
Жіночої неволі й самоволі
На кождім кроці нею тиснений.
Та відступім тепер на сторону,
Бо бачу, буря наближається.

Самсон

Не раз у гарний день впадає буря й дощ.

Хор

Та сей заповіда якуюсь іншу бурю.

Самсон

Скажи ясніше, бо дні загадок
Пройшли для мене.

Хор

Не чекай тепер
На голос, що очарувати може,
Й не бійся медових словець принади.
Сюди надходить жорстокіший гість,
Пізнаємо його по ході. Се Гарафа,
Той велетень із Гата, що глядить
Високо й гордо, так як ріст його
Високий надзвичайно. Чи спокій
Веде його сюди, чи, може, інший вітер
Надвіяв? Не вгадаємо так само,
Як коли бачили у пишнім строю
Далілу, що надходила сюди.
Його стрій сповіща спокій,
Та на чолі його сердитеє завзяття.

Самсон

Чи він спокій несе, чи ні,
Байдуже се мені.

Хор

Що він несе, се знатимемо зараз,
Ось вже він тут,

Гарафа
(входить)

Не приходжу, Самсоне,
Щоб над твоєю плакати судьбою,
Як, може, сі ось тут, але бажаю,
Щоб те, що сталося, було не сталось,
Хоч і не в миролюбнім намірі.
Я з Гата і зовуть мене Гарафа.
Славетний рід мій, як Ог і Анак
Або як ті старинні Емім, що держали
Кіріятаїм. Ти тепер мене
Пізнаєш, коли сам ти знаний був.
Багато чув я про твою до віри неподібну
Могутність. І про діла твої,
Мені тому ненависні, що я
Ніколи не бував на місці боїв тих,
Де ми би зараз на отвертім полі
Чи на обмеженім просторі свої сили
Поміряли. Тепер сюди прийшов я
Побачить того, про якого гомін
Лунає скрізь, щоб кождий його устав
Оглянути, чи його вигляд справді
Розширеним відповідає слухам.

Самсон

Щоб се пізнать, замало бачити,
А краще спробувать.

Гарафа

Чи словом
Сим визиваєш вже мене? Я думав,
Що пута й жорнова тяжка робота
Тебе вже ослабили. О, коли б
Щаслива доля нас звела була
На полі, де ослячою щокою
Ти доказав чудес хоробрості!
Я був би іншим там оружжям вбив
Тебе і трупа твойого покинув
Там, де лежав осел. Так був би я
Славу хоробрості старої відновив,
Прогнав жидівське плем'я з Палестини.
Так був би філістимлянин тебе,
Наймогутнішого з-поміж гебреїв,

Переборов. Сю славу, яку я
Здобув би був у боротьбі з тобою
На смерть, не на життя, я потеряв
Через осліплення твоє.

Самсон

О, не хвалися
Тим, що хотів зробити ти! Ану, зроби!
Ти ж бачиш, що зробити се залежить
Лиш від твоєї волі.

Гарафа

Зо сліпим
Боротися — не личить се мені
Та й мусив би ти вмитися ще кілька
Разів, поки б я міг діткнутися тебе.

Самсон

Се вже вина того поводження,
Якого дізнаю від ваших чесних
Старшин, що окалічили мене
І поневолили, та не посміли
Мене самого безоружного
В свобідній битві всею силою
Своєю побороть ані, зловивши,
Немов у пастці, зв'язаного в домі
Хоч пальцем рушити навіть у сні.
Аж жінку мусили для того золотом
Купить і хитрощами підійти,
Аби зламала свій подружній шлюб.
Тож не вдавайся в вимівки пусті.
І хай тут близько визначать де площу
У огорожі, де ані здорові очі,
Ні легка втека не дали б тобі
Великої користі наді мною.
А ти надінь усю свою
Хоч найстрашнішу зброю,
Свій шолом, свій спижевий панцир,
Нагрудник та й ще й наголінники,
Візьми до того спис хоч завбільшки
Як ткацький вал і щит хоч із сімох
Блях скований, а я лиш з булавою
Дубовою в руках піду на тебе

І викличу із твоїх лат спижевих
Таке стогнання — бо від голови
Твоєї я не відступлю на крок —
Що коли тільки духу в тебе стане,
Ще за хвилину забажаєш бути
Назад у Гаті і безпечно там
Перехвалятися: «Ось я поб'ю Самсона...»
Та Гата не побачиш вже ніколи!

Г а р а ф а

Не смій так зневажати славну зброю,
Яку в боях найбільшії герої
Носили для оздоби й для безпеки!
Тебе ж, мабуть, узброїв чар якийсь,
Закляття темне та магічна штука.
Вони дали тобі страшну ту силу,
А не була вона, як ти брехав,
При твоїм вродженні тобі в волоссі
Наділена. Адже в волоссі сила
Не може критися, хоч би воно було
Таке тверде, як щіть у кабана
Або як колючки у дикобраза.

С а м с о н

Не знаю чарів я, й ніяких штук
Заказаних мені не треба; вся
Моя надія на живого бога,
Що дав мені при вродженні сю силу.
Не щезла сила ся іще й тепер,
Бо чую в своїх суставах і костях
Її далеко більше, як ти маєш.
І криється вона в нестриженім
Моїм волоссі, запорука того,
Що ще не зламана моя присяга.
На доказ того, коли признаєш
Дагона своїм богом, то піди
У храм його і у палкій молитві
Благай у нього помочі і вияви
Йому, яка у нього буде слава
Розвіяти увесь той чар магічний
І знівечить ту силу, яку я
Вважаю даром бога Ізраїлю.
Се спробувати визиваю я

Тепер Дагона й видаю тобі,
Його героєві відважному, двобій,
В якім тобі нехай допомагає
Все божество його. Тоді побачиш,
А радше на біду собі почуєш,
Чий бог сильніший: твій чи мій.

Гарафа

А ти б
На свого бога не числив, хоч як
Він сильний! Він на тебе не зважає.
Ти не його вже. Зі свого народу
Він викинув тебе і передав
У руки ворогів. Він допустив,
Щоб очі в тебе вибрали вони
І у тюрму в кайданах завдали,
Там поспіль із рабами та ослами
Тяжку роботу жорнову робити,
Бо ні до чого іншого ти вже
Нездібний, не було для тебе в них
Кращої служби, невважаючи
На те твоє прославлене волосся.
Тепер зовсім негідний ти стояти
Напроти сильного, щоб він на тебе вдарив,
Негідний виступить проти меча
Героя славного, який би честь свою
Лиш опоганив, б'ючися з тобою.
Тепер лиш ножиці — найліпший спосіб —
Збавлять тебе твоєї сили.

Самсон

Всі ті
Зневаги, що ти кидаєш на мене,
Все те нещастя заслужив я справді,
І більше ще, я признаю, що справедливо
Найвищий бог їх допустив на мене.
Та я не трачу віри ні надії
На всеконечне прощення його,
Бо слух його отворений завсігди
І око ласкаве для того, хто блага
Прийнять його. Дуфаючи на се,
Я вдруге визиваю ось тебе
До бою на життя і смерть, аби

Рішити тим, чий бог правдивий: твій
Чи той, котрому я з Ізраїля синами
Молюся.

Гарафа

Несогіршу честь ти робиш
Своєму богу, вірячи, що він
Тебе помилує і оборонить,
Тебе, убійцю, бунтаря лихого
Й грабівника.

Самсон

Широкоглаголивий
Ти, велетню, та чим же се докажеш?

Гарафа

Чи ж не підданий нашому твій люд?
Старшини ваші се самі признали,
Самі тебе, як бунтаря, спіймали
І в наші руки віддали. Бо чи ж
Не допустивсь ти явного розбою
На тридцятьох мужах у Аскалоні,
Що не зробили зла тобі ні дрібки,
Помордувавши їх, хоч безоружних,
А потім з них одежі поздиравши,
Як грабівник? Коли ж філістимляни,
Як ти нарушив супокій, оружно
Всі рушили, аби тебе одного
Спіймати, то нікому іншому
Вони ніякого насилля не чинили,
Не грабували ані вбили.

Самсон

З дочок філістимлянських вибрав я
Собі жону; се вказувало вам
Мене не ворогом; у вашім місті я
Справляв своє весілля, але ваші
Старшини в злому намірі післали
Тридцять шпіонів, щоб мене зловити,
Під видом, буцім се приятелі
Й весільні гості. Смертію страшною
Вони грозили моїй нареченій,
Щоб вивабила мою тайну в мене,

Як розв'язати загадку, що я
Задав їм, і подать їм розв'язку.
Коли я зміркував, що всі вони
Ворожо виступають проти мене,
Я з ними поступив як з ворогами,
І взяв у них здобичу, щоб однакою
Монетою тим ворогам фальшивим
Відплату дати. Що народ мій вашим
Князям відданий, се вчинилося
Через побіду їх, та силу силою
Перемагати треба, коли се
Здолає побіджений. Та я сам
Один, якого за нарушення
Спокою власний мій народ зв'язав
І видав ворогам, я сам зробив
Повстання й поразив ворожі сили.
Та я не був такий, як хто-небудь інший,
А мав у собі надзвичайну силу;
Зробив се я по заповіді неба,
Щоб увільнити свій народ. Коли ж
Народ у своїм рабському нахилі
Не взнав мене, що висланий був я
Для освободження його, й за ніщо
Мене віддав побідникам своїм,
То се його вина й його ганьба,
За неї він ще й досі пута носить.
До свого діла був я волею
Небес призначений і був би до кінця
Довів його, якби загальнознаний
Мій гріх не був мене нездібним учинив.
Тоді вся ваша сила не могла б
Мене спинити. Ось і відповідь
Моя на всі перехвалки твої.
Тепер же на мій визов відповідж!
Хоч і ослаблений я сліпотою,
Утретє ось я зву тебе до бою,
До труду легкого із силою слабою.

Г а р а ф а

З тобою бій? З невільником прилюдним,
Засудженим за злочин? Ні, ніколи
Оруженосець, що себе шанує,
З тобою стать до бою не захоче.

Самсон

Чи ж того ти прийшов сюди, пустий
Самохвале, щоб очі витріщати
На мою силу, язиком молоти
І глупий суд свій видати про мене?
Та ходи ближче! Не відходь, так мало
Мене пізнавши! Тільки бережися.
Аби рука моя тебе не досягла
І суду свойого про тебе не зробила.

Гарафа

О, Бельзебубе! Чи ж такі зневаги
Я мушу слухать і не вбить тебе?

Самсон

Адже ж ніхто тут не держить тебе!
Я ж не боюся, щоб твоя рука
Могла мені зробити смерть. Ану лиш,
Здійми ту руку! В мене ноги в путах,
Але рука свобідна.

Гарафа

Визов сей
На іншу відповідь заслугує від мене.

Самсон

Вступися, ти, безсоромний хвалько,
Щоб я, хоч в путах сих, не кинувся
На тебе, ти, велика купо м'яса
Без духу, і одним ударом кулака
Не розтрощив твою пусту лепету
Або тебе на вітер не підняв
І не тарахнув до землі, щоб мозок
У тебе вискочив і поламались ребра!

Гарафа

Га, на Астарту швидко кара люта
Діткне тебе за се й ще тяжчі пута.
(Відходить.)

Хор

Трохи збитий з пантелику
Відійшов сей великан,

Не так гордо, як сюди йшов,
Зір потупивши додолу,
Тільки гнів у його серці
Клекотить, немов вулкан.

Самсон

Я не боюсь його ні велетенських
Його нащадків, хоч чував, що в нього
Аж п'ять синів так само величезних.
А з них найдужчий зветься Голіаф!

Хор

Боюся, що він зараз до старшин
Піде і радою злосливою
Їх буде наклонять і намовлять
Тобі ще тяжчі муки завдавать.

Самсон

На те причину мусить він подать
І про мій визов мусить замовчать,
А то вони б його як стій спитали,
Чи до двобою ізо мною
Захоче чи не схоче стать.
Я певний, що він не відважиться
Вчинити се. А муки більшої,
Як та, що я терплю тепер, вони
Не завдадуть мені, та й я
Не видержу, коли вони бажають
Користуваться працею моєю,
Яка ощаджує їм много рук,
Так, що моя неволя їм щодня
Зиск не малий приносить. Але будь-що-будь
Я певний, що мої найгірші вороги
Являться незабаром моїми
Найліпшими приятелями, як лиш
Захочуть приспішити смерть мою
І смертю увільнить мене з неволі.
Найгірше, що вони мені зробити можуть,
Для мене се найліпше. Та коли
Се станеться й коли месть їх причинить
Мені лиш горя, а не допомоги,
То мій упадок буде впадком тих,
Що спричинить його наважаться.

Хор

О, як же радісно, як животворно
Для праведних, що в довгім утиску
Хилилися, коли освободителя
Пошле їм бог і вложить в його руки
Непобориму силу!
Могучих сього світу може він
Перемагать, насильників насилувать,
І невгамовну силу дикунів,
Тих, що похопні й дужі підпирать
Тиранів власть, а всіх любителів
Законності гонить та переслідувать,
Він вольною, геройською
Своєю величчю та силою
Небесною узброєний
Усю їх зброю, всі воєнні штуки
Розвіє, наче вітер в чистім полі.

Не дбає він про запаси воєнні,
І склади зброї він ні ві що ставить,
За те рішучо й моментально,
Мов блискавка небесна, він
Сповняє місію свою
На всіх поганцях, що перераженi,
Здивовані, про оборону навіть
Подумати не можуть і втікають.

Та часто і терпіння випада
На долю тих святих,
Як проба сили їх.
Воно їм освободження дає
Самих від себе, робить їх
Звитяжцями понад усе,
Що доля й самоволя їм несе.
Одно й друге дісталось в уділі
Тобі, Самсоне, що наділений
Ти силою понад усіх людей;
Але очей своїх позбавлений,
Ти з тими в ряд поставлений,
Яким терпіння принесе вінець.

Коротке свято нинішнє
Для тебе не було днем супокою,

Бо душу в тебе розворушило
Більш, як щоденна праця твоїх рук.
Та, може, жде тебе ще більше горе,
Бо ось іздалека вже видно нам,
Як хтось із ворогів сюди простує.

В руці у нього чи то скіпетро,
Чи палиця; іде він скорим кроком,
І поспіх видно у його очах.
А ось тепер я пізнаю його
По вбранні — се один з державних
Урядників. Ось він уже надходить,
А те, що має він сказать,
Буде, мабуть, коротке, ясне слово.

Урядник
(входить)

Гебреї, арештанта на ім'я
Самсона я шукаю тут.

Хор
Он він сидить!
Пізнать його ти можеш по кайданах.

Урядник

Самсоне, наша старшина веліла
Мені переказать тобі отсе:
На честь Дагона празник нинішній
Справляється; тріумфи, жертви, гри
Та обходи се свято заповнять.
Їм відомо, що ти безмірно сильний,
Тому й жадають, щоб прилюдну нині
Своєї сили пробу показав ти,
Аби почтити се велике свято
І многолюдний збір. То ж поспіши,
Ходи за мною! Я тобі доставлю
Покріплення й нову одежу, щоб
У всій приличності явився ти
Перед таким високим панством.

Самсон
Знаєш,
Що я гебрей, тому й перекажи їм,
Що мій закон мені забороняє

Брать уділ у їх празниках та святах,
Тому й не можу я тепер іти з тобою.

Урядник

Будь певний, що ся відповідь твоя
Не задоволить їх.

Самсон

Скажи, хіба нема у них
Борців, гімнастів, силачів, їздців,
Та бігунів, та візників усяких,
Танцюр, жартівників, масок, скоморохів,
Що, власне, вибрали мене, якого
Тягар отсих кайданів ослабив
І жорнова знесилила робота,
Щоб я сліпими рухами своїми
Їм розривку доставив і забаву?
А може, притчі лиш вони шукають
До закиду, що я їм непослушний,
Щоб мати привід ще до тяжчих мук?
Чи, може, з моєї недолі хочуть
Зробити жарт собі? Дорогою,
Якою ти прийшов сюди, вертай!
Я не прийду.

Урядник

Подумай сам про себе!
Ся відповідь буде для них образа.

Самсон

А, сам про себе? Адже ж се говорить
Моє сумління, внутрішній спокій.
Чи ж думають вони, що я вже так ослаб,
Що так упідлила мене неволя тіла,
Що вже й душа моя подасться на такий
Безглуздий наказ, що я, їх невільник,
Повинен бути також блазнем їх
І жартуном, щоб у своєму горі,
В душевному терпінні різні штуки
Показувать і перед богом їх
Стелиться? Та се ж найпаскудніше
Поганьблення, яке хіба найгірша
Погорда видумать могла. Ні, не піду.

Урядник

Моє посольство вимагає поспіху,
Тому не отягайся! Чи се твій
Незламний намір?

Самсон

Так, візьми його
З тим поспіхом, який тобі потрібний.

Урядник

Боюся, щоб упертість та твоя
Тобі на зло не вийшла.

(Відходить.)

Самсон

Хіба за себе сам боїшся ти.

Хор

Міркуй, Самсоне, що тепер се діло
Украй нап'ято і або встоїть,
Або порветься. Він пішов. Хто знає,
Як передасть він там твої слова,
Чи не долле оливи до огню?
Жди іншого тепер, острішого
Посольства й жорстокішого, ніж ти
Знести потрафиш.

Самсон

Чи ж повинен я
Знов змарнувати дар отсей святий,
Ту силу, що верта з моїм волоссям
Після великої вини моєї?
Чи ж маю сю новую ласку божу
Зневажити ще більшим прогріхом,
Кидаючи даремно святощі
Перед фальшивими богами? Я,
Я назорей, чи ж маю перед їх
Дагоном десь на несвятому місці
Свою показувати силу, що тепер
Для них ніщо неварта, крім погорди
Та насміху? Чи ж міг би я вчинити
Щось паскудніше ще та нечистіше?

Хор

А все ж своєю силою ти служиш
Філістимлянам, слугам ідолів
Нечистим.

Самсон

Служу, але не для честі
Їх ідолів, а тільки чесною
Законною роботою, якою
На свій прожиток заробляю. Служу,
Бо я невільник.

Хор

Коли серце в тебе
Незгідне з тим, то не плямить тебе
Ніяка примусовая робота.

Самсон

Де зверхня сила силує мене,
Там справді так. Але у храм Дагона
Хто зможе затягти мене? Князі
Філістимлян розказують мені,
Та розказ їх — не примус. Коли я
Послухаю, вчиню се добровільно.
Для наказу людського я не хочу
Стягнуть на себе божую неласку;
А слухаючи в тім людей, я б бога
Впослідив і сповнив би гріх, якого
Ніякою покутою не змити.
Та ви не сумнівайтеся, що бог
Простить мені і вам, коли ми зараз
У ідольському храмі явимося
Для важної причини.

Хор

Як ти звідси
Відійдеш, ми не можем зрозуміти.

Самсон

Не тратьте віри, бо в своїй душі
Я почуваю відрух незвичайний,
Що на щось незвичайнеє мої

Думки звертає. Я тепер піду
За тим послом, та будьте певні, що
Нічого не зроблю такого, що б могло
Збезчестить наш закон або сплямити
Мій назорейський шлюб. Коли в моїй
Душі вчувається якийсь пророцький голос,
То буде день сей пам'ятний у моїм
Житті через якесь велике діло,
А може, навіть се остатній день
Мого життя.

Хор

В сам час доходиш ти
До рішення такого, бо урядник
Вертає ось.

Урядник

(входить)

Самсоне, старші наші
Веліли вдруге так тобі сказати:
Ти раб і в'язень наш і при прилюднім
Млині слуга, то й як же ти посмів
Відмовити жаданню нашому
І не явиться там, де велено тобі?
Явися ж зараз без вагання, бо
Ми знайдем спосіб силою, в кайданах
Тебе спровадити, хоч би впирався ти
Міцніше від скали.

Самсон

Я міг би
Задовольниться тим, що випробую
Терпливість їх і доведу до того,
Що многі з них погибель зла спіткає.
Та знаючи, що перевага їх
Велика, й не бажаючи, аби
Мене, як звіра дикого, тягли
По своїх вулицях, готов я зараз
Іти з тобою. Панському велінню
Послушний мусить буть підданий. А коли
Йде о життя, то хто ж не захотів би
Свою змінити волю? Адже змінні
Людські дороги! Та проте будь певний,

Що не послухаю панів своїх ні в чім,
Що нашим би противилось законам.

У р я д н и к

Хвалю тебе за постанову сю.
Давай тепер здійму кайдани з тебе.
За сю податливість твою князі
Поглянуть ласкаво на тебе й, може, навіть
Тебе з отсеї випустять неволі.

С а м с о н

Брати, прощайте! Не бажаю, щоб
Ви йшли за мною, щоб князі ворожі
Не гнівались, побачивши мене
Серед приятелів і земляків.
Та я й не знаю, чи мій вид тепер,
Вид ворога їх спільного, колись
Страшного, не пройме їх лютістю;
Адже ж пани, упившися вином,
Бувають найлютіші; також жрець
По доброму жранні вчува найбільший
Пал святості, коли побачить щось
Противне божеству його. Так само
Й народ у празники буває дикий,
Завзятий і непоміркований.
Та будь, що має буть, не ждіть від мене
Почуть нічого, що нарушило б
Честь нашу, що було б нечисте і негідне
Нашого бога, нашого закону,
Народу мойого й мене самого.
Чи буде се остатня вість про мене,
Чи ні, сього не можу я сказати.

(Відходить із урядником.)

Х о р

Іди й святий, єдиний бог
Ізраїлю нехай веде тебе,
Щоб виконав ти те, що відповідне
Для його слави, що ім'я його
Возвеличити може серед сих
Язичників. І нехай він пошле
До тебе ангела, що при твойому
Уродженні стояв обік тебе,

Що з поля твойого вітця колись
Піднявся ясним полум'ям,
Йому звістивши про зачатіє твоє.
Нехай тобі огнистим щитом буде
Той дух, що перший раз на Данових полях
Тебе одушевив; нехай він і тепер,
Коли потрібно, відізветься в тобі.
Бо ж небо не вділяло ще ніколи
Такої сили незмірімої
Людині, як ота, що в своїх
Ділах чудесних показалася.
Та чом же то старий Маноа йде
Сюди так спішно, молодечими,
Прудкими кроками? Оживлений
Він більш тепер, як був тут уперед.
Чи надіється сина він знайти
Ось тут, чи, може, вість несе веселу?

Маноа

(входить)

Мир вам, брати! Ось я прийшов сюди,
Не того, щоб застать тут мого сина,
Який за розказом князів ізвідси
Пішов на празнику їх показаться.
Ся вість рухнула по всім місті,— весь
Народ збігається. Та не хотів би я,
Щоб там до неприличного чогось
Його присилувати захотіли.
Отим-то я прийшов сюди до вас
Оповістити вам про те, які надії
Я маю виєднать успішно
Його увільнення.

Хор

Ми з радістю
Поділимо твої надії. Говори,
Шановний старче, нам пожадано
Послухати тебе.

Маноа

Ходив я скрізь
По тих панах, одного за другим
То дома заставав, то зустрічав
На вулиці, покірно їх благаючи,

Батьківські сльози проливаючи,
Щоб зволили вони за мого сина
А їх невільника прийняти викуп.
Дехто з них був зовсім тому не рад,
З презирством, гордо та непривітно
Приймав мої слова, ненависть
Й жадобу помсти виявляючи.
Се були ті, що між народом своїм
Являються найгарячішими
Поклонниками свойого Дагона
Й жерців його. Знов інші видались
Більш поміркованими, дбалими
Про власну лиш користь, задля якої
Вони охоче продали б державу
Й бога. Ще інші виявилися
Добрішими та ласкавішими;
Ті признавали, що досить їм помсти,
Коли нещастя ворога постигло
І перестав він буть страшним для них.
Вони готові бути великодушними,
Коли за нього окуп відповідний
Дамо.— Та що се там за крик і галас,
Що, бачиться, аж небо роздирає?

Хор

Без сумніву, народ се закричав,
Побачивши посеред себе того
Героя так страшного, а тепер
Окованого і осліпленого.
А може, закричали так вони,
Побачивши якуюсь пробу сили,
Яку він перед ними показав.

Маноа

Той окуп, хоч би всю мою дідизну
Пожерти мав, я радо заплачу.
Волю як найбідніший в моїм роді
Жить, ніж як найбагатший, доки він
У тій страшній неволі пропадає.
Ні, я рішився вже тепер без нього
Не відійти звідсіль. За освободження
Його я радо відступлю, як треба,

Усе своє добро і виплачу;
Бо маючи його при собі, я
Не буду жадних недостатків знати.

Хор

Батьки у нас звичайно жебрали,
Щоб помогти своїм синам;
Ти ж хочеш все своє добро
За сина свойого віддать.
Сини у нас звичайно годували
Родителів своїх у старості;
А ти у старості своїй
Стараєшся, як можеш, виживить
Свойого сина, що через утрату
Очей від тебе старшим став.

Маноа

Буде потіхою для мене — мого сина
Сліпого заходить, глядіть на нього,
Як він, прославлений своїми
Могучими ділами, в своїм домі
Сидить, а кучері його спадають
На рамена, ті кучері, що силу
Цілого війська поміщали в собі.
Я вірю, що не дав би бог йому,
Щоб з тим волоссям, що, мов військо вірне,
У нього виросло, його вернула сила,
Коли б його його святая воля
До служби ще великої не призначила.
Я вірю, що на собі маючи
Такий великий дар, не буде він
Сидіти дурно, бо в такому разі
Сей дар смішний би був і непотрібний.
А що з очима разом його сила
Не згибла, то я вірю, що до сили
Бог відновить йому ще й зір очей.

Хор

Твої надії не такі невмістні,
Як не пусте се діло, що його
Ти увільнити забажав.
Твою ж утіху, яку задля сього

Ти почуваєш, і всю насолоду
Вітцівської любові ми з тобою
Всі поділяєм, як приятелі твої.

Маноа

Я знаю вашу приязнь. О, та що се
За крик новий! О милосте небесна,
Що за страшенний лускіт чути там!
Сей гук страшний, зовсім він не подібний
До вереску, що вперед чули ми.

Хор

Ти кажеш: галас, а се був
Загальний стогін, начеби
Вмирав цілий народ.
Кров, смерть, кровава пагуба
Ревли у крику тім, руїна й знищення
В найвищім степені.

Маноа

Так, правда се! Я почуваю також
Жалібний крик, немов кого вбивають.
Сей крик триває досі ще. Мабуть,
Вони убили мого сина.

Хор

Здається, радше син твій їх побив,
Бо вереск сей не може походити
Від того, як мордують одиницю.

Маноа

Так, трафилось якесь нещастя там,
Та що ж чинити нам?
Чи ждать, чи поспішать туди?

Хор

Найліпше стіймо тут укупі, всі,
Щоб, поспішаючи туди, зненацька
Ми в гирло небезпеці не попали.
А се нещастя трафилось, мабуть,
Філістимлянам, бо і звідки ж інде
Міг би піднятися такий загальний крик?
Ті, що там потерпіли, певне, тут
Нічого нам не зроблять, а від інших

Рук нам боятися нема чого.
А що, коли Самсон знов чудом божим
Зір відзискав,— бо в бога Ізраїлю
Нема нічого неможливого,—
І своїх ворогів ударами
Валить тепер і через купи вбитих
Собі простує шлях?

Маноа

Подумать сеє —
Для мене се була б велика втіха.

Хор

Адже ж робив великі чудеса
Наш бог давніш для свойого народу.
Чому ж не мав би ще й тепер зробить?

Маноа

Що може він зробити се, я знаю;
Але чи зробить — думати не смію.
Надія радо з тим згодилась би,
Та віру спокуша до того ж. Підождім
Ще трохи, швидко, може, вість яка
Дійде до нас.

Хор

Чи добре, чи лихе
Там сталося, то лихо, коли вість
До нас ускорості дійде.
Бо скоро долітає лиш зла вість,
А добра спізнюється по дорозі.
Та ось, немов по нашому бажанні,
Хтось поспіша сюди, гебрей, як видно,
Із нашого коліна.

Посланець

(входить)

О, куди ж
Мені спішить і як втекти від того
Страшного виду та позорища,
Яке лише що бачив я й тепер
Ще бачу своїми очима?
Бо переслідує мене страшливий
Сей образ. Та, здається, провидіння,

Чи несвідомеє чуття, чи розум
Стуманений і майже незапитаний
Привів мене сюди, де було треба.
Я й сам не знаю, як потрафив я
До тебе ось, Маноа благородний,
І до сих земляків, що ждали тут,
Як знав я, в недалекій віддалі
Від місця того пострaху, що й нас
Усіх ударив важко.

Маноа

Ревом голосним
Дала про себе знати та подія,
І ще перед тобою голосами
Жалібними до нас добігла. Але
Що сталось там, сього ще ми не чули,
І передмови жадної не треба,—
Ти бачиш, як усі ми раді знати.

Посланець

Так, знать себе дала подія та!
Та я ще мушу дух набрати в груди
І тямку віднайти, яку втеряв,
Бо добре знаю, що сказати маю.

Маноа

Скажи кінець, обставини лиши!

Посланець

Стоїть ще Газа, як стояла досі,
Та всі сини її погибли враз,
В одній хвилині вбиті й умертвлені.

Маноа

Се сумно, та ти знаєш, що гебреям
Не жаль, коли вороже місто трафить
Нещастя.

Посланець

О, не тіштеся ним ви,
Бо вам воно ще більший жаль учинить.

Маноа

Скажи, через кого?

Посланець

Через Самсона.

Маноа

Се вменшує мою журбу і поверта
Її у радість майже.

Посланець

О Маноа!
Я здержуюся ще, щоб не сказать
Того, що й на кінці ще передчасне,
Аби лихая вість не вдарила
У твій старечий слух занадто нагло
І не вразила дух занадто сильно.

Маноа

А, проволока — гірша муки. Говори!

Посланець

Почуй же, що найгірше, коротко:
Самсон погиб.

Маноа

Найгірше справді се,
Бо знищена уся моя надія,
Та смерть, що робить всіх свобідними
Вповні й за нього окуп заплатила.
Який веселий був сьогодні я,
Яку я радість почував в надії
Побачити його свобідним! Ах,
Надія та прийшла, знать, передчасно
На світ, як перший цвіт весною, що
Зими холодної ще подих чує.
Та поки жалощам своїм
Попущу я вудила, ти скажи,
Як він умер? Бо смерть бува корона
Або закала людського життя.
Чи всі вони погибли через нього?
А від кого ж погиб і він, скажи!

Чия покрита славою рука
Самсонові смертельну рану нанесла?

Післанець

Ні, він погиб, та з ворогів ніхто
Зранить його не міг.

Манoа

Чи ослабило
Його мордування, чи від чого знеміг?

Післанець

Від власних своїх рук

Манoа

А, самовбійство?
Що ж довело його між ворогами
Аж до зневірення в себе самого?

Післанець

Була се невідхильная нагода
Себе й усіх їх знищити нараз:
Дім, у якім усі вони були,
Щоб бачити його, він завалив
На голови їх і на свою власну.

Манoа

О сину мій, ти понад всяку міру
Невблаганний проти себе самого,
Яку ж страшну дорогу вибрав ти
Для помсти! Знаємо вже більш ніж треба,
Та що се все не має зв'язку ще,
То оповідж, коли се можеш, що
Було напочатку, а що вкінці,
Якнайточніше.

Післанець

Різній діла
Спровадили мене уранці-рано
До сього міста, і при сході сонця,
Вступаючи у браму, чув я труби,
Що по всіх вулицях і площах міста
Великий празник всім заповідали.

Немного діл своїх полагодити
Я вспів іще, і вже зо всіх сторін
Почув я, що Самсона сього дня
Спровадять, щоб перед усім народом,
Серед забав і радості, дав доказ
Могутньої своєї сили. Жаль
Мені було, що муж сей у неволі,
Та я хотів забавам приглядаться.
Будинок був просторий надзвичайно
Амфітеатр, що над собою мав
Склепіння височенне, лиш на двох
Стовпах оперте, й сиджень дуже много.
Тут уся знать, по ступням старшинства
Розсаджена, могла на гри глядіти,
Стін не було, і незліченна сила
Народу на лавках та степеницях
Під голим небом поміщалася.
Між ними й я стояв іздалека,
Й ніхто на мене не звертав уваги.
Із сонцем разом поступало свято;
Жертовна служба наповнила всіх
Серця утіхою та задоволенням
І звеселила всіх вином, коли
Розпочались забави. Тут же зараз
Приведено й Самсона, вбраного
В невільницьку препишну уніформу.
Поперед нього йшли свистільники
Та цимбалісти, а з обох боків
Його оружна стерегла сторожа,
А перед ним і поза ним багато
Йшло лучників та кінних в тяжкій зброї,
Та піших з пращами та списоносців.
Побачивши його, увесь народ
Підняв великий оклик радості,
Голосячи подяку й славу богу,
Що ворога їх найстрашнішого
Рабом зробив. Терпливо та спокійно,
Без боязні ішов Самсон в тім супроводі
Аж до естради. Які штуки там
Йому загадано, які без помочі
Очей зробити міг,— чи підіймати
Тяжкії тягарі, чи кидати,
Носити, чи ламати — все те він

Робив з неімовірною та подиву
Гідною силою, так, що ніхто з них
Не хтів до супірництва стати з ним.
Нарешті в часі павзи завели
Його під згадані вже два стовпи.
Він попросив провідника свойого
(Се чув я від таких, що були близько нього),
Щоб задля втоми надзвичайної
Позволив він йому опертися
На хвилю о ті два стовпи могутні,
Що підпирали величезнее склепіння.
Сей, не підозріваючи нічого,
Завів його між тії два стовпи
Обнявши їх обома раменами,
Самсон стояв довгенький час, схиливши
Вниз голову і в одну точку вперши
Свій зір, як той, що молиться або
Важкеє щось обдумує душею.
Нарешті, голову підносячи,
Він скрикнув голосно: «Панове, досі
Робив я все, що ви повелівали,
Розумно слухаючи вас і вам
Утіху й подив доставляючи.
Тепер хочу для власної утіхи
Дать вам один ще доказ мої сили,
Найбільший, що наповнить подивом
Всіх тих, що будуть бачити його».
Сказавши се й напруживши страшнії
Рук своїх м'язи, він, мов сила бурі
Або шалена повінь, від якої
Трясуться гори, силою страшною
Оба стовпи двигнув один к одному,
А потім один від одного, і потряс
Так, що вони звалилися і впали.
А з ними разом грохнуло й склепіння
З громовим лускотом на голови
Всіх тих, що там сиділи, всіх панів,
Вельможних пань, старшин і воєвод,
Жерців і вибору та цвіту шляхти,
І то не лиш з сього одного міста,
Ні, з всіх філістимлянських міст довкола,
Що тут зібралися на сеє свято.
Самсон посеред них один звалив

На власну голову сю неминучу
Загибель; лиш народ, що знадвору
Стояв, порозбігався.

Хор

О, дорого окуплена, преславна
Ся помста! Хоч живий, та смертю
Своєю ти сповнив велике діло,
Призначене тобі для Ізраїлю.
І там лежиш зо славою посеред
Убитих, сам себе убивши волею
Не власною, а лиш потребою
Жорстокої конечності, що в смерті
Тебе з побитими злучила ворогами,
Далеко численнішими від тих, яких
Побив ти за життя.

Перша половина хору

Коли серця їх у веселому
Й святочному настрою,
Від служби ідольської ситі
І п'яні від вина,
Волових і козячих м'яс
Наївшися доволі,
Своїому богові фальшивому
Похвальної пісні
Співали, величаючи
Його понад правдивого,
Живого бога, що царює
У сілоамському храмі,—
Він напустив на них засліплення,
Що душі їх отуманило
І зродило у них безумнеє бажання
Як стій погромця свого зажадати.
Веселі, тільки жарту й гри
Бажаючи, несвідомі пори,
Вони якнайспішніше захотіли
Загибель власную дігнати.
Так без ума буває чоловік,
Що божий гнів стягнув на себе;
Загибель власну накликає він
Без всякої розваги, навіть

Супроти всякого ума,
Внутрішньою побитий сліпотою.

Друга половина хору

Та він, позбавлений очей,
Погорджений, якого люд чужий
Уже мав за нізащо,
Та повний духового світла,
Огнистою відвагою роздмухав
У темнім попелі святії іскри
В нагальне полум'я.
І наче яструб, що вночі
На сідала спадає курячі,
Де, постискавшися у довгий ряд,
Курки й когутики сидять,
Він кинув, наче грім
Із незахмареного неба,
Загибель на їх голови.

Цілий хор

Такий високий дух, що вже
Здавався понівеченим,
Пригноблений і мов зовсім прибитий,
Як саморідний той казковий птах,
Що десь гніздиться у Арабії лісах
І пари ні товариша собі не має,
І сам себе на старості спаляє,
А з попелу свойого власного
Наново повстає відроджений,
Знов ожива і знову процвітає
І найсильнішу силу проявляє,
Коли, здавалося, в бездільності дрімає.
Хоч тілом він умер сьогодні,
Ім'я його переживе століття,
І буде фенікс він людського роду.

Маноа

Ходіть, ходіть! Не час тепер на плач,
Та й нічого нам плакать і ридати.
Самсон остав Самсоном, яким був,
І як герой могутній закінчив
Життя своє геройським поступком,
Помстившися на своїх ворогах.

На довгії літа лишив він їм
Смуток і плач, потомкам Кафтора,
Всім дільницям філістимлянської
Землі, а славу й освободження
Ізраїлю, коли він лиш посміє
Тепер щасливу нагоду як слід
Для себе визискать. Собі ж самому
І домові вітця свого придбав
Він вічну славу і все те, що можна
Вважать найліпшим, найпожаданішим,
Придбав для бога, при його всесильній
Підмозі, на яку не сподівались ми,
А без якої се велике діло,
Мабуть, не було би доконане.
Нема нам тут причини плакати,
Ані смутитися, ні в груди битися,
Бо ані слабості йому ніхто
Тут не закине, ні погорди й стиду
На нього і на нас не кине;
Все добре й гарно тут пішло,
Щоб при такій геройській смерті
Нас заспокоїти могло.
Ходім і пошукаймо його тіла,
Де там воно лежить ворожою
Покрите кров'ю; вмиємо його потім
Водою від густої крові й натремо
Пахучим зіллям. Я тим часом спішно
Порозсилаю до всіх моїх другів
Та свояків. Ся Газа вже тепер
Не так могуча, щоб нас в тім спинити.
Ми візьмемо його із сього міста
І з почестю та тихою повагою
Проведемо в поході похороннім
До батьківського дому. Там йому
Збудую пам'ятник і обсаджу
Довкола дерева тінистії;
Вічнозелені лаври, розложисті
Пальми, обвішаю їх усіма
Його трофеями, величними
Діл його свідками, обставлю плитами
І написами, у яких діла його
Віршованою мовою звучною
Передані будуть потомності.

Там молодіж до бойових пригод
Охоча буде мати збірне місце
І пам'яттю його ме зігрівати
У своїх грудях мужество й охоту
До славних діл. Ізраїльські ж дівчата
В святі празничні дні ходитимуть
До того гробу з цвітами й ронити
Дівочі сльози за нещасну долю,
Що досягла його в житті подружнім
І принесла йому неволю й сліпоту.

Х о р

Отсе й найкраще! Хоч ми і не раз
Вчуваєм сумніви, що незглибима
Премудрість божа з чоловіком робить;
Кінець усе до ліпшого доводить.
Здається іноді, що відвертає бог
Лице своє, та несподівано
Він знов привернеться. Так і тепер
Для свого вірного героя він
Величнеє свідоцтво дав. Якою
Жалобою покрилася вся Газа
І всі ті, що непереміннному
Велінню божому противиться хотіли!
Та своїм слугам дав новий він зиск
В старім, святім їх переконанні,
Що після сеї славної події
На мирний, кращий час світають їм надії.

Писано д[ня] 9—21 серпня 1912.

Роберт Бернс

В чиїх очах є сльози співчуття,
Зблизись, схились і прочитай се гладко:
Хто тут лежить, був за життя
Найліпший муж, друг вірний, щирий батько.

На людське горе серце мав м'якеє,
Проти насилля й кривд незламний гірш скали;
Любив людей, та зло ненавидів душею,
І хиби всі його із чесноти плили.

*

Ледве часом збересь з трудом
У мене грошенят крихітка —
Одна нежданая біда,
І все пішло до дідька.

З недбальства, з добродушності
Всі гроші розлетяться;
Та я присяг: чи сяк, чи так,
Нічим не турбуватися.

*

О ти, що в небі там живеш
І по своїй вподобі
Одного в небо кличеш к собі,
А десятьох у пекло шлеш —
Лиш на хвалу собі, а не за те,
Що тут робили добре або зле!

Благословлю твою велику силу,
Що в тьмі кромішній тисячі лишила,
А лиш мене до світла піднесла,
Твоєю ласкою вкрасила!
І я тепер, не так, як всі вони,
Великий, ясний світоч серед тьми,

Посудина з твоєю благодаттю,
Ізбранник, божою назначений печаттю.
Я стовп є у твоїй святині,
Скала, що ввік незрушено стоїть,
Я щит, я провідник, я взір єдиний,
Єдиний на ввесь світ!

*

Ішов дідько через місто свищучи,
Ніс у пекло акцизника скачучи.
Кричать баби: «Бери, дідьку, що твоє!
Най там в пеклі грішним жару піддає!»

Дідько шмигнув! Дідько шмигнув
І акцизника поніс!
Аж підскочив, аж підплигнув
Із акцизником пан-біс.

Вари тепер пиво й брагу, що хто хоч!
Співай, гуляй, хоч і хату перескоч!
Та дякуймо пана-біса на ввесь світ,
Що взяв собі акцизника на обід!

Вихилясом, викрутасом скаче люд,
По хатах і по стодолах танці йдуть;
Як світ світом ще весь край так не гуляв,
Як тоді, як біс акцизника побрав.

Дідько шмигнув! Дідько шмигнув
І акцизника поніс!
Аж підскочив, аж підплигнув
Із акцизником пан-біс.

ТРАГІЧНИЙ УРИВОК

Мені вас жаль, безпомічнії люди,
Котрих жаліти навіть уважають
Гріхом святоші. Я вам спочуваю,
Ви бідні, ви погорджені, без роду,
Бездомні волоцюги, хоч би вас
Загнала в нужду й власная провина.
Адже ж не будь у мене добрих другів,
Хто зна, чи я б не був, як ви, пішов
У пропасть, у поталу і погорду,
Чи я б не був найгірший, найбідніший.
Бо ти, могучий боже, що тебе
Я ображав, ти в своїй доброті
Надав мені тих своїх дарів більше,
Ніж всім товаришам; та я надмірно
Їх надужив, остільки ж нікчемніше
Від простого злочинця, скільки більше
Від нього сил одержав я високих.

«A MAN'S A MAN FOR A'THAT»[1]

Ти голову повісив гнеть
За те, що бідний, будь-що-будь?
Геть, неключимий рабе, геть!
Ми гордимось тим, будь-що-будь!
І будь-що-будь, і будь-як-будь,
Хоч злидні й клопоти гнітуть,
То ранга є лише печать,
А муж є злото, будь-що-будь.

Хоч одіж наша проста є,
А страва — хліб, сіль і що-будь,
Най дурень в шовках вина п'є,
А муж є мужем, будь-що-будь.
І будь-що-будь, і будь-як-будь,
Не в золоті, не в строях суть,
А чесний муж є сам свій цар,
Хоч як він бідний, будь-що-будь.

---

[1] «Людина завжди є людина» *(англ.).— Ред.*

Ось глянь, ця лялька лордом звесь,
Розприндивсь, сам не зна, як буть!
Най перед ним сто люда гнесь,
А він є дурень, будь-що-будь.
І будь-що-будь, і будь-як-будь,
Най там ордерів повна грудь,
Свобідний ум глядить на се
І посміється, будь-що-будь.

Бароном міг король зробить,
Князем і графом, ще чим-будь,
Та чесним мужем вас зробить
І цар не може, будь-що-будь!
І будь-що-будь, і будь-як-будь,
Не в урядах, титулах суть,—
Високий ум і ясний зір
Над все те вищі, будь-що-будь.

Тож дбай усяк, щоб сталось так —
І станесь так, хоч будь-що-будь! —
Щоб ум і честь у світі скрізь
Запанували, будь-що-будь.
І будь-що-будь, і будь-як-будь,
Ще станесь так, хоч будь-що-будь,
Щоб чоловіку чоловік
Був братом всюди, будь-що-будь!

Джордж-Гордон Байрон

НОВОГРЕЦЬКА ПІСНЯ

Острови, острови на грецькому морі,
Де спів чародійський Сапфони дзвенів,
Де штука цінилась в утіхах і в горі,
Де Делос пишався, де Феб заяснів!
Ще вічна весна золотить ті країни,
Та сонце одно лиш зісталось без зміни.

Безсмертнії співи Гомера, Алкая
Про діла геройські, про силу любви
Найшли собі славу, їх слава громкая,
Та імен їх навіть не знаєте ви!
Хоч світу окрасою імен тих звуки,
Не знають їх власні потомки та внуки!

Понад Марафоном ще гори дрімають,
Марафон німо до моря схилився...
Там став я і думав: «Гей, грецький мій краю,
Ще нині б ти вольний міг буть, як колись!
Де перси поснули довічним сном,
Га, там я не можу себе чуть рабом.

Ген там на надморській скалі Саламіни
Сидів і пишався могучий деспот;
Під суднами море шипіло від піни,
Гнув грецькую землю ворожий народ.
Уранці ще їх міліони числились,—
А сонце запало — де вони й поділись?

І де вони нині? Де ти опинилась,
Елладо? На горах тих, славних колись,

Давно вже геройськая арфа розбилась,
Давно вже геройські серця ізвелись.
А ліру, що божі лила колись звуки,
Ганьблять тепер підлі невільничі руки.

Та ні! Щось зісталось, хоч слава минулась,
Хоч раб я із прадіда й діда-раба,—
А чую, на очі сльоза навернулась
І стид мені кров'ю лице облива!
Що ж ми, співаки, починати тут маєм?
Стидаться за люд свій і плакать над краєм!

Лиш плакать ми вміем по днях Марафона,
Для стиду — не маєм вже й крові вітців!
О земле, верни нам із свойого лона
Хоч кілька тих давніх спартанських борців!
Хоч три із тих трьохсот, що сплять у могилі,—
А ми ще побачим нові Фермопіли.

Мовчиш, моя земле? О, ні! Із глухої
Безодні, мов рев водопаду гучний,
Доноситься голос поляглих героїв:
«Хай стане між вами один лиш живий,
Один лиш, а всі ми повстанем з могили!» —
Та ба, живі гнуться, немов здеревіли.

Та годі! На той спів ми днесь не цікаві!
Гей, чарку з самійським вином приготов!
Най дикі османи йдуть в бої криваві,—
Ми знаймо лише виноградную кров!
Чи бач, на сей поклик, огидний та дикий,
Який пішов гомін гульні й пиятики!

Ще Пірровий тан ви танцюєте нині,—
Де ж Піррова тая фаланга у вас?
Задержались давні звичаї дитинні,
А мужніх, геройських і послід погас!
В письмі ще вживаєте Кадма знаків,—
Скажіть, чи він винайшов їх для рабів?

Гей, лийте у чарку самійське вино!
Гуляють дівчата в тінистому лузі,
Палають їх очі огнистії в тузі,—

Та як на ті цвіти погляну іно,
Пекучії сльози в мене очі заллють:
Рабів лише буде плекати та грудь!

Гей, там я на взгір'ї сунійському стану
Високо, щоб більше людей я не зрів,
Послухаю скорбних пісень океану
І мій лебединий вторитиме спів...
Геть, чарко! Не хочу я твого вина!
Країна рабів — не моя вітчина!

КАЇН

МІСТЕРІЯ В ТРЬОХ ДІЯХ

ОСОБИ МІСТЕРІЇ

Мужчини: Адам, Каїн, Авель.
Жінки: Єва, Ада, Цілля.
Духи: Ангел господній, Люцифер.

ПЕРША ДІЯ

Адам

Боже, премудрий, вічний, безконечний!
Ти, що з нічого всемогучим словом
На водах світло сотворив, о честь ти!
Зі сходом сонця слава ти, Єгово!

Єва

Боже, ти день назвав і день від ночі —
Передше нероздільні — відділив,
І води розігнав і серед них
Сухую землю утвердив,— о честь ти!

Авель

Боже, ти все, що видим, сотворив:
Вогонь і море, землю, воздух, день
І ніч і ті світила, що раз світло,
Раз тінь приносять, а між ними й нас,
Щоб ми втішались вічнов їх красою,
Тебе і їх любили,— честь ти, слава!

Ада

Боже предвічний, отче всього світу!
Ті найкращі, найліпші з твоїх творів,

Над все любимі, тільки не над тебе —
Дай ми любить тебе і їх! О честь ти!

Ц і л л я

Боже, що все — благословиш і любиш,
А прецінь дав змії залізти й вигнать
З раю вітця і матір,— хорони нас
Від всього злого! Честь ти, честь і слава!

А д а м

Мій старший сину, Каїн, ти мовчиш?

К а ї н

Що маю говорити?

А д а м

Помолись.

К а ї н

Чи ж не молились ви?

А д а м

О, так, сердечно!

К а ї н

І голосно,— я чув вас добре.

А д а м

Й бог нас
Почує, надіюся твердо!

А в е л ь

Амінь!

А д а м

Но ти, мій сину, чом нічо не мовиш?

К а ї н

Волю мовчати.

А д а м

А чому волиш?

Каїн

Ніщо просить.

Адам

І дякувать ні за що?

Каїн

Ні за що.

Адам

Не жиєш хіба?

Каїн

А вмерти
Хіба не мушу?

Єва

Ах, ось знов ті плоди
Заказаного дерева!

Адам

І знов
Ми кушаєм їх! Боже, чом садив
Ти дерево знання?

Каїн

Чом ви не їли
Із дерева життя? Тоді б нічо
Не погубило вас.

Адам

О сину мій,
Не говори так, то змії слова!

Каїн

Ну та й що в них? Змія сказала правду.
Було, бач, дерево знання, було
І дерево життя. Знання — добро
І життя добро. Чи ж можуть бути злом
Обоє враз?

Єва

Мій сину, ти так кажеш,
Як я казала грішна, ще заким
Ти вродився. Не відновлюй мого горя

Сими словами. Много я терпіла.
Най же не бачу хоч свою дитину
Поза раєм в тій самій вражій сіті,
Що нас в раю обпутала! Вдоволюсь
Тим, що тут є. Коб ми в раю те знали,—
Не гризся б ти тепер! Ох, сину мій!

Адам

Но, помолившися, ходімо кожде
До своєї праці,— не тяжка вона,
Та все ж конечна. Та земля дівича
Плід щедро родить і без много поту.

Єва

Мій сину, Каїн,— глянь, як твій отець
Спокійний, тихий! Жий і ти, як він.

Адам і Єва відходять.

Цілля

Ти так не хочеш, брате мій?

Авель

Пощо
Та хмара на чолі у тебе, Каїн?
Вона тобі нічого не поможе,
Лиш гнів предвічного на тебе стягне.

Ада

О Каїн, любий,— чи й на мене ти
Гнівний?

Каїн

Ні, Адо, ні! Я хочу сам
Остатись хвильку. Авель, в моїм серці
Болить щось,— але то мине! Йди, брате,
Наперед, я сейчас прийду. Й ви, сестри,
Ідіть, не стійте. Ви так ніжні, тихі,—
Ні за що гніватись на вас! Сейчас
Прийду.

Ада

Як ні, то я прийду сюди,
По тебе.

Авель

Брате, супокій небесний
Най вкриє духа твого!

Авель, Цілля й Ада відходять.

Каїн

(сам)

Ось життя!
Роби! А для чого? Бо мій отець
В раю не всидівсь. Що мені до того?
Мене ще не було тоді,— не персь я
На світ, не люблю також сеї жизні,
Яку тепер веду. Пощо отець
Змії і жінці дався на підмову?
А дався,— так за що ж мені терпіти?
І що за гріх? Таж дерево росло,—
Чом не для нього? А як ні,— пощо
Бог посадив го близько нього, в раю
На самій середині? Вни на те
Усе одне лиш кажуть, як спитай їх:
«Бог так хотів, і добре так було!»
Хто зна, чи добре? Чи як він всесильний,
То мусить бути й добрий? Я лиш овоч
Усього бачу,— а він страх гіркий,
І я го мушу їсти за гріх других,—
Но хто се там? До ангела подібний,
Понурий лиш, сумніший із лиця
Неземний дух. Но я — чого ж дрижу?
Чи ж боюсь більш його, ніж других духів,
Котрих щодень з мечем вогнистим бачу
При вході раю? Часто я круг нього
Смерком повзу, щоб глянути хоч раз
В той сад,— мою батьківщину правдиву,
Заким не вкриє ніч високі мури
І дерева святі, що зносять гордо
Вершки свої над стіни неприступні.
Меч ангелів огнистий не лякає
Мене; чого ж дрижу я перед тим,
Що йде сюди? Здаєсь від них він дужчий,—
Не менш хороший, та не т а к хороший,
Як був або міг бути: сум якийсь
Мутить його красу. Чи може бути?

Чи ж сум можливий не лиш у людей?
Но ось він!

Люцифер
Смертнику!

Каїн

А ти хто, духу?

Люцифер

Пан духів.

Каїн

Що? Пан духів,— і ти духів
Покинув і тут з порохом говориш?

Люцифер

Я знаю мислі, що той порох мислить,
Я друг його і жаль мені його.

Каїн

Що, мої мислі знаєш?

Люцифер

А хіба се
Не мислі всіх, котрі спосібні мислить?
Се ж іменно безсмертна часть твоєї
Істоти мислить!

Каїн

Як? Безсмертна часть?
Про ню не знаю. Нерозумний батько
Не скуштував із дерева життя,
А лиш із дерева знання вкусив
Зашвидко, через матері намову,
А плодом сього — смерть.

Люцифер

Вони збрехали.
Ти будеш жити.

Каїн

Я й живу, но лиш
На те, щоб умерти; і не бачу

В житті нічо, про що би-м смерті мав
Боятись. Тільки вроджений наклін,
Гидкий, але непоборимий потяг
Держить мя при житті. Усе ми збридло,
І сам я збрид собі, а вмерти годі.
Так я живу. О, радше б я не жив ніколи!

Люцифер

Живеш і мусиш вічно жить! Не вір,
Що прах сей, із котрого ти повстав,
Що се життя! Він щезне, ти останеш
Таким, як є.

Каїн

Таким? Чому не більшим?

Люцифер

Може, таким, як ми.

Каїн

Які ж ви?

Люцифер

Вічні.

Каїн

Щасливі ви?

Люцифер

Ми сильні.

Каїн

А щасливі?

Люцифер

Ні. Хіба ж ти щасливий?

Каїн

Як я можу
Щасливий бути? Глянь на мене!

Люцифер

Бідна
Пилино,— думаєш, що ти нещасна!
Ти!

Каїн

Я нещасний! Але ти, з усею
Твоєю силою, хто ти такий?

Люцифер

Я тим хтів бути, що тебе створив,—
Я б не таким тя був створив, як єсь.

Каїн

Ти наче бог, і майже...

Люцифер

Я не бог.
Не вдалося мені зробитись богом,—
Остану тим, чим я направду є!
Він побідив, нехай панує

Каїн

Хто?

Люцифер

Той, що Адама сотворив і землю —

Каїн

І небо й все, що є в нім. Чув я часто
Се в піснях ангелів, в молитвах батька.

Люцифер

Вни моляться й співають так, бо мусять,—
А ні, то стануть тим, чим серед духів
Я, а чим ти серед людей.

Каїн

А чим ми?

Люцифер

Ми душі, що свою безсмертність чуєм,
Ми душі, що всесильному деспоту
В лице предвічне глядимо і сміло
Говорим: «Зло твоє добром не буде!»
Він сотворив нас — сам те каже, я
Не знаю і не вірю — но не може,
Раз сотворивши, умертвити нас,

Бо ми безсмертні; так, він с ь о г о х о ч е,
Щоб мучить нас! Лишім го! Він великий,
Но в своїй величі не щасливіший,
Ніж ми в борбі. Чи ж доброта зло творить?
А що він сотворив, крім зла? Лишім го!
Най з свого трону, в безмірі самотній,
Світи він творить, щоб не так його
Давила вічність безконечно довга
І непроглядна, сіра самота!
Най сіє звізди! — Адже ж він один
Тиран незнівощимий, необнятий,
Якби він міг ся знищити,— се було б
Для нього щастя більше від всіх щасть,
Які він другим уділив! Нехай
Панує й сам ще множить своє горе!
В людей і духів є хоч співчуття:
Ми разом терпимо,— і наші муки,
Хоч незлічимі, через те легшають.
Но він,— всесильний, а нужденний! Творець,
А в горі! Вічно лиш творити мусить.
Раз в раз творити!..

К а ї н

Ти таке говориш,
Як ті гадки, що здавна, мов крізь сон,
І в мене мелькали. Не міг ніколи
Я погодити те, що-м бачив, з тим,
Що-м чув. Отець і мати вповідали
Про змії, древа, овочі: я бачу
Вхід того, що вни раєм звуть — при нім
З мечем огнистим ангел — вартовий,
Що не впуска мене ні їх; я чую
День в день утому і гадки пекучі
І бачу світ, серед котрого я
Немов щезаю; а гадки у мені
Встають такі, що, бачиться, могли би
Перемочи ввесь світ. І думав я сам в собі:
«Се я лиш так нещасний. Батько мій
Надламаний, і мати вже забула
Про жадобу знання, що не боїться
Й прокляття вічного. Мій брат хлопчина,
Пастух хороший, з своєї череди
Всі первачки жертвує тому, що

Сам заказав землі — давать нам плоди
Без поту. Цілля, наша рання пташка,
Виспівує подяку богу. Навіть
Моя сердечна, люба жінка Ада
Не розуміє тих думок, що так
Давлять мене. Ніколи не стрічав я
Істоти, що б була мені подібна.
Нехай і так! Волю здружитись з духом!»

Люцифер

Якби не був ти вже готов душею
Для моєї дружби, ніколи б я
Не став перед тобов, як стою ось.
Досить було б змії, щоби тебе
Підмовить так, як матір.

Каїн

Га, то ти се
Підмовив матір?

Люцифер

Я не підмовляю
Нікого,— тільки вказую, що́ правда.
Чи ж не було то дерево знання?
А дерево життя хіба ж було
Без плодів? Чи ж наказував я Єві
Не їсти з нього? Я хіба всадив
Заказані ті дерева близ них,
Невинних і в невинності цікавих?
Ні, я би був богів із вас зробив!
Се сам він вигнав вас, для того вигнав,
«Щоб ви не з'їли з дерева життя
І не були б богами,— так як ми!»
Хіба ж се не його слова?

Каїн

Його, його,—
Я чув їх так від тих, котрі їх чули
У громах.

Люцифер

Хто ж тут демон був? Чи той,
Котрий життя не дав вам? Чи знов той,

Що був би вічне вам життя вділив,
І щастя, й силу, і знання?

Каїн

О, щоб вони
Були з обох дерев вкусили плодів
Або не тикали їх зовсім!

Люцифер

Що ж,
Один вже ваш, і другий буде ваш.

Каїн

Як?

Люцифер

Будьте тим, чим єсьте вже — його
Противниками. Духа не уб'є
Ніяка сила, скоро дух той хоче
Тим бути, чим повинен — осередком
Цілого світу. Він повстав на те,
Щоб панувать.

Каїн

То се не ти звів Єву?

Люцифер

Я? Бідний праху! А пощо? І як!

Каїн

Вони говорять: то змія, то дух був.

Люцифер

Хто «вони»? Тамтой не записав так сього,—
А він, гордий, фальшивити не стане;
То лиш великий людський страх і гордість
Дрібна складає власну низьку слабість
На духів. Змій був змій, нічого більше,—
Але й не менше, як вони самі:
З природи порох, як вони, но мудріший,
Бо перемовив їх і бачив, що
Знання затруло їх дрібну утіху.
Чи ж я би зичив вид істот смертельних?

Каїн

Но був же демон в тій змії якийсь?

Люцифер

Ні,— вона лиш в Єві демона збудила
Язиком своїм хитрим. Я ти кажу:
Змія була не що більш як змія.
Спитай хоч ангела, що стереже
Дерев таємних. Може, як пройдуть
Літ тисячі над вашими кістками,
Колись який син тих будущих літ
Пристроїть в казку гріх той і надасть
Мені той вид, котрим ся бриджу я,
Як бриджусь всім, що перед тим ся хилить,
Котрий на те лиш сотворив істоти,
Щоб догодити власній гордоті.
Ми видим правду і все правду кажем.
Твої безумні родичі з м і я
Послухали і впали. Пощо ж д у х а м
Зводити їх? І що в тіснім тім раю
Було таке, щоб зависть в н а с з б у д и л о,
В духах, що світ ввесь... Та що то й казати —
Ти ж сього всього розуміть не можеш
Помимо дерева знання.

Каїн

Но все,
Що про знання ти кажеш, р а д я знати,
Б а ж а ю знати і с п о с і б н и й знати.

Люцифер

І маєш смілість бачити?

Каїн

Стрібуй!

Люцифер

Побачить смерть?

Каїн

Ніхто ще її не бачив.

Люцифер

А прецінь всіх вас жде вна.

Каїн

Батько каже,
Що вона страшенна; мати слізьми плаче,
Як лиш згадать про ню, а Авель зносить
До неба очі; Цілля похиляєсь,
Молитви шепчучи, а Ада тихо
Глядить на мене.

Люцифер

А що ж ти?

Каїн

Мене
Палять, давлять несказані гадки,
Як лиш почую про ту смерть всесильну,
Котрої, здаєсь, ніхто з нас не уйде.
Скажи, мож з нев боротись? Хлопцем ще
Боровся я для забавки із львом,
Аж поки, ревучи, не втік ми з рук.

Люцифер

Вона без тіла, але всі тіла,
Що зродились з землі,— пожре.

Каїн

Ах! Я
Гадав, що вна жива. І як вна може,
Не живучи сама — життя пожерти?

Люцифер

Спитай нищителя.

Каїн

Кого?

Люцифер

Ну, творця! Зви го,
Як хоч. Він сотворив на те, щоб нищить.

Каїн

Не знав я сього, но і сам так думав,
Як вчув про смерть. Що вна таке — не знаю,
Но бачиться, страшне щось. Часто дивлюсь
В пусту нічную пітьму,— визираю
Її, а як побачу в пітьмі тінь
Від мурів раю, а з-за неї блиск
Від ангельських мечів,— наслухую
Тривожно, чи не йде вна: но враз
З тривогою й тоска давить ми серце —
Пізнати, що мя так тривожить. Але годі.
І відвертав я втомленії очі
Від рідного, утраченого раю
До тих світил над нами в синяві.
Вони такі хороші! Чи й вони вмруть?

Люцифер

Може, й умруть,— но вас переживуть.

Каїн

То добре! Я не хтів би смерть їх бачить.
Я так їх люблю! Що се — смерть? Я боюсь
Її і чую щось страшного в ній,
Но що,— не знаю. Всі ми їй підпадем,
І злі і добрі. Кажуть, що вна — зло:
Що се — зло?

Люцифер

Стати порохом назад.

Каїн

А можсе чути?

Люцифер

Не вповім ти того,
Бо я не знаю смерті.

Каїн

Будь я глина
Спокійна — се ж не було б зле. Бодай я
Не був ніколи нічим більш.

Люцифер

Мізерне
Бажання! Сам Адам бажав щось більше:
Знання!

Каїн

Но не життя! Бо для чого ж не рвав
Плід з дерева життя?

Люцифер

Не мав коли вже.

Каїн

Нещасний блуд. Було насамперед
Той плід зірвати! Но заким знання
Вкусив,— не знав про смерть. І сам я, ах!
Її не знаю, а однако боюсь,
І боюсь, сам не знаючи чого.

Люцифер

А я все знаю і нічого не боюся.
Знання — то лік.

Каїн

О, дай мені знання.

Люцифер

Дам, но за одну вимінку.

Каїн

Кажи!

Люцифер

Впадь ниць, узнай у мені свого пана.

Каїн

Ти не той пан, котрого чтить мій батько?

Люцифер

Ні!

Каїн

Ти йому подібний?

Люцифер

Ні! Ні в чім
Не схожий з ним і буть не хочу! Рад я
Чимсь вищим бути, нижчим, всім, лиш тільки
Не спільником його ані слугою.
Я сам жию, но я великий. Многі
Мені підвласні,— більше ще їх буде:
Будь одним з перших ти.

Каїн

Ніколи досі
Не кланявся я богу батька мого,
Хоч брат мій Авель часто мя благав,
Щоби-м ураз з ним жертву му приніс.
Пощо ж ми кланятись тобі?

Люцифер

Ніколи
Не кланявсь ти йому?

Каїн

Я ж ти казав.
Чи ж ще казать ти? Сам хіба не знаєш?

Люцифер

Хто йому не кланявсь, кланявся мені.

Каїн

Не кланявсь я йому й тобі не вклонюсь.

Люцифер

Но все ж ти мій слуга. Вже тим ти мій став,
Що не вклонивсь йому.

Каїн

І що ж ми з того!

Люцифер

Се взнаєш тут і — там.

Каїн

Відкрий ми тільки
Тайницю мойого суття.

Люцифер

Ходи,
Куди тя поведу.

Каїн

Но я йти мушу
Орати поле,— бо прирік єм.

Люцифер

Що?

Каїн

Зібрати перші плоди.

Люцифер

А пощо?

Каїн

Враз з Авелем на вівтар їх зложити.

Люцифер

Ти ж мовив, що ніколи досі ще
Не кланявсь тому, що тя сотворив?

Каїн

Так,— але Авель конче упросив мя...
Його се жертва радше, не моя,—
І Ада —

Люцифер

Чо ж ти став?

Каїн

Моя сестра,
Враз роджена зо мнов, з одного лона,—
З сльозами вимогла на мні ту жертву,—
А я волю вклонитись, впасти ниць
Перед ким-будь, ніж бачить її сльози.

Люцифер

Ну, добре,— тож ходи зо мнов.

Каїн

Піду.

Ада входить.

Ада

Мій брате,— я по тебе йду. Година
Утіхи й спочивку надійшла,—
Вона гірка нам, як тебе нема.
Ти нині не робив нічо,— но я
Зробила все за тебе. Спілі плоди
Пишаються, як світло золоте.
Ходи!

Каїн

Не бачиш?

Ада

Бачу ангела.
Чимало бачила-м їх; може, хоче
Спочити з нами,— то приймем го щиро.

Каїн

Він не такий, як ті, котрих видаєм.

Ада

Або ж є й інші? Все одно,— приймем го,
Як і тамтих. Вони гостили в нас,—
Чи хоче й він?

Каїн

(до Люцифера)

Будеш наш гість?

Люцифер

Ти будеш
Мій гість.

Каїн

Я піду з ним.

Ада

Покинеш нас?

Каїн

Так.

Ада

І мене?

Каїн

О Адо, люба!

Ада

Я

Піду з тобою.

Люцифер

Їй не може іти.

Ада

Хто ти, що серце відрива від серця?

Каїн

Він — бог.

Ада

А як ти знаєш?

Каїн

Він говорить,

як бог.

Ада

І змій так говорив,— і звів.

Люцифер

Не звів він, Адо! Чи ж не було, справді,
Се дерево знання?

Ада

Так, нам на горе!

Люцифер

Знання — то горе; змій, значить, не звів вас;
А коли звів, то тільки правдою,—
А правда все сама собов — добро.

А д а

Но все, що ми відтак пізнали,— тільки
Нещастя приносило нам: з раю
Прогнав нас бог — терпіти мусим
Страх і утому, біль і гризоту,
Жаліти того, що пройшло,— а того,
Що не прийде ніколи,— сподіватись.
Не йди з тим духом, Каїн! Все зноси,
Як я, люби мене, як я тя люблю!

Л ю ц и ф е р

Більш, ніж вітця?

А д а

Так! Но хіба ж се гріх?

Л ю ц и ф е р

Ще ні. Но б у д е! Твоїм дітям вже
Гріхом буде.

А д а

Моя дочка не сміла б
Любити Єноха, свойого брата?

Л ю ц и ф е р

Так, як ти Каїна,— не смітиме.

А д а

О боже, вни не мали би любитись
Ні плодити люблячихся істот?
Хіба не ссали вни з моєї груді?
Чи він, отець їх, не родивсь зо мною
В одній годині із одного лона?
Чи ж ми не любимся? А множачись,
Чи ми не збільшуєм числа істот,
Що будуть ся любить, як ми їх любим?
Зваж, Каїн, на любов мою, не йди
З тим духом,— се не є приятель наш!

Л ю ц и ф е р

Гріх, про котрий говорю,— не моє
Се діло; він н е г р і х для тебе, тільки
Г р і х о м б у д е потомкам твоїм смертним.

Ада

Що то за гріх, що не є гріх сам в собі?
Чи побічні обставини рішають,
Що гріх — а що добро? Як так, то ми
Раби...

Люцифер

Рабами й вищі є від вас;
А більші від тих вищих були б ними,
Як не воліли б свободу і муку
Над гладку гниль улеглості й покори
Посеред співів, арф і самолюбних
Молитв до всемогущого, тому лиш,
Що він всесильний,— і то не з любви,
Ні, з самолюбства і страху!

Ада

Всесильний
Враз і ласкавий мусить бути.

Люцифер

Видно,—
Бо з раю вигнав вас!

Ада

Не підводи мя,
Злий духу, красотою своїх слів!
Як змій — ти гарний і як змій — фальшивий!

Люцифер

Кажи: правдивий! Запитай лиш Єву:
Хіба ж не знає вна, що зле, що добре?

Ада

О мати, мати! Ти зірвала овоч
Згубніший для потомків, ніж для тебе.
Ти ж молодість бодай в раю прожила,
Невинна і щаслива, посеред
Щасливих духів; ми, твій рід, не знаєм
Райського щастя й окружені
Демонами, що зводять нас у пропасть
Словами божими, і власними
Цікавими, неситими думками,

Так, як тебе звела змія в щасливій,
Неóбачній, дитинній сліпоті!
Мій ум безсильний проти вічного,
Сильного духа сього; я не можу
Ненавидіти го; гляджу на нього
З розкішною тривогою, а прецінь
Від нього не втікаю; потяг сильний
В його очах приковує мій погляд
Тремтячий до його лиця; у груди
Так живо серце б'єсь; мені чогось лячно,
А прецінь щось мов тягне мя до нього
Все ближче, дужче! Ох, рятуй мя, Каїн!

К а ї н

Чого боїшся? Се не є дух злий.

А д а

Не бог він і не божий. Херувимів
І серафимів бачила-м,— но він
Не те, що вни.

К а ї н

Є ще сильніші духи,
Архангели!

Л ю ц и ф е р

Є ще й від них сильніші.

А д а

Но не святіші.

Л ю ц и ф е р

Як неволя і святість
Одно,— то н е святіші.

А д а

Сераф більш л ю б и т ь, херувим більш з н а є.
Сесь, певно, херувим, бо він не любить.

Л ю ц и ф е р

Коли ж хто більше знає, той не любить,—
То він не любить, бо все знає; його тож
Не може той любити, хто го знає.

Коли знающий херувим менш любить,
То серафим люб'ячий — нич не знає.
Що се одне несхідне з другим, видно
Із кари твого батька — з а з н а н н я.
Любов або знання — отсе єдиний
Твій вибір. Батько вибрав: у страсі
Служити богу.

А д а

Каїн, вибирай любов!

К а ї н

За тебе, Адо, я не вибираю;
Зо мнов родилась ти, крім тебе, я
Нічо не люблю.

А д а

А вітця і матір?

К а ї н

Чи вни любили нас, їдячи овоч,
Що всіх нас вигнав з раю?

А д а

Нас тоді ще
На світі не було; а хоч би й так,—
Чи ж не любить нам їх і наші діти?

К а ї н

Малого Єноха й його сестричку!..
Коби я знав, що вни будуть щасливі,
Я би напівзабув — та ні, в сто поколіннях
Забути сього годі! Ввік буде
Проклята пам'ять того, хто в одній
Годині зарід людськості і горя
Засіяв. Наші родичі зірвали
Знання плід і гріха,— та не досить
Було їм свого горя,— сплодили
Мене,— тебе,— і тих живих кількоро
І тих неполіченних, незлічимих
Мільйони, міріади, що ще прийдуть,
Щоби в наслідстві від віків наросле
Прийняти горе; я — отець їх горя!

Краса вся і любов твоя й моя,
Всі хвилі розкоші, всі любі дні,
Все, що ми любим в собі, в дітях наших
Лиш нас і їх по многих чи не многих
Літах у гріх і муку заведе,
І в смерті лютої обняття! О,
Збрехало дерево знання! Згрішивши,
Повинні б ми хоч знати все, що треба,—
Значить, і смерть. А що ми знаєм? Те лиш,
Що ми нещасні! Чи було аж тра
Змії та овочу, щоб те пізнати?

А д а

Я не нещасна, Каїн, коб лиш ти
Щасливий був...

К а ї н

Будь ти сама щаслива;
Я не бажаю щастя, що мене
Понижує.

А д а

Сама — щасливов бути?
Не можу і не хочу. Но зріднею,
Здаєсь, була б щаслива, мимо смерті,
Котрої не лякаюсь, бо не знаю.
Хоч, кажуть, вна — мара якась понура.

Л ю ц и ф е р

Сама, значить, не була б ти щаслива?

А д а

Сама — щаслива? Боже, хто ж сам може
Щасливим бути й добрим? Самоти я
Боюся, мов гріха, і проганяю
Її думками про дітей, братів
І родичів.

Л ю ц и ф е р

А отже, бог твій — сам!
Чи він щасливий? В самоті — чи добрий?

А д а

Не сам він! Щастя ангелів, людей
Від нього йде,— і він щаслив їх щастям.
Найбільша розкіш других веселити.

Л ю ц и ф е р

Спитай вітця про ту велику радість,—
Спитай ось брата і свої думки,
Чи вни спокійні?

А д а

Ні! — А ти? Ти з неба?

Л ю ц и ф е р

Ні, я не з неба. А пощо і відки
Тото захвалене загальне щастя,
Спитай його, великого, святого,
Живого творця! Він лиш сам те знає,
І він мовчить. Ми мусимо терпіти,
Дехто противиться йому — все пусто,
Як кажуть ангели,— но таки варто,
Бо ліпшого й почати ніщо. В духа
Є погляд бистрий,— швидко найде правду,
Як ваше око, смертники, сейчас
В блідій небесній синяві находить
Зірницю ясну, що звіщає день.

А д а

Я люблю її, вона така хороша.

Л ю ц и ф е р

А 'д ній не молишся?

А д а

Отець ся молить
Одному лиш невидимому богу.

Л ю ц и ф е р

Но все ж то краще представлять собі
Невидимого в видимім.

Ада

Отець
Говорить, що самого бога бачив,
Котрий його і матір сотворив.

Люцифер

А ти го бачила?

Ада

Лиш в його творах.

Люцифер

Але самого?

Ада

Ні, лиш у вітці,
Що на його сотворений подобу,
У ангелах, тобі подібних, тільки
Ясніших, хоч не так хороших, сильних,
Як ти. Мов ясний тихий південь, світом
Облиті вни; а ти подібний радше
До ночі ясної, що в довгі білі
Хмар пасмуги пурпурне небо вбере
І незглибимим морем звізд засіє.
І блискотять вони на темнім зводі,
Немовби кожда хтіла сонцем статись,
Пречудні, незлічимі,— і манять
Нам серце з груді, блиск ллють так лагідний,
Що аж до сліз мя зрушують; і ти так.
Здаєсь, що ти нещасний; не роби й нас
Нещасними! Бач,— плачу за тобою!

Люцифер

Плач, плач! Сліз море поплине!

Ада

Від мене?

Люцифер

Від всіх.

Ада

Яких всіх?

Люцифер

Від тих мільйонів
І міріад, що всю безлюдну землю
Заселять і все пекло наповнять,—
А з твого лона вийдуть!

Ада

Каїн, Каїн.—
Він проклинає нас!

Каїн

Цить, най говорить!
Я з ним піду.

Ада

Куди?

Люцифер

В такі місця,
З котрих поверне за годину, но
Пізнає більше, ніж за много літ.

Ада

Хіба ж се мож?

Люцифер

Хіба ж не сотворив
Ваш бог сей світ і всі світи в кількох днях?
А я, що помагав йому
При твореннї, хіба ж усі ті твори
Не зможу показати за годину?

Каїн

Веди мя!

Ада

І він верне за годину?

Люцифер

Так. Час не є пан наших діл: всю вічність
Ми можем збити у одну годину,
Годину в вічність можем роздовжити.

Під земну міру не підходять духи,—
Но годі вже. Ходи зо мною, Каїн.

А д а

А верне він?

Л ю ц и ф е р

Не бійся, жінко, верне,—
Єдиний, перший і послідній з смертних,
Крім ще одного — вернеться живий
З тих місць до тебе, щоб тамті німі,
Пусті світи народом заповнити,
Так як сю землю,— бо тепер ще мало
Там мешканців.

А д а

Де ж мешкання твоє?

Л ю ц и ф е р

В просторі світу. Де ж би мало бути?
Там, де твій бог, або твої боги,—
Там я. Усього часть моя: життя
І смерті, вічності й часу, землі
І неба й того, що ні небо, ні
Земля, а повне тих, що заповняли
Або заповнять ще і небо й землю,—
Се все,— мій дім! Де він пан, — там і я,
А де я пан,— там він не має місця!
Якби не був я тим, чим вам говорю,—
Чи ж міг би-м бути тут? Таж ангели
Його близ нас.

А д а

Вони й тоді були,
Як змій до Єви говорив.

Л ю ц и ф е р

Ти, Каїн,
Рішивсь. Знання бажаєш — я ти дам
Знання й без овочу, котрий би міг
Єдине те добро твоє згірчити,
Яке лишив ти Сильний. Ну, ходім.

Каїн

Веди мя, йду.

Люцифер і Каїн відходять.

Ада

Мій брате! Каїн, Каїн!

ДРУГА ДІЯ

І

ПРОСТІР ВСЕСВІТНІЙ

Люцифер, Каїн.

Каїн

Іду воздухом, а не паду, но боюсь
Упасти.

Люцифер

Здайсь на мене, то тя воздух
Понесе, бо я цар його.

Каїн

Но чи
Я не згрішу за теє перед богом?

Люцифер

Вір — а не впадеш! Сумнівайсь — а згинеш!
Так би сказав тамтой бог, що мене
Зве «демоном» при своїх ангелах;
А ті повторюють се при мізерних,
Незрячих творах, що, крім своїх змислів
Тісних, нічим дійти не можуть правди,—
І хиляться вни перед кождим словом,
Яке лиш вчують; не розглянуть чи
Вно зле, чи добре. Я таким ся бриджу.
Чи кланяйсь ми, чи ні,— а все ж побачиш
Світи поза маленьким твоїм світом.
Я не буду тортурами карати
Твій сумнів, що ся пре з границь тісних.
Прийде ще час, що, на кількох краплинах

Води імчачись, скаже чоловік
До другого: «Вір в мене і імчись
На водах!» — і той ступить небезпечно
По хвилях. Я не стану ти казати:
«Вір в мене або гинь!» Лети зо мною
Враз через бездну світу; я ти вкажу
Те, що не зможеш заперечити:
Світи минулі, нинішні й будущі.

Каїн

Га, демоне чи боже,— будь хто будь ти,—
Чи се земля он?

Люцифер

Що ж, не пізнаєш
Землі, з котрої зроблений твій батько?

Каїн

Се справді вна? Те синє колісце,
Що котиться в просторі, з другим, меншим
Кружком — до місяця подібним? Се ж
Той рай? Де мури, сторожі його?

Люцифер

Вкажи ми, де рай?

Каїн

Як же ж мож? Між тим,
Коли, мов промінь сонця, ми мчимось,
Вна меншає, дрібнішає, щезає,
Розсвічується світлом, наче кругла
Дрібна звізда, яких мільйони-м бачив,
Круг раю блудячи. Здаєсь, чим далі
Ми відлітаєм — що ті дві змішались
З безліком других звізд, що вокруг нас,
І побільшили їх число собою.

Люцифер

А якби ти знав, що світи є більші
Від твого світу, що на них жиють
Істоти більші і число їх більше,
Ніж пилинок там на землі, і якби
Пилинка кожда мала жизнь і душу,

Жила і гибла і терпіла,— що ж би
Тоді ти думав?

Каїн

Я б гордився своїм
Знанням.

Люцифер

А якби те горде знання
Було закуте в підлу, грубу глину,
І якби дух твій вгору персь, до світла,
А тіло б путало його в мізерних
Низьких потреб гидкі кайдани? Якби
Твоя найбільша розкіш показалась
Униженням і привидом брудним,
Що тіло жре і духа, і манить тя
Новії тіла плодити і душі,
Ще слабші, нужденніші ще від тебе?

Каїн

Духу, не знаю смерті я, но-м чув
Від родичів, що вна страшне щось, що
Се спадщина гірка, що нам дісталась
Від них ураз з життям. Но скоро правда
Те, що ти кажеш (а я чую в собі
Важку, хоч темну муку тої правди),
То вбий мя! Бо давати тим життя,
Котрі терпіти лиш будуть і мерти,
Таж се значить — розплоджувати смерть.
Множити горе.

Люцифер

Але ти не згинеш
Зовсім; одно щось житиме раз в раз.

Каїн

Но сього не сказав тамтой вітцю,
Коли го з раю виганяв, з клеймом
Прокляття на чолі. Но най пропаде,
Що є смертельне в мені, щоб я в прочім
Таким, як ангел, ставсь.

Люцифер

Я ангел; хочеш
Таким, як я, зробитись?

Каїн

Я не знаю
Тебе, лиш тільки знаю, що ти сильний.
Ти вказуєш ми те, чого не може
Моя вся сила досягнуть. А преціь
То ще замало для бажання мого.

Люцифер

Чого ж бажає те горде бажання,
Таке горде, що аж із черв'яками
У пилу риєсь?

Каїн

А що ж ти, так сильний,
Ти, що природу, вічність обняв духом,—
А все ж нещасний?

Люцифер

Я такий, як бачиш.
Проте й тебе питаюсь, чи хотів би-сь
Безсмертним бути?

Каїн

Ти ж сказав, що мушу
Безсмертним бути. Досі сього я
Не знав. Но як вже мушу, то навчи мя,
Чи в щасті чи нещасті навперед
Свою безсмертність чути.

Люцифер

Заким я ще
Прийшов до тебе, ти вже вмів се.

Каїн

Як?

Люцифер

Ти мучився.

Каїн

Чи ж та мука буде вічна?

Люцифер

Побачиш — ти і всі тобі подібні.
Но глянь, чи се не красота?

Каїн

О чудний,
О незглибимий світе! О ви, стада
Блискучих, незлічимих звізд! Скажіть,
Що ви? Що та блакитна бездна, етер
Бездонний, у котрім пливете ви,
Як листя зісхле я видав пливуче
На криштальових хвилях райських рік?
Чи ваша путь означена, чи, може,
Мчитесь ви сліпо в воздушнім просторі
В безмірну даль, для думки недостижну,
Що духа безконечністю п'янить?
О боже! О боги, чи хто ви будь там,—
Як ви хороші! Як хороші діла,
Чи власні тіла ваші ті, чи що се!
О! дайте вмерти ми, як мруть атоми
(Коли вни мруть), або пізнати вас,
Всю силу і мудрість вашу. Хоч я прах.
Та мисль моя безсмертна. Ох, ти, духу,
Убий мя або дай поглянуть зблизька!

Люцифер

Чи ж се не близько? Глянь назад на землю.

Каїн

Де вна? Нічо не бачу, тільки безлік
Світел.

Люцифер

Он там.

Каїн

Не бачу її.

Люцифер

Ади,

Вона блищить.

Каїн

Он то?

Люцифер

Так!

Каїн

Що ти кажеш?
Я бачив часто вогняні мушки,
Вночі в хащах та на луках зелених
Літали вни, а блиск їх був ясніший,
Як того світу блиск, що носить їх.

Люцифер

Ти бачив і мушки й світи однако
Хороші і ясні; що ж про них гадаєш?

Каїн

Вни гарні — кожне в своїм власнім крузі,
А ніч обом їм додає краси —
Дрібонькій мушці золотій у гаю
І звіздам вічно в безмірі імчачим,—
Значиться,— ніч їх водить.

Люцифер

Але як?

Каїн

Отсе вкажи ми.

Люцифер

А глядіть посміеш?

Каїн

Або я знаю, чи посмію! Досі
Все, що-сь вказав ми, смів я оглядати.

Люцифер

Ходи ж. А що хоч бачить, чи безсмертні
Чи смертні речі?

Каїн

Що се «речі»?

Люцифер

Все.
Но що тепер найближче серцю твому?

Каїн

Те, що ось бачу.

Люцифер

Но що хтів ти бачить?

Каїн

Те, що-м ніколи ще не бачив, що-м
Не міг ще бачить,— таємниці смерті.

Люцифер

Що ж, як побачиш вимерлі вже твори,
Так, як вже много бачив-єсь безсмертних?

Каїн

Вкажи!

Люцифер

Ну, в лет на наших сильних крилах!

Каїн

Як порем ми блакить! Щезають звізди!
Земля! Моя земля! Де вна, вкажи ми!
Я син її.

Люцифер

Тепер її не видно,
Вона пилинка в світі, так як ти
На ній; но ти на ню повернеш,— мусиш
Вернути відси в прах її назад;
Обом нам з нього ввік не отрястися.

Каїн

Куди ж ми йдем?

Люцифер

Побачить те, що було,
Побачить тінь тамтого світу, що
Твоя земля одна лиш з нього кришка.

Каїн

Та як же? Світ не є новий?

Люцифер

О, світ
Так давній, як життя, а вно давніше,
Ніж я, ти, ніж усе, що більшим
Здаєсь від нас обох. Є много речей
Безкраїх; многі т и м гордяться, що вни
Без початку, а початок їх низький,
Як твій; і кращі речі пощезали,
Лишивши місце бридшим, аніж ми
Подумать можем. Ч а с лиш і п р о с т і р
Існують все й ніколи не загинуть.
Но зміна, се не смерть — окрім для глини
А глина — ти, і те лиш розумієш,
Що було глинов, те і тут побачиш.

Каїн

Глину? Що т и і я т е можу бачить.

Люцифер

Летім!

Каїн

Померкли світла всі нараз,—
Хоть так іно що сяли і більшіли,
Немов світи цілі.

Люцифер

Вни й є світи.

Каїн

Раї є тож в них?

Люцифер

Може.

Каїн

Люди також?

Люцифер

Так,— або вищі твори.

Каїн

Так? І змії?

Люцифер

Чи ж можуть люди буть без них? Чи ж люди
Лиш мають право жити — гади ні?

Каїн

Як ми далеко вже від звізд! Скажи,
Де летимо ми?

Люцифер

В тіней світ, між твори,
Що вимерли, між твори, що ще будуть.

Каїн

Як темно тут! Всі звізди пощезали.

Люцифер

А прецінь бачиш.

Каїн

Щось, мов жар страшний,
Не сонце се, не звізди ані місяць,—
А навіть синява нічного неба
В густій втонула тьмі; а прецінь виджу
Огромні чорні маси — не такі,
Як ті світи, що ми отсе минули,
Що, бачилось, ясніли і жили,
Хоть навіть зблідло світло їх далеке,
І зблизька форми різнії виднілись,
Глибокі доли, гори височезні,
Одні вогнем палючі, а інші
Залиті рівним, незмірим морем,
Сесі круг себе світлі паси мали,
Тамті знов місяці летучі, так

До моєї землі подібні! Тут
Понуре все.

Люцифер

Але виразне. Хочеш
Смерть бачити й давно померлі твори?

Каїн

Хотіть — не хочу. Знаю, що смерть є,
Що батьків гріх мене і батька з всім,
Що зветься нашим,— смерті призначив;
Тож рад би-м сейчас бачить те, що таки
Колись побачить мушу.

Люцифер

Глянь.

Каїн

Лиш пітьма
Та пітьма.

Люцифер

Так все буде. Але ми
Втворімо брами смерті.

Каїн

Чорні хмари
Валять кругом; що се?

Люцифер

Вступай.

Каїн

А верну?

Люцифер

Конечно. Хто ж би намножив людей
Для смерті? Ще порожнє її царство,—
Колись заповниться; се ти і рід твій
Його заповнить.

Каїн

Розступились хмари
В широке колесо довкола нас.

Люцифер

Вступай наперед!

Каїн

Ну, а ти?

Люцифер

Не бійся!
Без мене ж ти б не був з землі ся рушив!
Ну, далі, сміло!

Щезають у хмарах.

II

ПЕКЛО

Люцифер і Каїн.

Каїн

Як глухо, пусто в сумрачнім тім світі
Ні! бачиться, світів тут много; люду
В них більш, ніж на огромних ясних звіздах,
Що там вгорі так ґусто кружать, більш
Подібні до блискучих жителів
Небес незримих, ніж до тіл, служачих
Помешканням живим істотам; тільки
Зближаючись до них, я бачив в кождій
Твердих матерій склади безконечні,
Спосібні радше плодити життя,
Ніж жити й дихати самі. Но тут все —
Лиш тінь та мла, мов спогадки неясні
Минулих днів.

Люцифер

То царство смерті! Хочеш
І ти остати жителем його?

Каїн

Не відповім на теє, пок не знаю,
Що є в нім справді Но як те в нім є,
Що в своїх довгих бесідах мій батько
Говорить — боже, то се щось таке,
Що й думать страшно! Най буде проклятий,

Хто винайшов життя, що смерть лиш плодить!
Ту дрібочку життя, котре жиє,
А гинуть мусить, стратити життя,
Хоч без вини!..

Люцифер

Таж се клянеш ти батька!

Каїн

Чи ж він мя не прокляв, коли мя сплодив?
Чи не прокляв мя в матері утробі,
Їдячи плід заказаний?

Люцифер

Се так;
Прокляття за прокляття. Но дітей
І брата?

Каїн

Най паде й на них частина,—
На брата, на дітей! Прокляття прецінь
Єдина спадщина моя! Прокляття
І їм лишаю. О безмірні, темні
Простори,— млисті, величезні тіні,
Одні доразу видні, другі ледве
Слідні, но сильні всі й понурі,— хто ви?
Живете ви? Жили?

Люцифер

Се й те потрохи.

Каїн

Що ж смерть таке?

Люцифер

Чи ж творець ваш не мовив,
Що смерть також життя — лишень інакше?

Каїн

Ні, він сказав лиш, що все вмерти мусить.

Люцифер

А не сказав, то скаже ще колись.

Каїн

Щасливий буде день той.

Люцифер

О, щасливий!
Жаль тільки, що несказанні тортури
Принесе, вічні муки незлічимим,
Ще ненародженим міріадам душ,
Що зродяться для мук, самі
О тім не знаючи.

Каїн

Що се, ті тіні
Огромні вколо мене? Не такі вни,
Як ангели, що раю брам пильнують,
І не такі, як чоловік, як Авель,
Адам, я, сестри й діти наші. Прецінь
Подоба в них, коли не людська
Й не ангельська, то щось таке, що
Не ангел, але вище від людей,
Величне, повне сили і горде,
Хороше, хоть і дуже дивовижне.
Таких істот не бачив я. Нема в них
Крил ангельських, ні людського лиця,
Ні форм звірячих, ні нічо такого,
Як нині ще жиє. А все ж вни сильні,
Хороші, рівні найсильнішим
І найкращим з жиючих, хоть до них
Так неподібні, що не смів би-м звати
Живими їх.

Люцифер

А таки вни жили.

Каїн

Де?

Люцифер

Там, де ти.

Каїн

Коли?

Люцифер

Вни заселяли
Те, що ти звеш землею.

Каїн

Адам перший.

Люцифер

З таких, як сам,— то перший, хоч не годен
Послідним буть з їх роду.

Каїн

Що ж вони?

Люцифер

Те, чим ти будеш.

Каїн

Но чим вни були?

Люцифер

Жили пишні, розумні, добрі, гарні,
Остільки вищі від твого вітця
В раю, оскільки в зіпсутті гнилім
Тебе й твойого сина перейде
Стотисячне далеке покоління:
А зваж по собі, як слабе вно буде.

Каїн

Ах, і вни вигибли?

Люцифер

Зі свого світу,—
Як із землі колись твій рід.

Каїн

І був то
Їх світ?

Люцифер

Так.

Каїн

Але не такий, як нині;
Тепер він замалий і занужденний,
Щоби такі носити твори.

Люцифер

Світ був кращий.

Каїн

Пощо ж пропав?

Люцифер

Спитай у того, хто
Звалив го.

Каїн

Але як?

Люцифер

Невпинна, люта
Руїна й знищення змінили світ той
У хаос, із котрого він повстав був.
Те, хоч в часі лучаєсь рідко, прецінь
У вічності вно часте. Ось ходи
Поглянь на ту минувшість.

Каїн

Ах, страшна вна!

Люцифер

Але правдива. Глянь на тії тіні:
Вони були колись живі, як ти.

Каїн

А буду я такий, як вни?

Люцифер

Нехай ти
Той скаже, хто тя сотворив. Я вказую
Лиш те, що з давніх прасвітів лишилось.
А чим б у л и вни, чуєш сам, лиш слабше
Остільки, оскільки менш чуття у тебе,
Оскільки менше вічного добра

Дістав ти — р о з у м у і с и л и т і л а,
Одно лиш в'яже з ними тебе — життя;
Одно лиш спільне в вас обох — се смерть.
Все проче, що є в тебе, личить хробам,
В багні, в намулі сплодженим з окрайців
Величнішого світу,— що, розбитий, ставсь
Планетою нужденною — землею,
Житлом людей, котрих найбільше щастя
Те мало бути, щоб сліпі жили
В раю дуренства, щоб, немов отрути,—
Знання боялись. Глянь, що з вищих тих
Істот лишилось,— догадайсь, які
Були вни за життя! Як ні, як прикро
Тобі — вертай домів, ори, як досі,
Твердую скибу, я замчу тя швидко.

К а ї н

Ні, тут лиши мя!

Л ю ц и ф е р

Доки?

К а ї н

Вічно. Адже ж
І так прийдесь колись з землі сюди
Вертатись: радше лишусь тут відразу.
Життя ми збридло. Тут в тій тьмі останусь.

Л ю ц и ф е р

Ні, годі! Все тут — дійсна правда, но
Ти все те бачиш, мов к р і з ь с о н. Щоб жить тут,
Тре перед тим те перейти, що всі ті
Істоти перейшли — ворота смерті.

К а ї н

В які ж ворота ми сюди зайшли?

Л ю ц и ф е р

В мої,— но ними мусимо вернути.
Моя се сила дихати дає
Тобі тут, де, крім тебе, ще ніщо

Не дихало. Оглянь сесь край, но тут
Лишитись не гадай, аж час твій прийде.

Каїн

А ті, чи можуть ще вернуть на землю?

Люцифер

Ні,— їх землі нема,— вона в руїнах!
Ані одного місця не пізнали б
Вни на новій, не зовсім ствердлій ще
Поверхності! Їх світ пропав! Ах, що се
За чудний світ був!

Каїн

Чи ж земля не чудна?
Хоч важко її орати, та не те
Давить мене, що тра боротись з нею,
А те, що всеї красоти її
Вживать не можу без грижі, що своїх
Думок невпинних наситить не можу
Знанням,— ні тисячних тривог приспати,—
Тривог о те життя, тривог о смерть.

Люцифер

Чим є твій світ,— те бачиш,— но не можеш
Поняти й тіні того, що б у л о.

Каїн

А ті огромні твори, ті страшила,
Не так, здаєсь, розумні, як тамті,
Котрі ми йно що бачили,— подібні
Де в чім до диких лісових звірів
Землі, до велетів, що в гущаках
Ревуть вночі, лиш десять раз страшніші
І більші; ростом вищі, ніж райський
Мур недоступний; з поглядом огнистим,
Як херувима меч при райських дверях;
З зубами, наче конарі дерев
Без гілля і кори,— хто вни?

Люцифер

То само
Що мамути у твоїм світі — кості їх
Лежать глибоко в глині.

Каїн

Всі мертві?

Люцифер

А що ж! Твій рід, слабий в війні із ними,
Гнеть вигиб би, й прокляття, що тяжить
Над ним, на кім же ся могло сповнити?

Каїн

Але пощо ж війна?

Люцифер

Хіба не тямиш,
Що він так хтів, коли вас з раю вигнав?
Війна всім творам,— так,— і смерть усім,
І біль для многих, мука і грижа;
Се овочі заказаного древа.

Каїн

Чи і звірі їх їли, що також
Вмирати мусять?

Люцифер

Творець ваш сказав,
Що вни для вас, а ви для нього. Чи ж
Їх доля має бути краща, аніж ваша?
Як Адам впав, то з ним і все упало.

Каїн

Ах, нещасливі жертви! Їх прокляття
Адамове давить, як і дітей
Адамових, хоч вни й не їли плоду,
Не мають нашого знання гіркого!
Та ні,— брехня — яке ж у нас знання?
Знання ми овоч смертю окупили,
Та все ж — з н а н н я — а що ж тепер ми
з н а є м?

Люцифер

Хоч те, що смерть веде 'д н а й б і л ь ш о м у,
А хай ід н а й п е в н і ш о м у знанню,
Ід тому, що для всіх вна найпевніша.
Плід був смертельний, але що ж — правдивий!

Каїн

Простори темні — виджу вас — но що в вас —
Не знаю.

Люцифер

Бо ще час твій не прийшов,
Бо тіло духа не пійме ніколи
Доразу. Але все ж і те значить щось —
Знати, що є такі простори.

Каїн

Ми
Давно вже знали, що є смерть.

Люцифер

Но того
Не знали ви, що є п о смерті.

Каїн

Чи ж
Тепер я знаю се?

Люцифер

Таж бачиш! С т а н се,
Стани розличні, не такі, як твій.
Ще нині рано сього ти не знав.

Каїн

Но все якесь так млисте і понуре.

Люцифер

Не бійсь,— з часом усе вно прояснiться.

Каїн

А той безмірний ясний пласт блакитний,
Що велично розлився над нами, мов
Вода, подібна до води рік райських,
Що попри дім мій котяться, лиш сесь
Без краю, берегів, мов етер,— що се?

Люцифер

Подібні на землі є, тільки менші,
Над ними діти житимуть твої,—
Се океану тінь.

Каїн

Він сам, мов світ,
Мов плинне сонце... А що се за твори
Гуляють по його блискучих хвилях?

Люцифер

Ті, що жили в нім, велети предвічні,
Лев'ятани.

Каїн

А той огромний гад,
Що з бездни виставив страшенну гриву
І голову звів вище десять раз
Від найвищого кедру, мовби хтів
Цілі світи обвити й здрухотати,—
Чи він такий, як той, що в раю грівся?

Люцифер

Се Єва скаже, чи такий і звів.

Каїн

Ні, сей страшний. Тамтой був, певно, кращий.

Люцифер

Ти го не бачив?

Каїн

Бачив не одного
З їх роду й назви, но не того, що
Підмовив її,— ані йому подібних.

Люцифер

Отець не бачив?

Каїн

Ні,— його лиш мати
Намовила за радою змії.

Люцифер

Мій друже, як тя жінка,— женщина
Яка-будь стане намовлять до чого,—
Вважай наперед, хто її намовив.

Каїн

Запізна рада! До чого ж би ще
Зміям підмовлювать жінок?

Люцифер

Є дещо,
До чого може звести жінка мужа,
Муж жінку. Накажи синам, най стережуться!
Я щиро раджу, бо звичайно з свого
Гіркого досвіду. Та що, не станеш,
Як раджу,— ну, і не велика шкода!

Каїн

Не розумію сього.

Люцифер

Се найліпше,
Замолодий ще ти й твій світ! Ти мислиш,
Що дуже ти нещасний, переступний,—
Що, правда?

Каїн

Переступків я не знаю,
Но болю много я зазнав.

Люцифер

О перший
Потомку найперших людей! Ввесь стан твій
Теперішній: гріхи (а злий ти справді)
І біль (а біль також ти знаєш),— то
Невинний, чистий рай напроти того,
Чим швидко можеш стати,— а і то знов,
Ціла та мука — рай напроти того,
Що пізні правнуки твої, поволі
Намножившись, мов порох (справді тільки
Його й намножать) — діяти й терпіти муть.
Тепер назад на землю!

Каїн

Чи на те лиш
Завів-сь мя тут, щоби ми те сказати?

Люцифер

Хіба ж ти не хотів знання?

Каїн

Такого,
Котре б вело до щастя.

Люцифер

Скоро правда
Веде до щастя, маєш ї.

Каїн

О, добре
Зробив бог батька мого, заказавши
Нещасне древо.

Люцифер

Ліпше б був зробив,
Якби не був садив го. Хто не знає
Зла, той ще перед злом не є безпечний;
Вно часть у с ь о г о,— робиться, як мусить.

Каїн

Усього? Ні! Мій дух д о б р а бажає.

Люцифер

Хто не бажав би? Хто шукає зла
Для зла самого? Но воно конечне,
Мов закваска для всього, що існує.

Каїн

А ті світи пречудні, що я бачив,
Заким ми в сей край сумрачний втонули,—
Далекі, ясні, без ліку яркії,—
В них зла нема, занадто вни хороші.

Люцифер

Ти здалека їх бачив.

Каїн

І що ж з того?
Віддаль лиш блиск зменшила,— зблизька він
Запевно ще несказанно сильніший.

Люцифер

Що найкраще здаєсь ти на землі,—
Приглянься зблизька тій красі.

Каїн

Глядів я.
Що найкраще — то найкраще ізблизька.

Люцифер

Так ти здаєсь. Що ж се таке, що зблизька
Здаєсь ти кращим, ніж краса далека?

Каїн

Моя кохана Ада! Ясні зорі,
І темне небо впівночі, і місяць,
Мов дух або сріблистий духів дім,
Змрік і пречудний сонця схід і захід
Несказанно хороший, що з очей
Розкішні сльози витиска, коли
Поволі гасне і мій дух нечутно
Летить за ним в безодню хмар вечірніх,—
Тінь лісова,— зелений луг,— спів птахів,
Що по росі несесь, мов звук любові,
Із херувимів псалмами мішаєсь,
Коли заходить змрік над райські мури,—
Все це для мого ока й серця менше,
Ніж Адино лице; від неба і землі
Відверну очі, щоб на ню дивитись.

Люцифер

Вна так хороша, як лиш може бути
Слаба істота смертна в першім ранці
Землі, як перший плід любові, перших
Смертельних родичів,— но се мана.

Каїн

Ти так гадаєш, бо-сь не брат її.

Люцифер

Я тим брат, у котрих дітей нема.

Каїн

Значить, нам, людям, не товариш ти.

Люцифер.

Но, може, ти мені товариш. Ну-тко,
Коли у тебе пара так хороша,

Що вся краса нічим супротив неї,—
Чо ж ти нещасний?

Каїн

Я чому? А чом
Нещасний ти? Чом все? Той, що створив нас,—
Він теж, хоч творець, щастя знать не мусить!
Бо чи то щастя — нищить те, що сам
Створив? А прецінь,— як мій батько каже,
Він всемогущий! Відки ж зло взялося,
Коли він добрий? Я про те питав
Вітця; той каже, зло — то стежка до
Добра. Се диво! Мало ж би добро
Від найбільшого свого ворога,
Від зла родитись? Ось колись, гляджу,—
Вкусила гадь ягня; худоба бідна
Запінена качаєсь по землі,
А мати жалібно блеє в страху.
Отець мій вирвав зілля, приложив
До рани, і поволеньки ягня
Прийшло до себе, піднялось і знов
Почало ссати матір, що дрижачи
Лизала радісно свою дитину.
«Дивися, сину,— каже батько,— як
Із зла добро йде».

Люцифер

А ти що?

Каїн

Мовчав,—
Бо він отець мій. Але-м погадав си,
Що для ягняти найліпше б було,
Якби нічо го не вкусило — аніж
Своє життя маленьке мало так
Страшною муков окупить, хоч лік
І переміг її.

Люцифер

Но ти сказав,
Що над усе тоту кохаєш, що
Ураз з тобою ссала груді Єви,
А нині своїми годує твоїх
Дітей.

Каїн

Так! Чим би я без неї був!

Люцифер

А я чим?

Каїн

Ти хіба нічо не любиш?

Люцифер

А бог твій любить що?

Каїн

Всіх нас, як каже
Отець,— хоч в жизні того в нас не видно.

Люцифер

Так тож не видно, чи я люблю, чи
Не люблю,— окрім лиш великих цілей
Всесвітніх, супроти котрих усе,
Мов сніг, щезає.

Каїн

Сніг? Се що таке?

Люцифер

Будь рад, що го не знаєш. Твоїм внукам
Він дасться знать в краях хмарних, холодних.

Каїн

Так ти не любиш таких, як ти сам?

Люцифер

А любиш ти себе?

Каїн

Так,— но ще більше
Те, що життя моє красить, що вище,
Ніж я, тому, що я го люблю.

Люцифер

Любиш,
Бо гарне, так яблуко колись

Було для Єви. Як краса загине,
То й любов твоя, мов дим, розвієсь.

Каїн

Краса загине? Як се може бути?

Люцифер

Час її зітре.

Каїн

А отже час не стер
Краси ні з Єви, ані з батька мого.

Люцифер

Зажди ще трохи,— ввидиш, що вна згине.

Каїн

Жаль! А я таки й погадать не можу,
Щоби любов моя пропала. Адже ж
Як щезне їх краса, то він, їх творець,
Ще більш від мене стратить, як таке
Прекрасне діло зопсується.

Люцифер

Жаль ми
Тебе, що любиш те, що гнеть зів'яне.

Каїн

Мені тебе жаль, що нічо не любиш.

Люцифер

А брат,— чи любиш і його?

Каїн

Чому ні?

Люцифер

Отець твій любить го і бог.

Каїн

І я.

Люцифер

То дуже смирно й гарно.

Каїн

Смирно?

Люцифер

Він
По тобі другий родивсь,— його мати
Найбільше любить.

Каїн

Най го любить та,
Котру змія підмовила!

Люцифер

А батько?

Каїн

Та що ж? Чи не любити те, що люблять всі?

Люцифер

Єгова тож, повільний пан, лагідний
Раю пустого садівник, і він
Всміхаєсь рад, на Авеля глядячи.

Каїн

Я не видав го,— чи смієсь — не знаю.

Люцифер

А ангелів видав?

Каїн

Часом.

Люцифер

А все ж
Чень замітив ти, що й їм Авель милий:
Від його жертви наймиліші богу.

Каїн

Замовкни,— що говориш ми о тім?

Люцифер

Бо ти о тім вже думав.

Каїн

А хоч думав,—
Пощо будити мислі в мні... що... *(Запинаєсь.)*
Духу!
Я в твоїм світі; ти про мій не згадуй.
Ти показав ми дива, велетів
Старого світу, із котрого наш
Лиш купа звалищ,— ти вказав ми звізди,
Світи безмірні, між котрих земля —
Далекий, темний призвіздок,— всі тайни
І бездни жизні,— ти вказав ми тіні
Із того царства, про котре Адам ми
З страхом лиш згадував,— із царства смерті;
Ти показав ми много, но не все;
Вкажи ми, де живе Єгова, де
Його властиве царство, а твоє де?

Люцифер

Тут, всюди в світовім просторі!

Каїн

Преціньь
З вас кождий має власне царство, як
Земля свій прах, як другії світи
Що друге. Що жиє, все має місце
Своє осібне; так чень і Єгова
І ти; таж разом не живете ви?

Люцифер

Панує разом, но жиєм осібно.

Каїн

Коб лиш один з вас був! Одного воля
Ввела би, може, згідність в різні сили,
Що нині лютий бій ведуть з собою.
Як ви, розумні духи безконечні,
Могли так роз'єднатись? Ви ж брати
По своїй суті, по природі й силі!

Люцифер

А ти і Авель не брати хіба?

Каїн

Брати є й будем. А хоч би й не так,
Чи ж тіло те, що дух? І відки в вас,
У вічного з безсмертним боротьба?
Між вами спір,— а світ ввесь у недолі!
О що?

Люцифер

О власть.

Каїн

Ти ж мовив, що оба
Ви вічні?

Люцифер

Так.

Каїн

А той безмір блакитний,
Котрий я бачив,— він же безконечний?

Люцифер

Так.

Каїн

Чи ж обом вам годі панувати?
Чи мало вам? О що ж вам ще боротись?

Люцифер

Оба панує́м.

Каїн

Но один з л о сіє.

Люцифер

Котрий?

Каїн

Ти. Бо коли нам, людям, можеш
Добро робити, то чому ж не робиш?

Люцифер

Чом той не робить, що вас сотворив?
Я не творив вас,— не моє ви діло,
Але його.

Каїн

Лиши ж нас в нього або
Вкажи ми твій дім і його.

Люцифер

Се міг би-м.
Прийде той час, коли в однім з них будеш
Навіки жити.

Каїн

Чом же не тепер?

Люцифер

У твого духа сили не стає
В лад звести ту дробину, що ти бачив,—
А ти ще прешся у великий тайник,
У царство двох о с н о в всього суття!
Ти бачить хочеш їх на темних тронах!
Пòроше, зупинись! Якби-сь побачив
Одну лиш з них,— ти згинув би на місці.

Каїн

То най і згину, най лиш їх побачу.

Люцифер

Се каже Єви син, що ябко з'їла.
Но ти розпавсь би, а не бачив їх.
Щоб бачить, треба в інший стан ввійти.

Каїн

Смерть?

Люцифер

То лиш почин.

Каїн

Добре! Менш її боюсь,
Пізнавши, що і вна 'д чомусь веде.

Люцифер

Тепер на землю віднесу тя знов;
Множи Адамове там плем'я; їж,
Пий, смійся, плач, лякайся, спи і згинь.

Каїн

Пощо ж ти вказував ми все, що-м бачив?

Люцифер

Ти хтів знання. А в тім, що-м показав ти,
Хіба ж ти не пізнав себе самого?

Каїн

Ах, я здаюсь нічим!

Люцифер

Вся ваша мудрість
Не дійде дальше поза те: нічим ми;
Перекажи се своїм дітям; много
Мук ощадить їм певність сеї правди!

Каїн

Високий духу,— гордо ти говориш,
Но понад тебе є ще вищий хтось!

Люцифер

Ні! Клянусь небом, де панує він,
Безоднею, всім світом і життям,
Котре обом нам спільне,— ні! Він в бою
Спроміг мене,— но він не пан мій. Всі
Йому кланяються,— я ні. Я борюсь
З ним, як боровсь у найвищому небі.
У вічності, в просторі незміримім,
У незглибимій бездні царства тьми,
Я все і всюди борюсь з ним. Світ кождий
І зоря кожда, кождий атом жизні,
Все мусить впасти на вагу, аж поки
Скінчиться бій великий,— а скінчиться
Не швидше, аж я згину або він!
А чи ж нам, вічним, згинути є змога?
Чи втихне люта взаїмна ненависть?
Він дужчий, слабшого злим називає,—
Яке ж добро він робить? Якби я

Його спроміг, тоді його би діла
Були виключно злі. А ви, нові,
Недавно зродженії смертні,— що він
Дав доброго вам на ваш світ маленький?

Каїн

Не много, тільки горечі досипав.

Люцифер

Вертай же знов на землю і гляди,
Які ще дари там на вас зіслав він!
Добро і зло стаєсь добром і злом
Само собою, а не через того,
Хто го дає. Як він вам дасть що добре,
Кажіть се сміло; як вам зле що дасть,
То не кажіть, що зло від мене, поки
Не доконаєтесь про все! Не вірте
На слово й духам, но судіть о всім
Аж з наслідків. Одно добро дало вам
Те ябко — розум: не давайте ж го
Зглушити грозьбами тиранськими
Ані нагнуть до віри там, де спротивляєсь
Ваш власний досвід і чуття глибоке.
Терпіть і думайте; у власній груді
Збудуйте кращий світ, як сей вам збридне;
Тоді аж ближчі станете нам, духам,—
Спроможете той прах, котрий вас в'яже.

Щезають.

ТРЕТЯ ДІЯ

Земля близ раю, як у першій дії.

Каїн і Ада

Ада

Ступай потиху, Каїн.

Каїн

Так, но чом же?

Ада

Малий наш Єнох спить, он там у листі
Під кипарисом.

Каїн

Кипарис,— то древо
Понуре: ніби все над тим сумує,
Хто спить під ним. Пощо все в тінь його
Кладеш дитину нашу?

Ада

Тінь густа,
Мов ніч,— і в холодку найкраще спати.

Каїн

О, так,— послідним вічним сном! Но тихо,—
Ходімо 'д ньому! *(Ідуть ід дитині.)* Як же любо
дише!
Маленьке личко, чисте, пурпурове,
До рож подібне, на котрих лежить.

Ада

А усточка, які хороші! Ні,
Ні, не цілуй його,— не тепер, він швидко
Пробудиться; його південний сон
Мине швиденько,— не буди го швидше.

Каїн

Так, так. Не буду я будить його.
Він спить, всміхаєсь! О, всміхайсь і спи,
Малий, щасливий пане сього світу,
Так молодого, як і ти! Всміхайсь
І спи! Ще дні твої й години ясні,
Невинні! Ти ще овочу не кушав;
Не знаєш ще, що нагий ти! Чи мусить
Прийти й для тебе час важкої муки
За гріх не твій, не мій? О, спи спокійно!
Ось дужчий усміх личко рум'янить,
Дрижать його прозірчасті повіки
Й рісниці чорні, як той кипарис
Над ним,— до півтверті, а з-під них
Виднієсь ясне, синє, сонне око.
Йому щось сниться. Що? Рай? О, витай
В нім, в страченій вітцівщині! Хоч в сні
Глянь на заказане, щасливе місце!

Ада

Мій Каїн,— не шепчи ти над дитинов
Такі слова понурі! Чо тужить?
Чо жалувать все за раєм пропалим?
Ми насадім новий рай.

Каїн

Де?

Ада

Тут або
Де хочеш. Де ти є, там я не чую
Утрати того чудного раю.
Досить тебе ми і дітей, вітця,
Сестри коханої і брата й мати,
Що нам дала життя й добра так много!

Каїн

О так, і смерть в додатку до добра.

Ада

О Каїн,— той гордий дух, що водив тя
Світами,— ще тя в більший сум ввігнав.
Я думала, що дива ненаглядні
І тайни світу й прасвітів картини
Знанням спокійним наситять, утишать
Твій дух,— а вно, як бачу, провідник твій
Згіршив ще лихо. Но все ж я му вдячна,
Все му прощаю за тото, що швидко
Вернув тя.

Каїн

Швидко?

Ада

Двох годин нема ще,
Як ви пішли; для мене вни були
Страх довгі,— но по сонцю — дві години.

Каїн

А прецінь був я близько сонця, бачив
Світи, котрим воно колись світило,

Світи, котрим не сятиме ніколи
Ані не сяло. Бачилось,— роки
Довжезні я літав.

А д а

Ні,— лиш години.

К а ї н

То видно, дух власть має над часом
І мірить го лиш тим, що бачить, будь вно
Приємне або прикре,— безконечне
Або дрібне. Я бачив твори незглибимі
Предвічних сил; минав світи загаслі;
Глядів у вічність і, здавалось, кілька
Краплин взяв безконечності її.
Але тепер знов чуюсь так дрібним!
Дух правду мовив, що ввесь я — нічо.

А д а

Він так сказав? Єгова так не каже.

К а ї н

Ні,— доста вже, що нас н і ч и м зробив!
Отуманив наперед порох блиском
Раю і вічності,— відтак прогнав го:
Йди прах до праху! І за що?

А д а

Ти ж знаєш,—
За родичів гріх.

К а ї н

Що ж він нас обходить?
Вони згрішили,— най вони і мруть.

А д а

Не мов так, Каїн, не твоя се думка,
А того духа, що з тобою був.
Я вмерла б радо, щоб вони жили.

К а ї н

І я б умер, коб жертва наситила
Його, неситого життя,— коб син наш

Малий, що онде любо спить, ніколи
Не знав відтак ні горя, ані смерті
І не лишав їх в спадку дітям своїм.

Ада

А чень колись яка велика жертва
Світ вибавить?

Каїн

Невинний пожертвуєсь
За винних? Що ж би се була за правда!
Таж я невинний. Що я завинив,
Що маю бути жертвою за гріх
Поповнений, заким ще я родився?
І пощо має знов хтось жертвуватись
За той чужий, предківський гріх? І чи ж
Се справді гріх такий — знання шукати?

Ада

Ах, Каїн,— ось ти й сам грішиш,— безбожнов
Здаєсь ми бесіда твоя.

Каїн

То кинь мя.

Ада

Ніколи, хоч би й бог тебе покинув.

Каїн

Що се?

Ада

Два вівтарі, котрі поставив,
Зак ти в світах був, Авель, щоб на них
Принести богу жертву, як ти вернеш.

Каїн

А як він знав, що я так радо стану
Палити жертви, як ось він день в день,
Покірно схилений — тота покора
То більше страх, ніж честь,— то підла штука,
Щоб окупити ласку творця!

Ада

Ні,
Він добре робить.

Каїн

Най же си й жертвує!
У мене ніщо жертвувать.

Ада

Плід земний,
І свіжі парості й пречудні цвіти,—
Се все для господа приємна жертва,
Лиш принеси її з скрухов, смирним серцем.

Каїн

Я мучився, орав, копав і піт лляв,
Як він закляв; чого ще хоче з мене?
За що коритись? Чи за боротьбу
З природою, заки вна хліб ми дасть?
За що му дякувати? Чи за те,
Що — порох, рийсь в поросі, аж сам
Знов в порох змінюсь? Я н і ч о! Кой так,
Пощо ж фальшивить ще за те «нічо»
Й чинитись, що мій біль для тебе милий?
А скруха? За що? Чи ж гріх батька мого
Вже не відкуплений всім нашим горем,
Чи не буде відкуплений аж надто
Тим морем горя, що жде рід Адамів?
Мій сплячий, любий син не знає того,
Що в нім є зарід безконечних мук
Для міріад. Волів би-м в сні невиннім
Узяти го й розбити о скалу,
Ніж має жити, щоб...

Ада

О боже! Каїн —
Не рушай го,— мою, твою дитину!

Каїн

Не бійсь! За всі ті звізди, за всю міць,
Що котить їх, я б не діткнув його,
Хіба устами — щирим поцілуєм.

Ада

Пощо ж такі страшні слова говориш?

Каїн

Я лиш сказав, що краще б му загинуть,
Ніж плодити колись таку недолю,
Яка судилася йому й — що тяжче —
Його потомкам. Но коли тя так
Разить ся мова, то скажім си тільки:
Волів би був не родитись на світ.

Ада

Ох, не кажи так! Я ж би не була
Зазнала щастя матері, що кормить,
Годує го і любить! Стій,— збудивсь!
Мій Єнох любий! (*Іде ʼд дитині.*)
Каїн, глянь на нього,
Який живий, цвітучий, крепкий, гарний
І втішний! Як на мене подобає
Й на тебе,— скоро-сь ла́скавий! Тоді ми
Всі подобаємо на себе, правда?
Отець і мати й син,— всі наші риси
Однакі, наче образи у чистій
Воді, як хвиля тиха, і як ти
Спокійний. О, люби нас, Каїн, і
Себе для нас, як ми тебе всі любим!
Глянь, він сміється і витяга ручки,
Глядить на тебе своїм синім оком,
Немов вітає батька, і тільце
Малесеньке, мов риба, втішно мечесь!
Забудь грижу! Бездітний херувим
Позавидів ти батьківського щастя.
Благослови дитя. Ще вно не вміє
Устами дякувать, но вміє серцем.

Каїн

Благословлю тя,— як лиш може людське
Благословенство знищить зміїне
Прокляття!

Ада

Знищить, Каїн! Благословенство
Вітця всю хитрість зміїну відверне.

Каїн

Не вірю тому,— но благословлю го.

Ада

Глянь, ось надходить брат наш.

Каїн

Твій брат, Авель.

Авель

(входить)

Вітай, мій брате! Божий мир з тобою!

Каїн

Здоров був!

Авель

Чув я від сестри, що враз
З потужним духом ти літав далеко
Поза звичайні нам границі. Чи то
Такий був дух, яких видаєм часто,
З якими розмовляєм,— як наш батько?

Каїн

Ні.

Авель

Чо ж ти приставав з ним? Може, він
Єгови ворог?

Каїн

Але друг людей;
Чи той, як звеш го там — Єгова,— теж?

Авель

«Як звеш»... Ти чудно щось говориш, брате.
Лиши нас, сестро Адо, на хвилину,—
Ми жертву принесем.

Ада

Прощай, мій Каїн;
Но ще дитину поцілуй. Його

Невинний дух і Авелева жертва
Най і тебе вспокоять і очистять!

(Відходить з дитиною.)

Авель

Де ж ти бував?

Каїн

Не знаю.

Авель

А що ж бачив?

Каїн

Мертвих і вічних, безконечних, сильних,
Страшнії тайники простору, безлік
Світів існуючих, минувших,— словом,
Бездну огромних творів, сонць, земель
І місяців, що з музикою грому
Котились в безмір своїми шляхами;
Так, що сказати сього в людській мові
Не мож. Лиши мя, Авель.

Авель

В твоїм оці
Неземний жар горить: огнем незвиклим
Лице палає; дивні і важкі
Слова твої; мій брате, що тобі?

Каїн

Мені? А що ж би?.. Прошу тя, лиши мя!

Авель

Ні, аж враз жертву принесем з молитвов.

Каїн

Будь ласкав, Авель,— сам жертвуй! Тебе
Єгова любить.

Авель

І тебе чень тож.

Каїн

Ні, тебе більш,— но що мені до того!
Ти ліпше вмієш му служить, ніж я,—
Ну, і служи му сам,— а не зо мною.

Авель

Не варт би-м, брате любий, бути сином
Адамовим, якби-м не чтив тебе
Як старшого і не зазвав тя разом
Зо мнов служити богу, і тобі
Не дав першенства, так як ся належить.

Каїн

Но я не домагавсь першенства того.

Авель

Тим дужче жаль ми. Прошу тя тепер хоч,
Зроби се! Дух твій, бачиться, обдав
Якийсь туман. А се тя упокоїть.

Каїн

Ні, ні! Нічо мене не упокоїть!
Вспокоїть, кажеш? Серцем я ніколи
Не був спокійний, хоч стихала буря.
Лиши мя, Авель, або я тебе
Самого лишу тут.

Авель

Не відганяй мя!
Сповнімо враз оба святеє діло.

Каїн

Га,— так, то й так. Скажи, що тра робити?

Авель

Бери си вівтар.

Каїн

Ні, ти вибирай;
Для мене вни,— лиш дерня та каміння.

Авель

Ні, вибирай.

Каїн

Ну, сесь.

Авель

Сесь вищий, справді
Він личить старшому. Теперка жертву
Приладь.

Каїн

А де ж твоя?

Авель

А ось поглянь:
Із стада первістки і товщ із них,
Скарб пастуха.

Каїн

У мене стад нема:
Рільник я, можу дати тільки те,
Що по́том своїм з поля добуваю. *(Збирає плоди.)*
Глянь, як пишаються між цвітів плоди!

Оба складають свої жертви — кождий на своїм вівтарі, і підкладають огонь.

Авель

Ти, Каїн, старший — наперед молись
І з жертвою зложи подяку богу.

Каїн

Ні,— я ще в тім не вправний, ти наперед,
А я відтак, як зможу.

Авель

(клячучи)

Боже, ти,
Що сотворив нас і ввітхнув свій дух
У наше тіло й нас благословив,
І, хоч згрішив отець, ласкавий дітям,
Не дав їм вмерти, як були повинні,
Коли б не втишила твій правий гнів
Твоя безмірна ласка й доброта,
І не зілляла прощення, мов рай,

Замісто тяжчих кар! О царю світла,
Добра, краси і вічності,— ти, без
Котрого все було би зле,— з котрим
Нічо не може бути зле, хіба
Для дальших цілей вічної любові,
Котрі, хоч незглибимі, все ж сповняться,—
Ось перший твій пастух покірно перший
Стад приплодок тобі жертвує,— жертва
Нічтожна,— бо і що ж тобі всі жертви?
Но в знак подяки її прийми від того,
Що ось перед лицем твоїх небес
Складає її і своє лице глибоко
У порох хилить, із котрого взявсь,—
Тобі і твому імені на славу!

Каїн

(стоїть просто)

Духу, будь ти х т о чи щ о будь,— всесильний,
Нехай і так,— і, коли добрий, добрий
Тим, що немає злого в ділах твоїх —
Єгова на землі, бог в небі, може
Ще різно званий, бо твоя істота
Так розмаїта, як і твої діла:
Коли вже конче тя благать молитвов,
Прийми й мою! Коли вже конче жертвов
Єднать тебе,— прийми ж і нашу жертву!
Дві ти ї ось істоти принесли.
Ти любиш кров? Направо ось ся курить
Кров пастухових жертв, тобі проллята
З ягнят, котрих криваве м'ясо тліє
На вівтарі, немов кадило 'д небу.
Коли ж плід земний і пречудні цвіти
Пахучі,— мій дар, зложений на чистій
Траві перед лицем блискучим сонця,
Що їх зростило — більш ти до вподоби
За те, що менше мучились і радше
Діл твоїх о б р а з, а не д а р благальний,—
Коли глядиш прихильно на вогонь
Без крові і на вівтар без м'ясива,
То глянь на мій! Той, що ти се приносить,
Такий, як ти го сотворив: ні о що
Тебе не просить на колінах. Вбий го,

Як злий! Ти ж всемогущий, ти се можеш,—
А він безсильний. А як добрий, вбий го
Або не вбий, як хочеш! В твоїй силі
Все: зло й добро лиш з твої дієсь волі,
А вна чи зла чи добра,— я не знаю,
Бо ні всесильний я ані суддя
Всесильному: я маю лиш терпіти,
Що він зішле, так як терпів і досі.

Вогонь на Авелевім вівтарі розгоряється в ясну полумінь і палахкотить догори, між тим вихор розваліює Каїнів вівтар і розкидає плоди по землі.

Авель

(на колінах)

Молись, мій брате, бог гнівний на тебе.

Каїн

За що?

Авель

Бач, плоди по землі розкинув.

Каїн

Нехай ідуть там, відкіля взялись;
Їх сім'я свіжі плоди ще зародить.
Твоя офіра — м'ясо зашкруміле —
Миліше, бачу; глянь, як небо наче
З'їдає полумінь важку від крові.

Авель

Не думай про приємність мої жертви,
А о новій від себе жертві, Каїн,
Пок не запізно!

Каїн

Ні вже, ні сам жертви
Складать не буду, ні тобі не дам!

Авель

(встаючи)

Що ти задумав, Каїн?

Каїн

Розвалити
Отсього підлизайка хмар, брудного
Мізерних твоїх псалмів віщуна,
Сесь вівтар, кров'ю збризканий з невинних
Ягнят!

Авель

(заступає вівтар)

Стій, і до грішних слів грішніших
Ще діл не додавай! Остав сей вівтар,
Бо він святий через тоту вподобу,
З якою бог прийняв із нього жертву!

Каїн

Вподобу! То такий му милий дим
Спаленого м'ясива, скріпла кров,
І матерей блеючих жаль за плодом
Порізаним? Така му мила мука
Худоби бідної, що в'ється з болю,
Ніж в серці чуючи? Проч з тим кривавим
Столом, най дня святого не поганить!

Авель

Дай спокій, брате! Не руйнуй на силу
Мій вівтар! Лиш тоді ти го віддам,
Як схоч нову на нім принести жертву.

Каїн

Нову? Вступись! А ні, то, може, ще
Та жертва...

Авель

Що ти кажеш?

Каїн

Проч! Вступися!
Твій бог кров любить! Стережись, щоби не
Дістав її більше ще!

Авель

Нехай! Він свідок!
Но я не вступлюся від вівтаря,
Що був му милий!

Каїн

Як себе сам любиш,
Вступись, най дерня се розмечу по
Землі, з котрої взяте, бо...

Авель

(не дає му)

Я люблю
Більш бога, ніж життя!

Каїн

То дай же му
Життя своє,— і так життя він любить!

Каїн ухопив сук з вівтаря й ударив Авеля в скронь.

Авель

Що робиш, брате!

Каїн

Брате!..

Авель

Боже мій,
Прийми мій дух до себе і прости
Тому, хто вбив мя: він не знав, що робить!
Каїн, дай... дай ми руку... і скажи
Нещасній Ціллі...

Каїн

(по хвилі остовпіння)

Вся рука моя
Червона. Що се?

(Довго мовчить, поглядаючи блудом довкола.)

Де я? Сам-самісінький.
Де брат мій Авель? Каїн де? Чи правда,
Що я ось тут? О брате мій, встань! Що
Лежиш так на мураві? Не час спати.
Чого-сь так зблід? Що в тебе? Ще недавно
Був ти здоровий, сильний!.. Авель, не жартуй!
Я вдарив в злості, але не на смерть.
О, пощо ж боронив-сь ми?.. Се мана!..

Ти хочеш мя злякать... Один-одніський
Удар! О, рушся, рушся,— тільки рушся,—
Так,— добре, так!.. дихни на мене!..
О боже, боже!

Авель

(потиху)

Хто згадав про бога?

Каїн

Я, твій забійця.

Авель

Бог прости тя! Каїн,
Втіш бідну Ціллю,— лиш один лишився їй
брат.

Умирає.

Каїн

Мені — ні один! Хто мя брата збавив?
Він дивиться,— значить, він не мертвий!
Смерть, се ж мов сон,— а сон повіки жмурить.
Уста отверті тож,— значить, він дише!
А прецінь духу не слідно! А серце,—
Чи б'єсь воно? Здає ми ся! Ні, ні!
Чи все те сон, чи я враз опинився
У іншім, гіршім світі! Підо мною
Земля дрижить!.. А се знов що? Щось мокре...

(Прикладає руку до чола і відтак обзирає її.)

Роси нема... Се кров!.. Моя се кров.
Кров мого брата, лиш пролита м н о ю!
Пощо ж я ще жию, коли-м кров власну
Життя позбавив? Ні, не може бути,
Він не мертвий! Чи ж мовчанка — то смерть?
Він збудиться, я тут зажду при нім.
Життя не так слабе, щоби так швидко
Загасло! Ні! Він говорив ще впісля...
Як я д о н ь о г о заговорю?.. «Брате»?
Ні,— годі: брат же брата чень не б'є.
А прецінь... прецінь... О, скажи хоч слово!

Хоть словечко тим голосом лагідним,—
Щоб ми мій власний голос не обрид!

Ц і л л я надходить.

Ц і л л я

Я чула стук глухий; що се таке?
Се Каїн ось сторожить мужа мого.
Що дієш, брате? Він заснув? О небо!
Який блідий!.. Ся пасмуга,— ні, ні,
Ні, се не кров! Хто ж міг би кров його
Пролить? Мій Авель, що ти? Хто се вдіяв?
Не рушаєсь, не дише,— наче камінь.
Рука його мертва паде із мóї!
Недобрий Каїн,— чом ти не прибіг
В пору, не боронив його? Що-будь
Його напало,— ти ж сильніший, ти
Повинен був го заступить собов
Від ворога! Адаме! Єво! Адо!
Сюда! Сюда! На світ ся смерть з'явила.

(Вибігає.)

К а ї н
(сам)

А хто на світ її визвав? Я, що-м бридився
І слова «смерть», що-м гадкою самою
О ній так мучився, хоч єм ще й не знав,
Як виглядає вна! Я в світ приніс її:
Я кинув брата у її холодні
Обняття,— начеб і сама вона
Не в силі того вдіяти без мене.
Тепер я пробудився — сон понурий
Отуманив мя — но в і н спить навіки!

А д а м, Є в а, А д а і Ц і л л я входять.

А д а м

На Ціллі крик тривожний надбігаю.
Що тут? Чи справді?.. Сину мій! Мій сину!
Жінко, глянь,— діло ось змії й твоє!

Є в а

Ох, не нагадуй! Зуб змії гризе
Ми серце. Авель! Наймиліший мій!

Боже,— ся кара тяжча, ніж мій гріх!
За що ж, за що ти видер го мені?

А д а м

Хто або що зробило се? Мов, Каїн,—
Ти був при тім! Чи дух противний богу,
Чи дикий звір лісний?

Є в а

Га, світло блисло
Мені, мов перун з чорних хмар!.. Сей сук
Тяжкий, кривавий, з вівтаря добутий
І надгорілий, а червоний...

А д а м

Сину,
Озвись, повідж нам, щоб, хоч як нещасні,
Ми ще сто раз не стали нещасніші.

А д а

Скажи, мій Каїн: се не ти!

Є в а

Він! Він!
Вже видно! Винну голову схилив,
Закрив руков, кривавов від забійства,
Погані очі.

А д а

Мати,— стій, що кажеш!
Виправдайся, Каїн, з тяжкої завини,
Котру на тя в розпуці мати ввергла.

Є в а

О боже! Вічне зміїно прокляття
Нехай на нього спаде, лиш на нього!
Най не кидає го розпука!..

А д а

Стій!
Не проклинай го, мати,— се ж твій син!
Не проклинай го, мати,— се ж мій брат!
Мій муж!

Єва

Він не лишив ти брата! Видер
У мене сина, в Ціллі видер мужа:
То най, проклятий, проч іде від мене!
Я вирікаюсь го, як він ся вирік
Чуття і серця!.. Смерте, смерте! Чом
Мене ти першу не взяла,— я ж перша
Накликала тебе! Пощо мні жити?

Адам

Ні, Єво,— не гріши ще в лютім горі!
Давно важкая доля нам судилась,—
Ось початок; зносім же засуд наш,
Щоб бачив бог наш, що ми вірні слуги
Його святої волі.

Єва

Божа воля?
Ні, воля сього дявола — не сина,
Котрого-м зродила, щоб трупом світ сей
Укрив. Най всі прокляття жизні падуть
На нього! Най пустинями жене го
Така розпука, як із раю нас,—
Аж власні діти те з ним зроблять, що
Він з братом своїм! Най вогнисті духи
З мечами гонять го день в день! Най змії
Заляжуть стежку перед ним! Най плоди
Землі в його устах розпопеліють!
Най листя, на котрім він спати ляже,
Скорпіони вкриють! Най убитий в сні го
Не покидає, а на яві най го
Не покида смертельний страх! Вода
Най в кров ся змінить, скоро він нагнесь,
Щоб закропить уста свої плюгаві!
Най все, що є, втікає перед ним!
Проч! Жий у муках, від котрих би другий
Згиб! Смерть твоя страшніша будь від
смерті,
Бо ти ї перший світу показав!
Проч, братовбійце! «Каїн» най повік
Звесь братовбійця в пізніх поколіннях,
Котрі тя клястимуть, хоч ти й отець їх!

Най висхне під тобов трава! Най ліс ти
Відмовить тіні, вся земля — могили
І гробу, сонце — світла, бог — небес!

(Відходить.)

Адам

Іди геть, Каїн! Нам не жити разом.
Іди, лиши мені вмерлого. Сам я
Останусь. Нам не бачитись ніколи.

Ада

О отче,— не прогонюй го! Не кидай
Ще й ти проклять на нього, окрім Єви.

Адам

Я не клену. Проклін його,— то совість.
Ходімо, Ціллл.

Ціллл

Ні, я з трупом лишусь.

Адам

Ми вернемо, як він піде,— сповнити
Важкий свій обов'язок. Ну, ходи.

Ціллл

Ще поцілую те бліде лице,
Уста, недавно теплі ще... Мій милий! Авель!

Адам і Ціллл відходять, плачучи.

Ада

Каїн, ти чув,— нам треба геть іти;
Я вже готова; діти гнеть будуть;
Я возьму Єноха, а ти сестричку.
Ходімо відси, заки сонце зайде,
Щоби-сьмо в пущі в пітьмі не зблудили!..
Озвись до мене, Каїн! До своєї Ади.

Каїн

Лиши мя.

Ада

Адже всі тебе лишили.

Каїн

Чом ти не йдеш? Чи ж не боїшся жити
Ураз із тим, котрий отсе зробив?

Ада

Одного боюсь лиш: без тебе жити!
Страшне се діло, що взяло ми брата,—
Но я о тім не смію говорити;
Воно осталось між тобов і богом.

Голос

Каїн! Каїн!

Ада

Чи чуєш голос?

Голос

Каїн! Каїн!

Ада

Се ангел кличе!

Ангел господній входить.

Ангел

Де є брат твій, Авель?

Каїн

Хіба ж я сторож брата свого?

Ангел

Каїн,
Що ти зробив? Кров брата твого кличе
З землі о месть до бога. Відтепер
Будь ти проклятий на землі, що з твоїх
Нещадних рук кров брата твого пила.
Коли відтак почнеш орати поле,
Воно не дасть ти плоду свого; блудом
Ходити мусиш по землі до смерті.

Ада

Чи ж зможе знести він страшну ту кару?
Ось ти го гониш з рідної землі,

І мусить він скриватись перед божим
Лицем, ходити блудом по землі?
Але ж його уб'є, хто го де здибле!

Каїн

Ох, коб так сталось! Але хто ж уб'є мя?
Коли сей світ пустий ще і безлюдний?

Ангел

Ти брата вбив,— а хто ж тобі поручить,
Що власний син твій не уб'є тебе?

Ада

О світлий духу! Змилуйсь! Не кажи,
Що ся болюща грудь убійцю кормить,
Та й ще убійцю власного вітця!

Ангел

Він був би тим лиш, чим його отець,
Чи ж не кормила Єви грудь його,
Що ось стоїть, сплямлений кров'ю брата?
А братовбійця родить батьковбійцю!
Но так не станесь; господь, мій і твій бог,
Велів ми знак на Каїна покласти,
Щоби безпечно йшов по світі. Хто
Вб'є Каїна, той семикратну помсту
Прийме. Ходи сюди.

Каїн

Що хоч від мене?

Ангел

Покласти знак ти на чоло, щоби
З тобов не сталось те, що ти зробив.

Каїн

Ні, забий мя!

Ангел

Не може сього бути.

(Кладе знак на Каїнове чоло.)

Каїн

Палить до мозку, но нічим той жар
Напроти того, що кипить ми в серці.
Чи маєш ще що? Все знесу, що зможу.

Ангел

Гордий, упертий був ти від дитинства,
Твердий, як поле те, що меш орати;
Но вбитий тихий, мов ягня, лагідний.

Каїн

Зашвидко я вродився після гріха,
Заким ще материн очистивсь дух
Від слів змії, заким ще перестав
Адам оплакувати рай. Но чим
Я ставсь, тим є. Я не бажав життя,
Не сотворився сам; но якби смерть
Моя могла йому життя вернути...
Чому ж би ні? Приклич го до життя,
А я най згину; бог віддасть життя
Йому, котрого любить — я лиш страчу
Те, що ніколи не було ми миле.

Ангел

Не бути сьому. Сталось, що ся стало.
Іди і жий; твої будущі діла
Най не будуть такі, як се послідне.

(Щезає.)

Ада

Він щез. Ходімо. Чую вже, як в нашім
Шатрі маленький Єнох плаче.

Каїн

Ах,
Він ще не зна, чого він плаче! Я,
Що-м братню кров пролляв,— не можу
плакать!
Но й штири ріки не обмили б мої
Душі. Як мислиш, Адо,— чи мій син
Ще зможе глянути на мене?

Ада

Якби-м
Гадала, що не зможе, то би-м...

Каїн

Ні —
Не тра грозить!— І так досить нам того!
Йди до дітей. Я швидко прийду ’д тобі.

Ада

Ні, не лишайсь при трупі сам. Ходім враз.

Каїн

О свідку ти мертвий, а вічний, ти,
Котрого кров незмита небо й землю
Чернить! Чим ти тепер — не знаю; но
Якби ти знав, чим я, то ти би, певно,
Простив мя,— хоч ні бог, ні власне серце
Мене ніколи не простить! Прощай же!
Не смію я, не важуся діткнути
Твойого трупа. Я, що вийшов з того
Самого лона, що і ти,— що ссав
Ту саму грудь і часто ’д своїй груді
Тебе в дитинній ласці притискав,—
Тепер не смію й глянути на тебе,
Ні те зробить, що ти б зробив для мене —
Твоє холодне тіло в гріб зложити —
У перший гріб, на сій землі проритий!
А хто прорив той гріб! О земле, земле!
За всі ті плоди, що-сь мені давала,
Я ось що дав ти! А тепер в пустиню!

Ада

(схиляється й цілує труп Авеля)

Сумна, завчасна смерть тобі судилась,
Мій брате! З всіх, що за тобов сумують,
Лиш я не смію плакать. Я тепер
Не проливать,— сушить повинна сльози.
А прецінь я найбільш тебе жалію,
Тебе і того, що тя вбив. Ну, Каїн,
Тепер готова я іти з тобов.

Каїн

На східний бік від раю стежка наша.
Там найпустіше — найкраще для мене.

Ада

Веди мя, а най бог тебе веде.
А діти наші на руках несім.

Каїн

Убитий брат бездітний був. Підтяв я
Корінь нового роду, щоби швидко
Розвився був в пречудне, чисте древо
І злагодив мою гарячу кров,
Рід Авеля змішавши з моїм родом.
О брате, брате!

Ада

Мир душі його!

Каїн

А моїй?

Відходять.

ЗАМІТКА ПЕРЕКЛАДЧИКА

Хотячи зрозуміти основну думку «Каїна», треба зважити його з двох боків: з психологічного й історичного. Мислячий, бажаючий **знання і правди** дух людський, поставлений серед таких людей і таких обставин, котрі ніяким способом не можуть придати йому сили і спосібності до дальшого розвитку, серед людей або надломаних горем, як Адам та Єва, або вихованих у смирності та безмисній уляглості авторитетам, як Авель та Цілля,— такий дух конечно мусить обридити собі життя, запираючи перед ним вхід до знання, обридити собі людей, будь вони й найближчі йому й найдобродушніші, мусить рватися думкою в безмір, мучитися всіми тими важкими питаннями, котрими від віків мучиться все чоловіцтво. Традиції релігійні, з котрими стрічається на кождім кроці, дразнять його, побуджують до безплодного мислення про рай та смерть, но при тім він невпинно розкриває всі їх суперечності й мучиться

ними, не маючи ні сили, ні вмілості настільки, щоб їх відкинути зовсім, а не можучи в них ніяким способом найти заспокоєння.

А тепер подумаймо собі, що станеться з тим чоловіком, коли нараз отвориться перед ним вхід до пожаданого знання і він в одній годині зуміє обняти оком безмір світовий, зуміє вияснити собі минувшість і теперішність. Безконечний прилив нових вражень і понять оголомшить його. Він видить докладно, що се справді з н а н н я, котрого так бажав,— але він розчарований: знання тото вказує му тільки ф а к т и, голі, мертві факти, добутки потужних сил і вліянь, котрим він підлягає як найменший атом і як безмірне світове тіло. А він ждав сказівок, успокоєння! Він не знає, що воно лежить у фактах, що поза ними його нема, що треба тільки вміти складати їх, щоб почути в душі ублагороднююче, піднесле вліяння правди. Його дух, виросший під гнітом авторитету, мислить дедуктивно, шукає насамперед «принципів», «основ», з котрих би мож усе виводити, а факти не дають їх, вони домагаються мислення індуктивного, до котрого він ще неспосібний. Се доводить його до розпуки, до проступку. Проступок надломить його тіло, затемнить його думку, но не зломить його духу, не вгне го під ярмо авторитету. Ось психологічне, глибоко правдиве й людське значення «Каїна».

Але при тім усім Каїн — проява історична. Се мислячий чоловік двадцятих років нашого століття. Велика політична реакція того часу, страшний суспільний і умисловий гніт — се грунт, на котрім він виріс. Найважніші, найпіднесліші духові потреби чоловіка старанно придавлювались, а найслабше їх заявлення вважалось гріхом, проступком. Думка, скована кайданами «Святої спілки царів», не могла розвиватись свобідно і проганялась, мов дикий звір. Наука після широких, хоть пустих ідей XVIII віку звернулась до слідження малесеньких часток, спеціальностей і витривало, хоть поволі, громадила цінні матеріали на пізніше, але своїм сучасним не могла ще дати нічого, а найменш усього — широкого світогляду, принципів і — успокоєння. Такі широкі погляди, конечні для життя, брались від вісімнадцятовікових мислителів, переважно від Руссо, з одного, а Юма — з другого боку. Скептицизм Юма — основна черта Каїнового характеру.

А побіч сього болющого, вічно бажаючого й вічно невдоволеного духу як же ж пречудово ясніє звізда нової надії, ідеал женщини, ідеал нової людськості — Ада! Любов до людей у неї безгранична, і тота любов, мов чудодійна ліска, рішає й розпутує всі труднощі, в котрих путається і мучиться Каїн. Мисль її, правда, не зовсім ще розвита, але сила любові додає мислі крил. «Хоть бог тебе покине,— я буду любити тебе!» — ось тот вершок, до котрого підносить її безгранично ніжне чуття. Любов одним проблиском стрясає з неї пута авторитету, в котрих виросла і за котрими стоїть в початку драми, вона при кінці — тільки ч о л о в і к, вона не стане ніколи викидати Каїнові його діло, не стане винити го за його і свою недолю, як Адам винить Єву,— вона радше підопре його в дальшій праці думок і своєю щирістю постарається загоїти, бодай почасти, глибоку його рану.

БУДУЩИЙ ЗОЛОТИЙ ВІК

[З ПОЕМИ «ЗВІЛЬНЕНИЙ ПРОМЕТЕЙ»]

І. НОВЕ ЧОЛОВІЦТВО

І знов на рідну землю я ступив
І досі чую, як щемить розкішно
Усякий віддих, рух, буття на ній.
Але коли-м насамперед заглянув
До людських хат, почув я щось, мов жаль,
Бо змін великих я не міг добачить
У зверхнім вигляді,— таких змін, як
Я в собі чув. Но швидко ближче я
Приглянувся і бачу: трони всі
Порожні,— люди радісно живуть
З собов, як браття. Вже ніхто не гнеться,
Ніхто не топче других; вже ненависть,
Тривога, гордість, самолюбство підле,
Погорда власна не видні на чолах
Людей, як напис чорної розпуки
В огнистих буквах над пекельним входом:
«Хто ту вступа, відкинь усю надію!»
Ніхто не лютивсь, не тремтів, ніхто
В німій тривозі не ловив гордих
І згірдних поглядів владик потужних,—
Бездушний раб забаганок деспота
І, що ще гірше, власних прибагів,
Котрі го, мов коня остроги, гнали
Аж в гріб. Ніхто фальшивим усміхом
Не закривав брехню, котру не сміли
Уста сказать. Ніхто в гордій сліпоті
У власнім серці іскри не гасив
Любви й надії, аж лиш попіл сірий
На дні душі лишивсь, що пропалила
Сама себе, і, мов опир, відтак

Нещасна між людьми блукала, наче
Зараза, свойов власнов пустотою
Заражуючи других. О, ніхто
Не такав пусто, холодно і підло,
Де власне серце голосно кричало
Напротив слів, котрі лилися з уст,
Мов потік фальші, що, манячи других,
Вкінці і нас обманює самих.
І женщини побачив я хороші,
Так чисті й добрі, мов погідне небо,
Що світло й росу ллє на нашу землю;
Їх серця, ніжні й ясні, ще не ткнула
Рука брудна гидкої моди,— розум
Світивсь з їх слів і мисль, котра давніше
В їх головах ніколи не гостила;
Чуття блищало з їх очей, котрого
Давніше вни лякались. Вни, здавалось,
Усім тим стались, чим вперед ніколи
Не сміли бути і перемінили
Враз землю в небо. Заздрість і бліда
Ревнивість, гордота і встид фальшивий —
Ті краплі вічної, страшної трути —
Не затрували запахів розкішних
Розцвівшої тепер любові-рожі.

Вівтарі, трони, трибунали, тюрми,
Колись людьми нещасними набиті
В коронах, митрах, панцирах і путах
І книгами з фальшованим законом,
Перед котрими люд сліпий коривсь,—
Все те тепер здавалось злов марою,
Сном гарячковим, привидом поганим
Забутої недолі, що скалилась
Із обелісків, гробів і палат
Давніх панів і катів сього світу.
І так як віра темна, а потужна,
Попів гордих, царів колишніх діло,
Безмірна сила, як той світ, котрий
Вона в ярмо впрягла,— тепер, однако,
Мов дим, розщерлась і, мов сон, минула,—
Так і знаки всі й привади рабства,
Послідного рабства людей, стояли
Не знищені, но на нічо не здалі.

І всі страшилища, котрим міліони
Назв і міліони форм страшних і диких
Давали люди, до котрих молились
В надії і котрі кляли в розпуці,—
Всі щезли так, як Зевс, тиран всесвітній,
Котрому в поросі корячись люди
Кров власну лляли з зламаного серця,
Любов свою на вівтар зимний клали
З гарячими, безсильними сльозами,—
Корились перед тим, кого боялись,
А боязнь їх була ненависть люта.
Тепер на вівтарях пустих гниють
Ідоли всі і пестрая заслона,
Котру «життям» вівтарні слуги звали,
Котра красок переливом пустим
Манила людське серце і надії,—
Вона тепер відкинена далеко,—
Погана маска здерта проч! Свобідний
Без власті й пут остався чоловік,
Не здавлений в тісні границі, кождий
Всім другим рівний, без титулу, роду,
Не прикріплений до землі, до скиби —
Горожанин цілого світу, вольний
Від низької покори і страху,
Свій власний цар, розумний, справедливий;
Не без нам'ятності, но без вини
І болю, що колись му душу гриз,
Бо сам його творив він і терпів.
А хоть не може чоловік уйти
Ні смерті, ні случаїв ненадійних,—
Но вни тепер його раби, а не,
Як генто, при ногах важке каміння,
Котре му не давало піднестись
До звізд тих ясних, що вгорі ясніють
На незглибимім небі, в етеровім
Просторі без кінця і без границь.

II. ОБНОВЛЕНА ЗЕМЛЯ

О розкіш, радість, що тремтить ми в жилах!
О безгранична веселість бурна!
О велетня огниста втіхи сила!

Котра чуттям мя світлим обдала,
Немов вінцем огнистим і несе мя, мов
Потужний подув вихру хмари надо мнов!

Го! Моїх гір нутро дзвенить, мов дзвони,—
З джерел, з вулканів чути грому тони,—
Вони регочуться нездержаним сміхом!
Пустині, скали, океани,
Безмірний воздух, хмари й урагани
І темні бездни всі вторують їм гуртом!

«Тиране клятий! — так кричать вони зо
мною,—
Ти, що цілий наш світ, мов хробака ногою,
Хтів роздавити і з дим'ячих хмар долів
Дощ камінний, жаркий спустити,
І моїм дітям кості потрощити,
І в хаос здрухотать все, що жило на мні».

ЦАРИЦЯ МЕБ

(УРИВКИ)

І. СМЕРТЬ ДІВЧИНИ

«І смерть і сон, мов брат з сестрою,—
Як дивно гарні ви обоє!
Вона понура і бліда,
Мов місяць, що з-за хмар завою
Тремтяче світло ллє рікою;
А він рожевий, як зоря,
Коли над хвилі морські блисне,
На горах пурпуром зависне!
Смерть, сон — минущі чуда два!

Чи ніч понура, льодовая,
Що все в могилах пробуває,
На серце залягла її?
Чи мусить згинути так рано
Краса та, на котру як гляне
Коханець, аж тремтить в любві?
Тут кожда жилка — синя річка,
Що полем сніговим тече,—
Те любе, зимнеє лице,
Се мармур, у котрім палає
Життя бліда, тремтяча свічка —
Чи все те так зів'яють має,
Чи все те гниль гидка пожре?..
І чи не лишиться нічого
Із сеї пишної краси,
Крім горя й жалю на душі,
Жалю на світ, життя та бога?..
А може, се лиш любий сон,
Що біль утишує і горе,
Закрив півсумерком твій трон,

Моя рожева, рання зоре?
Коли прокинешся, о люба,
Потішиш вірне серце те,
Котрому біль твій — мука й згуба,
А усміх — світло, рай, життє?..

О, ти прокинешся! Хоч тіло
Чудове, мов мертве, лежить
І голос медовий мовчить,
Той голос, що, мов тони раю,
І тигра серце би зм'якшчив,
Що людські би чуття збудив
І в братобійців, у царів,
Що людську кров, знай, проливають.
Не видять очі тусклі дня,
Бо на повіці, що вкриває,
Мов хмарка срібна, прозірна,
Ті сині очі — залягла
Дитина-сон і спить-дрімає.
Волосся хвилі золоті
Вкрили сніжну чудову грудь,
Мов виноградники гнучкі
Здовж мармурових стін повзуть».
Але що се? Срібні тони
Пронеслись крізь тиху ніч!
Звук за звуком тужно гонить...
Так, се чарів, чарів річ,
Се той розвук, що голосить
Круг дрімаючих руїн;
Той, що вітер в ніч доносить
На край моря з-над глибин,
Тихший, ніж Зефіра стони,
Дикший, ніж безладний спів
Арф Еола, як в їх струни
Геній вітру згомонів.
Світло, мов веселки лучі,
Сяє, мов у храмі низь,
Крізь скло барвнеє могучі
Сонця блиски розлились.
Але промінням, що сюди плили,
Нема подібних на землі.
Цариця духів наближаєсь...
Крилатих коней пара мчить,

Їх тупіт в воздусі дзвенить,
І упряж світляна звиваєсь
По них. Чарівною рукою
Цариця поводи стягла,—
Спинилась. Люба поплила
Довкола розкіш. Із завою
Сріблистих сумерків схилилась
Цариця ласкаво над ліжком
Дівчини хорої і нишком
На вроду й сон її дивилась.
Ніколи ще нічиї очі
Не бачили краси такої
Неземної, незрівнянної,
Як та була, що серед ночі,
Закрита сумерком, схилялась
Над ліжком дівчини, і сон
На ню чарівний навівала.
Сріблистий місяць з-за вікон
Глядів на дивний вид цікаво
І ясну, воздушну появу
Промінням прошибав наскрізь,
І коней, і перловий віз.
В ній земного нема нічого.
Хто раз побачив те лице
Ясніюче, проти котрого
Вся красота земна щезає,—
Той не глядів на місяць вже,
Не бачив те, що окружає;
Не чув гармонії вітрів,
Не чув нічого й не діздрів,
Лише царицю духів дивну,
Її небесний голос чув,
Що в тиху ніч тремтів-линув
І кликав хорую дівчину.
Мов хмарка ніжна, летюча
В вечірнім пурпурі, краєм
Облита золотим огнем,
За сонцем на захід пливуча,
Така цариця та була;
Та ясна, ранняя зоря
Так ясно, м'яко не блищиться,
Як той був блиск, котрий цариця
Довкола себе розлила.

Зступила з воза, повела
Чарівним прутиком,— мов хвилі,
Заколисалась срібна мла,
Сріблисті тони, тихі, милі,
Дзвеніли й чарівні слова.

Цариця

Ясно, стиха, звізди, сяйте!
Вітре, втихни! Море, всни!
Хвилі теплі, задрімайте
В своїх ложах край скали!
Цвіти, трави, тихо спіте,
Не тремтіте, не шуміте!
Срібне перекотиполе,
Всни на полі, всни на полі!

Дівчино, надземного щастя,
Що правих, добрих ожида,
Що всім борцям за правду дасться,
І всім, що сміло пута зла,
Гордої підлості ламали,
Що пересуди друхотали,
Що наче звізди з висоти —
Провідники потомкам — сяли,—
Такого щастя гідна ти!
Встань, вільний духу, з земних пут.
На тебе вольні духи ждуть!
Утих цариці голос срібний,
Але з німого тіла встав
У дивнім блиску дух подібний
До тіла і в красі сіяв.
Несказанний і незакритий;
Бо чистоти чудової його
Ніщо в житті збруднити не могло
Святою силою повитий,
Піднявся легко вгору він,
Безсмертний з смерті і руїн.
На ліжку тіло ще тремтіло
В обіймах півмертвого сну;
Лице без виразу остило,—
Звіряче лиш життя котило
У жилах кров; але свою
Незмінну пащину сповняли

Всі члени тіла. Дивний чуд!
Розсталися тут дух і тіло:
Він там,— воно без руху тут!
Хоч вид той сам, зріст і лице;
Проте яка ж страшна різниця.
Дух вгору розпускає крильця,
Туди, де з давен-давна вже
Тужив, туди, де жде його
Знання, найкращеє добро;
Він міниться, та все той сам,
Росте, змагається без краю.
А тіло мучиться, здригає
Хвилинку; мов перо вітрам
Покинене — воно забава
Припадків, пристрастей прерізних,
І наче по тернах залізних
Понуро дотягла віку,
Вкінець, немов зіпсутий плуг,
Паде — гнилизна, хробам страва.

Цариця

Духу, що так вникав глибоко,
Духу, що так літав високо,
Духу, так сильний й так ніжний,
Прийми заплату чистоти,
Ти, серед брудів білосніжний!
До мене, на мій віз злети.

Дух

Чи сон се? Те нове чуттє
Чи в сні у серденьку леліє?
Чи я свобідний дух, що вже
У тіла путах більш не мліє?
Хто ти? О, говори зо мною!

Цариця

Я Меб, цариця духів. В моїх
Руках всі чуда сього світа.
Що діялось в минулі літа,
Я знаю все; мені відкрита
Велика книга людських діл,
В котрій по правді, без обмани
Твердими списана словами

Оповість пережитих днів;
І тайники будущини
Я з давніх вгадую слідів.
До найглибшої глибини
Я в серця людські заглядаю
І кожду радість, кожде горе,
Хоть скрите, я числю і знаю;
Чи то грижу, що невтомимо
В лукаві душі труту ллє
І, крім мук давніх, невмолимо
Щораз новії муки шле,—
Чи радість тиху, щирозлоту
У серці чесного, коли
Глядить на скінчену роботу,
В яку труди його ввійшли.
Я маю силу розірвати
Запону земную, котра
Навіть дня світла пожира,
Уміє й духа закувати
І з тілом вперти в каземати;
Я маю силу показать
Йому, свобідному, святому,
Високу, чисту благодать
І супокій той, ід котрому
Все йде шляхами розвиття.
Се надгорода чесноти,
О духу чистий! Тож зо мною
Вгору стезею промінною
Куди покажу — полети!

Слова цариці прозвучали,—
І дух послушний стрепенувся,
Із земної тюрми рвонувся.
Всі земні пута поспадали,
Мов ті нитки, котрими в сні
Великана карли зв'язали.
Почув се дух, і невидні
Нові йому прибули сили,
Глядів на всі дива нові,
Що вколо нього ся стелили.
Що за життя лиш в снах чудових
І сонних привидах видав,
Те все побачив тут наново

Живе, правдиве! Віз перловий
На хмарах срібних підлітав,—
І сіли в нього,— і в безмір
Таємні тони задзвеніли,—
Крилаті коні полетіли,
Трясучи промінний убір.
Чарівний віз вгору летить,
Ніч ясна, звізди незлічимі
Усіяли весь небозвід;
Та проблисками вже блідими
Край неба злегка рум'янів
На сході,— блідо закраснів
І сонний видокруг, і море синє.

Чарівний віз вгору летить.
З-під ясних, огненних копит
Небесних коней іскри прищуть,
Лишаючи огнистий слід
На скал вершках, на тих найвищих,
Самітніх скалах, що чолом
Уперлись в хмари, а долом
З ребер їх бистрі ріки рищуть.
Вдолі глибоко океани
Дрімають у грізній красі,
Спокійні, мов дитина в сні;
Їх чисте дзеркало мов скляне,
Звізд погасаючих проміння
І воза дивного сліди
У собі відбива. Блідий
Блиск поранку красить каміння,
Красить хмар стада, що немов
Плащем м'яким зірницю вкрили.
Вже віз невпинний надійшов
Над пропасть — підлетів у хвилі.
В її страшенній глибині
Світів меркочуть міріади,
В півколесо обведені
Величним поясом. Се двори
Природи. Що се, чи лампади
Горять в них? Ні, то метеори.
Чарівний віз вгору летить.
Мету вже близьку коні чують,
Сил добувають — і сахтить

Огонь в їх жилах. Океан
Вже щез із виду, і цілую
Кулисту землю видно вдали,
В мертвий обгорнену туман.
А сонце, хоч не вкрите в хмари,
Так блідо, тускло блискотить,
Що ледве може освітить
Безмірну, чорну тьму простору.
Холодним блиском золотить
Чарівний віз, летящий вгору,
Відскакує від нього, наче
Шипуча піна; так ламаєсь
І прище й гнівно розбиваєсь
О скелі море те кип'яче.
Чарівний віз вгору летить.
Вже в віддалі земля блищить,
Мов зірка найменша, бліда
На небі. В безмірі палають
Огромні сонця і світи
Без міри і числа, мішають
І крутяться і наповняють
Простір весь блиском красоти.
Одні — півмісяці рогаті,
Мов срібло, другі меркотять,
Тамті мов пурпуром горять,
А далі в безмірі летять
Комети, мов вірли крилаті.
Духу природи,
Ось де святиня твоя!
Де незлічимий рій світів проходить,
Котрих розбурхана фантазія
В їх величі обнять не може,
Там, там тебе благословити треба,
Володарю землі і неба,
Природо-боже!
Найдрібніший листок,
Що від вітру тремтить,
Той малий хробачок,
Що ось дірку у глині вертить,
Що в гнилизні жиє,—
Тим самим духом дихає, що й ти!
А все минає, все проходить
І в безконечній зміні Красоти

Твоя лиш вічна красота
І церков вічная ота,
Духу природи!

II. СТАРІ КУЛЬТУРНІ ОСЕРЕДКИ

Віз зупинивсь. Цариця й дух
Пішли в палату. Золотії
Хмарки під етеровий рух
Стелилися; рожева мла,
Немов опона дорога,
Перлові стіни закривала,
Розкішна музика, ледве чутна,
В пречистім етері дрижала.

«Гляди,— промовила цариця,
Показуючи дивний дім,—
Гляди на сю палату! Чим
Супротив неї явиться вам
Вся велич, блиск весь і краса
Осель людських? Але коли
Вся надгорода чесноти
Отся одна би лиш була:
В такім дворі небеснім оселиться,
Втішаться вічно, веселиться,
Сам в собі лиш і сам з собою,
То дух би тим не вдоволився
І ще би вічний не сповнився
Закон природи. Ти земною
Своєю працею готов святе
Добро для інших, а за те
Пізнаєш тут все, що колись було,
Побачиш, що тепер ще єсть і де,
Пізнаєш, що колись буде.
Лиш духа око доглядіти
Могло віруючий той круг,—
Лиш духа око і лиш відти,
З палат небесних розіздріти
Могло діла всі, довгий путь
Народів на землі, бо тут
Матерія, простір і час
Щезають — розум міць приймає

І ясність і перелітає
Запору всяку, що не раз
В житті його лет зупиняє».
Сказавши теє, Меб-цариця
Над бездну духа повела,
Де вічність, мов ріка, плила,
Де світ розлігся без границі.
До найдальших окраїн темних,
Де крила духа мліють вже,
Невпинний вир світів іде
Без міри і числа,— то все
Одних незмірних, незглиблених
Законів сила їх веде.
Горі, долом, кругом зливався
Безмірний рух той світовий
В один тон згідний й нестрашний,
І кождий місяць посувався
Мов свідомо до своєї цілі
Шляхом незримим в глибині.
Ось відблиски замеркотіли
Бліді в мрачній далечині.
«От се земля!»— так Меб повіла
І дух пізнав її, пізнав
Людей, з котрими жив, страждав.

«Гляди,— сказала Меб,— на ті
Руїни, груз нездалий, сірий
З палат розвалених, церквів:
Гляди,— се звалища Пальміри!
Колись там деспот злий сидів,
Пиха росла і розкіш мліла,—
А що лишилось? Тільки слід
Дуренства й ганьби. Що навік
Останеться? Ніщо! Руїна
Потомкам пізнім повідає
Понуру повість давніх літ,—
Страшну, важку пересторогу
Для покоління молодого.
Та швидко слід остатній згине
По давній славі, і в пустині
Лиш інколи пастух зайде,
Сліду Пальміри не знайде.
Царі тут, витязі гордії

Топтали тисячі рабів
Покірних! Се страшний ревів
Над світом вихор,— прошумів
І за собою слід замів.
Он вічний Ніл! Над ним стримить
Ряд величезних пірамід,
А хто їх здвиг? Тиранів воля.
Коритом своїм Ніл плистиме,—
Вни поваляться й за ними
Сліди защезнуть серед поля,
І не пізнає ніхто тоді,
Де вони стояли,— щезнуть всі,
Як слава тих, що їх здвигали.

Гляди на ті пустії скали,
Серед котрих лиш бедуїн,
Пустині піскової син,
Шатро розп'яв, що з вітром б'ється!
То давня Шалем,— тут, було,
Золотоверхеє чоло
Святині аж під небо пнеться,
Тут вежі, мури червонить,
Мов кров, що в них в честь богу ллється.
Ах, кілько то сиріт і вдів
Святиню тую проклинало!
Ах, кілько, кілько то батьків
Тут в рабських путах працювало!
З сил вибиваючись, вони
До «бога бідних» ся молили,
Щоб ті їх мури привалили,
Щоб їх нещасній сини
По них не мучились, проклятий
Мур кінчачи, щоб любі дні
Молодості їх внук не тратив.
В тих самих путах повнячи
Скаженого тирана волю,
Нелюдський, дикий тут народ
Ревів безумні псалми свому
Страшному богу; але от
Він люто кинувся до бою,
Із материного нутра
Поров невроджене дитя,
Старого різав і малого,

Все, що лиш рушалось, жило,
Розбите, стоптане лягло
Під ноги ворога страшного!
Та хто був той, що їх навчив,
Що милосердний бог природи
Забійство любить, кров врагів?
Його ім'я й його народу
Загине, і забуде світ
Про ті казки, котрі побожна
Ошука много-много літ
За правду світові давала,
А ні, то — сильна і вельможна —
Огнем, тортурами втискала
У людські голови. Де Спарта,
Афіни, Рим колись стояли,
Розумні мужі, наче варта,
Дитину-думку колисали,—
Тепер пустиня, темнота.
В низьких хатках — народ убогий,
В палатах — підлість, гидь гнила,—
А тут же, побіч всього того
Забуті світом догнивають
Пишних колись святинь руїни.
Стовпів старих ряди дрімають,—
Часом лиш провіне над ними
Свободи дух, мов тихий спів,
Затямлений з старих часів,
Що нас малими веселив,
А нині сумом навіває,
Та сто раз більше, сто раз гірше
Змінився тут ось чоловік!
Де Сократ вмер, щоби вільніше
Відтак міг думати весь світ,—
Тепер жиють раби й тирани,
Безумці підлі і земля
П'є кров побитих. Де гула
Колись-то слава, де римляни
Огненних бесід Ціцерона
Без духу слухали, тепер
Чернець гордий живіт розпер,—
На голові його корона,
В устах ошука, фальш, прокльони.
Ще десять тисяч літ нема.

Як серед тої он пустині,
В котрій кров ворога п'є нині
Дикар і спів гидкий співа
На полі битви,— так самісько,
Як європейці у війні! —
Пишалося велике місто,
Столиця Заходу. Сумні
Стовпи, зеленим мохом вкриті,
Невпинно кришені і риті
Віків зубами,— ті стовпи,
Що світ, здавалось, перестоять,
Тепер тонуть мов у землі.
Кругом дівочий ліс шумить,
Безмірний,— дикою красою,
Не ткнутий людською рукою,
Виразно всім немов свідчить,
Хто там припадком заблукаєсь,
Що, відколи земля стоїть,
І він цвіте там і пишаєсь.
А проте тут колись торгу
Був осередок, проте тут
З країн далеких прибували
З усяким скарбом кораблі,
Народи різні торгували
І мови різні тут звучали
З віддалених країв землі.
Спокійний, вільний тут народ
Орав свої плодючі ниви;
Та золото — відвічний тот
Ворог людства — і сей щасливий
Хороший зарід роздавило,
Людей братів роз'єднило,
Прогнало правду, розум, волю,
Вони й не вернуться ніколи,
Аж поки люди не пізнають,
Що щастя в них і тільки в них,
І гаряче не забажають
З брудів очиститься старих.

Нема пилинки на землі,
Котра би не жила колись
У людськім тілі. Почисли
Всі крапельки води,— вони

Колись пливали в людських жилах
Від Лівії жарких пісків,
Де нині рев лиш чути львів,
Аж до Гренландії застилих,
Льодами вкритих берегів,
До Англії ланів багатих,
Огрітих сонцем золотим,
Не здиблеш місця, де би хати,
Села не було перед тим».

III. КРАЄВИД

Пречудна ніч! Найлегший повів,
Як сей легіт весняний
Вечірнім воздухом злеліє,—
Тут був би в тій тиші чутний.
Небесний склеп дріма в спокої,
Звізд миготячих безлік мріє,
І місяць ясний тихо тліє,
Пливучи вічним шляхом своїм.
О, се заслона дорога,
Котру над сонною землею
Любов предвічна розп'яла.
Он гори-велетні своєю
Сніжною ясною габою
Пишаються; горда скала
Іскристою льодів корою
Наїджена, ціла аж сяє
У світлі місяця. А там
На сугорбі у млі дрімає
Понурий замок. З-понад брам
І башт старих ще мертво, строго
Старі, надгнилі хоругви
Звисають, хоч у бій вони
Не поведуть уже нікого.
І все те, вся тота країна
Так тиха, гарна і холодна,
Що думка, бачиться, тут годна
Підняться в блиск, що ніколи не гас;
Тиша так повна раз у раз
Панує тут, що, бачиться, ніяка зміна
Не доходила тут ні раз.

IV. СМЕРТЬ БЕЗБОЖНИКА. ДУХ ДІВЧИНИ

Я ще дитиною була,
Як мати з собою мене узяла
На смерть безбожника глядіти.
То був широкий плац. Попи,
Мов круки чорнії, стояли
Круг стовпа. Народу товпи
В важкій ожиданці мовчали.
Прийшов осуджений, повів
Спокійним оком здовж рядів,
А в ньої дивне щось світилось,
Немов погорда, ласка й жаль...
Вже полум'я гаддям обвилось
Круг нього, вже очей кришталь
В жарі зчорнів, смертельні стони
Глибоко врізались в моє
Дитяче серце молоде,—
І заревів народ, мов дзвони...
Скаженою утіхою ричала
Засліплена юрба — а я
Заплакала. «Не плач, дитя,—
До мене мати так сказала,—
Не жалуй чоловіка того,
Бо він сказав: «Немає бога!»

Цариця

Немає бога, ні, нема!
Безмірне небо, і земля,
І розум людський, і народів
Ряд безконечний хай тобі
Розкажуть, хто на світ їх сплодив,
Хто вів у вічній боротьбі.
Тут кожде ланцюга огниво
Покаже майстра, що його сплів,
І кожде зеренце у жниво
Те саме розповість правдиво
І доказно, хоч і без слів.

В часі й просторі незміримий
Сей світ, і сотворить його
Ніхто не міг. Лиш незглибимий

Один в нім дух — природи сила.
Без початку сей світ, без краю,
Ніхто не сотворив його,—
Закони вічні оживляють
Найменшу часточку, і то
Єдиний бог, предвічний, сильний,
То рух від світу невіддільний,—
Се дух природи!
Та гордий,
А незнающий і сліпий,
Придумав чоловік високі,
Шумнії назви, щоб прикрить
Свою невіжу. Всі пороки,
Всі проступки від давніх літ
За божеє ім'я ховались.
І назви божії мінялись,
Як ті сліпі, що катувались,
Будуючи йому церкви.
А сам же він, чи Шіва, чи
Єгова, Будда, Фо чи бог,
Він сам не був, не єсть ніщо,
Лиш знаряд у руках слуг своїх.
Що ним лише криваві бої
Та війни вміли роздувать.
Чи вірні індуси юрбами
Під віз кривавий — Будди трон —
На смерть лягають, а брамани
Пісень святими голосами
Глушать їх передсмертний стон;
Чи бога силу ослабляють
Чорти — противники, чи то палають
Міста, крик старців і дітей,
Жінок, дівчат, йому на славу
Мордованих без розбору та жалю
Луна землею в небо б'є,
Чи під релігії кривавим
Ярмом світ стогне й шию гне,—
Раз в раз «бог миру, бог спокою»
В попів лукавих на устах,
Хоч руки їх облиті кров'ю,
Весь світ — різниця, пекло й страх.

ОЗІМАНДІАС

(СОНЕТ)

З країв далеких путник повертає
І каже: «Велет кам'яний стоїть
В пустині; ніг вже ані рук немає,
І збоку голова в піску лежить.

Та на лиці гордúй безмірно вид,
Залізна воля і погорда злая,
Що топче скутий невільни́цький світ,—
Усе те в рисах кам'яних триває.

А всподі напис вкований в граніт:
«Я Озімандіас, цар всіх царів,—
Глядіть, раби, на мене і тремтіть!»

Нічого більш. Мертва́, суха, німая
Пустиня грає хвилями пісків
І звільна, стиха камінь заливає».

Альфред Теннісон

СВЯТИЙ СИМЕОН СТОВПНИК

Хоч і найгірший я поміж людьми,
Від стіп до голови багно гріховне,
Ні небу, ні землі не згоже, ледве
Богопротивним дяволам придатне.
То все ж не покидаюсь я надії;
Що присвячусь,— кричу, і стогну, й плачу,
До неба брам б'ю бурею-мольбою:
«Спаси мя, боже! Змилуйсь наді мною!»

Нехай, страшний, могучий, правий боже,
Намарно йде се все, що тридцять літ,
Потроєних надлюдським ще стражданням
У спразі й голоді, в морозі й спеці,
У кашлю, фебрі, в струпах загноєних.
В корчах, кольках, між небом і землею
Терпливо на тім стовпі я зносив
Дощ, град, мли, фугу, ожеледь і сніг!
Я й надіявсь уже, що скорше ти
Візьмеш мене до себе на впокій
І подаси катованому тілу
Святую пальму і одежу білу.

Я не хулю, о боже! Ніже шептом,
Ні віддихом одним не нарікаю.
Хоч би сто сот разів ще тяжчих мук
Зазнав я, то вони б сто сот разів
Були ще менші, як тягар гріховний,
Котрим мій дух перед тобою повний.

Ти знаєш, боже! Ліпше я спершу
Зносив ті муки, бо здоров був, сильний.
Хоч в мене зуби (я тоді мав зуби!)

Від стужі сікли, в сомплях льодових
До місяця блищала борода,
То таки крик сови глушив я співом
Псалмів побожних і не раз видав
В час співу твого ангела при собі.
Тепер ослаб я, мій кінець зближаєсь;
Я надіюсь, що близький він: оглух я,
Що ледве чую гомін тих людей
Внизу під стовпом,— і осліп до того,
Що ледве пізнаю знайоме поле.
Роса мої повигризала стегна...
Та не вгаваю я кричать, взивать,
Допоки на закляклих в'язах ще
Держиться голова, допоки тіло
Шматками з стовпа не спаде в долину:
О змилуйсь, змилуйсь! Згладь мою провину!

Ісусе, сли мене спасти не хочеш,
То хто тоді спасесь? Кого спасеш?
Хто може стать святим, сли я не стану?
Де чоловік, що більш терпів, як я?
Таж кождий мученик лиш раз вмирав:
Сей вкаменований, а той розп'ятий,
Сей спалений, той зварений в олії,
Чи то навпів розрізаний пилою;
Я ж тут від многих літ день в день вмираю.
Ти свідок мій: коли б я знав був спосіб
(А пильно я над тим застоновлявся),
Котрий би нівечив ще повільніше
Той храм гріха, те тіло так обридле
Й ненависне мені, я б, певно, був
Не задрижав і перед ним, о боже!

Бо ж не лишень на стовпі сю покуту
Зносив я. Ще коли я жив у долині,
Там, в білім тім монастирі відлюднім,
Носив я довгі дні на бедрах своїх
Шнур, що ним воду з студні витягали,
Гудзований, обкручений щосили,
І не казав живій душі ні слова,
Аж поки в м'ясо шнур не вгризся й рана
Не зрадила таємних моїх мук,
Так що всі братчики далися диву.

Ще більш терпів я, сам ти знаєш, боже!
Три зими жив на обриві гори,
Щоб дух мій к тобі з пилу підіймався.
З прикованою до скали ногою
На острих камнях я лежав невкритий,
Хіба лиш млою оповитий, двічі
Ражений громом твоїм, рóсу тільки
Замість напою лижучи, без страви,
Крім вбогих дарів тих, що приходили
Лічитись через дотик тіла мого.
І чуда діяв я — всі се казали,
Їх слава голосно гуде по світі,—
Лічив хромих, уломних, прокажених.
Сам знаєш, боже, чи се так, чи ні.
О змилуйсь, змилуйсь, вкрий гріхи мої!

За тим, щоб буть ще більше сам з тобою,
Три роки я прожив на стовпі, що
Мав шість локоть, три роки на другім,
Що мав дванадцять, а шість літ клячав
На третім, що мав двадцять заввишки.
Вкінці — вже тому двадцять довгих літ —
Я вліз на сей, що сорок ліктів має.

Так і здаєсь, все се перетерпів я —
Сли то не сон був — і якраз так довго,
Сли мірять час лінивим сонця ходом
І довжиною тіні сього стовпа —
Якраз той час!
Та ні! Й сього не знаю.
Злі люди тут приходять і говорять:
«Злізь, Симеоне! Довго вже терпиш,
Віки вічисті!» Плещуть про катуші,
Котрих ніколи, певно, не терпів я,
Манять мене брехнями. Часто, може,
Я місяцями в сні мертвім лежу,
Про небо, й землю, й час не тямлю.
Преціньь
Подумай, боже: поки ти з святими
Раюєш в небі, а по всій землі
В хатах вигідних проживають люди
При вогнищах і при здоровій страві,
В одежах теплих, бо й звір дикий навіть
В норі лежить, я б'ю дванадцять сот

Поклонів від зір ранніх до вечірніх
Перед Христом і Дівою й святими;
Вночі знов буджусь по короткім сні;
Горять холодні зорі, я трясусь,
Промоклий від роси, то зціплий від
Хрустячого морозу. Ся корява
Козлова шкура — то ввесь одяг мій;
Ужва залізна в карк мені вгризаєсь:
В худій руці зів'ялій хрест держу
І борюсь, прусь з тобою до загину:
О, змилуйсь! Змий із мене всю провину!

Ти ж знаєш сам, який я чоловік;
Я грішний чоловік, в гріхах зачатий
І зроджений; та се ж їх власне діло;
Не мій се гріх, мені його не вчислюй!
Чи ж винен я, що люд сей обожає
Мене? Га, га! Їм думаєсь, що я
Бог зна що є! А що ж я? Глупий люд
Святим мене вважа, приносить в жертву
Мені квітки і плоди. На ділі ж я
(Ти сам був свідком), тільки й вдіяв, що
Перетерпів багато, певно, більше,
Ніж не один побожний і святий,
Чиє ім'я в календарі пишаєсь.

Гей, люде добрі, вам не слід клякати
Передо мною! Чим же ж я на се
Міг заслужить? Я ж гірший грішник, ніж
Ви всі. Тим, може, що чудес тих кілька
Вчинив, калік кількох уздоровив?
Що ж се значить? Чи, може, тим, що з всіх
Святих ніхто не витерпів так много,
Як я? Що ж це значить? Та ні, клячіть
І не вставайте і глядіть на мене,
А глядючи, коріться перед богом!
Скажіть, є там який кривий, каліка?
Ви ж знаєте, я маю трохи власті
Над небом за свою страшну покуту.
Нехай озвесь, а буде гнеть здоров —
Уздоровляюча йде з мене сила.

«Він вже здоров!» — всі кажуть, всі кричать.
«Святий Симон Стиліт!» Коли се так,

То бог збирає жатву через мене.
Душе моя! Тобою бог жне плід свій!
Сли б не святий, чи міг би чуда я
Чинить? Ніхто сього не міг, як тільки
Святі. Значить, се так є! Я спасенний!
Я присвятився! Там всі внизу кричать:
«Глядіть, отсе святий!» Тихіший голос
Згори вторує, шепіт іде: «Бодрись,
Святий Симоне! З темних тих пелен
Прорветься швидко пара крил блискучих!»
Чим ближча смерть, тим більша, більша,
більша
Надія та, що вимазав господь
Усі земні провини з книг мойого
Життя земного.
Діти! Чуйте, діти!
Я Симеон із стовпа — прозваний
Людьми Стиліт; я, Симеон, стражник
На сьому стовпі до самої смерті,
Котрого мозок літом сонце пражить,
Котрого лисий череп в зимні ночі
Від інею блищить,— я кличу з сього
Високого гнізда моєй покути,
Що Юда і Пілат супроти мене
Були святі. Горщок, гріхами повний,
Стояв я в грані, пекло в мні кипіло,
Чорти мя скубли, Асмодей мя рвав
І Абаддона. Я їх бив хрестом,
Вони вертались. В постелі марою
На грудь мені лягали; я читав —
Вони гасили світло; з книги визвірялись
На мене морди їх, переривали
Мою молитву хрюканням свинячим,
Ржанням коневим. Лиш один сей шлях
Мені лишився, і я пішов ним, щоб
Втекти від них. Катуйте й ви так тіло
Бичами й терням, бийте без пощади!
Ввесь піст, хто можете, не їжте страви
Й моліться. Поледве, повзучим кроком,
В найтяжчих муках я проліз помимо
Огненної гієни — рев її
Ще й досі гра в ушах моїх. Та ви
Мене за се не величайте! Бог се

Вволив у ласці своїй, щоб з усіх
Могучих світу сього для людства
Я був примір, немногим достижимий.
А прецінь час прийде — я чую ось, ось, ось
В життя порогах хід його стопи —
Той час — кажу вам — вже о двері стука,
Коли вам вільно буде без гріха
Всім чтить мене. Отим-то сьому краю
Я завіщаю ті свої кістки!
Зложіть їх в золотий кивот, обкаджуйте
І лампу все світіть перед мощами,
Коли мене бог між святих покличе.

По сих словах, немов удар меча,
Прошиб мене найтяжчий біль; мов хмара,
Лягла мені на очі важко, мутно —
Густая паморока. Смерть се! Смерть!..
Напевне смерть! Се що зближаєсь? Тінь
Чи промінь світла? Ангел се несе
Мені вінець! Ходи, мій білий брате!
Я знаю промінне лице твоє.
Я довго ждав! Я в путь готов. Та що це?
Ти знов відходиш? Ні, сюди! сюди!
Сюди давай! О, так, ось-ось він є!
О Христе! Щез! Явився знов! Вінець!
Вінець! Ось він на моїй голові
Спочить приліг, а з його капає
Мов райськая роса солодка, люба,
І пахощів бальзам, ливан пахучий!
Ох, не маніть мене, святі! Таж я вже
Святий і чистий, для небес доспілий!

Скажіть, там в долі поміж вами є
Священик, божий муж? Нехай чим швидше
Збирається, драбину к стовпу ставить
І вилізе в мій навоздушний дім,
Щоби подав мені святую тайну.
Бо дух святий вістить вам через мене,
Що сеї ночі ще я вмру в опівніч,
Три чверті на дванадцяту.
Ти ж, боже,
Скріпляй народ сей глупий! Най із мене
Бере примір! Веди його до світла!

Томас Мур

ТЕБЕ ЗАБУТИ?

Я? Забути тебе?
Поки серце моє б'ється в груди,
Бідний краю мій, все
Лиш для тебе воно биться буде!

І чим більше терпиш,
Чим у тяжчій ти стогнеш недолі,
Тим я більше кохаю тебе,
Гарячіше бажаю тобі волі!

Якби ти на весь світ
Був багатий і сильний, мав волю,
І був найкращий цвіт,
Найярчіша перлина у морю,—

Ох, то серце моє
Мліло б з радості в тій же годині,
Та чи вміло б тебе
Гарячіше любити, як нині?

Та хоч в крові ти днесь,
У несказанних муках, мій краю,—
Я твій син, твій увесь,
Тим щиріше тебе, дужче кохаю!

І мов пелікан, п'ю
З лона матері разом із кров'ю
Тільки силу нову
Із безмірною, новою любов'ю!

Томас Гуд

ПІСНЯ ПРО СОРОЧКУ

У лахах нужденних сиділа вона,—
В червоних, підпухлих очах ні сльозинки;
Руками, мов скіпи, марними, сухими,
І ночами шиє, і днями цілими.
Без тямки, без впину літає рука,
А очі довкола так мутно десь бродять,
А з голоду й нужди дрижачі уста
Жалібно сей «Спів про сорочку» виводять.

«Робити-робити-робити,
Як скоро лиш кури запіють!
Робити-робити-робити,
Аж звізди крізь стріху затліють!
О, радше в турецькій неволі,
У каторзі лютій згибати
І стратити тіло і душу,
Ніж тут таку муку приймати!

Робити-робити-робити,
Аж мозок кипить і мішаєсь,
Робити-робити-робити,
Аж око кров'ю заливаєсь!
Рубці, рукави і манкети,
Манкети, рукави й рубці —
При гудзиках сон як спроможе,
То їх дошиваю й у сні.

О люди, та чей же і в вас
Єсть жінка, і сестри, і мати,—
Се ж ви не сорочку, а кров

Живую будете вдягати!
Шелесть! Шелесть! Шелесть!
Нужди се шипуче прокляття!
Весільна сорочка для вас —
Для мене смертельнеє шмаття!

Смертельне!.. Ах, де тая смерть,
Страшная, несита, діваєсь?
Мене не злякає вона,
Сама мене скорше злякаєсь!
Злякається мого лиця,
Що голод зіссав і грижа...
О боже, хліб так дорогий,
А крові і сліз така низька ціна!..

Робити-робити-робити!
А плата? У жбанку вода,
Хліб чорний, нічліг у соломі,
Хатина вогка і пуста.
Безногий стіл і щербатий стілець,
А більше нічого у світі,
Лиш голії стіни,— від моєї тіні
На них ось узори відбиті!

Робити-робити-робити,
Чи сонце заходить, чи сходить!
Робити-робити-робити,
Як невільник у каторзі робить!
Рубці, рукави і манкети,
Манкети, рукав і рубці,
Аж руки замруть від утоми
І мозок замре в голові.

Робити-робити-робити,
Як метіль мете надворі;
Робити-робити-робити,
Як сонце жарить навесні!
Як ластівка перша у стрісі
Розкішно зацвіркоче,
І гріємо на сонці, й співає,—
В мні серце аж тріснути хоче!

Ох, там, на волі, там,
Де ясно,— де цвіти весною,
Де небо вгорі, як кришталь,
Трава наче шовк підо мною,—
Ох, там на годинку лише
Пустіть, нехай серце спочине,
Хай хвильку забуде грижу,
Що завтра ось з голоду згине!

Ах, хвильку коротку лише —
Не втіхи, а вільної волі!
Щоб раз бодай виплакать все,
В сльозах пролить море недолі!
Та ні, мої сльози, не час,
Каменійте у серці глибоко,—
Бо шити невидно, замокнуть нитки,
Як ви заллєте мені око!»

У лахах нужденних сиділа вона,—
В червоних, підпухлих очах ні сльозини;
Руками, мов скіпи, сухими, марними,
І ночами шиє, і днями цілими.
Без тямки, без впину літає рука,
А очі довкола так мутно десь бродять,
А з голоду й нужди дрижачі уста
Жалібно сей «Спів про сорочку» виводять,
А люди співчують, і йдуть, і проходять...

СОН ВЕЛЬМОЖНОЇ ПАНІ

Вельможная пані у ліжку лежить,—
У ліжку так тепло, м'якенько;
Та, видко, страшнеє щось пані та снить,
Щось віддих спирає, у груді тіснить,—
Вона з боку на бік кидається тяженько,
Розкидає руками й кричить...

Ось напруго схопилась в ліжку вона
І просто, мов свічка, усіла.
Холодна, тривожна по ній дрож пройшла,
В стовп очі глядять, мов мара там страшна,—
І знов паде в постіль, з тривоги зомліла,
Мов виду страшного знести не могла.

А втім, розвернулась заслона на млі
І скочила з постелі пані...
Ось лампа так тускло горить на столі,
Тремтить на підлозі проміння її...
Вельможна дрижачими шепче вустами:
«Який же страшний вид я бачила в сні!

Десь бачиться, ніби іду я та йду
По цвинтарі поміж могили...
Розвернулись могили, і тіні встають
Страшні, у гнилих сорочках, і стають
Круг мене,— стіною з боків обступили!
Де гляну,— все труп лиш, та труп, та труп!..

Між трупами много дівчат молодих
З іглами в руках і нитками.
Ні іскри життя на їх лицях блідих,
Ні в тусклих очах, ні у грудях худих!
Лиш шепчуть так сумно: «На вас ми кривавали,
Сесь стрій ваш — причина мук наших тяжких!

Для панського строю, для панських утіх
Ми мусили прясти і шити,
Дні й ночі не спали, збивалися з ніг,
Аж поки сюди нас не винесли всіх!..»
Зирнула я — в небі як звізд не злічити —
Так там ніхто б гробів злічити не зміг!

А трупи раз в раз прибувають нові,
Мов хмари, понуро, а стиха...
Ще трупи, ще трупи!.. Долом і вгорі,
Аж тьмиться в очах, стугонить в голові!..
Відмалу не знавши ні нужди, ні лиха,
Я стільки біди не видала й у сні!

Всі серця, що тріскають з болю день в день,
Всі сльози, що ллються щохвилі,
Всі муки нещасних робучих людей,
Все горе, що в гріб їх з колиски веде,
Все, все перед очі мені приходило —
Недугів і нужди палющий огень.

Ось тягнесь каліка, ось лізе сліпий,
Ось той, що з даху впав — поламані ноги!

Ось бідна вдовиця жебруча гіркий
Хліб прошений,— двоє замерзлих дітий
При ній, непохованих! Ось той убогий,
Голоден, що з двору слуга випхнув мій!

Ні злоба, ні жадна ненависть. Досить
Без думки й розваги ступати по полі
Життя, щоб, як я, проти люду грішить».

І довше не вдержала болю в душі,—
Заламала білії руки,
А сльози гіркії, рясні поплили,
Мов град серед літа по справжньому дні.—
О, щоб таку хвилю і жалю й розпуки
На всіх пань подібні навіяли сни!

Писано в р. 1878, друковано в збірці «Думи і пісні...», ст. 14—17.

ІЗ НОРВЕЗЬКОЇ ПОЕЗІЇ

Гаральд Гардраді

ПІСНЯ ПРО ДІВЧИНУ З РУСЬКОЇ КРАЇНИ[1]

Край Сіцілії далекої
Наш кораблик пролітав,
В пишних строях ми на покладі
Поставали, як і слід.
Живо біг носатий човен наш,
Гордий, що героїв ніс...
Гей, в кого не мужняя душа,
Не посмів би плавать там,

---

[1] Гаральд Зігурдзон Гардраді, один з визначних норманських героїв, член норвезького королівського роду, належав до тих варягів, що на поклик князя Ярослава Мудрого прибули з-за моря до Новгорода й визначилися в службі у руського князя. Гаральд був не лише сміливим войовником, але також славним у своїм часі «скальдом», себто поетом, і головні відомості про його життя маємо, власне, в його віршах, які заховалися до нашого часу. З них дізнаємося, що, маючи 15 літ, він перший раз брав участь у битві: се була кривава битва з д[ня] 29 липня 1030 р. під Стіклаштадом, у якій погиб Гаральдів брат, король Олаф, прозваний святим. Гаральд, поранений, мусив утікати до Швеції і подався до Новгорода, де став на службу в Ярослава. Тут він здобув собі таку славу й повагу, що міг осмілитися просити в Ярослава руки його дочки Єлисавети, яка по матері була норманкою. Та Ярослав якось вимовився від того сватання, і Гаральд покинув руську службу 1033 року й поїхав до Константинополя на службу до грецького імператора. І тут визначився сміливими воєнними вчинками та хитрощами, про нього подають відомість, що він здобув одно місто в Сіцілії саме такими хитрощами, як Ольга здобула деревлянський Іскорость, тобто замість окупу зажадав голубів, які потім із запаленими льонтами випустив на місто. В р. 1040 він брав участь у здобутті афінської пристані Пірея і записав своє ім'я норманськими рунами на мармуровім льві, якого в р. 1687 венецький полководець Морозіні перевіз до Венеції, де він стоїть і досі. Та при константинопольськім дворі збудилися проти Гаральда якісь підозріння та інтриги, і 1043 р. його всаджено до темниці. Та,

А проте дівчина з руської країни,
Що в короні сяє, мене не приймає.
Як ми з трандами зустрілися,
Більше їх було, як нас,
Гей, то ж люта і завзятая
Почалася боротьба!
Впав у бою юний наш король,—
Я відбився від нього геть...[1]
Гей, в кого не мужняя душа,
Не встояв би в бою тім.
А проте дівчина з руської країни,
Що в короні сяє, мене не приймає.
Раз, дівчинонько, шістнадцять нас
З чотирьох проломів враз
Морську воду черпать мусили —
Хвилі лютії ревли,
Заливали човен наш дотла,—
Та таки ми не дались!
Гей, в кого не мужняя душа,
Не посмів би плавать там!
А проте дівчина з руської країни,
Що в короні сяє, мене не приймає.
Знаю вісім штук: умію я
Вірші голосні складать,
Їздить на коні прудкому, як змія,
Плавать в пінявих валах

змовившися зі своїми товаришами, він утік із тюрми, забрав свою багату добичу й захопив у пристані два кораблі, один із них, розірвавши ланцюг, яким була замкнена пристань, пішов на дно, а на другім Гаральд із товаришами втік на Русь. У тій утеці він по десятилітній службі в Візантії згадав свою любку «дівчину з Гардаріки» (руського краю) й уложив на її честь отсю пісню. Певна річ, пісню мусили співати на Ярославовім дворі в Києві, притім голосна слава й багата добича Гаральда приєднали йому не лише серце дівчини, але також прихильність батька, який віддав Гаральдові свою дочку за жінку. Про кінець його життя не знаємо нічого. Матеріали про те життя, а також вірші Гаральдові зібрав шведський учений Рафн і помістив у другім томі своїх «Antiquités russes», де уміщена також у латинськім перекладі отся пісня. Отсі звістки і німецький переклад пісні поміщено в інтересній розвідці Рудольфа Абіхта «Das südrussische Igorlied und sein Zusammenhang mit der nordgermanischen Dichtung», уміщеній у «Jahresbericht der Schlesischen Gesellschaft für vaterländische Cultur» за 1906 р.

[1] Натяк на згадану в нотці битву з 1030 р. Король, що впав у тій битві, був рідний брат Гаральдів.

І на лижвах по снігу шмиглять,
Списом в оленя кидать,
Веслувать, як досвідний гребець,
Мечем, луком воювать.
А проте дівчина з руської країни,
Що в короні сяє, мене не приймає.
Там на юзі жінка ні дівча
Не затаїть, а признасть,
Що ми вранці в южне місто те
Впали, наче звірі в снасть.
Там-то брязк ішов від наших зброй!
Там-то кров лилася з тіл!
Там-то я ім'я своє вписав
На свідоцтво своїх діл [1].
А проте дівчина з руської країни,
Що в короні сяє, мене не приймає.
Я родився в Упланді, де люд
Славно луки натяга,
А тепер, ненависні хлопам,
Човни вольнії мої
То до берега причалюють,
То йдуть в море, як чайки,
Як їх з берега позсовуєм,
Криють хвилі водяні.
А проте дівчина з руської країни,
Що в короні сяє, мене не приймає.

---

[1] Натяк на здобуття Пірея в р. 1040. Гаральд покликається на свідоцтво жінок і дівчат, бажаючи тим дати знати, що мужі (грецькі) всі були побиті і тому не можуть засвідчити сеї правди.

Генрік Ібсен

І. ДО ЗАПЛАКАНИХ ПОТОМКІВ

Тепер його слава у вас на устах,
Тоді, як від ваших ударів поляг.

Він світло зажег, де ви в пітьмі корпіли,
За те ж його першого ви й осліпили.

Він острим мечем воювать вас навчив
І першую ж рану від вас получив.

Як з тьмою до бою він вирушив сам,
То ви помагали його ворогам.

Умер і на пам'ять лишив вам, дивіть,
Свій спадок величний, святий заповіт.

Держіть його свято, щоб тихо вкінці
Заснув хоч у гробі в терновім вінці.

ІІ. МЕТЕЛИК

«Дівчино, метелику мій красовитий,
Ось-ось попадешся ти в руки мені!
Вже сітку я виплів, тебе уловити,—
В ній очка густії — мої се пісні».

«Коли я метелик крилатий, барвистий,
То дай мені нектар із цвітів спивать;
А як ти хлопчина веселий, огнистий,
Л о в и мене, але не думай с п і й м а т ь».

«Дівчино, метелику мій ненаглядний,
Вже сітка готова моя!
Вже лет тобі твій не поможе принадний,
Ще хвилька, ще хвилька, й спійму тебе я».

«Коли я метелик розкішний і ніжний,
То ще погуляю, як вольні вітри;

Та як мене в сітку свою ти спіймаєш,
То фарби із моїх крилець не зітри!»

«Ні, бережно я посаджу на долоні
І в серці тебе заховаю,—
Отам ти гулятимеш вільно до віку,
У сонячнім світлі без краю».

III. ДО МОГО ДРУГА, РЕВОЛЮЦІЙНОГО БЕСІДНИКА

Звеш мене консерватистом
В запалі балаки,
А я, відколи тямую,
Все собі однакий.

Роздебендювать з трибуни
Не моє се діло,
А зробіть раз tabula rasa [1],
То й я стану сміло.

Я одну лиш у минулім
Революцію бачу,
Але вдрав же її майстер,
Не як ти, партачу.

О, вона затьмила славу
Всіх в пізніші літа,
Догадавсь, про яку кажу?
Про потопу світа.

Та й тоді чорт дулю вхопив!
Відомо ж донині!
Хоч ввесь світ вода покрила,
Ное спасся в скрині.

Нуко, ще раз даймо пробу
Практики старої:
Тут мужі, а тут ви станьте,
Від балак герої!

Ви води пускайте море,
Щоб ввесь світ покрило,
А я в своєму ковчезі
Попливу аж мило.

---

[1] Чиста дошка *(лат.).— Ред.*

Арне Гарборг

Тут я спочину від бурі й борні,
Клопоти й горе забуду,
Спатиму тихо до божого суду,
Страх життєвий не докучить мені.

Осьде важкої вандрівки кінець.
Тихо зложіть мене в лоно земнеє!
Соннеє щастя й прощення м'якеє
В мами обіймах найде вандрівець.

Тихо зложіть у землиці пухкій!
В ній для трудного найм'якшеє ложе.
Що там в житті наробив я негоже,
Вкриє мовчання ось тут і спокій.

Тихий спокій і непам'ять ось тут
Вкриє всі прогріхи, бої і звади;
Ті ж, що в борні я зразив без пощади,
Прощення своїх провин най найдуть.

ДОДАТКИ

[КОРОЛЬ ЛІР]

[УРИВОК]

Л і р

Ось карта! Знайте, що державу нашу
Натрое ділимо, і наша воля
Незмінна — здати діла всі і труди
З старої голови на сі молодші,
Свіжіші сили, а самим спокійно,
Без горя і жури життя кінчити.
Мій сину, Корнвел, і ти, любий сину
Албані,— нині свято ми рішили
Посаг царівнам нашим розділити,
Щоб зразу спорам всім віднять підставу.
О нашої найменшої доньки
Любов віддавна вже ся добивають
Два сильнії князі — бургундський і
Французький — і ждуть нині у дворі
На крайне слово. А тепер, коли
Здаємо з себе власть і всі маєтки,
Всі старання о край,— скажіть, мої
Доньки, котра найбільше любить нас?
Щоб там найбільше уділити, де
Природа і любов найкраще ся зілляли.
Ти, Гонеріл, найстарша, говори
Насамперед.

Г о н е р і л

О отче, більш, ніж можна
Словами розказати, люблю вас:
Більше, як сонце, воздух і свободу,
Більше, як всі скарби світу, і не менше,
Як щастя, честь, красу, життя, здоров'я;
Як лиш коли дочка любила, як

Люблений був отець, як думкою
Можзбагнути, но словом не сказати,
Так і над все тото я люблю вас.

Корделія

(набоці)

Що я повім? Я люблю і мовчу.

Лір

Вся країна відси аж одоси,
Гаї тінисті і лани багаті,
І рибні ріки, і луги широкі
Осе те твоє,— Албані і твоїм дітям
Навіки власне. Що ж середня наша
Дочка, кохана Реган, Корнвела
Подруга, скаже?

Реган

В мні та сама кров,
Що і в сестрі, я рівна їй у всім,
І щире серце каже ми, що також
Моя любов така, як і її.
Лиш в тім моя сильніша: всі утіхи,
Всі розкоші життя нічо для мене,
Моє єдине щастя — то любов
Для вас, мій отче і царю!

Корделія

(збоку)

Бідна я!
Та ні! Моя любов важкіша і глибша
Від моеї бесіди!

[БУРЯ]

[УРИВОК]

ЯВА ДРУГА

Пустий острів; перед домівкою Проспера.
Просперо і Міранда входять.

Міранда

Сли своїм чаром, батечку мій любий,
Ту люту бурю ти збудив, втиши її.
Смолу, здаєсь, і сірку небо рига,
Но море, валом б'ючи аж під хмари,
Гасить огонь. О, я терпіла з ними,
Що мучились он там! Судно прекрасне
І, певно, також в нім живії люди
Розбились в кусні. О, їх крик проник
В глиб серця мого! Всі втонули, всі.
Якби могучим богом я була,
То я б в нутро землі загнала море,
Заким би гарне се судно пожерло
Й його осаду.

Просперо

Не турбуйсь, дитинко.
Не бійсь, потіш своє ласкаве серце:
Нічо не сталось злого.

Міранда

Горе, горе!

Просперо

Нічого злого. Все, що я вчинив,
Вчинив для тебе, доню, серце любе.
Ти ще себе не знаєш і не знаєш,

Хто я й відки, що я більше щось,
Як Просперо, пан вбогої хатини
І твій небільший тато.

Міранда

Більше знати
Я й не бажала досі.

Просперо

Но пора
Тобі сказати більше. Поможи мні
Сей плащ чарівний зняти з себе. Так,
Ось тут лежи, моя вся сило!

(Знімає плащ.)

Цить!
Утри очиці. Всю тоту пригоду
З судном розбитим, що такого жалю
Ось завдало тобі, я силов чарів своїх
Так осторожно впорядив, що ані
Жива душа,— ні волос з голови
Не спав нікому з тих, що так кричали
І погибали. Сядь ось тут і слухай.

Міранда

Не раз ти зачинав мні повідати,
Хто я, і уривав, а як надармо
Питала я, ти мовив: ще не час.

Просперо

Аж нині час, ба навіть пильна хвиля.
Тож слухай! Чи пригадуєш ти ще
Собі той час, заким сюди в ту хатку
Прийшли ми? Майже сумніваюсь,— таж
Ти ще тоді й трьох повних літ не мала.

Міранда

А прецінь тямлю.

Просперо

Що? Яких людей?

. . . . . .

Що я зробив, перероблять наново,

Зміняти і строїти на свій лад.
І слуг і служб ключі держав він в своїх
Руках, і легко кожде серце в краю
Зміг настроїти на такії тони,
Яких йому хотілось. Мов повій той,
Он вкрив престіл мій князівський собою
І виссав сік мій.— Но ти не вважаєш.

Міранда

Ох, таточку, вважаю.

Просперо

Слухай добре.

КОМЕНТАРІ

У дванадцятому томі вміщені поетичні переклади І. Франка 1875—1915 рр. з творів італійських, французьких, англійських та норвезьких письменників. До цього тому ввійшли також передмови та примітки І. Франка до його перекладів творів Джордано Бруно, Гаральда Гардраді, Вільяма Шекспіра, Джона Мільтона, Джорджа-Гордона Байрона. Оскільки переклади з Данте Алігієрі є складовою частиною наукової розвідки, в томі подається повний текст самої розвідки.

В межах кожного розділу твори окремих письменників розміщено в хронологічній послідовності за часом їх створення і публікації в іноземних оригіналах. Тексти подаються за останніми прижиттєвими публікаціями, автографами та авторизованими списками, що відбивають останню волю перекладача. Автографи зберігаються у відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР (ф. 3)[1], окремі з них — у Центральній науковій бібліотеці АН УРСР.

ІЗ ІТАЛІЙСЬКОЇ ПОЕЗІЇ

Данте Алігієрі. Характеристика середніх віків. Життя поета і вибір із його поезії. Вперше під назвою «Середні віки і їх поет» в дещо зміненій редакції надруковано у журн. «Літературно-науковий вісник»: Із «Пекла». І. Вхід до пекла і пробуток байдужих. (Пісня III, рядки 1—51). II. Франческа з Ріміні. (Пісня V, рядки 70—142) — 1900, кн. 6, с. 357—362; Божественна комедія. Пекло. Чистилище. Рай. (Фрагменти) — 1907, кн. 6, с. 470—477; кн. 7, с. 66—75; кн. 8, с. 332—343; кн. 10, с. 80—94; кн. 11, с. 305—321; кн. 12, с. 472—483; Середні віки і їх поет — 1907, кн. 3, с. 445—461; кн. 4, с. 37—61; кн. 5, с. 240—258; кн. 6, с. 468—477; кн. 7, с. 66—67; кн. 8-9, с. 332—343; кн. 10, с. 80—94; кн. 11, с. 305—321; кн. 12, с. 472—483.

Крім цих добірок, І. Франко опублікував цикл ліричних поезій Данте: «Гарна, а немилостива», «Гвідоне, я б бажав» — «Неділя», 1912, 1 грудня, с. 1—2; «Кам'яне серце», «Жорстока», «Любов не спить і взимі...», «Невмолима», «Така гарна, а така холодна!», «Відкинений нав'ки» — «Неділя», 1912, 8 грудня, с. 5—7.

---

[1] Далі при посиланні на цей фонд зазначатиметься лише номер одиниці збереження та сторінка.

Переклади віршів «Нова любов» та «Похвала любові» вперше надруковані у кн.: І. Франко. Дантова друга любов. Львів, 1912, с. 28—33.

Згодом І. Франко об'єднав свої студії разом з перекладами в одну книгу, яка вийшла окремим виданням: Данте Аліґієрі. Характеристика середніх віків. Життя поета і вибір із його поезії. Укр. мовою зладив І. Франко. Видання т-ва прихильників української літератури, науки і штуки у Львові, 1913. Проте названа брошура «Дантова друга любов» сюди не ввійшла.

Зберігся автограф перекладу «Першої пісні» під заголовком «Уривки з Дантового «Пекла», який міститься серед творів, написаних у 1877—1883 рр. (№ 216, с. 42—44), що дає підстави датувати його цими роками.

Між першодруком і автографом є суттєві різночитання.

Наводимо текст автографа повністю:

ПЕРША ПІСНЯ

У півдороги земного життя
В глибокім, темнім лісі заблудив я,
Відбившися від простого пуття.

Ох, годі, щоб докладно розповів я,
Що труду, горя і тривоги там
(Ах згадувати страшно!) утерпів я;

І смерть сама ледве страшніша нам!
А прецінь в нім добро мене спіткало:
Яке і як—отсе розкажу вам.

Як я зайшов там — тямлю дуже мало,
Бо туман мя густий був засліпив, —
Досить, що стежки простої не стало.

Я йшов, аж дерся вгору, горб зносив
На самім краю страшної долини,
В котрій так довго я терпів-блудив.

Я вгору глянув, ген на небо синє:
Хребет гори у світлі сонця сяв,
Котра веде блудящих до родини.

Мій страх важкий щезати вже почав,
І кров, що в жилах скріпла ми з тривоги,
В ту страшну ніч — луч теплий огрівав.

І як розбиток з морської дороги
Без духу, мокрий, дрижачи глядить
На морські вали з берега крутого,

Так озирнувсь і я в той темний світ,
В ту пущу, відки жаден не вертає
Живим — і серце стис мн страшний вид.

Спочивши трохи, далі поступаю,
Горі горов до світлого верха,
Все вище сил остаток напружаю.

Аж глянь, саме де найстрімча стіна —
Проворна, хижа, пестро-дзванканиста
Пантера ми дорогу залягла.

Втечи, вминуть її — неможливість чиста,
Де йду, вона крок в крок передо мнов,—
Знов в діл веде мя стежка кам'яниста...

Світало. Сонце блисло над горов,
Серед тих самих звізд, що пред віками,
Коли з нічого вічная любов

Сей світ живими визвала словами.
Пречудний ранок теплий, весняний
Прогнав поволі страх, що завдала ми

Звірюка-краса. Но ось — страх новий,
Далеко тяжчий, дрожжю перейняв мя:
На мене лев простісько йшов страшний!

Так, безперечно він на ціль узяв мя!
Рознята паща — голод се значить...
На вид його — холодний піт зілляв мя.

А ось на мене і вовчиця біжить —
Ненаїсність з худих ребер видати,
А око жаром стеклості блищить.

Той вид відвагу мусив ми відняти,
Відняти силу,— я втеряв зовсім
Надію — на вершок гори дістатись.

Як грач, що довго мучився, за чим
Раз виграв — знов все вигране теряє,
А жаль і горе закипить у нім;

Так я чув, що ся серце в мені крає,
Коли мя перли ті звірюки три,
Туди, де тьма, де світла ввік немає.

В глибінь, у пропасть я летів з гори;
Втім, виринула з пітьми під горою
Стать ясна, тиха, з поглядом любви.

Побачивши го в моїм лютім горі,
Скричав: «Будь-хто будь ти, чоловік
Чи дух який, о, змилуйсь надо мною!»

А він сказав: «Я жив у давній вік;
Ломбардія — се був мій край родинний,
У місті Мантуї я ввидів світ.

Тоді владів у Римі Юлій сильний,
Я виріс і Августа бачив трон;
Тоді в богів ще вірив світ дитинний.

Я був співак, і голосний мій тон
Співав про горе й радості Енея,
Що кинув рідний впавший Іліон.

А ти ж чому до тьми вертаєш сеї?
Чому не світлий верх сей — твоя ціль?
Де щастя джерело й утіхи всеї?»

І скрикнув я: «То ти се, ти Вергіль,
З котрого уст перлове слово лллось?—
І встиду жар обляв увесь вид мій...—

О ти, усіх поетів світло й славо,
Котрого пісню довго, пильно я
Зглибляв, котрого я в любові ставив

Собі взірцем, учителем! Твоя
Се все заслуга, що в житті я вдіяв
Хорошого, бо в тебе вчився я!

О вчителю, на тебе вся надія
Моя в сім горі! О, рятуй мене
Від сих звірів, що в діл мя пруть ід зміям!»

Слова потіхи він ми в серце лле:
«Не тов ти тра дорогою вернути,
Як хочеш місце се минуть страшне.

Бо звір сей, що злякав тя, страшно лютий,
Не дасть пройти нікому стежков тов
І всіх пожер, хто го не хтів минути.

Се хитрий звір, неситий, вічно злов,
Жадобов томлений, хоч вічно жрущий:
Чим більше жре, тим голодніший знову!

Багато з ним звірів ганяєсь злющих,
Аж поки прийде славний пес, котрий
Уб'є го й кине в жар, повік горющий».

Серед творів, написаних у 1879—1882 рр., міститься уривок («Пекло, пісня тридцять третя») під назвою «Уголіно»:

Ми йдем, аж ось ми двох людей найшли:
Їх голови з собою ся стикають,
А тіла в бездну льодову вросли.

Як люди з голоду кору глодають,
Так верхній спіднього у тім'я гриз,
Де карк і чашка рядом ся зливають.

Подається за виданням 1913 р.

«Неділя» — літературно-науковий та громадський журнал ліберально-буржуазного напряму. Виходив у Львові в 1911—1912 рр.

«Літературно-науковий вісник» — щомісячний художній, науковий і публіцистичний журнал. У період, коли до його редакції входив І. Франко (1898—1906), журнал мав демократичне спрямування.

Грушевський М. С. (1866—1934) — буржуазний історик, один з ідеологів українського буржуазного націоналізму.

Станіславський Антоні (1817—1883) — юрист і поет, професор Казанського, а пізніше Харківського університетів. Автор польського перекладу «Божественної комедії» Данте (1870).

Товариство прихильників літератури і штуки у Львові — добровільне громадське товариство по поширенню й популяризації видатних творів літератури і мистецтва. Засноване на початку 900-х років. Перебувало під політичним впливом ліберальної буржуазії та дрібнобуржуазної інтелігенції. З розпадом австро-угорської монархії зазнало переслідувань польського буржуазного уряду і припинило свою діяльність у 20-і роки.

Книжка Крафта...— мається на увазі видання: Karl Krafft. Dante Aligieris lyrische Gedichte und poetischer Briefwechsel... Regensburg, 1859.

...німецька історія італійської літератури Гаспарі... — мається на увазі видання: Adolf Gaspary. Geschichte der italienischen Literatur. Strassburg, 1885.

Кардуччі Джозуе (1835—1907) — італійський поет, співець визвольної боротьби італійського народу (кн. «Рими», 1857; «Варварські оди», 1889, та ін.). З 1872 р. входив до складу італійської секції І Інтернаціоналу.

Ніцше Фрідріх (1844—1900) — німецький реакційний філософ-ідеаліст.

Скартаціні Іоганн Адреас (1837—?) — швейцарський історик літератури, дослідник творчості Данте.

Тома з Аквіна — Фома Аквінський, або Фома Аквінат (1225—1274),— представник середньовічної схоластики, ідеолог католицизму, домініканський монах. За політичними поглядами — прихильник теократичної монархії. Вчення Фоми Аквінського (томізм) стало офіційною філософією католицизму.

Вакхілід, Вакхілід (бл. V ст. до н. е.)— давньогрецький поет, автор гімнів, дифірамбів, урочисто-хорових поезій, присвячених легендарно-міфічним героям античності.

Геронд, Герод (бл. III ст. до н. е.)— давньогрецький драматург, що відображав побут і звичаї міської бідноти античної Греції.

Мімі ямби (від «мім» і «ямб») — жанр давньогрецької поезії, в якому виступав поет Геронд.

Павзаній, Павсаній (II ст. до н. е.) — давньогрецький письменник, автор десятитомного «Опису Еллади», в якому подав відомості про найцінніші пам'ятки архітектури, мистецтва, джерела з міфології та історії свого часу.

Софокл (бл. 495—406 або 405 до н. е.) — великий давньогрецький драматург. Написав приблизно 120—140 драматичних

творів. До нас дійшли повні тексти лише семи трагедій, з яких кращі — «Антігона», «Цар Едіп». У своїх трагедіях Софокл ставив актуальні соціально-етичні питання своєї доби.

Есхіл (525—456 до н. е.)— давньогрецький драматург. Написав близько 80 п'єс, з яких збереглося лише сім. Трагедія «Перси» — про війну проти персидської монархії, всі інші — на міфологічні сюжети: трилогія «Орестея» («Агамемнон», «Хоефори», «Евменіди»), «Благаючі», «Семеро проти Фів», «Прометей прикутий». Образ Прометея став символом боротьби за визволення.

Арістофан (445—395 до н. е.)— давньогрецький комедіограф. Написав понад 40 комедій, з яких збереглося 11. З них найвідоміші «Хмари», «Оси», «Лісістрата», «Жаби» та ін.

Демокріт (бл. 460—370 до н. е.) — давньогрецький філософ-матеріаліст.

Епікур (341—270 до н. е.) — давньогрецький філософ-матеріаліст. Відстоював і розвивав атомістичне вчення Демокріта. В теорії пізнання головну роль надавав відчуттям людини, її сприйманню зовнішнього світу.

Лукіан (бл. 117 — 190) — давньогрецький письменник-сатирик. «Діалоги» Лукіана спрямовані проти звичаїв рабовласницького суспільства, релігійних забобонів.

Тацít Публій Корнелій (бл. 55 — бл. 120) — історик і політичний діяч Стародавнього Риму. Автор історичних праць «Історія», «Аннали» та ін.

Німецьке море — **мається на увазі Північне море.**

Карл Великий **(742—814)** — франкський король (768—800), що коронувався в Римі на імператора (800—814) з метою відродження Римської імперії.

Вергілій Марон Публій (70—19 до н. е.) — римський поет. У збірці «Буколіки», дидактичній поемі «Георгіки», епічній поемі «Енеїда» прославляв Римську державу та імператора Августа. Переробки «Енеїди» відомі в багатьох літературах світу.

Людвік Побожний — Людвік I (778—840), франкський імператор, король Аквітанії. Прозваний Побожним за покровительство церкві й орденам ченців.

Генріх III (1017—1056) — франкський король та імператор (1046—1056). У часи походів на Італію (1046—1047) ліквідував суперництво пап і висував своїх кандидатів на папський престол.

Лен (лено) — тут земельне володіння.

Оттон IV Брауншвейгський (бл. 1175 чи 1182—1218) — германський **король (1198—1209)**, імператор (1209—1218). Користувався підтримкою пап, **але потім був відлучений** від церкви за спробу захопити Сіцілійське королівство, що перебувало під владою папи.

Фрідріх II Гогенштауфен (1194—1250) — германський імператор, відлучений від церкви за світський образ життя й покровительство арабським та єврейським ученим.

Фрідріх I Барбаросса (1125—1190) — імператор **«Священної** Римської імперії», який 1162 р. зруйнував Мілан.

Константин Великий (бл. 285—337) — римський імператор. За його правління було завершено перетворення імперії у військово-бюрократичну державу, надано значних привілеїв

християнській церкві, поділено імперію на префектури. Столицею імперії він зробив Константинополь.

П л і н і й — напевне, мається на увазі Пліній Старший Гай Секунд (23—79) — римський письменник, вчений, державний і військовий діяч. Автор праць з природознавства, історії Риму. Зберігся його твір «Природнича історія». Загинув під час виверження Везувію.

Т і м е й (бл. 356—260 до н. е.) — давньогрецький історик Сіцілії, запровадив літочислення між олімпіадами (чотирирічні періоди між двома олімпійськими іграми).

Ф е д о н із Е л і д и (бл. IV ст. до н. е.) — давньогрецький філософ, послідовник Сократа.

Б о е ц і й Аніцій (480—524) — римський філософ, математик і теоретик музики. Автор трактатів з логіки і коментарів до творів Арістотеля.

А в е р р о е с (латинізоване) — Ібн-Рошд (1126—1198), арабський мислитель. Розвивав матеріалістичні тенденції філософії Арістотеля. Переслідувався в Іспанії за вільнодумство, помер у вигнанні в Марокко.

В р х л і ц ь к и й Ярослав (1853—1912) — чеський поет демократичного напряму, автор численних збірок, поем та історичних епопей І. Франко переклав його драматичну поему «Бар-Кохба» (не повністю) та цикл поезій, а також написав науково-критичну статтю «Ярослав Врхліцький, його життя і творчість. Бар-Кохба».

М а к і а в е л л і Нікколо (1469—1527) — італійський історик, письменник і політичний діяч епохи Відродження. Автор «Історії Флоренції» (1532), комедії «Мандрагора» (1520), політичного трактату «Монарх» (1532) та інших творів.

А м о р — сучасна форма Амур, в давньоримській міфології бог кохання.

С а к с Ганс (1494—1576) — німецький поет, автор багатьох гумористичних і дидактичних віршів та пісень. У циклі віршів «Віттенберзький соловей» (1523) привітав рух бюргерської Реформації.

В о л ь ф р а м ф о н Е ш е н б а х (бл. 1170—1220) — німецький поет-мінезингер.

Ю с т і н і а н (527—565) — візантійський імператор.

С е н е к а Луцій Анней (бл. 4 до н. е.— 65 н. е.) — римський філософ і письменник. Найвідоміші трагедії Сенеки «Медея», «Едіп», «Федра», «Агамемнон», «Геркулес Шалений», «Геркулес Етейський» та ін.

Т е р е н ц і й Публій (бл. 185—159 до н. е.) — римський комедіограф. Відомі шість комедій Теренція, створені за сюжетами давньогрецької драми: «Брати», «Форміон», «Євнух», «Дівчина з Андроса», «Самобичувальник», «Свекруха».

С а м і й л е н к о Володимир Іванович (1864—1925) — український письменник. Автор багатьох ліричних і сатиричних віршів. Основна збірка поезій — «Україні» (Львів, 1906), з передмовою І. Франка. Перекладач творів А. Данте, Ж.-Б.Мольєра, М. Гоголя та ін.

П і д Б л а г и м А в г у с т о м... — за часів римського імператора Августа (27 р. до н. е.— 14 р. н. е.).

Віщування про князя делла Скала... — Канград делла Скалла, горожанин Верони, очолював лігу гібелінів у Ломбардії (1312—1329).

Юлій Цезар Гай (100—44 до н. е.) — державний діяч, полководець і письменник Стародавнього Риму.

Латин — міфічний цар латинців, герой «Енеїди» Вергілія. За Вергілієм — син Фавна (бог поля і лісу) та німфи Маріки.

Брут Марк Юній (85—42 до н. е.) — римський політичний діяч, прихильник аристократичної республіки. Очолив змову сенаторів проти Юлія Цезаря і взяв участь у його вбивстві.

Тарквіній Гордий Луцій (6 ст. до н. е.) — останній імператор Стародавнього Риму.

Саладін — скорочена форма імені Салах-Ад-Діна (1138—1193). Султан Єгипту, що вів успішну боротьбу з хрестоносцями в Палестині.

Мінос — у грецькій міфології кріпський цар, мудрий і справедливий. Після смерті став одним із суддів над душами померлих.

Ланселот — йдеться про героя однойменного французького роману XIII ст., що перекладався італійською мовою.

Діс — міфічне місто диявола Діса, Аїда або Плутона.

Пола — сучасне Пула (Югославія) — місто на півострові Істрія, відоме залишками римської культури і старовинним некрополем.

Йосафат — назва долини, де, за християнськими уявленнями, має відбутися страшний суд.

Корнелія — мати братів **Гракхів, політичних** діячів Стародавнього Риму; **тут — алегоричний образ доброчесної жінки.**

Арль — стародавнє місто і порт на південному сході Франції, в дельті р. Рони.

Родан — ріка Рона у Франції.

Романія — старовинна назва Італії, від латинського Рома — Рим.

Магомет (бл. 570—632) — засновник ісламу, релігії, що з'явилася після християнства і, на думку Данте, спричинила новий розкол серед віруючих.

Алі — зять Магомета, убитий 661 р. ударом шаблі по черепу.

Каллліопа — у грецькій міфології старша з дев'яти муз, покровителька епічної поезії і красномовства.

Сорделло — італійський поет XIII ст., уродженець Мантуї, загинув, за переказами, насильницькою смертю.

Оттокар II (р. н. невід. — 1278) — чеський король, що загинув у війні з римським імператором Рудольфом.

...син його Вацлав — йдеться **про Венцлава IV** (1270 — 1305), короля Чехії, Польщі, Угорщини.

Гадріан V — колишній граф і кардинал Лаванья, помер через 38 днів після обрання на папський престол (1276).

Стацій Публій Папіній (р. н. невід. — бл. 95) — давньоримський поет, автор поеми «Фівіада».

Лета — міфічна ріка забуття в «царстві мертвих».

П'єтро Ломбард — йдеться про богослова П'єтро Ломбардського (помер 1164), який у передмові до своїх «Сентенцій» порів-

нював себе з убогою євангельською вдовицею, що пожертвувала на храм останню лепту.

Граціан — йдеться про Франческо Граціано, італійського ченця-правознавця (XII ст.).

Під цісарем Кіндратом я служив.— Йдеться про германського короля Конрада III, що разом з Людовіком VII французьким очолив хрестовий похід 1147 р., в якому брали участь і флорентійці.

Дантова друга любов. Уперше надруковано в журн. «Неділя», 1912, 1 грудня, с. 1—2; 8 грудня, с. 57, з приписко̀ю: «Писано д[ня] 4—8 падолиста 1912».

Окремим виданням книжка під назвою «Дантова друга любов. Відбитка з «Неділі», Львів, 1912» (на обкладинці — 1913) гийшла в серії «Міжнародна бібліотека», ч. 5.

В архіві І. Франка (№ 3016) зберігається примірник цього видання з численними, зробленими невідомою рукою правками синтаксичного та правописного характеру, з тенденцією наближення мови до літературної норми (*сей* виправлене на *цей*, *жадний* — на *жодний*, *стілько* — на *стільки* і т. д.). Можливо, книжку готували до перевидання вже після смерті І. Франка.

Подається за окремим виданням.

... під Бараном — народна назва сузір'я; тут — під Козерогом.

ДЖОРДАНО БРУНО

Бруно Джордано (1548—1602) — відомий італійський філософ і поет пізнього Відродження. Догмам християнської теології протиставив матеріалістичне вчення про безмежність Всесвіту, за що був спалений інквізиторами як «єретик». Переклад І. Франка зроблений з циклу «Діалоги» (див. повніше видання: Диалоги, М., 1949).

Дев'ять сліпих. Діалог. Уперше надруковано в журн. «Літературно-науковий вісник», 1900, кн. 4, с. 121—128.

Подається за першодруком.

Алекто — зла фурія, в косах якої вилися гадюки. Персонаж «Енеїди» Вергілія.

Гадес — Аїд, міфічне підземне царство мертвих.

Оркус (Орк) — римське божество смерті, символ підземного світу. Тотожне грецькому Аїду, римському Плутону.

... за бунт гігантів — тобто міфічних людино-зміїв, які повстали проти олімпійських богів і були переможені за допомогою Геракла (за твором Гесіода «Теогонія»).

ДЖУЗЕППЕ ДЖУСТІ

Джусті Джузеппе (1809—1850) — італійський поет-сатирик демократичного спрямування, виступав за звільнення Італії з-під австрійського гніту й об'єднання її в єдиній республіці. І. Франко переклав один з його популярних сатиричних віршів «Парова гільйотина» («La guigliottina a vapore», 1833), спрямований проти політичних репресій реакції в тогочасній Італії. В перекладі твір названо за першим рядком.

«Десь то винайдено в Хині...». Друкується вперше за автографом (№ 194, с. 25 зв.). Переклад вміщений у записній книжці за 1884—1885 рр. На цій підставі орієнтовно датується 1885 р.

Х и н а — Китай.

ДЖУЗЕППЕ ДЖОАКІНО БЕЛЛІ

У Франка ім'я письменника передано: Джованні Беллі.

Б е л л і Джузеппе Джоакіно (1791—1863) — італійський поет, виразник народної моралі міських соціальних низів. Основний твір — «Римські сонети» (посмертне видання 1886—1889 рр.), за яким і перекладені І. Франком вірші.

З РИМСЬКИХ САТИР

В оригіналі — Sonetti romaneschi.

I. Духовна потіха, II. Спомин, III. Римлянки. Вперше надруковано у журн. «Культура», 1926, № 4-9, с. 40—41.

«Спомин» у першодруку має назву «Згадки».

Переклади всіх трьох віршів не датовані. Орієнтовно датуються 1904 р. Подаються за автографом № 398/3.

«К у л ь т у р а» — громадсько-політичний журнал, виходив у Львові в 1924—1934 рр. До 1927 р. був неофіційним органом КПЗУ, пізніше потрапив до рук націонал-ухильницької групи в КПЗУ.

ІЗ ФРАНЦУЗЬКОЇ ПОЕЗІЇ

ВІКТОР ГЮГО

Творчість В. Гюго привертала увагу І. Франка протягом багатьох років. Крім представлених у цьому томі поетичних перекладів з Гюго, в архіві Франка зберігається авторизований список перекладу розділу з роману «Знедолені» під заголовком «Ватерльо» (№ 494, зв. арк. 1—30, 33, 35). Це рукопис невідомою рукою з правками І. Франка та його сина Андрія. Переклад супроводжує невелика передмова, датована 9—18.X 1912 р.

Під назвою «Бичування» 1882 р. Франко розпочав переклади циклу сатиричних віршів з книги В. Гюго «Кари» («Les Châtiments»), революційний зміст якої спрямований проти реакції Наполеона III.

БИЧУВАННЯ

Назва в оригіналі: «Les Châtiments».

Вперше надруковано як цикл з дев'яти віршів у кн.: Іван Франко. Статті і матеріали. Зб. 7. Львів, Вид-во Львівського ун-ту, 1960, с. 19—27. Автограф перекладу всього циклу зберігається в ЦНБ АН УРСР, ф. І, № 4928. Автограф має таку примітку: «Писано в городі Жерсі в падолисті 1852 р., з французького переклав Мирон».

[I] Nox. Вперше надруковано М. С. Возняком у журн. «Культура», 1925, № 2, с. 54—55, без заголовка, під рубрикою: «З життя і діяльності Івана Франка в рр. 1881—1884».

Цей вірш є вступом до циклу «Бичування».

Збереглися три автографи перекладу: ранній, чорновий (№ 191, с. 54—56); проміжний (ЦНБ АН УССР, ф. І, № 4928, с. 1—2); остаточний, чистовий (№ 916).

Ранній автограф міститься в записній книжці 1882 р., що дає підстави датувати початок роботи над перекладами В. Гюго цим часом. У цьому автографі пропущено 31-й рядок. Автограф другої редакції 1885 р. має неістотні різночитання порівняно з остаточною. Зокрема 25-й рядок другого автографа перекладено так: «Наче меч огняний, що дух пітьми ним б'є». Чистовий автограф писано олівцем на звороті листа до І. Белея, якому І. Франко пропонував надрукувати переклад в журн. «Світ»: «На тім листку маєш пробу мого переводу. Я думаю, що годі нам давати в «Світ» цілі «Бичування», а дати тільки уступ початковий (Nox) і кінцевий (Lux), кожний уступ не займе більше як дві картки «Світу» ...»

У вірші йдеться про ніч на 2 грудня 1851 р., протягом якої відбувся переворот і Луї Бонапарт захопив верховну владу у Франції.

Подається за чистовим автографом (№ 916).

Б е л е й Іван Михайлович (літературний псевдонім — Роман Розмарин, 1856—1921) — український журналіст. На початку своєї діяльності стояв на прогресивних позиціях. Був членом редакції журналу «Друг». У 1881—1882 рр. редагував разом з І. Франком журнал «Світ», в якому друкував свої сатиричні твори. Пізніше (1884—1902) став редактором «народовської», згодом буржуазно-націоналістичної газети «Діло».

К а р л і є — йдеться про короля Карла X, скинутого під час революції 1830 р.

М а з а — назва однієї з паризьких в'язниць.

Б о д е н і Д у с с у б — ватажки повстанців проти Луї Бонапарта, загинули на барикадах 2 грудня 1851 р.

II. «Закінчилось! Тиша всюди, страх і пожар...». Збереглися два автографи: чорновий (№ 191), який міститься в записній книжці 1882 р., що дає підстави датувати переклад цим часом, і пізніший (ЦНБ АН УРСР, ф. І, № 4928, с. 2—3), який орієнтовно датується 1885 р. (за особливостями почерку, правопису). Між автографами є різночитання стилістичного і лексичного характеру. Зокрема в автографі № 191 рядки 9—12 перекладені так:

Хто найліпш **мордував**, не здригнувся не раз,
Буде мав хрест заслуги, крім того, що нарабував.
Побідителі з вереском на руїнах гуляють.
Стоси трупів кровавих в заулках лежать...

Подається за пізнішим автографом (ЦНБ АН УРСР, ф. І, № 4928, с. 2—3).

III. «Сей огидник сказав: «Цар надземний і пан...». Збереглися два автографи: ранній (№ 191), що міститься у записній книжці 1882 р., і пізніший (ЦНБ АН УРСР, ф. І, № 4928, с. 3—4), який орієнтовно датується 1885 р. Між ними є суттєві різночитання стилістичного і лексичного характеру. Наприклад, п'ята строфа у першій редакції перекладена так:

Ми історію між себе поділили, я й стрий:
Я мудріший, їй-богу!
Його часть слави грім, слави розблиск пустий,
Моя часть — грошей много.

Подається за пізнішим автографом (ЦНБ АН УРСР, ф. І, № 4928, с. 3—4).

IV. «Твій верх! Час вже був, княже, тобі ся вказать!.. », V. «Де вони? По дворах, на плацах, під мостами... », VI. «Місяць впісля їх кат йшов у церкву Нотр-Дам... ». Зберігся автограф цих частин циклу: ЦНБ АН УРСР, ф. І, № 4928, с. 4—6, який орієнтовно датується 1885 р. (за особливостями почерку, правопису).

Подається за автографом.

Тартюф — тип лицеміра, святенника та шахрая з однойменної комедії Ж.-Б. Мольєра.

Лойола Ігнатій (1491—1556) — засновник ордену єзуїтів, що в боротьбі за інтереси церкви проголосив усі засоби придатними. Став символом шпигунства, підкупу, наклепу, вбивства.

[VII]. На острові Джерсі. («Ти, що б'єш своїми вірними хвилями...»). Вперше надруковано в журн. «Зоря», 1886, № 19, с. 316—317, за підписом *Мирон****. Зберігся автограф — ЦНБ АН УРСР, ф. І, № 4928, с. 6—8.

Між автографом і першодруком є різночитання лексичного характеру.

Подається за першодруком.

«Зоря» — літературно-громадський журнал ліберально-буржуазного напряму, виходив у Львові в 1880—1897 рр.

Катон Старший — **Катон Марк Порцій** (234—149 до н. е.) — римський політичний діяч і письменник. Захисник привілеїв аристократії. Придушив антиримське повстання в Греції. Загинув під час морської подорожі, про що й згадується у вірші В. Гюго.

VIII. «Сталось се! Слава йде в світ про нашу огиду... », IX. «Ти, що любила колись Ювенала... ». Зберігся автограф — ЦНБ АН УССР, ф. І, № 4928, с. 8—10. Подаються за автографом.

До народу. Назва в оригіналі: «Au peuple». Вперше надруковано в журн. «Літературно-науковий вісник», 1902, кн. 4, с. 82—84, разом з перекладами «Згадка з ночі дня 4 грудня 1851» та «Домашня війна» за підписом: «З французького переклав Іван Франко». Збереглися два автографи: перший, під назвою «До народу» (№ 191, с. 8—10), являє собою дослівний підрядковий, дещо скорочений, переклад вірша Гюго (у кінці строфи пропущено рефрен «Лазаре, Лазаре! Лазаре! З гробу встань, воскресни!»); другий, без заголовка, починається рядком «Крик всюди, зойк, похорони, сліз ріки...» (№ 191, с. 10—13). Це віршований переклад з численними правками й закресленнями.

Автографи містяться у записній книжці за 1882 р., що дає підстави датувати їх цим часом.

Між автографами і першодруком є різночитання лексичного і стилістичного характеру, спрямовані на покращання метрики вірша.

Подається за першодруком.

Згадка з ночі 4 грудня 1851. Назва в оригіналі: «Souvenir de la nuit de 4». Йдеться про ніч, у яку Луї Бонапарт жорстоко роз-

правився з робітничими повстанцями, що виступили на захист республіки. У І. Франка рік вказаний неточно (1852). Вперше надруковано в журн. «Літературно-науковий вісник», 1902, кн. 4, с. 84—85. Збереглися два автографи першої строфи перекладу: ранній, під заголовком «Споминка з ночі 4 грудня» (№ 206, с. 41—42), і пізніший (№ 206, с. 49).

Автографи містяться у записній книжці за 1884—1915 рр. на початкових сторінках, що дає підстави датувати їх 1884—1885 рр. Між автографами і першодруком є незначні різночитання лексичного і стилістичного характеру.

Подається за першодруком.

Домашня війна. Подається за першодруком: «Літературно-науковий вісник», 1902, кн. 4, с. 85—87.

«Раз бог батько й Асмодей...». Назва в оригіналі: «Chanson» («Пісня»). Вперше надруковано в журн. «Житє і слово», 1894, кн. 6. с. 323, разом з перекладами «Сон консерватиста»,«Вулкан Момотомбо» як єдиний цикл під заголовком «Із чужих квітників» за підписом: «З французького переклав І. Франко». Зберігся автограф ранньої редакції перекладу під заголовком «Із Віктора Гюго» (№ 206, с. 41). Автограф міститься у записній книжці за 1884—1915 рр. Датується орієнтовно 1885 р. на підставі датованих суміжних записів.

Між автографом і публікацією є незначні різночитання стилістичного характеру.

Подається за першодруком.

«Ж и т є і с л о в о» — літературно-науковий та громадсько-політичний журнал революційно-демократичного напряму. Виходив у Львові (1894—1897) за редакцією І. Франка.

А с м о д е й — сатана, глава демонів у давніх апокрифах і вавілонському епосі.

Сон консерватиста. Назва в оригіналі: «Paroles d'un conservateur a propos d'un pertubateur». Збереглися два автографи: ранній, неповний (31 рядок), під назвою «Оповідання консерватиста» (ЦНБ АН УРСР, ф. І, № 4927), і пізніший (№ 206, с. 45, 44, 46), що міститься у записній книжці за 1884—1915 рр. Датується орієнтовно 1885 р. Між автографами є незначні різночитання правописного характеру.

Подається за першодруком: «Житє і слово», 1894,кн. 6, с. 324—325.

Вулкан Момотомбо. Назва в оригіналі: «Les raisons de Momotobo». Подається за першодруком: «Житє і слово», 1894, кн. 6, с. 325—327.

Т о р к в е м а д а Томас (бл. 1420—1498) — глава іспанської інквізиції, монах-домініканець. Відомий своєю жорстокістю.

Що таке штука? Назва в оригіналі: «L'art et le peuple». Вперше надруковано як факсимільне відтворення автографа (ЦНБ АН УРСР, ф. І, № 4927) за підписом «З французького переклав Іван Франко» в журн. «Глобус», 1926, № 11, с. 241. Збереглися чотири автографи перекладу: № 206, с. 23; № 206, с. 40; № 232, с. 139—140; ЦНБ АН УРСР, ф. І, № 4927. Останній з них має заголовок «Штука і народ» і являє собою ранню редакцію, яка відрізняється від остаточної (№ 232) незначними різночитаннями. Напр.: 12-й рядок раннього автографа перекладено так: «Се тої пісні є зміст».

Подається за автографом № 232, с. 139—140, який за особливо-

стями почерку і за записом у «Збірці поезій, підготовлених до друку в 1914—1916 роках», орієнтовно датується цими роками.

«Де самичка?..» Вперше надруковано у кн.: Іван Франко. Статті і матеріали. Зб. 9. Львів, 1962, с. 175.

Подається за автографом № 206, арк. 23 зв., який за особливостями почерку і датуванням суміжних записів орієнтовно відноситься до 1884—1885 рр.

Мури Єрихона. Вперше надруковано в журн. «Зеркало», 1892, ч. 12, с. 1, за підписом: «З Вікт. Гюго — Ів. Франко». Передруковано в журн. «Житє і слово», 1894, кн. 6, с. 327, з деякими виправленнями стилістичного характеру.

Збереглися два автографи перекладу — № 206, с. 46, та ЦНБ АН УРСР, ф. І, № 4927. Останній, перекреслений чорнилом, відповідає передрукові у журн. «Житє і слово», крім 22-го рядка. Він має заголовок «Із Віктора Гюго. Переклав Іван Франко». Перший автограф відповідає текстові, надрукованому в журн. «Зеркало», але не має заголовка. За особливостями почерку переклад орієнтовно датується 1884—1885 рр. Подається за журн. «Житє і слово», 1894, кн. 6, с. 327.

«З е р к а л о» — ілюстрований гумористично-сатиричний журнал ліберально-буржуазного напряму. Виходив у Львові з 1882 по 1893 р., з липня 1883 р. — під назвою «Нове зеркало».

Сумління. Вперше надруковано в журн. «Житє і слово», 1897, кн. 3, с. 200—202. Подається за першодруком.

Напис царя Мези. Вперше надруковано в журн. «Житє і слово», 1897, кн. 3, с. 202—204.

Подається **за першодруком.**

Із драми «Торквемада». Вперше під цим заголовком надруковані уривки з першого акту драми В. Гюго в журн. «Літературно-науковий вісник», 1901, кн. 5, с. 228—236, за підписом: «З французької переклав Іван Франко». Другий акт драми під назвою «Торквемада» надруковано в журн. «Літературно-науковий вісник», 1905, кн. 2, с. 171—181, за підписом: «З франц. переклав Ів. Франко».

Публікація 1901 р. являє собою переклад вступної ремарки та шостої і сьомої сцен першого акту. Публікація 1905 р. є повним перекладом другого акту драми. Зберігся автограф двох яв першої дії (№ 477, с. І—ІІ). Він починається переліком дійових осіб: Чернець, Король, Дон Санчо де Селінас, Донья Роза Д'Ортез, Маркіз де Фуентель, Гуго-блазень, Пріор, Єпископ, монахи, вояки. Переклад вступної ремарки в автографі за змістом (але не текстуально) наближається до першодруку. Рукопис орієнтовно датується 90-ми роками (за особливостями почерку і правопису, фактурою паперу).

Автографи перекладу другого акту (три сцени) зберігаються в різних сховищах: початок під заголовком **«Віктор Гюго.** Торквемада. Другий акт» до слів Торквемади з другої сцени: «Людській душі. А в своїй пітьмі чую...» — ф. 3, № 477, с. 1—4; продовження рукопису від вищенаведених слів до кінця другого акту — у ЦНБ АН УРСР, ф. І, № 4929, с. 5—8.

Ці розрізнені частини автографа фактично являють єдиний основний текст першодруку другого акта драми. Між автографами і першодруком є незначні різночитання. За особливостями почерку і правопису автограф орієнтовно датується кінцем 90-х років.

Подається за першодруком.

ЖАН МОРЕАС

Мореас Жан (1856—1910) — французький поет, грек за походженням (вл. ім'я Янніс Пападіамандопулос), представник символізму у французькій поезії. Найголовніші твори — сім книг «Стансів» (1899—1901). В перекладі І. Франка Ж. Мореас представлений циклом стансів з п'яти віршів.

І. «Я втомлена, втомлена дуже...», ІІ. «Як вояк, що в січі...», ІІІ. «Хай спадають листки...», ІV. «Ах, сміймося трохи...», V. «Твої очі погідні, як той супокій...». Вперше надруковано в журн. «Літературно-науковий вісник», 1899, кн. 3, с. 296—298, як єдиний цикл під рубрикою «Із поезій Жана Мореаса» і за підписом: «З французького переклав Ів. Франко».

Подається за першодруком.

ПОЛЬ ВЕРЛЕН

Верлен Поль (1844—1896) — французький поет, один з основоположників символізму. Після поразки Паризької комуни переслідувався реакцією за співчуття революції. Основні збірки: «Пісня чистого кохання» (1870), «Далеке і близьке» (1884), «Паралельно» (1889).

І. Покутна псальма. ІІ. Сентиментальна розмова. Вперше надруковано в журн. «Літературно-науковий вісник», 1898, кн. 6, с. 351—353, під заголовком «Із поезій Поля Верлена» і за підписом: «З французького переклав Іван Франко».

Подається за першодруком.

ЖОРЖ РОДЕНБАХ

Роденбах Жорж (1855—1898) — бельгійський письменник, поет-символіст, твори якого відзначались витонченістю поетичного стилю (зб. «Чиста юність», 1886; «Царство мовчання», 1891 та ін.).

Чари минулого. Вперше надруковано в журн. «Літературно-науковий вісник», 1899, кн. 4, с. 116, за підписом: «З французького переклав Ів. Франко».

Подається за першодруком.

Любовна літанія. Вперше надруковано в журн. «Літературно-науковий вісник», 1902, кн. 9, с. 254.

Подається за першодруком.

ЖАН РІШПЕН

Рішпен Жан (1849—1926) — французький письменник. Співчутливо писав про Паризьку комуну («Етапи непокірного», 1872), різко заперечував офіційну буржуазну мораль (зб. «Пісня злидарів», 1876; «Блюзнірство», 1884).

З «Жебрацьких пісень». Назва в оригіналі: «Le chanson des gueux» («Пісня злидарів»). **І. Старий заєць.** Вперше надруковано в журн. «Літературно-науковий вісник», 1898, кн. 7, с. 114—116, за підписом: «З французького переклав Ів. Франко».

Подається за першодруком.

ІЗ АНГЛІЙСЬКОЇ ПОЕЗІЇ

ВІЛЬЯМ ШЕКСПІР

ІЗ СОНЕТІВ

XIV. «З небесних зір не вмію я читати...». Назва в оригіналі: «Not from the stars do I my judgement pluck...». Вперше надруковано М. С. Возняком у журн. «Культура», 1924, № 2, с. 115—116. Збереглися три автографи: ранній, чорновий, перекреслений чорнилом, датований 17.XII [1882],— № 192, с. 29, зв.; пізніший, датований 20.XII 1882 р., наведений у циклі «Із сонетів Уілляма Шекспіра»,— № 1146; чистовий, писаний в останні роки життя,— № 398/47. Між автографами є незначні різночитання.

Подається за автографом № 398/47.

XXVIII. «І як же щастя знов мені зазнати...». Назва в оригіналі: «How can I then return in happy plight...». Вперше надруковано у кн.: І. Франко. Статті і матеріали. Зб. 2. Львів, Вид-во Львівського ун-ту, 1949, с. 56. Зберігся автограф перекладу, який орієнтовно датується початком 80-х років — № 414, с. 165.

Подається за автографом.

XXIX. «Неласкаві на мене щастя й люди...». Назва в оригіналі: «When in disgrace with fortune and men's eyes...». Вперше надруковано в журн. «Літературно-науковий вісник», 1907, кн. 1, с. 116, в циклі під назвою **«Три сонети». Зберігся** автограф перекладу — № 589, с. 11, зв. Датується 1905 р. на підставі статті «Qui bono?» (1905), записаної на звороті аркуша з текстом перекладу. Між автографом і першодруком є різночитання. Третій рядок другого катрена в рукописі перекладений так: «От сього штуку, того власть дістати».

Подається за першодруком.

XXX. «Коли в солодкій тиші любих дум...». Назва в оригіналі: «When to the session of sweet silent thought...». Вперше надруковано в журн. «Літературно-науковий вісник», 1907, кн. 1, с. 116—117, у циклі під назвою «Три сонети». Зберігся автограф перекладу — № 589, с. 11, зв. Датується 1905 р. на підставі статті «Qui bono?» (1905), записаної на звороті аркуша з текстом перекладу. Між автографом і першодруком різночитань немає.

Подається за автографом.

XXXI. «У твоїй груді всі серця заперті...». Назва в оригіналі: «Thy bosom is endeared with all heart...». Вперше надруковано у кн.: І. Франко. Статті і матеріали. Зб. 2, с. 56. Зберігся автограф перекладу — № 589, с. 10. Датується 1905 р. на підставі його запису на звороті аркуша з текстом датованої цим роком статті «Qui bono?».

Подається за автографом.

LXVI. «Не раз я кличу смерть, бо нудно бачить в світі...». Назва в оригіналі: «Tired with all these, for restful death I cry...». Вперше надруковано в журн. «Літературно-науковий вісник», 1907, кн. 1, с. 117, в циклі під назвою «Три сонети». Збереглися два автографи ранньої, чорнової редакції перекладу: перший починається рядком «Часто кличу я смерть, бо глядіть не досить» — № 589, с. 10, зв.; другий — «Я часто кличу смерть, бо годі бачить» — № 589,

с. 9, зв. Між автографами і першодруком є різночитання лексичного і стилістичного характеру.

Подається за першодруком.

LXXVI. «Чом бідний так на новину мій спів...». Назва в оригіналі: «Why is my verse so barren of new pride...». Вперше надруковано в журн. «Зоря», 1884, № 5, с. 35, під заголовком «Із сонетів» і за підписом *Мирон****. Збереглися три автографи: ранній, чорновий, перекреслений чорнилом, що починається рядком «Чом так убогий в новину мій спів...», датований 17.XII 1882 р.,— № 192, с. 29, зв.; пізніший, датований 20.XII 1882 р. і наведений під тією ж назвою в циклі «Із сонетів Уілляма Шекспіра»,— № 1146; авторизований список з правками І. Франка почерком останніх років життя— № 398/47.

Між автографами є незначні різночитання.

Подається за авторизованим списком № 398/47.

XCVI. «Сі говорять: твоя хиба...». Назва в оригіналі: «Some say, the fault is youth, some want onnes...». **CXXX. «У моєї пані очі...».** Назва в оригіналі:«My mistress' eyes are nothing like the sun...». **CXXXI. «Тиранка ти, о так...».** Назва в оригіналі: «Thou art as tyrranous, so as thou art...». Вперше надруковано у передмові І. Франка до книги: Уілліям Шекспір. Антоній і Клеопатра. Переклад П. А. Куліша. Видання з передмовою і поясненням Ів. Франка. **Львів, 1901, с. X—XII.**

Подаються за першодруком.

CXLIII. «Як господиня дбала без упину...». Назва в оригіналі: «Lo,as a careful housewife runs to catch...». Вперше надруковано М. С. Возняком в журн. «Культура», 1924, № 2, с. 115. Збереглися три автографи: ранній, чорновий, перекреслений чорнилом,— № 192, с. 29, який можна датувати 15—16.XII 1882 р. на підставі запису безпосередньо за сонетом «Очей твоїх небесна перекона»; пізніший, наведений в листі від 20 грудня 1882 р.,— № 1146; чистовий, написаний в останні роки життя,— № 398/47. Цикл, доданий до листа, має заголовок «Із сонетів Уілляма Шекспіра» і дату: «Дня 15—17 грудня 1882».

Між автографами є незначні різночитання.

Подається за автографом № 398/47.

«Очей твоїх небесна перекона...». Назву в оригіналі, а також номер сонета не встановлено, оскільки переклад текстуально не відповідає жодному з сонетів В. Шекспіра. Можливо, це віддалений переспів. Вперше надруковано М. С. Возняком як сонет Шекспіра в журн. «Культура», 1924, № 2, с. 115. Збереглися три автографи: ранній, чорновий, перекреслений чорнилом,— № 192, с. 29, датований 15 грудня 1882 р., і пізніший, доданий до листа від 20 грудня 1882 р. — № 1146; чистовий, написаний в останні роки життя,— № 398/47. Останні два — під заголовками «Із сонетів Уілляма Шекспіра». Між автографами є незначні різночитання.

Подається за автографом № 398/47.

[Пісня юнака з комедії «Міра за міру»]. Вперше надруковано в кн.: Уілліям Шекспір. Міра за міру. Переклад П. О. Куліша. Видав і пояснив др. Іван Франко. Львів, 1902, с. 125 (без підпису). У примітці Франка до тексту Кулішевого перекладу пісня юнака (в тексті — «хлопчика») помилково названа «Мар'яниною піснею».

Подається за першодруком.

Венецький купець. Вперше надруковано уривок з передмови у журн. «Театр», 1940, № 10, с. 5—10. Повний текст перекладу разом з передмовою опубліковано у кн.: Літературна спадщина. Т. 1. І. Франко, с. 238—333. Зберігся авторизований рукопис сина І. Франка Андрія — № 413. Сторінки 1, 2, 8, 9, 10 рукопису написані І. Франком. Завершення роботи над перекладом датовано 1912 р.

Подається за авторизованим рукописом № 413.

Петрушевич Антоній Степанович (1821—1913) — український історик, філолог та етнограф ліберально-буржуазного напряму, автор праць з історії Західної України та з історії церкви.

Зімрок Карл (1802—1876) — німецький поет і дослідник германського епосу та літератури середніх віків.

Медіолан — сучасна назва Мілан.

Дамаскин Іоанн (бл. 673 чи 667—777) — візантійський богослов, автор релігійних пісень.

Янус двоголовий — у римській міфології божество дверей входу і виходу. Зображувався з двома чоловічими обличчями (старим і молодим). У переносному значенні — дволична людина, дворушник.

Язон (Ясон) — буквально «зцілитель» — міфічний герой античності, очолив похід аргонавтів за золотим руном.

Сібілла, Сівілла — в античній міфології пророчиця, володарка книг мудрості.

Діана (грецьке Артеміда) — у давньогрецькій та римській міфології богиня дівочої непорочності і чистоти, сестра Аполлона.

Феб (грецьке Аполлон) — брат Артеміди (Діани), міфічний бог світла і сонця, пізніше — бог поезії і спортивних забав.

Алкід (грецьке Геракл, латинське Геркулес) — давньогрецький легендарний герой-велет, що здійснив ряд подвигів.

Варавва — біблійна постать розбійника — повстанця проти Риму. За євангельським сюжетом — сучасник Христа, разом з яким був ув'язнений, але помилуваний властями.

Троїл — персонаж античного епосу, син троянського царя Пріама, один з героїв оборони Трої.

Тісбе — міфічний персонаж античної літератури, використаний пізніше Овідієм як символ вірності в коханні. Первісно — річкова німфа.

Дідона — персонаж античної літератури, міфічна засновниця Карфагена. За давньоримськими сюжетами, в неї гостив Еней, в якого вона закохалась і покінчила життя самогубством.

Медея (пізніше — Егея) — в грецькій міфології чарівниця дочка царя Колхіди. Закохалась в Язона, вождя аргонавтів, і допомогла йому здобути золоте руно.

Ереб — міфічне втілення темряви, чоловік богині Ночі.

Ендіміон — персонаж грецької міфології. Юнак, за красу взятий Зевсом на небо, де в нього закохалась Селена — богиня місяця і приспала його на 30 років.

Аргус — міфічний велетень з багатьма очима. У переносному значенні — невсипущий страж.

ДЖОН МІЛЬТОН

Самсон-борець. Вперше надруковано частину перекладу (монолог Самсона) під заголовком «Із драми Самсон-борець» з приміткою І. Франка в журн. «Літературно-науковий вісник»,

1906, кн. 7, с. 101—104. Повний переклад твору разом із студією про Д. Мільтона вперше надруковано окремим виданням: Д ж о н М і л ь т о н. Самсон-борець. Переклад і студія д-ра Івана Франка Львів, 1913.

Зберігся неповний список перекладу, зроблений рукою Андрія Франка,— № 419, с. 7—38. В цьому списку відсутні сторінки 9—15, 19, 23, 27—29. Завершення роботи над перекладом у першодруці датовано 1912 р.

При порівнянні списка з повним першодруком встановлено, що в останньому відсутні окремі рядки.

В монолозі Маноа після слів «О злудна певність на смертельну силу...» у списку (с. 7) ідуть два такі рядки:

І що не злудне й не марне
У чоловіці! Те, чого благав...

Після слів «Бо знищена уся моя надія...» у списку (с. 34) іде рядок:

Його ще вивести з неволі на свободу...

Між першодруком і списком є окремі незначні різночитання стилістичного характеру.

Наводимо примітку І. Франка до публікації частини перекладу в «Літературно-науковому віснику» (1906, кн. 7, с. 101):

«Драматична поема «Самсон-борець» (Samson Agonistes) Джона Мільтона, автора «Втраченого раю» та голосної «Defensio pro populo Anglicano», була лебединою піснею цього найбільшого англійського поета XVII в. Видана 1671 р., вона немов була сповіддю поета, важкою сумою його життєвих досвідів, та притім зворушливим малюнком його характеру і світогляду. Отим-то, як глибоко правдивий «людський документ», а притім високо артистичний твір, «Самсон-борець» має безсмертну вартість і далеко ближчий для нашого чуття і розуміння, як головний епічний твір Мільтона «Втрачений рай».

Подаю тут у перекладі початковий уступ драми, монолог сліпого Самсона, славний, власне, задля автобіографічної ноти, бо тут Мільтон, який сам у часі написання цієї поеми був сліпим більше як десять літ, вилив на папір своє горе, спричинене сліпотою, і свою безмірну тугу за світлом, «першим твором божим».

Подається за виданням 1913 р. зі скороченнями розділу III («Джерела Самсона-борця»).

Ш к о ц і я — сучасна форма Шотландія.

А с к а л о н — давнє укріплене місто на півдні Палестинського узбережжя.

С у х о т (Сукот), П н у е л ь (Пенуеля) — міста, що за біблійною розповіддю відмовилися допомогти провіантом своєму визволителю Гідеону. В переносному значенні — символ невдячності.

Г і д е о н — біблійний персонаж, здобув перемогу над ворожими кочовими племенами мідіанітів.

Е ф р а ї м — біблійна назва міста та ім'я персонажа з роду давньоєврейських правителів і воєвод.

Е ф т а — біблійний персонаж, ватажок давньоєврейських племен. Можливо, з його іменем пов'язана назва фортеці.

Н а з а р е й (давньоєврейське) — людина, що посвятила себе богу, дала обітницю самообмежень.

Бельзебуб (Вельзевул, від семіт. баал зебуб) — у ранньохристиянській релігії володар демонів, диявол.

Астарта — богиня місяця, плодючості землі. У греко-римській міфології іноді ототожнювалася з Афродітою.

Кафтор (давньоєврейське) — біблійна назва острова чи прибережної країни на півдні Середземного моря.

РОБЕРТ БЕРНС

«В чиїх очах є сльози співчуття ... ». Назва в оригіналі: «On the author's Father ... ». **«Ледве часом збересь з трудом ... ».** Назва в оригіналі: «Though fickle fortune has deceived me ... ». **«О ти, що в небі там живеш ... ».** Назва в оригіналі: «Holy Willie's prayer». **«Ішов дідько через місто свищучи...».** Назва в оригіналі: «The deil's awa wi 'the exciseman ... ». **Трагічний уривок.** Назва в оригіналі: «Tragic fragment». **«A man's a man for a'that».** Вперше надруковані як ілюстрації до перекладу статті Карла Федерна «Роберт Бернс» в журн. «Житє і слово», 1896, кн. 2, с. 144—146; кн. 3, с. 232—233; кн. 4, с. 306—308.

Свій переклад праці К. Федерна І. Франко супроводив приміткою: «Отсю гарну статтю віденського вченого д-ра Карла Федерна, написану з нагоди сотих роковин смерті знаменитого шотландського мужика-співака і уміщену в н-рах 178 і 179 додатку до монахійської «Allgemeine Zeitung», подаємо в перекладі, додаючи до неї деякі наші переклади з Бернса» («Житє і слово», 1896, кн. 2, с. 143).

Деякі з наведених віршів перекладені І. Франком не повністю. Зокрема «О ти, що в небі там живеш...» є перекладом першої, другої та п'ятої строф з вірша «Молитва святого Віллі», що має шістнадцять строф. У «Трагічному уривку» сімнадцять рядків вільного перекладу відповідають 9—20 рядкам оригіналу.

Подаються за першодруком.

ДЖОРДЖ-ГОРДОН БАЙРОН

Новогрецька пісня. Назва в оригіналі: «The Isles o Greece». Вперше надруковано в журн. «Зоря», 1885, № 21, с. 244—245, за підписом *Мирон****. Збереглися два автографи: ранній, чорновий, неповний (перші чотири рядки) варіант — № 194, с. 29, який орієнтовно датується 1884—1885 рр. на підставі його вміщення в записній книжці, та чистовий, редагований І. Франком 1914 р.,— № 398/1. Між автографами є деякі різночитання.

Подається за автографом № 398/1.

Сапфона, Сапфо (прибл. перша половина VI ст. до н. е.) — давньогрецька поетеса, жила на о. Лесбос. Див. про неї працю І. Франка «Алкей і Сапфо» у 9-му томі цього видання.

Делос — невеликий грецький острів у Егейському морі, міфічний центр культу Аполлона, пізніше — центр работоргівлі. Сучасна форма Мікра-Ділос.

Алкай, Алкей (кінець VII — перша половина VI ст. до н. е.) — давньогрецький поет, походив з о. Лесбос. Див. про нього працю І. Франка «Алкей і Сапфо» в 9-му томі цього видання.

Кадм — міфічний герой античної літератури, засновник Фів. Йому приписували введення в давній Греції фінікійського алфавіту.

Каїн. Вперше надруковано окремим виданням: Гордон Байрон. Каїн. Містерія в трьох діях. Переклав Ів. Франко. Львів, 1879. В кінці книги — післямова «Замітка перекладчика» (с. 69—71).

Зберігся автограф перекладу початку першої дії, що починається ремаркою: «І. Поле поза раєм. Схід сонця» і продовжується від слів Адама: «Боже, премудрий, вічний, безконечний» до слів Каїна: «Обоє враз?» — № 214, с. 3—4 з кінця.

Автограф датується 1879 р. на підставі його вміщення в загальному зошиті за 1879—1882 рр. Між автографом і першодруком є окремі незначні різночитання.

Подається за першодруком.

Каїн — біблійний персонаж, старший син Адама і Єви. Із заздрості до добробуту молодшого брата Авеля вбив його. Як братовбивця став символом прокляття.

Руссо Жан-Жак (1712—1778) — французький філософ і просвітитель, письменник і педагог.

Юм Девід (1711—1776) — англійський філософ-ідеаліст, прибічник скептицизму й агностицизму.

ПЕРСІ-БІШІ ШЕЛЛІ

Шеллі Персі-Біші (1792—1822) — англійський поет, представник **революційного романтизму.**

Будущий золотий вік [З поеми «Звільнений Прометей»]. Назва в оригіналі: «Prometheus Unbound». Вперше надруковано під назвою «Звільнений Прометей. (Уривки)» у кн.: І. Франко. Твори в двадцяти томах. Т. 15. К., Держлітвидав, 1955, с. 179—182. Зберігся автограф цих уривків перекладу — № 214, с. 103—107. Датується початком 80-х років на підставі його запису в загальному зошиті за 1879—1882 рр.

Подається за автографом № 214.

Цариця Меб (Уривки). Назва в оригіналі: «Queen Mab, a philosophical poem». Вперше надруковано три фрагменти: «Я ще дитиною була» (24 рядки) — у кн.: Думи і пісні найзнатніших європейських поетів. Львів, 1879, с. 27—28; «І смерть, і сон, мов брат з сестрою...» під заголовком «Цариця духів» (71 рядок) — у кн.: І. Франко. Статті і матеріали. Зб. 5. Львів, Вид-во Львівського ун-ту, 1956, с. 93—95; «Ось царський двір гордий пишаєсь...» (39 рядків) під заголовком «Із поеми Шеллі «Цариця Меб...» — у кн.: І. Франко. Статті і матеріали. Зб. 5, с. 98—99 (публікація М. С. Возняка). Чотири частини перекладу опубліковані у кн.: І. Франко. Твори. Т. 15, с. 182—197.

Збереглося п'ять автографів різних частин і редакцій перекладу: ранній і найбільший — № 216, с. 58—83, 85—86, три проміжних варіанти — «Цариця духів» — № 1208, с. 3; «Ось царський двір гордий пишаєсь...» — № 1209, с. 3; «Яке предивне диво — смерть між нами...» — № 674, с. 186, котрий орієнтовно датується 1886—1889 рр. на підставі його запису в загальному зошиті, датованому цими роками. Остаточну редакцію становить автограф № 398 (49, 50, 51, 52).

Ранній чорновий автограф міститься у загальному зошиті за 1877—1883 рр. на сторінках 58, 59, 62, 60, 63—66, 72, 73—83. На

підставі почерку, правопису, а також згадки про початок роботи над перекладами з Шеллі у листі до О. Рошкевич від 15 січня 1879 р. його можна датувати груднем 1878 — січнем 1879 рр.

До цього автографа І. Франко неодноразово повертався, цитуючи, а згодом і доопрацьовуючи його. Початок перекладу від слів: «І смерть, і сон, мов брат з сестрою» до слів: «Над ліжком хорої дівчини цариця стала» він наводив у листі до О. Рошкевич від 15 січня 1879 р. (№ 1208).

Інший уривок від слів «Ось царський двір гордий пишаєсь» до «Бліді їх лиця червонить» І. Франко цитував у наступному листі до О. Рошкевич від 26—27 січня 1879 р.

Наприкінці життя І. Франко повернувся до роботи над перекладами «Цариці Меб». В автографі № 216 наявні поправки 1914—1915 рр. Окремим розділам тут дано назви, наприклад «II. Старі культурні осередки», «III. Краєвид». Наприкінці життя І. Франко дещо скоротив і остаточно відредагував переклад для збірки «Думи й пісні європейських поетів. Переклади й наслідування. 1876—1916» (№ 398/49, 50, 51, 52). Вміщені тут чотири частини перекладу мають заголовки: «І. Смерть дівчини»; «II. Смерть безбожника»; «III. Старі культурні осередки»; «IV. Краєвид». Між остаточною редакцією і ранніми варіантами є різночитання лексичного і стилістичного характеру, а також зміни в порядку нумерації окремих частин.

Подається за автографом № 398/49, 50, 51, 52.

Рошкевич Ольга (1858—1935) — товаришка і наречена І. Франка, з якою поет листувався **тривалий** час і якій присвятив ряд ліричних поезій.

Пальміра — давнє місто в Сірії, столиця однойменної рабовласницької держави. Славилась надзвичайною розкішшю. Стала символом міст із багатою і монументальною архітектурою.

Шалем — міфічне місто в давній Іудеї.

Озімандіас (Сонет). Назва в оригіналі: «Ozymandias». Вперше надруковано у кн.: Думи і пісні найзнатніших європейських поетів, с. 12. Інший прижиттєвий передрук: «Неділя», 1912, № 31-32, с. 10. Переклад датований 1878 р.

Подається за авторизованим списком, правленим І. Франком в останні роки життя,— № 398/48. Між списком і першодруком є незначні різночитання стилістичного характеру.

АЛЬФРЕД ТЕННІСОН

Теннісон Альфред (1809—1892) — англійський поет, представник пізнього сентименталізму в англійській літературі.

Святий Симеон Стовпник. Вперше надруковано в журн. «Житє і слово», 1894, кн. 6, с. 332—337, за підписом: «З англійської переклав Ів. Франко».

Подається за першодруком.

Понтій Пілат — давньоримський прокуратор (намісник) Іудеї, відомий своєю жорстокістю. За церковними легендами, учасник суду і розправи над міфічним засновником християнства Ісусом Христом.

Абаддон (давньоєврейське) — царство тіней, пекло. Давньогрецьке — Ад, Гадес.

ТОМАС МУР

М у р Томас (1779—1852) — англійський поет, ірландець за походженням, співець національно-визвольної боротьби ірландського народу («Ірландські мелодії», 1807—1834). Автор пісні «Вечірній дзвін», відомої у російському перекладі І. І. Козлова.

Тебе забути? Назва в оригіналі: «Remember thee». Вперше надруковано у кн.: Думи і пісні найзнатніших європейських поетів, с. 11—12. Подається за авторизованим списком з правками І. Франка почерком останніх років життя (№ 398/32).

ТОМАС ГУД

Г у д Томас (1799—1845) — англійський поет, автор «Пісні про сорочку», що набула великої популярності серед англійських робітників. Соціальну поезію Т. Гуда високо оцінював Ф. Енгельс та російський революціонер-демократ М. Г. Чернишевський.

Пісня про сорочку. Назва в оригіналі: «Song of the shirt». Вперше надруковано у зб. «Молот», 1878, с. 62—63, за підписом «Перевів *Мирон****». Збереглися два автографи: ранній, у загальному зошиті за 1877—1883 рр. (№ 216, с. 44—45), і авторизований список з правками І. Франка почерком останніх років життя та його приміткою: «Написано в р. 1878, друковано тоді ж у збірці «Молот», ст. 62—63» (№ 398/XXV). Між раннім автографом, авторизованим списком і першодруком є незначні різночитання.

Подається за авторизованим списком.

«М о л о т» — літературно-громадський збірник революційно-демократичного напряму. Виданий 1878 р. у Львові М. Павликом та І. Франком як продовження забороненого журналу «Громадський друг».

Сон вельможної пані. Вперше надруковано у кн.: Думи і пісні найзнатніших європейських поетів, с. 14—17. Зберігся авторизований рукопис невідомої особи з правками І. Франка (№ 398/26). В ньому пропущено рядок: «Ті погляди, в просьбі несмілі».

Подається за авторизованим списком з відновленням пропущеного рядка.

ІЗ НОРВЕЗЬКОЇ ПОЕЗІЇ

ГАРАЛЬД ГАРДРАДІ

Г а р а л ь д Суворий (1015—1066) — норвезький король і поет. До проголошення королем (1047) перебував на службі у Київській Русі та Візантії на чолі загону варягів. З 1044 р. чоловік київської княжни Єлизавети Ярославни, якій присвятив «Пісню...».

Пісня про дівчину з руської країни. Перший рядок в оригіналі: «Am weiten Sizilien flog vorbei der Kiel». Вперше надруковано з приміткою І. Франка в журн. «Літературно-науковий вісник», 1907, кн. 2, с. 315—317.

Подається за першодруком.

ГЕНРІК ІБСЕН

І. До заплаканих потомків, ІІ. Метелик, ІІІ До мого друга, революційного бесідника. Вперше надруковано як цикл у журн. «Літературно-науковий вісник», 1906, кн. 6, с. 538—539, без підпису. Подаються за першодруком.

Крім цих перекладів, І. Франкові належить переспів вірша Ібсена «Школа поета». Його вперше надруковано як оригінальний твір за мотивами Ібсена у кн.: І. Ф р а н к о. Із днів журби. Львів, 1900, с. 67—69. За традицією цей переспів подається в складі збірки «Із днів журби» (див. 3-й том даного видання).

АРНЕ ГАРБОРГ

Г а р б о р г Арне (1851—1924) — норвезький письменник. Викривав згубний вплив капіталізму на патріархальний устрій норвезького села (роман «Селяни-студенти», 1883) та реакційну природу буржуазних партій (драма «Непримиримі», 1888).

«Тут я спочину від бурі й борні...». Вперше надруковано в журн. «Літературно-науковий вісник», 1902, кн. 3, с. 263, без підпису в тексті оповідання А. Гарборга «Загублений батько», переклад якого належить В. Стефанику. Свій переклад пісні І. Франко власноручно вписав у рукопис В. Стефаника, про що свідчить автограф № 233, с. 281—282. Подається за автографом.

ДОДАТКИ

ВІЛЬЯМ ШЕКСПІР

[Король Лір. Уривок]. Вперше надруковано у кн.: Літературна спадщина. Т. 1. І. Франко. К., Вид-во АН УРСР, 1956, с. 234—235. Уривок перекладено з першої сцени першого акту трагедії «Король Лір».

Подається за чорновим автографом № 216, с. 87, який пізніше перекреслено. Автограф міститься в загальному зошиті серед перекладів та оригінальних творів 1878—1879 рр., що дає підстави датувати його цим часом.

[Буря. Уривок]. Вперше надруковано у кн.: Літературна спадщина. Т. 1. І. Франко, с. 236—237. Фрагменти являють собою початок і кінець другої сцени першого акту. Датується 1884 р. на підставі листа І. Франка від 13 квітня 1884 р., в якому є згадка про початок роботи над перекладом «Бурі».

Подається за автографом № 487/6.

ПОЯСНЕННЯ СЛІВ

Адама́шка — візерунчастий шовк

Банії́т — вигнанець, підданий остракізму
Бо́рше — скоріше
Бу́ршівські (жарти) — парубоцькі, хлоп'ячі
Бу́тно — насуплено, набундючено, зухвало

Вахля́р — віяло
Вере́м'я — гарна погода
Верія, ве́ре́я — первісне — стовп, стояк, на який навішують ворота. Переносне — стовп катувань, ганебний стовп
Відтру́чувати, відтруча́ти — відштовхувати, відпихати, штовхати
Вірли́ — орли
Волá́р — пастух волів

Газардо́ва — азартна
Гарíти, гарува́ти — тяжко працювати
Геба́н — ебоніт, тут — гебанове, чорне дерево
Гзимс — карниз на будинку
Ги́кава — шепелява, заїкувата
Глоб — глобус, земна куля
Гриж а́ — гризота, журба, турбота

Дзянкани́ста — плямиста, крапчаста
Дíздри́ти — доглядати, доглянути
Драб — обідранець, босяк
Дуфа́ть — мати довір'я, покладатися на когось, на щось
Ду́чка — отвір

Емуля́ція — змагання, суперництво
Загарли́во — гаряче, палко
Залóга — гарнізон, екіпаж (корабля та ін.)
Затру́ло (від тру́та) — затруїло
Зацу́катися — зупинитися, затнутися
Збіч — крутий схил, косогір
Зви́нно — зручно
Здрій — джерело
Здрухота́ти, друхота́ти — звалити, трощити в друзки, стерти на порох
Зе́ро — нуль
Зи́зом — скоса, косо
Злудни́й — облудний, примарний
Інте́нція — мета, намір

Ка́зня — тюремна камера
Капу́за — капюшон (на сутані католицьких монахів)
Каркáйло — ворон, крук
Кату́ша — муки, катування
Кíсно — корисно
Клепси́др, клепси́дра — водяний годинник у давніх народів Сходу, Греції, Риму
Кли — ікла
Конверза́ція — розмова, бесіда
Консеквéнтний — послідовний, витриманий
Конфесьонáл (конфесіонал) — віроісповідник
Кóрсаті (ноги) — від кóрса (пóлоз) — переносне — криві, скрючені
Креáція (новокреація) — витвір, винахід; тут — нове призначення, вибір

Лепе́та — дурна, порожня голова
Ли́лики — кажани
Ля́рва — тут привид, примара
Льос — доля

Маркува́тися — відмічатися, штемпелюватися
Мінори́т — мінарет
Мо́рва — шовковиця

Незнівощи́мий (тиран) — від знівощити — знищити; переносне — незнищенний, недосяжний
Непра́весна (надія) — сумнівна

Обро́ть — вуздечка
О́вшім — охоче, дуже радо, з приємністю
Огла́да (в поводженні) — лоск, гарні манери
Опу́ка — дзига (іграшка)

Па́жирні (вітрила) — повні, надуті вітром
Підбігуно́вий моро́з (від бігун — полюс) — полярний, лютий мороз
Плазува́ти (від плаз — тут сторона меча) — бити плазом
Похітни́й — охочий, сквапний
Притрафи́тися — трапитися, статися
Провізо́рія — тимчасовий захід

Резолю́тно (заявляє) — рішуче, енергійно, сміливо
Рецитува́ти (вірші) — декламувати, виголошувати
Ро́вта — загін озброєних людей
Ру́ра — труба, канал

Са́льва — залп, постріл
Се́тно — дуже
Скаля́ — шкала, рівень
Скарла́ти — здрібніти, виродитись
Сква́пно — швидко
Скру́пул — старовинна аптечна вага, 1,4 г.
Спижо́вий — бронзовий
Сту́ла — єпітрахіль, літургійне вбрання ксьондза
Сфінгова́не — підроблене

Та́кати — торохтіти, молоти язиком
Та́ма — гребля, загата
Тан — танок
Те́льмом — стрімголов, мерщій, прожогом
Ти́ка — тичка, жердина
Тлум — юрба, натовп
Траф — випадок
Три́на — потеруха, стерте сіно, солома і т. п.

Фала́тані — пробиті
Фе́бра — лихоманка

Харалу́жні — сталеві, крицеві
Хо́пта — бур'ян
Хропа́вий (пропалений камінь) — хрупкий, крихкий

Ципри́с — кипарис
Цло — мито
Цу́глі — повід, віжки

Чей, чень — може, а ось, адже, мабуть
Чі́вка — чуб, чолка
Чура́ — джура, зброєносець і підручний рицаря чи військового начальника

Шлеп — шлейф
Штиле́т — стилет, кинджал
Шуля́рня — ігорний дім, притон

Яліше (їсти жолудь свиням, ніж людську страву) — пожвиніше, тривкіше
Яски́ня — печера

СПИСОК ІЛЮСТРАЦІЙ

1. Іван Франко. Фото. 1904 . . . . . 4—5
2. Обкладинка першого видання книги І. Франка «Данте Алігієрі. Характеристика середніх віків. Життя поста і вибір із його поезії» (Львів, 1913) . . . . . 224—225
3. Автограф першої сторінки перекладу І. Франка з книги В. Гюго «Кари» («Бичування») . 224—225
4. Обкладинка першого видання драми Д. Мільтона «Самсон-борець» у перекладі І. Франка (Львів, 1913) . . . . . 256—257
5. Обкладинка першого видання драматичної поеми Дж.-Г. Байрона «Каїн» у перекладі І. Франка (Львів, 1879) . . . . . 256—257

ЗМІСТ

ІЗ ІТАЛІЙСЬКОЇ ПОЕЗІЇ

ДАНТЕ АЛІГІЄРІ. ХАРАКТЕРИСТИКА СЕРЕДНІХ ВІКІВ. ЖИТТЯ ПОЕТА І ВИБІР ІЗ ЙОГО ПОЕЗІЇ

Переднє слово 7
Данте Алігієрі 9
Вступ 9
І. Середні віки 10
ІІ. Культура середніх віків 25
ІІІ. Данте і його писання 52
IV. Вибір ліричної та дидактичної поезії Данте 71
V. Божественна комедія. А. Підземелля 116
VI. Божественна комедія. Б. Чистилище 179
VII. Божественна комедія. В. Рай 216
ДАНТОВА ДРУГА ЛЮБОВ 232

Джордано Бруно

ДЕВ'ЯТЬ СЛІПИХ. Діалог 254

Джузеппе Джусті

«Десь то винайдено в Хині...» 263

Джузеппе Джоакіно Беллі

З РИМСЬКИХ САТИР

І. Духовна потіха 264
ІІ. Спомин 264
ІІІ. Римлянки 265

ІЗ ФРАНЦУЗЬКОЇ ПОЕЗІЇ

Віктор Гюго

БИЧУВАННЯ

[І.] Nox 269
ІІ. «Закінчилось! Тиша всюди, страх і пожар...» 270

III. «Сей огидник сказав: «Цар надземний і пан...» 271
IV. «Твій верх! Час вже був, княже, тобі ся вказать!..» 272
V. «Де вони? По дворах, на плацах, під мостами...» 274
VI. «Місяць впісля їх кат йшов у церкву Нотр-Дам...» 275
[VII.] На острові Джерсі («Ти, що б'єш своїми вірними хвилями...») 276
VIII. «Сталось се! Слава йде в світ про нашу огиду...» 278
IX. «Ти, що любила колись Ювенала...» 280

До народу 281
Згадка з ночі 4 грудня 1851 283
Домашня війна 285
«Раз бог батько й Асмодей...» 287
Сон консерватиста 288
Вулкан Момотомбо 290
Що таке штука? 291
«Де самичка?..» 292
Мури Єрихона 292
Сумління 293
Напис царя Мези 295

ІЗ ДРАМИ «ТОРКВЕМАДА» 299

Жан Мореас

I. «Я втомлена, втомлена дуже...» 325
II. «Як вояк, що в січі...» 325
III. «Хай спадають листки...» 326
IV. «Ах, сміймося трохи...» 326
V. «Твої очі погідні, як той супокій...» 327

Поль Верлен

I. Покутна псальма 328
II. Сентиментальна розмова 329

Жорж Роденбах

Чари минулого 331
Любовна літанія 331

Жан Рішпен

З «ЖЕБРАЦЬКИХ ПІСЕНЬ»
I. Старий заєць 333

ІЗ АНГЛІЙСЬКОЇ ПОЕЗІЇ

Вільям Шекспір

ІЗ СОНЕТІВ

XIV. «З небесних зір не вмію я читати...» 339
XXVIII. «І як же щастя знов мені зазнати...» 339
XXIX. «Неласкаві на мене щастя й люди...» 340
XXX. «Коли в солодкій тиші любих дум...» 340
XXXI. «У твоїй груді всі серця заперті...» 341
LXVI. «Не раз я кличу смерть, бо нудно бачить в світі...» . . . 341
LXXVI. «Чом бідний так на новину мій спів...» 342
XCVI. «Сі говорять: твоя хиба...» 342
CXXX. «У моєї пані очі...» 343
CXXXI. «Тиранка ти, о так...» 344
CXLIII. «Як господиня дбала без упину...» 344
«Очей твоїх небесна перекона...» 345

[Пісня юнака з комедії «Міра за міру»] 345

ВЕНЕЦЬКИЙ КУПЕЦЬ 346

Джон Мільтон

САМСОН-БОРЕЦЬ 474

Роберт Бернс

«В чиїх очах є сльози співчуття...» 552
«Ледве часом збересь з трудом...» 552
«О ти, що в небі там живеш...» 552
«Ішов дідько через місто свищучи...» 553
Трагічний уривок 554
«A man's a man for a'that» 554

Джордж-Гордон Байрон

Новогрецька пісня 556
КАІН. Містерія в трьох діях 559
Замітка перекладчика 642

Персі-Біші Шеллі

БУДУЩИЙ ЗОЛОТИЙ ВІК [З поеми «Звільнений Прометей»] 645
ЦАРИЦЯ МЕБ (Уривки) 649
Озімандіас (Сонет) 665

Альфред Теннісон

Святий Симеон Стовпник 666

Томас Мур

Тебе забути? 672

Томас Гуд

Пісня про сорочку 673
Сон вельможної пані 675

ІЗ НОРВЕЗЬКОЇ ПОЕЗІЇ

Гаральд Гардраді

Пісня про дівчину з руської країни 681

Генрік Ібсен

I. До заплаканих потомків 684
II. Метелик 684
III. До мого друга, революційного бесідника 685

Арне Гарборг

«Тут я спочину від бурі й борні...» 686

ДОДАТКИ

Вільям Шекспір

[КОРОЛЬ ЛІР. Уривок] 689
[БУРЯ. Уривок] 691
КОМЕНТАРІ 695
ПОЯСНЕННЯ СЛІВ 721
СПИСОК ІЛЮСТРАЦІЙ 723

Академия наук
Украинской ССР

Институт литературы
им. Т. Г. Шевченко

ИВАН

ФРАНКО

Собрание сочинений
в пятидесяти томах

Художественные
произведения

Тома 1—25

Том 12

Поэтические переводы
и перепевы

(На украинском языке)

Друкується за постановою
Президії АН УРСР

Редактор
В. А. Зіпа

Художній редактор
С. П. Квітка

Оформлення художника
О. Г. Комяхова

Технічний редактор
М. А. Притикіна

Коректори
Л. В. Малюта, Я. М. Зубко

Інформ. бланк № 636.

Здано до набору 17.09.75. Підп. до друку 23. 02. 78. Формат $84\times108/_{32}$. Папір друк. № 1. Літ. гарн. Вис. друк. Друк.-фіз. арк. 22,75+3 вкл. Ум. друк. арк. 38,22. Обл.-вид. арк. 38,34. Тираж 46 000 пр. Зам. № 6-296. Ціна 4 крб. 20 коп.

Видавництво «Наукова думка» 252601
Київ, МСП, Рєпіна, 3.

Книжкова фабрика імені М. В. Фрунзе Республіканського виробничого об'єднання «Поліграфкнига» Держкомвидаву УРСР, Харків, Донець-Захаржевська, 6/8.

4 крб. 20 коп.

«НАУКОВА ДУМКА»